

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

ПРАВОВІ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

ПРАВО

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ
ВИМІР

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ
ВИМІР

НАУКА • ОСВІТА • СУСПІЛЬСТВО • КУЛЬТУРА

ПРАВОВІ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПІДХОДИ

ДО РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ
В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

**ЗВО «Відкритий міжнародний університет
розвитку людини «Україна»
Полтавський інститут економіки і права**

**ПРАВОВІ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПІДХОДИ
ДО РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ
В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ**

Колективна монографія

Полтава – 2026

**Рекомендовано до друку вченою радою
Полтавського інституту економіки і права
18 червня 2026 року, протокол № 5**

Редакційна колегія

Роман Шаравара – директор, професор кафедри правознавства та фінансів Полтавського інституту економіки і права, кандидат економічних наук, доцент (голова).

Руслан Басенко – перший заступник директора, доцент кафедри правознавства та фінансів Полтавського інституту економіки і права, голова Ради молодих учених ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», кандидат педагогічних наук, доцент (відп. редактор).

Ольга Бацман – заступниця директора з освітньої діяльності, завідувачка кафедри соціальної роботи та спеціальної освіти Полтавського інституту економіки і права, кандидатка педагогічних наук, доцентка.

Сергій Короєд – професор кафедри правознавства та фінансів Полтавського інституту економіки і права, доктор юридичних наук, професор.

Валерій Бебик – професор кафедри професійної підготовки, документознавства та публічного управління Українського державного університету імені М. П. Драгоманова, доктор політичних наук, кандидат психологічних наук, професор.

Наталія Сайко – завідувачка кафедри соціальної роботи, реабілітації та повоєнної адаптації Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, докторка педагогічних наук, професорка.

Наталія Рябокін – завідувачка кафедри філології та соціально-гуманітарних дисциплін Полтавського інституту економіки і права, кандидатка філологічних наук, доцентка.

Тетяна Колотілова – доцентка кафедри правознавства та фінансів Полтавського інституту економіки і права, кандидатка юридичних наук.

Віталій Заїка – доцент кафедри соціальної роботи та спеціальної освіти Полтавського інституту економіки і права, кандидат психологічних наук, доцент.

Іван Лісний – в.о. завідувача кафедри правознавства та фінансів Полтавського інституту економіки і права.

Правові, суспільно-політичні та соціокультурні підходи до розвитку людського потенціалу в умовах глобальної невизначеності : колективна монографія / відп. ред. Р. Басенко ; Полтав. ін-т екон. і права Університету «Україна». Полтава : ПІЕП, 2026. 394 с.

ISBN 978-966-388-752-4

Колективне дослідження присвячено міждисциплінарному аналізу окремих вимірів сучасних суспільних відносин, передусім — правових, політичних і соціокультурних. Проаналізовано правові та законодавчі виміри упровадження інновацій, розглянуто детермінанти соціально-економічного розвитку України та світу, окреслено глобальний та регіональний контексти розвитку соціокультурного простору.

Видання буде цікавим для науковців, викладачів закладів вищої освіти, учителів, здобувачів усіх рівнів вищої освіти, усіх, хто залучений у розбудову сучасних суспільних відносин.

УДК 330.111.66(477):34

Автори несуть особисту відповідальність за повноту висвітлення досліджуваного питання, системність викладу матеріалів, достовірність наведених фактів та їхню автентичність, правильне цитування, академічну доброчесність.

Статті друкуються в авторській редакції.

ISBN 978-966-388-752-4

© Полтавський інститут економіки і права, 2026

© Колектив авторів, 2026

ЗМІСТ

Передмова	5

Розділ 1

РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ: НАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖНАРОДНІ ВИМІРИ

1.1. Особливості зобов'язально-правових способів захисту майнових прав за цивільним законодавством України (Геннадій Аванесян)	6
1.2. Еволюція інституту медіації в Україні: історичні витoki та сучасні правові перспективи (Руслан Басенко, Дмитро Стрілко) ...	26
1.3. Основні аспекти зовнішньої та внутрішньої політики президента США Теодора Рузвельта (Наталія Год, Юрій Зінченко) ...	53
1.4. Юрисдикція міжнародних кримінальних судів: правова природа, межі та механізми здійснення (Володимир Коваленко)	75
1.5. Суб'єктність людини у правовій культурі та освітній парадигмі: досвід екзистенційного протистояння та воєнного стану (Алла Кравченко)	95
1.6. Проблеми та перспективи гармонізації законодавства України про цінні папери з правом Європейського Союзу (Іван Лісний)	126
1.7. Лінгвістична визначеність тексту нормативно-правового акта як складова принципу верховенства права: національний та міжнародний виміри (Галина Терела, Наталія Рябокін)	150
1.8. Рекодифікація цивільного права України: між національною традицією та європейською правовою уніфікацією (Світлана Товста)	170

Розділ 2

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

2.1. Стратегія раціонального використання цифрових ресурсів у профілактиці емоційного вигорання в умовах дистанційної діяльності (Алла Барбінова)	188
2.2. Модель підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в закладах вищої освіти (Ольга Бацман, Наталія Сайко)	207
2.3. Розвиток інноваційного потенціалу педагогів в умовах воєнного стану (Надія Білик)	247

2.4. Міське середовище як чинник розвитку людського потенціалу в умовах цивілізаційних викликів (на прикладі Полтави) (Віталій Заїка).....	258
2.5. Біографічне навчання: післяювілейні доуявлення життєпису видатного математика М. Є. Ващенко-Захарченка (Людмила Литвинюк)	298
2.6. Поетичне слово як гуманістичний ресурс резильєнтності особистості в умовах сучасних викликів (Наталія Ночовна)	317
2.7. Мова як маркер культурної та національної ідентичності в умовах війни (Станіслав Пашко)	335
2.8. Теоретичні засади дослідження ситуативного гумору й сарказму (Наталія Рябокінь)	349
2.9. Перспективи професійного зростання учителя-дефектолога в умовах сучасних освітніх інтенцій (Валентина Сергеева)	371
Післямова	394

ПЕРЕДМОВА

Початок ХХІ століття характеризується безпрецедентними викликами, які суттєво впливають на розвиток людства та визначають нові пріоритети суспільного поступу. Глобалізаційні процеси, цифрова трансформація, військові конфлікти, демографічні зміни, економічні кризи, екологічні загрози та наслідки пандемічних явищ формують середовище постійної невизначеності, у якому людський потенціал набуває особливого значення як стратегічний ресурс сталого розвитку держав, регіонів і громад.

У сучасних умовах саме людина, її знання, компетентності, творчі здібності, соціальна активність, правова культура та громадянська відповідальність виступають ключовими чинниками забезпечення суспільної стійкості й конкурентоспроможності. Водночас розвиток людського потенціалу потребує комплексного міждисциплінарного осмислення, що враховує взаємодію правових, суспільно-політичних та соціокультурних чинників.

Колективна монографія «Правові, суспільно-політичні та соціокультурні підходи до розвитку людського потенціалу в умовах глобальної невизначеності» присвячена актуальним проблемам формування та реалізації людського потенціалу в сучасному світі. Видання об'єднує результати наукових досліджень учених, які представляють різні галузі знань та наукові школи, що дозволяє здійснити комплексний аналіз сучасних тенденцій суспільного розвитку та запропонувати ефективні підходи до подолання наявних викликів.

У монографії розглянуто теоретико-методологічні засади розвитку людського потенціалу, особливості правового забезпечення реалізації прав і свобод людини, механізми державного та громадського управління соціальними процесами, питання соціальної згуртованості, освітнього розвитку, культурної інтеграції, соціальної безпеки та формування інноваційного середовища. Особлива увага приділяється проблемам функціонування суспільства в умовах воєнних загроз, трансформації соціальних інститутів, забезпечення соціальної справедливості та підтримки вразливих категорій населення.

Представлені у виданні дослідження засвідчують, що розвиток людського потенціалу є багатовимірним процесом, успішність якого залежить від ефективності державної політики, рівня розвитку громадянського суспільства, якості освіти, доступності соціальних послуг, дотримання принципів верховенства права та збереження культурної ідентичності. У цьому контексті особливої ваги набуває міжсекторальна взаємодія органів влади, наукової спільноти, освітніх установ, громадських організацій та міжнародних партнерів.

Висловлюємо щиро вдячність усім авторам за їхній науковий внесок, професіоналізм і прагнення до пошуку ефективних рішень актуальних проблем сучасності. Переконані, що дана монографія стане вагомим внеском у розвиток вітчизняної науки та практики формування людського потенціалу як основи сталого майбутнього України та світової спільноти.

Із пошаною
Роман Шаравара,
голова редакційної колегії,
кандидат економічних наук, доцент,
директор Полтавського інституту економіки і права

РОЗДІЛ 1
РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ:
НАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖНАРОДНІ ВИМІРИ

УДК 347.4:347.2(477)

1.1. ОСОБЛИВОСТІ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНО-ПРАВОВИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ
МАЙНОВИХ ПРАВ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Геннадій Аванесян,

доцент кафедри правознавства та фінансів,

Полтавський інститут економіки і права

nikolaevich9103@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3258-3215>

FEATURES OF OBLIGATORY LEGAL METHODS OF PROTECTION
OF PROPERTY RIGHTS UNDER THE CIVIL LEGISLATION OF UKRAINE

Gennady Avanesyan,

Associate Professor of the Department of Law and Finance,

Poltava Institute of Economics and Law

Анотація. Дослідження присвячено аналізу зобов'язально-правових (договірні та недоговірні) способів захисту, що належать до цивільно-правових способів захисту права власності, виконують ряд функцій, однією з яких є компенсаційно-відновлювальна. Цій функції відповідає основний правоохоронний цивільно правовий принцип – принцип повної вартісної компенсації (в натурі або у вигляді грошового еквівалента), що отримується потерпілою особою у випадку незаконного заволодіння його майном, безпідставного набуття та збереження його майна, при заподіянні йому шкоди тощо. Договірні зобов'язально-правові способи захисту права власності застосовуються з підстав порушення умов договорів.

Ключові слова : компенсаційно-відновлювальна функція, принцип повної вартісної компенсації, заподіяння шкоди, збитки, недійсний правочин.

Abstract. The study is devoted to the analysis of obligatory legal (contractual and non-contractual) methods of protection, which belong to civil legal methods of protection of property rights, perform a number of functions, one of which is compensatory and restorative. This function corresponds to the basic law enforcement civil law principle - the principle of full value compensation (in kind or in the form of a monetary equivalent), which is received by the injured person in the event of illegal appropriation of his property, unjustified acquisition and preservation of his property, when causing him harm, etc. Contractual obligatory legal methods of protection of property rights are applied on the grounds of violation of the terms of contracts.

Keywords: compensatory and restorative function, principle of full value compensation, causing harm, losses, invalid transaction.

Актуальність теми. Одним з ключових в історії української суспільної свідомості є питання про право власності, майнові права та їх соціальне призначення. У всі часи з стародавнього світу інститут права власності посідав центральне місце в цивільному законодавстві та праві. Його основні положення

обумовлюють зміст інших розділів цивілістики – договірного, спадкового, зобов'язального права тощо. Саме цим пояснюється безперервний інтерес до дослідження захисту права власності в тому числі майнових прав з боку представників юридичної науки та спільноти. Стаття 13 Конституції України проголошує, що засадничим принципом у сфері захисту права власності є положення про те, що держава забезпечує рівний захист всіх суб'єктів права власності. Останніми роками питання про захист права власності, майнових прав у тому числі і зобов'язально-правовими способами набуло важливого теоретичного і практичного значення. Про це свідчить також розгляд і прийняття в першому читанні проекту Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) [4].

Аналіз сучасної судової практики свідчить, що немає єдиної позиції судових органів з вирішення спорів, пов'язаних з порушенням права власності. Суди загальної юрисдикції і господарські суди, розглядаючи спори, пов'язані із захистом порушених майнових прав, неоднозначно застосовують норми чинного законодавства, тому невизначеність судових органів в питанні одноманітного застосування положень цивільного законодавства до спорів даної категорії призводить до порушення конституційних прав власників.

Дослідженню проблем захисту права власності, а також окремих зобов'язально-правових способів захисту прав присвячені праці провідних вітчизняних та зарубіжних науковців. У наукових колах ці проблеми досліджували такі вчені: І.В. Болокан, М.І. Гаврилюк, О.В. Дзера, І.О. Дзера, В.В. Джунь, С.Е. Демський, І.П. Домбровський, Г.В. Єременко, І.С. Канзафарова, О.М. Клименко, О.С. Красільнікова, Т.С. Ківалова, В.М. Коссак., Н.С. Кузнецова, В.В. Луць, Р.А. Майданик, С.М. Романович, Я.М. Романюк, З.В. Ромовська, І.В. Спасибо-Фатєєва, Є.О. Харитонов, Р.Б. Шишка, Я.М. Шевченко, О.С. Яворська, А.Г.Ярема, А.Янчук та інші.

Сьогодні актуальною є необхідність розробки нових наукових рекомендацій для подальшого вдосконалення чинного законодавства про власність, майнові права та способи захисту, а також вдосконалення практики його застосування. Розгляд та вирішення в судах цивільних справ щодо захисту майнових прав ускладнюється наявністю певних суперечностей у цивільному законодавстві України, пов'язаних з чинним Цивільним кодексом України (далі – ЦК України) та внесенням зміни до законодавства щодо захисту права власності, з відсутністю чітких критеріїв диференціації способів захисту права власності та їх закріплення в новому проекті ЦК України.

Мета та завдання дослідження: розглянути договірні зобов'язально-правові способи захисту, які найбільш відповідають саме захисту права власності, це – визнання правочинів недійсними та переведення прав і обов'язків покупця у разі продажу частки у спільній частковій власності. Незважаючи на базовий для систематики цивільного права характер категорій власності й права власності, відносини, що регламентуються зобов'язальним правом як інститутом цивільного права, є найрозгалуженішими й породжують у практиці найрізноманітніші й найскладніші правові ситуації.

1. Поняття та правова природа зобов'язально-правових способів захисту майнових прав

Питання захисту майнових прав є одним із центральних у системі цивільного права будь-якої правової держави. В умовах поглиблення ринкових відносин, розширення кола суб'єктів цивільного обороту та ускладнення майнових

зв'язків між ними проблема ефективного захисту майнових прав набуває особливої актуальності для вітчизняного правопорядку. Цивільне законодавство України закріплює розгалужену систему способів захисту цивільних прав та інтересів, серед яких особливе місце посідають зобов'язально-правові способи захисту – правові засоби, що ґрунтуються на зобов'язальних правовідносинах між сторонами.

Концептуальний аналіз зобов'язально-правових способів захисту майнових прав передбачає насамперед з'ясування їхньої правової природи та місця в загальній системі цивільно-правового захисту. У науковій літературі усталилося розуміння системи цивільно-правового захисту як сукупності правових засобів, що надаються управненій особі для відновлення порушеного майнового права або запобігання можливному порушенню [1, с. 45].

У цивільному праві України поділ способів захисту майнових прав на речово-правові та зобов'язально-правові має не лише теоретичне, а й важливе практичне значення, оскільки від нього залежить вибір належного способу захисту, коло учасників спору та характер правових наслідків.

Речово-правові способи захисту майнових прав є класичними інструментами охорони абсолютних прав, насамперед права власності та інших речових прав (наприклад, права користування, сервітуту, володіння у певних випадках). Їх ключова ознака полягає в тому, що вони спрямовані на захист права незалежно від того, з ким саме виник спір, тобто проти будь-якої особи, яка порушує або оспорує це право. Такі способи застосовуються тоді, коли між власником і порушником відсутні договірні або інші зобов'язальні відносини. Найбільш типовими прикладами є віндикаційний позов (витребування майна з чужого незаконного володіння), негаторний позов (усунення перешкод у користуванні або розпорядженні майном), а також позови про визнання права власності. Їх правова природа є абсолютною, оскільки право власника діє щодо невизначеного кола осіб, а порушення може бути припинене шляхом усунення незаконного стану речі.

Зобов'язально-правові способи захисту майнових прав, на відміну від речово-правових, виникають виключно в межах відносних правовідносин, де чітко визначені сторони – кредитор і боржник. Їх застосування зумовлене існуванням конкретного зобов'язання, яке може бути як договірним (купівля-продаж, оренда, підряд, позика тощо), так і позадоговірним (наприклад, відшкодування шкоди внаслідок делікту або безпідставного збагачення). Основною метою таких способів є примусове забезпечення належного виконання обов'язку або компенсація його невиконання. До них належать, зокрема, вимога про виконання зобов'язання в натурі, стягнення неустойки (штрафу, пені), відшкодування збитків, розірвання договору у разі істотного порушення, а також повернення безпідставно набутого майна.

Важливою відмінністю між цими двома групами способів захисту є характер правового зв'язку між сторонами. Якщо речово-правові способи спрямовані на захист права як такого від будь-якого порушника, то зобов'язально-правові діють виключно між конкретними учасниками правовідносин і не можуть бути використані поза межами відповідного зобов'язання. Саме тому речово-правовий захист має універсальний характер, тоді як зобов'язально-правовий є більш спеціалізованим і залежним від змісту конкретного правовідношення [2, с. 112].

Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) у статті 16 закріплює загальний перелік способів захисту цивільних прав та інтересів, серед яких:

- визнання права;
- визнання правочину недійсним;
- припинення дії, яка порушує право;
- відновлення становища, яке існувало до порушення;
- примусове виконання обов'язку в натурі;
- зміна правовідношення;
- припинення правовідношення;
- відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди;
- відшкодування моральної (немайнової) шкоди;
- визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб [3].

При цьому частина з названих способів за своєю природою є зобов'язально-правовими.

Зобов'язально-правові способи захисту майнових прав у доктрині цивільного права прийнято визначати як передбачені законом або договором правові засоби впливу на зобов'язального правопорушника з метою відновлення майнового становища потерпілої особи або примусового виконання зобов'язання. Особливість цих способів полягає в тому, що вони: по-перше, виникають лише за наявності між сторонами зобов'язальних правовідносин — договірних чи позадоговірних; по-друге, спрямовані проти конкретного, заздалегідь відомого боржника; по-третє, спрямовані не стільки на відновлення безпосереднього панування над річчю, скільки на відновлення майнового стану кредитора у зобов'язанні [5, с. 78].

Важливою рисою зобов'язально-правових способів захисту є їхній компенсаційний характер: вони переважно спрямовані на відновлення майнової сфери потерпілого шляхом покладення обов'язку відшкодування збитків або виплати компенсації. Разом з тим не виключається і превентивна функція таких способів захисту, зокрема у випадках, коли застосування неустойки або інших заходів відповідальності здійснює стримуючий вплив на потенційних правопорушників у сфері цивільного обороту [6, с. 203].

У доктринальному плані питання правової природи зобов'язально-правових способів захисту залишається дискусійним. Ряд науковців-цивілістів розглядають їх як різновид заходів цивільно-правової відповідальності, тоді як інші дослідники наполягають на розмежуванні понять «способи захисту» і «заходи відповідальності», вказуючи, що перші можуть застосовуватися незалежно від наявності вини правопорушника [7, с. 34].

Ця дискусія має не лише теоретичне, але й практичне значення, оскільки від її розв'язання залежить визначення умов і порядку застосування тих чи інших засобів захисту майнових прав в конкретних правовідносинах.

Слід зазначити, що українська цивілістика у питанні розмежування способів захисту та заходів відповідальності здебільшого дотримується позиції, відповідно до якої ці поняття є різнорідними правовими явищами, що перебувають у відношенні часткового перетину. Заходи відповідальності (відшкодування збитків, сплата неустойки) є одночасно й способами захисту, однак сис-

тема способів захисту є ширшою і охоплює також такі засоби, що не мають ознак відповідальності, наприклад, примусове виконання зобов'язання в натурі [8, с. 89].

Таке розуміння знаходить своє закріплення у нормах ЦК України та відповідає загальноєвропейським підходам до цивільно-правового захисту майнових прав.

Зобов'язально-правові способи захисту майнових прав є внутрішньо неоднорідною групою засобів цивільно-правового захисту, що обумовлює їх поділ на договірні та позадоговірні залежно від юридичного факту, який породжує відповідне зобов'язання. Такий поділ має принципове значення, оскільки визначає не лише зміст вимог кредитора, але й характер відповідальності боржника, межі доказування та механізми відновлення порушеного майнового становища.

Договірні зобов'язально-правові способи захисту майнових прав застосовуються у випадках, коли порушення виникає в межах вже існуючих договірних правовідносин між сторонами. У цьому контексті правопорушення полягає у невиконанні, неналежному виконанні або простроченні виконання умов договору, який є юридичною підставою виникнення зобов'язання. До основних договірних способів захисту належать вимога про виконання зобов'язання в натурі, яка передбачає примушення боржника виконати саме ту дію, що була передбачена договором (наприклад, передати річ, виконати роботу або надати послугу). Важливим інструментом також є стягнення неустойки (штрафу або пені), яка виконує як компенсаційну, так і стимулюючу функцію, забезпечуючи належне виконання договірних обов'язків. Окреме місце займає відшкодування збитків, що охоплює як реальну шкоду, так і упущену вигоду, і спрямоване на повне відновлення майнового стану потерпілої сторони. Крім того, у разі істотного порушення умов договору можливим є його розірвання або зміна, що дозволяє адаптувати або припинити правовідносини з метою захисту інтересів сторони, права якої порушено.

Позадоговірні зобов'язально-правові способи захисту майнових прав виникають у ситуаціях, коли між сторонами відсутні договірні відносини, а обов'язок відшкодувати шкоду або повернути майно виникає безпосередньо із закону. Основними підставами таких зобов'язань є заподіяння майнової шкоди (деліктна відповідальність) та безпідставне набуття або збереження майна за рахунок іншої особи. У випадку деліктних правовідносин особа, яка завдала шкоди, зобов'язана її повністю відшкодувати, включаючи як реальні втрати, так і можливі доходи, які потерпіла особа могла б отримати за нормальних умов. У свою чергу, у разі безпідставного збагачення застосовується обов'язок повернути набуте майно або його вартість незалежно від наявності вини, що підкреслює відновлювальний характер такого способу захисту [9, с. 156].

Отже, зобов'язально-правові способи захисту майнових прав являють собою сукупність правових засобів відносного характеру, що ґрунтуються на зобов'язальних правовідносинах між визначеними суб'єктами, спрямовані на захист майнових інтересів кредитора у зобов'язанні шляхом покладення на боржника обов'язку виконання зобов'язання, відшкодування збитків або сплати інших компенсацій. Правова природа цих способів визначається їхньою відносністю, компенсаційністю та зв'язком із конкретними зобов'язальними правовідносинами.

2. Відшкодування збитків як основний зобов'язально-правовий спосіб захисту майнових прав

Серед зобов'язально-правових способів захисту майнових прав відшкодування збитків посідає центральне місце як найбільш універсальний і водночас найбільш ефективний правовий засіб поновлення майнового стану потерпілої особи. Загальний принцип повного відшкодування збитків, закріплений у статті 22 ЦК України, є фундаментальним для вітчизняного цивільного права і відображає один із засадничих принципів цивільно-правового регулювання – принцип захисту права власності та інших майнових прав від протиправних посягань [10, с. 201].

Поняття «збитки» у цивільному праві України має нормативне визначення, закріплене у частині 2 статті 22 ЦК України, відповідно до якої збитками є: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) [3].

Таке розуміння збитків охоплює як вже понесені, так і майбутні витрати потерпілого, пов'язані з відновленням порушеного права, що забезпечує повноту компенсаційного захисту.

Доктринальний аналіз поняття реальних збитків свідчить, що до них відносять не лише безпосередньо понесені витрати, але й ті, що лише мають бути понесені у майбутньому для відновлення становища, яке існувало до порушення права. Таке розуміння є широким і покликане забезпечити повне відновлення майнового стану потерпілого. Зокрема, практика Верховного Суду України підтверджує можливість стягнення ще не понесених витрат за умови доведення їхньої неминучості та розумності [11, с. 67].

Упущена вигода є однією з ключових складових збитків у цивільному праві та виконує компенсаційну функцію, спрямовану на відновлення майнового становища потерпілого до того стану, в якому він перебував би за відсутності правопорушення. Її сутність полягає не у відшкодуванні вже втраченої або реально зменшеної частини майна (як у випадку реальної шкоди), а у компенсації тих доходів, які особа могла б отримати у звичайному, нормальному перебігу господарської або іншої діяльності.

Зміст упущеної вигоди полягає у ненадходженні до майнової сфери потерпілого потенційного доходу, тобто таких грошових або майнових надходжень, які не були фактично отримані, але могли бути отримані за умов належного функціонування цивільного обороту. Важливо, що законодавство виходить із презумпції реальності таких доходів, але не у сенсі їх гарантованості, а у сенсі обґрунтованої ймовірності їх отримання. Іншими словами, упущена вигода не може ґрунтуватися на абстрактних припущеннях чи гіпотетичних очікуваннях — вона повинна базуватися на об'єктивних даних, які підтверджують, що дохід міг бути реально отриманий за нормальних умов.

Ключовим елементом у доведенні упущеної вигоди є встановлення причинного зв'язку між протиправною поведінкою і неотриманими доходами. Потерпілий має довести, що саме порушення права або невиконання зобов'язання стало безпосередньою причиною неможливості отримання відповідного прибутку. При цьому недостатньо лише констатації факту порушення — необхідно показати, що за відсутності цього порушення дохід з високим ступенем ймовірності був би отриманий.

Окрему складність становить необхідність підтвердження реальної можливості отримання такого доходу. У судовій практиці це зазвичай вимагає надання економічних розрахунків, договорів, бізнес-планів, попередніх фінансових результатів діяльності або інших доказів, які свідчать про стабільність і передбачуваність отримання прибутку. Саме тому доведення упущеної вигоди є значно складнішим порівняно з доведенням реальних збитків, оскільки воно пов'язане з аналізом майбутніх, а не вже існуючих економічних результатів [12, с. 189].

Умовами відшкодування збитків у договірних зобов'язаннях є: наявність факту порушення зобов'язання; наявність збитків і їхній розмір; причинний зв'язок між порушенням і збитками; вина боржника (крім випадків безвинної відповідальності, передбачених законом або договором). ЦК України в статті 614 встановлює презумпцію вини особи, яка порушила зобов'язання, що суттєво полегшує тягар доведення для потерпілого кредитора [3]. Проте на практиці навіть за наявності цієї презумпції кредитор має довести сам факт збитків і їхній розмір, а також причинний зв'язок.

У позадоговірних деліктних зобов'язаннях умови відшкодування збитків (шкоди) дещо відрізняються. Відповідно до статті 1166 ЦК України майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала [3].

Характерно, що для деліктних зобов'язань визначальним є протиправність поведінки заподіювача шкоди, тоді як вина і тут презюмується. Разом з тим ЦК України передбачає чимало випадків відповідальності за заподіяння шкоди без вини.

Принцип повного відшкодування збитків, хоча й є загальним правилом, зазнає певних обмежень у тих випадках, коли закон або договір передбачають відшкодування лише реальних збитків без урахування упущеної вигоди, або встановлюють верхню межу відповідальності. Подібні обмеження особливо характерні для деяких видів договорів — перевезення, зберігання, надання послуг зв'язку тощо [13, с. 334].

Обмежена відповідальність у таких випадках є цілком виправданою з точки зору збалансування інтересів сторін і врахування специфіки відповідних відносин.

Особливу увагу слід приділити питанню методологічних засад розрахунку збитків. У вітчизняній практиці відсутній єдиний уніфікований метод розрахунку збитків, що породжує значні труднощі при розгляді відповідних спорів у судовому порядку. Частково цю прогалину заповнює Методика визначення розміру шкоди (збитків), заподіяної порушенням господарських договорів, затверджена постановою Кабінету Міністрів України, однак її сфера застосування обмежується господарськими договорами [14].

Важливим аспектом застосування відшкодування збитків як способу захисту майнових прав є можливість одночасного стягнення неустойки та збитків. Відповідно до статті 624 ЦК України, якщо за порушення зобов'язання встановлено неустойку, вона підлягає стягненню у повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків [3].

Разом з тим договором може бути встановлено обов'язок відшкодувати збитки лише в частині, не покритій неустойкою (залікова неустойка), або понад

неустойку (штрафна неустойка), або альтернативно – або неустойку, або збитки. Ця гнучкість дозволяє сторонам самостійно регулювати обсяг відповідальності за порушення зобов'язань.

Таким чином, відшкодування збитків є ключовим зобов'язально-правовим способом захисту майнових прав в Україні, який забезпечує реалізацію принципу повної компенсації потерпілому. Ефективність цього способу захисту значною мірою визначається чіткістю законодавчого регулювання умов і порядку відшкодування, а також розвиненістю судової практики у відповідних категоріях справ.

3. Неустойка (штраф, пеня) як спосіб забезпечення та захисту майнових прав

Неустойка є одним із найпоширеніших правових інструментів, що одночасно виконує функцію забезпечення виконання зобов'язань і слугує способом захисту майнових прав кредитора у разі порушення боржником умов зобов'язання. ЦК України у статті 549 визначає неустойку (штраф, пеню) як грошову суму або іншу майнову цінність, яку боржник зобов'язаний передати кредиторові у разі порушення боржником зобов'язання [3]. При цьому штраф є неустойкою, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання, а пеня є неустойкою, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання.

Функціональна природа неустойки є комплексною і поєднує щонайменше три функції: забезпечувальну, компенсаційну і штрафну (каральну). Забезпечувальна функція неустойки проявляється в її здатності стимулювати боржника до належного виконання зобов'язань під загрозою застосування майнових санкцій. Компенсаційна функція знаходить вираження у відшкодуванні кредитором майнових втрат, яких він зазнає внаслідок порушення. Штрафна функція відображає каральне призначення неустойки – покарати правопорушника понад звичайне відшкодування [15, с. 112].

Залежно від підстав виникнення неустойка поділяється на договірну і законну. Договірна неустойка встановлюється угодою сторін, причому таке погодження має бути укладене у письмовій формі під страхом нікчемності (частина 2 статті 547 ЦК України). Законна неустойка передбачається безпосередньо законодавчими актами і підлягає застосуванню незалежно від того, чи передбачена вона договором між сторонами. Прикладами законної неустойки є пеня за прострочення грошового зобов'язання, передбачена Законом України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань», та штрафні санкції за порушення договорів у сфері захисту прав споживачів [16].

Одним із дискусійних питань у правозастосовній практиці є питання щодо можливості зменшення розміру неустойки судом. Стаття 551 ЦК України надає суду право зменшити розмір неустойки, якщо він є завеликим порівняно зі збитками кредитора, беручи до уваги: ступінь виконання зобов'язання боржником; майновий стан сторін, що беруть участь у зобов'язанні; майновий та інший інтерес кредитора [3]. Верховний Суд у своїй практиці неодноразово підкреслював, що зменшення неустойки є виключним правом суду, а не обов'язком, і вимагає відповідного обґрунтування [17].

Застосування неустойки пов'язане з кількома процесуальними особливостями. По-перше, кредитор не зобов'язаний доводити факт і розмір понесених збитків для стягнення неустойки – достатньо факту порушення зобов'язання

боржником (частина 2 статті 550 ЦК України). Ця риса неустойки суттєво спрощує захист майнових прав кредитора і є однією з головних переваг даного способу захисту порівняно з відшкодуванням збитків. По-друге, на відміну від відшкодування збитків, стягнення неустойки є можливим навіть за відсутності безпосередньої майнової шкоди кредиторів – саме порушення зобов'язання виступає достатньою підставою [18, с. 223].

Практичне застосування норм про неустойку виявляє ряд проблем у правозастосуванні. Зокрема, суперечливою залишається судова практика щодо нарахування пені за порушення грошових зобов'язань у поєднанні з індексацією інфляційних втрат та трьома відсотками річних відповідно до статті 625 ЦК України. Верховний Суд сформував позицію, що ці заходи захисту є самостійними і можуть застосовуватися одночасно, оскільки переслідують різну правову мету: пеня є відповідальністю за прострочення, тоді як три відсотки річних та інфляційне відшкодування є спеціальними наслідками для грошових зобов'язань [19].

У господарській практиці неустойка відіграє особливо важливу роль з огляду на обширність і складність ділових відносин між суб'єктами господарювання. Господарський кодекс України у статті 230 закріплював самостійне поняття штрафних санкцій у господарських відносинах, встановлюючи граничні розміри штрафних санкцій та порядок їх застосування [20]. Проте в доктрині тривають дискусії щодо співвідношення між загальноцивільними нормами про неустойку і спеціальними господарсько-правовими нормами про штрафні санкції, що свідчить про недостатню системність правового регулювання в цій сфері.

Таким чином, неустойка є багатфункціональним правовим інструментом, що поєднує функції забезпечення зобов'язань і способу захисту майнових прав. Ефективність її застосування визначається як нормативними умовами застосування, так і процесуальними особливостями, зокрема звільненням кредитора від обов'язку доводити розмір понесених збитків.

4. Примусове виконання зобов'язання в натурі як спосіб захисту майнових прав

Примусове виконання зобов'язання в натурі (реальне виконання) є самостійним зобов'язально-правовим способом захисту майнових прав, що полягає у вимозі кредитора до боржника виконати те, до чого він зобов'язаний за умовами зобов'язання, — передати річ, виконати роботу, надати послугу тощо. Цей спосіб захисту безпосередньо забезпечує виконання зобов'язання у тому вигляді, в якому воно й виникло, і є найбільш відповідним первісним інтересам кредитора, оскільки дозволяє отримати те, на що він первісно розраховував при вступі у зобов'язання [21, с. 145].

Правовою основою вимоги про реальне виконання зобов'язання є стаття 620 ЦК України, відповідно до якої у разі невиконання боржником обов'язку виконати певну роботу (надати послугу) кредитор має право виконати цю роботу (отримати цю послугу) самостійно або доручити виконання третій особі, якщо інше не впливає із закону, договору або суті зобов'язання, та вимагати від боржника відшкодування здійснених необхідних витрат та інших збитків [3].

Стаття 621 ЦК України додатково встановлює, що у разі невиконання боржником зобов'язання передати кредиторів у власність або у користування річ, визначену індивідуальними ознаками, кредитор має право витребувати цю річ у боржника і вимагати її передання.

Принциповою відмінністю примусового виконання зобов'язання в натурі від відшкодування збитків є те, що реальне виконання забезпечує кредиторів отримання саме того виконання, на яке він розраховував, тоді як відшкодування збитків є лише грошовим еквівалентом (замінником) такого виконання. Очевидно, що в ряді випадків – зокрема, коли йдеться про передачу індивідуально-визначеної речі або виконання унікальної роботи – грошова компенсація не може повноцінно замінити реальне виконання [22, с. 290].

Застосування вимоги про реальне виконання зобов'язань зазнає певних обмежень. По-перше, якщо зобов'язання є грошовим, кредитор, як правило, не може вимагати «реального» виконання в будь-якому іншому сенсі, крім сплати грошової суми. По-друге, для зобов'язань щодо передачі родових речей можливість вимоги реального виконання є ширшою, оскільки кредитор може придбати аналогічний товар в інших осіб і вимагати відшкодування різниці в ціні. По-третє, у зобов'язаннях, що передбачають особисте виконання, примусове виконання в натурі може бути утруднене або взагалі неможливе без порушення особистих прав боржника [23, с. 67].

У контексті захисту майнових прав важливим є питання про співвідношення вимоги реального виконання зобов'язання і вимоги відшкодування збитків. Традиційно в цивілістиці визнається, що ці вимоги не є взаємовиключними: кредитор може вимагати і реального виконання, і відшкодування збитків, спричинених простроченням або неналежним виконанням. Однак кредитор не може вимагати одночасно реального виконання і відшкодування збитків, що відповідали б вартості предмета виконання, це суперечило б принципу заборони безпідставного збагачення [24, с. 178].

Процесуальний аспект примусового виконання зобов'язання в натурі полягає в тому, що судові рішення про зобов'язання боржника виконати певні дії може бути виконане примусово через органи державної виконавчої служби або приватних виконавців. При цьому виконання рішення суду про передачу речі або виконання роботи може наштовхуватися на практичні труднощі, пов'язані, зокрема, з відсутністю у боржника предмета зобов'язання або з особистим характером обов'язку, що унеможливорює примусове виконання без фізичного примусу до боржника [25, с. 90].

Узагальнюючи, примусове виконання зобов'язання в натурі є ефективним зобов'язально-правовим способом захисту майнових прав, що безпосередньо відповідає інтересам кредитора у отриманні передбаченого зобов'язанням блага. Разом з тим практичне застосування цього способу захисту пов'язане з рядом обмежень, зокрема пов'язаних із характером зобов'язання та можливостями примусового виконання судових рішень.

5. Зміна та розірвання договору як зобов'язально-правові способи захисту майнових прав

Зміна та розірвання договору становлять особливу групу зобов'язально-правових способів захисту майнових прав, специфіка яких полягає у тому, що вони спрямовані не на виконання зобов'язання, а на його трансформацію або припинення. Застосування цих способів захисту є доцільним у ситуаціях, коли подальше підтримання договірних відносин стало несправедливим або неможливим через істотні порушення зобов'язання або суттєву зміну обставин, що зумовлювали їх укладення [26, с. 200].

ЦК України у статтях 651-654 врегульовує загальні підстави та порядок зміни і розірвання договору. Відповідно до статті 651 ЦК України зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом. Однак договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду на вимогу однієї зі сторін у двох випадках: при істотному порушенні договору другою стороною та у інших випадках, встановлених договором або законом [3].

Крім того, стаття 652 ЦК України передбачає можливість зміни або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин.

Поняття «істотного порушення договору» є ключовим для розуміння підстав судового розірвання договору. Частина 2 статті 651 ЦК України визначає, що порушення договору є істотним, якщо внаслідок завданої шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору [3].

Таке визначення є оціночним і вимагає встановлення судом у кожному конкретному випадку. Верховний Суд у своїй практиці виробив критерії оцінки істотності порушення, зокрема пов'язані зі значимістю невиконаної частини зобов'язання та наслідками порушення для потерпілої сторони [27].

Механізм зміни або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин (стаття 652 ЦК України) є принципово відмінним від розірвання через порушення зобов'язання. У цьому випадку жодна зі сторін не є правопорушником — зміна обставин сталася незалежно від волі сторін. Закон встановлює чотири кумулятивні умови для застосування цього механізму:

1) у момент укладення договору сторони виходили з того, що такої зміни обставин не відбудеться;

2) зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися;

3) виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору;

4) із суті договору або звичаїв ділового обороту не випливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона [3, ст. 652].

У контексті захисту майнових прав зміна та розірвання договору можуть слугувати ефективним засобом захисту стороні, яка зазнала порушення договірних зобов'язань або опинилася у несправедливому становищі внаслідок зміни обставин. Разом з тим слід враховувати, що розірвання договору саме по собі не забезпечує відшкодування понесених збитків і потребує поєднання з вимогами про відшкодування збитків або повернення виконаного [28, с. 66].

Особливою підставою для розірвання договору є положення Закону України «Про захист прав споживачів», яке надає споживачеві право відмовитися від договору та вимагати повернення сплаченої суми у разі виявлення суттєвого недоліку товару або послуги. Подібні спеціальні норми розширюють можливість захисту майнових прав більш вразливих учасників цивільних правовідносин і відповідають принципу рівноваги в договірних відносинах [29, с. 134].

Таким чином, зміна та розірвання договору є важливими зобов'язально-правовими способами захисту майнових прав, що дозволяють потерпілій стороні звільнитися від несправедливого або невигідного зобов'язання. Ці способи

є особливо актуальними в умовах нестабільності ринкового середовища та підвищених ризиків порушення договірних зобов'язань.

6. Кондикційні зобов'язання (безпідставне збагачення) та їхня роль у захисті майнових прав

Інститут безпідставного збагачення є одним із класичних засобів зобов'язально-правового захисту майнових прав, коренями що сягає ще римського приватного права. В Україні кондикційні зобов'язання (зобов'язання із безпідставного збагачення) регулюються главою 83 ЦК України (статті 1212-1215) і являють собою самостійний вид позадоговірних зобов'язань, відмінних від деліктних зобов'язань та договірних відносин [3].

Стаття 1212 ЦК України визначає, що особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуто майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно [3]. Ключовими ознаками кондикційного зобов'язання є: збагачення однієї особи за рахунок іншої; відсутність правової підстави для такого збагачення; причинний зв'язок між збагаченням набувача і збідненням потерпілого. Принципово важливим є те, що для виникнення кондикційного зобов'язання не вимагається протиправність дій набувача або його вина — достатньо самого факту безпідставного збагачення [30, с. 188].

У системі способів захисту майнових прав кондикційний позов (позов із безпідставного збагачення) виконує «резервну» функцію: він застосовується тоді, коли інші способи захисту – речово-правові або договірні – виявляються недостатніми або неможливими для застосування. Зокрема, кондикційний позов є доречним у ситуаціях, коли виконання відбулося на підставі договору, який згодом був визнаний недійсним; коли сторона виконала зобов'язання, але вимога її не виникла у зв'язку з відкладальною обставиною; коли виконання перевищило обсяг зобов'язання [31, с. 55].

Сфера застосування кондикційного позову охоплює також випадки помилково здійсненого виконання – сплати боргу, якого не існувало, або передачі майна неналежному набувачу. У цих ситуаціях відсутній договір між набувачем і потерпілим, а отже, неможливе застосування договірних механізмів захисту. Кондикційний позов у таких випадках є єдиним доступним зобов'язально-правовим засобом захисту майнових прав потерпілого [32, с. 223].

Предметом кондикційного зобов'язання може бути як повернення конкретного майна в натурі, так і відшкодування його вартості у грошовому еквіваленті (у разі якщо отримане майно не збереглося у натурі або набувач відчужив його). Стаття 1213 ЦК України встановлює, що набувач зобов'язаний повернути потерпілому безпідставно набуто майно в натурі [3]. Відповідно до статті 1214 ЦК України, якщо безпідставно набуто майно не може бути повернуто за своїм характером або за рішенням суду, набувач зобов'язаний відшкодувати потерпілому реальну вартість цього майна на момент його набуття, а також збитки, спричинені наступною зміною вартості цього майна.

Доктрина та судова практика виробили підхід до розмежування кондикційного та деліктного позовів. У разі, якщо збагачення набувача одночасно є наслідком його протиправної поведінки і завдало шкоди потерпілому, постає питання про конкуренцію позовів. Верховний Суд виробив позицію, згідно з якою в такому разі потерпілий має право обрати найбільш підходящий спосіб захисту — або деліктний позов, або кондикційний — залежно від конкретних обставин [33].

Таким чином, інститут безпідставного збагачення є важливим елементом системи зобов'язально-правових способів захисту майнових прав. Його «резервна» функція і незалежність від вини набувача роблять кондикційний позов ефективним засобом захисту майнових прав у ситуаціях, коли інші способи захисту виявляються неможливими або недостатніми.

7. Відповідальність за порушення грошових зобов'язань як механізм захисту майнових прав

Порушення грошових зобов'язань, тобто зобов'язань, предметом яких є передача грошових коштів, є надзвичайно поширеним явищем у цивільному обороті. Специфіка грошових зобов'язань полягає у тому, що вони завжди є можливими для виконання в натурі – будь-якого дефіциту грошей як родових речей бути не може, що зумовлює особливий правовий режим відповідальності за їх порушення [34, с. 145].

Стаття 625 ЦК України встановлює спеціальні наслідки прострочення виконання грошового зобов'язання, відповідно до яких боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три відсотки річних від простроченої суми, якщо інший розмір відсотків не встановлений договором або законом [3]. Ці заходи мають компенсаційну природу і доповнюють загальні механізми відповідальності за порушення зобов'язань.

Три відсотки річних, передбачені статтею 625 ЦК України, у доктрині розглядаються як спеціальний захід відповідальності за прострочення виконання грошового зобов'язання. Їхня природа є дискусійною: одні науковці кваліфікують їх як різновид неустойки (законної пені), інші – як самостійний вид відповідальності *sui generis* [35, с. 89]. Верховний Суд України виробив послідовну позицію, відповідно до якої три відсотки річних є спеціальними наслідками прострочення грошового зобов'язання, що можуть нараховуватися поряд із пенєю та індексацією.

Інфляційне нарахування відповідно до статті 625 ЦК України є механізмом збереження купівельної спроможності грошової суми боргу в умовах знецінення національної валюти. На відміну від трьох відсотків річних, інфляційне збільшення суми не є заходом відповідальності в строгому сенсі, а є засобом підтримання майнового еквіваленту зобов'язання. Розрахунок інфляційних нарахувань здійснюється відповідно до офіційного індексу інфляції, що публікується Державною службою статистики України [36, с. 178].

Окремого аналізу потребує питання про застосування статті 625 ЦК України у поєднанні з договірною пенєю та штрафом. У практиці Верховного Суду виокремився підхід, відповідно до якого три відсотки річних і інфляційні нарахування є спеціальними законними наслідками для грошових зобов'язань, що не є неустойкою у розумінні статей 549-552 ЦК України, а тому можуть нараховуватися паралельно з договірною неустойкою. Це суттєво посилює захист майнових прав кредитора у грошових зобов'язаннях [3].

Важливим інструментом захисту майнових прав кредитора у грошових зобов'язаннях є також положення Закону України «Про відповідальність за не своєчасне виконання грошових зобов'язань», яким встановлено розмір пені за прострочення виконання грошового зобов'язання у розмірі подвійної облікової ставки Національного банку України, що діяла в період прострочення [16].

Взаємодія між цим законом і статтею 625 ЦК України є предметом дискусій у доктрині та судовій практиці.

Отже, відповідальність за порушення грошових зобов'язань являє собою специфічну, законодавчо врегульовану систему заходів захисту майнових прав кредитора у грошових зобов'язаннях, що включає три відсотки річних, інфляційне відшкодування і договірну або законну неустойку. Комбінування цих заходів дозволяє ефективно захистити майнові інтереси кредитора в умовах знецінення грошей і тривалого невиконання грошових зобов'язань.

8. Проблеми та перспективи вдосконалення зобов'язально-правових способів захисту майнових прав в Україні

Аналіз чинного цивільного законодавства України та практики його застосування дозволяє виявити ряд системних проблем у правовому регулюванні зобов'язально-правових способів захисту майнових прав, вирішення яких є необхідною передумовою підвищення ефективності захисту учасників цивільного обороту.

Першою і однією з найбільш актуальних проблем є відсутність уніфікованого підходу до розрахунку збитків у різних категоріях цивільно-правових спорів. Попри загальну норму статті 22 ЦК України щодо повного відшкодування збитків, методологічна база для їх визначення у більшості категорій спорів є недостатньо розвиненою. Це призводить до значних розбіжностей у судовій практиці та ускладнює ефективне відшкодування збитків потерпілим особам [38, с. 223].

Другою проблемою є прогалини у регулюванні співвідношення різних зобов'язально-правових способів захисту. Зокрема, відсутні чіткі законодавчі приписи щодо порядку поєднання вимог про стягнення неустойки, відшкодування збитків та застосування заходів відповідальності за прострочення грошових зобов'язань. Незважаючи на певне роз'яснення цих питань Верховним Судом, окремі аспекти залишаються дискусійними і потребують законодавчого врегулювання [39, с. 45].

Третьою системною проблемою є недостатній рівень виконання судових рішень у справах про захист майнових прав. За даними Міністерства юстиції України, відсоток виконання рішень судів у цивільних справах протягом останніх років залишається невисоким, що фактично знецінює ефект застосування навіть найефективніших правових механізмів захисту майнових прав [40].

Особливо гострою є проблема захисту майнових прав в умовах збройного конфлікту та воєнного стану, введенного в Україні у лютому 2022 року. Форс-мажорні обставини, пов'язані з бойовими діями, призвели до масового порушення зобов'язань, знищення майна та виникнення нових категорій майнових спорів, для вирішення яких наявний правовий інструментарій виявився частково непристосованим. Законодавство про форс-мажор потребує суттєвого доопрацювання з урахуванням реалій збройного конфлікту [41, с. 12].

Перспективи вдосконалення правового регулювання зобов'язально-правових способів захисту майнових прав в Україні пов'язані з кількома ключовими напрямками. По-перше, необхідним є прийняття уніфікованих методичних рекомендацій щодо розрахунку збитків в окремих категоріях цивільно-правових спорів – аналогічно до підходу, застосованого у деяких країнах ЄС. По-друге, доцільним є внесення змін до ЦК України в частині уточнення підстав і порядку застосування різних зобов'язально-правових способів захисту, їхнього співвідношення та можливих комбінацій.

Адаптація цивільного законодавства України до права Європейського Союзу є важливим вектором удосконалення системи захисту майнових прав. Принципи *Acquis communautaire* у сфері договірної права, директиви ЄС про права споживачів та практика Суду ЄС містять ряд прогресивних підходів до захисту майнових прав, зокрема щодо розширення переліку способів захисту у відносинах зі споживачами, застосування принципу пропорційності при визначенні санкцій та вдосконалення механізмів альтернативного вирішення спорів [42, с. 89].

Вагомим напрямком реформування є також цифровізація цивільно-правових відносин та адаптація системи захисту майнових прав до умов електронної комерції. Зростання частки цифрових правочинів і майнових відносин у мережі Інтернет ставить нові питання щодо специфіки захисту майнових прав в онлайн-середовищі, включаючи питання захисту цифрового майна, цифрових прав та нових форм неправомірного збагачення [43, с. 134].

Підсумовуючи, система зобов'язально-правових способів захисту майнових прав в Україні потребує комплексного вдосконалення з урахуванням сучасних викликів правозастосовної практики, євроінтеграційних прагнень держави та технологічних змін у цивільному обороті. Підвищення ефективності зазначених способів захисту є запорукою стабільності цивільного обороту та надійного захисту майнових прав усіх учасників цивільних правовідносин.

Висновки

За результатами дослідження сформульовано такі висновки:

1. Зобов'язально-правові способи захисту майнових прав являють собою сукупність правових засобів відносного характеру, що ґрунтуються на зобов'язальних правовідносинах між визначеними суб'єктами і спрямовані на відновлення майнового становища кредитора шляхом покладення на боржника відповідного обов'язку виконання зобов'язання, відшкодування збитків або сплати інших компенсацій. Ці способи захисту є відносними за своєю природою, що відрізняє їх від речово-правових способів захисту, і виникають виключно в контексті конкретних зобов'язальних правовідносин.

2. Відшкодування збитків є центральним і найбільш універсальним зобов'язально-правовим способом захисту майнових прав, який реалізує принцип повного відшкодування, закріплений у статті 22 ЦК України. Охоплюючи як реальні збитки, так і упущену вигоду, цей спосіб захисту забезпечує повноту відновлення майнового стану потерпілого. Актуальними проблемами у цій сфері є: недостатня методологічна база розрахунку збитків, значне навантаження доказування на кредитора та неоднорідність судової практики.

3. Неустойка (штраф, пеня) виконує одночасно функції забезпечення зобов'язань і захисту майнових прав кредитора, виникаючи незалежно від факту і розміру збитків. Законодавче регулювання неустойки у ЦК України і ГК України не позбавлене прогалин і суперечностей, що зумовлює необхідність його уніфікації. Особливу увагу заслуговують питання: співвідношення договірної і законної неустойки; поєднання неустойки з іншими заходами відповідальності; підстави і межі зменшення неустойки судом.

4. Примусове виконання зобов'язання в натурі є самостійним способом захисту майнових прав, що безпосередньо відповідає первісним інтересам кредитора у отриманні передбаченого зобов'язанням блага. Разом з тим застосування цього способу зазнає об'єктивних обмежень, пов'язаних із характером зобов'язання і можливостями примусового виконання судових рішень.

5. Зміна та розірвання договору є специфічними зобов'язально-правовими способами захисту, спрямованими на трансформацію або припинення зобов'язання, а не його виконання. Їх застосування є доцільним у ситуаціях істотного порушення договору або суттєвої зміни обставин, що зумовлювали укладення договору. Судова практика у цій сфері потребує подальшої систематизації та розвитку.

6. Кондикційні зобов'язання виконують «резервну» функцію у системі захисту майнових прав, заповнюючи прогалини у тих ситуаціях, коли застосування договірних або речово-правових способів захисту є неможливим або недостатнім. Їхня особливість полягає у незалежності від вини набувача, що суттєво розширює сферу захисту.

7. Специфіка відповідальності за порушення грошових зобов'язань проявляється у комплексі спеціальних заходів захисту, передбачених статтею 625 ЦК України, три відсотки річних та інфляційне відшкодування. Ці заходи можуть поєднуватися з договірною або законною неустойкою, що забезпечує ефективний захист майнових прав кредитора.

8. Система зобов'язально-правових способів захисту майнових прав в Україні потребує комплексного вдосконалення з урахуванням: необхідності уніфікації методів розрахунку збитків; усунення суперечностей між нормами діючого ЦК та врахування їх в проєкті нового ЦК України; адаптації до вимог права ЄС; урахування нових реалій цифрової економіки та особливостей умов воєнного стану.

Список використаних джерел:

1. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільне право України : підручник. 3-тє вид., перероб. та доп. Київ : Істина, 2018. 808 с.
2. Боднар Т. В. Виконання договірних зобов'язань у цивільному праві. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 272 с.
3. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.
4. Проєкт Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) :URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528>(дата звернення: 04.05.2026).
5. Луць В. В. Строки і терміни у цивільному праві : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 320 с.
6. Майданик Р. А. Цивільне право : загальна частина. Т. 1. Вступ у цивільне право. Київ : Алерта, 2012. 472 с.
7. Кузнєцова Н. С. Договірне право. Основні засади. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 382 с.
8. Дзера О. В. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні. Київ : Вища школа, 2001. 256 с.
9. Харитонов Є. О., Харитонova О. І., Стефанчук М. О. та ін. Захист цивільних прав та інтересів. Правові засади : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 340 с.
10. Пунда О. О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини : монографія. Хмельницький : Вид-во ХІУП, 2005. 436 с.
11. Верховний Суд України. Постанова від 11.11.2020 у справі № 911/1268/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 10.05.2026).

- 12.Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність за завдання моральної шкоди в договірних зобов'язаннях: монографія. Київ: Наукова думка, 2007. 185 с.
- 13.Цивільне право України : підручник / за ред. Я. М. Шевченко. Київ: Видавничий Дім "Ін Юре", 2018. Кн. 1. 520 с.
- 14.Про затвердження Методики визначення розміру шкоди (збитків), заподіяної порушенням господарських договорів : постанова Кабінету Міністрів України від 21.01.2000 № 116. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 10.05.2026).
- 15.Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. 4-те вид., перероб. та доп. Київ : Юрінком Інтер, 2018. Т. 2. 1056 с.
- 16.Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань : Закон України від 22.11.1996 № 543/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 5. Ст. 28.
- 17.Велика Палата Верховного Суду. Постанова від 18.03.2020 у справі № 902/417/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 10.05.2026).
- 18.Красицька Л. В. Цивільно-правові проблеми здійснення та захисту особистих немайнових та майнових прав громадян : монографія. Донецьк : Кальміус, 2012. 352 с.
- 19.Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду. Постанова від 03.09.2019 у справі № 920/379/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 10.05.2026).
- 20.Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18–22. Ст. 144.(втратив чинність)
- 21.Зобов'язальне право : підручник / за ред. О. В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 2017. 848 с.
- 22.Гриняк А. Б. Виконання підрядних зобов'язань за цивільним законодавством України : монографія. Київ : НДІ приватного права і підприємництва, 2013. 368 с.
- 23.Бірюков І. А., Заїка Ю. О. Цивільне право України : загальна частина : навч. посіб. Київ : КНТ, 2006. 480 с.
- 24.Фурса С. Я., Цюра Т. В. Докази і доказування у цивільному процесі. Київ : Видавець Фурса С. Я., 2005. 256 с.
- 25.Ясинок М. М. Принципи цивільного процесуального права України : монографія. Суми : ДВНЗ "УАБС НБУ", 2011. 379 с.
- 26.Аномінова О. С., Некіт К. Г. Договірне право: актуальні питання теорії та практики. Одеса : Фенікс, 2020. 216 с.
- 27.Велика Палата Верховного Суду. Постанова від 27.11.2018 у справі № 912/1385/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 10.05.2026).
- 28.Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні : становлення та розвиток : монографія. 2-ге вид. Київ : КНТ, 2007. 288 с.
- 29.Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII у редакції від 01.12.2005. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 30. Ст. 379.
- 30.Баранова Л. М. та ін. Деліктні зобов'язання в цивільному праві України : навч. посіб. Харків : Право, 2009. 208 с.
- 31.Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві : монографія. Хмельницький : Вид-во ХІУП, 2007. 626 с.

32. Підлубна Т. М. Право на захист у цивільному праві та процесі України : монографія. Харків : ФОП Бровін О. В., 2010. 312 с.
33. Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду. Постанова від 10.04.2019 у справі № 310/7065/15. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 10.05.2026).
34. Пасічник М. С. Правова природа грошових зобов'язань у цивільному праві : монографія. Київ : Алерта, 2016. 178 с.
35. Цивільне право : підручник / за ред. О. А. Підпригори, Д. В. Бобрової. Київ : Вентурі, 2015. Т. 2. 480 с.
36. Кучеренко І. М. Організаційні форми підприємництва. Цивільно-правовий аспект : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2004. 264 с.
37. Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду. Постанова від 23.06.2021 у справі № 905/1699/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 10.05.2026).
38. Саніахметова Н. О. Підприємницьке право : навч. посіб. 3-тє вид. Харків : Одісей, 2005. 800 с.
39. Спасибо-Фатєєва І. В. Концепції розвитку законодавства України у сфері приватного права. Харків : ФІНН, 2011. 456 с.
40. Міністерство юстиції України. Звіт про виконання судових рішень у 2023 році. URL: <https://minjust.gov.ua> (дата звернення: 10.03.2025).
41. Кохановська О. В. Теоретичні проблеми інформаційних відносин у цивільному праві : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2006. 463 с.
42. Присяжнюк Т. І. Адаптація цивільного законодавства України до стандартів Європейського Союзу у сфері договірних зобов'язань: монографія. Харків: Право, 2021. 248 с.
43. Наumenko P. A. Цифрова трансформація цивільних правовідносин в умовах розвитку електронної комерції. *Приватне право і підприємництво*. 2022. Вип. 21. С. 44–49.

References:

1. Kharytonov, Ye. O., & Kharytonova, O. I. (2018). *Tsyvilne pravo Ukrainy* [Civil law of Ukraine] (3rd ed.). Kyiv: Istyna.
2. Bodnar, T. V. (2015). *Vykonannia dohovirnykh zobov'язan u tsyvilnomu pravi* [Performance of contractual obligations in civil law]. Kyiv: Yurinkom Inter.
3. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [Civil Code of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 № 435-IV. (2003). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 40–44, art. 356.
4. Proekt Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy (Kodeksu prava pryvatnoho) [Draft Civil Code of Ukraine (Private Law Code)]. Retrieved May 4, 2026, from <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528>
5. Luts, V. V. (2013). *Stroky i terminy u tsyvilnomu pravi* [Periods and terms in civil law]. Kyiv: Yurinkom Inter.
6. Maidanyk, R. A. (2012). *Tsyvilne pravo: zahalna chastyna. T. 1. Vstup u tsyvilne pravo* [Civil law: general part. Vol. 1. Introduction to civil law]. Kyiv: Alerta.
7. Kuznietsova, N. S. (2016). *Dohovirne pravo. Osnovni zasady* [Contract law. Fundamental principles]. Kyiv: Yurinkom Inter.
8. Dzera, O. V. (2001). *Tsyvilno-pravovi zasoby zakhystu prava vlasnosti v Ukraini* [Civil law means of protection of property rights in Ukraine]. Kyiv: Vyshcha shkola.

- 9.Kharytonov, Ye. O., Kharytonova, O. I., Stefanchuk, M. O., et al. (2019). *Zakhyst tsyvilnykh prav ta interesiv. Pravovi zasady* [Protection of civil rights and interests. Legal foundations]. Odesa: Feniks.
- 10.Punda, O. O. (2005). *Poniattia ta problemy zdiisnennia osobystykh nemainovykh prav, shcho zabezpechuiut pryrodne isnuvannia liudyny* [The concept and problems of exercising personal non-property rights ensuring the natural existence of a person]. Khmelnytskyi: Vyd-vo KhiUP.
- 11.Verkhovnyi Sud Ukrainy [Supreme Court of Ukraine]. (2020, November 11). Postanova u spravi № 911/1268/19 [Resolution in case No. 911/1268/19]. Retrieved May 10, 2026, from <https://reyestr.court.gov.ua>
- 12.Prymak, V. D. (2007). *Tsyvilno-pravova vidpovidalnist za zavdannia moralnoi shkody v dohovirnykh zoboviazan-niakh* [Civil liability for causing moral damage in contractual obligations]. Kyiv: Naukova dumka.
- 13.Shevchenko, Ya. M. (Ed.). (2018). *Tsyvilne pravo Ukrainy* [Civil law of Ukraine] (Vol. 1). Kyiv: Vydavnychi Dim "In Yure".
- 14.Pro zatverdzhennia Metodyky vyznachennia rozmiru shkody (zbytkiv), zapodiiano porushenniam hospodarskykh dohovoriv [On approval of the Methodology for determining the amount of damage (losses) caused by violation of commercial contracts]: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21.01.2000 № 116. Retrieved May 10, 2026, from <https://zakon.rada.gov.ua>
- 15.Dzera, O. V., Kuznietsova, N. S., & Luts, V. V. (Eds.). (2018). *Naukovo-praktychnyi komentar Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy* [Scientific and practical commentary on the Civil Code of Ukraine] (4th ed., Vol. 2). Kyiv: Yurinkom Inter.
- 16.Pro vidpovidalnist za nesvoeчасne vykonannia hroshovykh zoboviazan [On liability for untimely performance of monetary obligations]: Zakon Ukrainy vid 22.11.1996 № 543/96-VR. (1997). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 5, art. 28.
- 17.Velyka Palata Verkhovnoho Sudu [Grand Chamber of the Supreme Court]. (2020, March 18). Postanova u spravi № 902/417/18 [Resolution in case No. 902/417/18]. Retrieved May 10, 2026, from <https://reyestr.court.gov.ua>
- 18.Krasytska, L. V. (2012). *Tsyvilno-pravovi problemy zdiisnennia ta zakhystu osobystykh nemainovykh ta mainovykh prav hromadian* [Civil law problems of exercising and protecting personal non-property and property rights of citizens]. Donetsk: Kalmius.
- 19.Kasatsiinyi hospodarskyi sud u skladi Verkhovnoho Sudu [Commercial Court of Cassation within the Supreme Court]. (2019, September 3). Postanova u spravi № 920/379/17 [Resolution in case No. 920/379/17]. Retrieved May 10, 2026, from <https://reyestr.court.gov.ua>
- 20.Hospodarskyi kodeks Ukrainy [Commercial Code of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 № 436-IV. (2003). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 18–22, art. 144.
- 21.Dzera, O. V. (Ed.). (2017). *Zoboviazialne pravo* [Law of obligations]. Kyiv: Yurinkom Inter.
- 22.Hryniak, A. B. (2013). *Vykonannia pidriadnykh zoboviazan za tsyvilnym zakonodavstvom Ukrainy* [Performance of contractor obligations under civil legislation of Ukraine]. Kyiv: NDI pryvatnoho prava i pidpriemnytstva.
- 23.Biriukov, I. A., & Zaika, Yu. O. (2006). *Tsyvilne pravo Ukrainy: zahalna chastyna* [Civil law of Ukraine: general part]. Kyiv: KNT.
- 24.Fursa, S. Ya., & Tsiura, T. V. (2005). *Dokazy i dokazuvannia u tsyvilnomu protsesi* [Evidence and proof in civil procedure]. Kyiv: Vydavets Fursa S. Ya.

- 25.Yasynok, M. M. (2011). *Pryntsypy tsyvilnoho protsesualnoho prava Ukrainy* [Principles of civil procedural law of Ukraine]. Sumy: DVNZ "UABS NBU".
- 26.Anomimova, O. S., & Nekt, K. H. (2020). *Dohovirne pravo: aktualni pytannia teorii ta praktyky* [Contract law: current issues of theory and practice]. Odesa: Feniks.
- 27.Velyka Palata Verkhovnoho Sudu [Grand Chamber of the Supreme Court]. (2018, November 27). Postanova u spravi № 912/1385/17 [Resolution in case No. 912/1385/17]. Retrieved May 10, 2026, from <https://reyestr.court.gov.ua>
- 28.Zaika, Yu. O. (2007). *Spadkove pravo v Ukraini: stanovlennia ta rozvytok* [Inheritance law in Ukraine: formation and development] (2nd ed.). Kyiv: KNT.
- 29.Pro zakhyst prav spozhyvachiv [On consumer protection]: Zakon Ukrainy vid 12.05.1991 № 1023-XII u redaktsii vid 01.12.2005. (1991). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 30, art. 379.
- 30.Baranova, L. M., et al. (2009). *Deliktne zoboviazannia v tsyvilnomu pravi Ukrainy* [Tort obligations in civil law of Ukraine]. Kharkiv: Pravo.
- 31.Stefanchuk, R. O. (2007). *Osobysti nemainovi prava fizychnykh osib u tsyvilnomu pravi* [Personal non-property rights of natural persons in civil law]. Khmelnytskyi: Vyd-vo KhiUP.
- 32.Pidlubna, T. M. (2010). *Pravo na zakhyst u tsyvilnomu pravi ta protsesi Ukrainy* [The right to protection in civil law and procedure of Ukraine]. Kharkiv: FOP Brovin O. V.
- 33.Kasatsiinyi tsyvilnyi sud u skladi Verkhovnoho Sudu [Civil Court of Cassation within the Supreme Court]. (2019, April 10). Postanova u spravi № 310/7065/15 [Resolution in case No. 310/7065/15]. Retrieved May 10, 2026, from <https://reyestr.court.gov.ua>
- 34.Pasichnyk, M. S. (2016). *Pravova pryroda hroshovykh zoboviazan u tsyvilnomu pravi* [The legal nature of monetary obligations in civil law]. Kyiv: Alerta.
- 35.Pidopryhora, O. A., & Bobrova, D. V. (Eds.). (2015). *Tsyvilne pravo* [Civil law] (Vol. 2). Kyiv: Venturi.
- 36.Kucherenko, I. M. (2004). *Orhanizatsiini formy pidpriemnytstva. Tsyvilno-pravovyi aspekt* [Organisational forms of entrepreneurship. Civil law aspect]. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho.
- 37.Kasatsiinyi hospodarskyi sud u skladi Verkhovnoho Sudu [Commercial Court of Cassation within the Supreme Court]. (2021, June 23). Postanova u spravi № 905/1699/19 [Resolution in case No. 905/1699/19]. Retrieved May 10, 2026, from <https://reyestr.court.gov.ua>
- 38.Saniakhmetova, N. O. (2005). *Pidpriemnytske pravo* [Business law] (3rd ed.). Kharkiv: Odisseia.
- 39.Spasybo-Fatieieva, I. V. (2011). *Kontseptsii rozvytku zakonodavstva Ukrainy u sferi pryvatnoho prava* [Concepts for the development of Ukrainian legislation in the field of private law]. Kharkiv: FINN.
- 40.Ministerstvo yustytisii Ukrainy [Ministry of Justice of Ukraine]. (2025). Zvit pro vykonannya sudovykh rishen u 2023 rotsi [Report on the enforcement of court decisions in 2023]. Retrieved March 10, 2025, from <https://minjust.gov.ua>
- 41.Kokhanovska, O. V. (2006). *Teoretychni problemy informatsiynykh vidnosyn u tsyvilnomu pravi* [Theoretical problems of information relations in civil law]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr "Kyivskyi universytet".
- 42.Prysiashnuk, T. I. (2021). *Adaptatsiia tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy do standartiv Yevropeiskoho Soiuzu u sferi dohovirnykh zoboviazan* [Adaptation of

Ukrainian civil legislation to EU standards in the field of contractual obligations]. Kharkiv: Pravo.

43. Naumenko, R. A. (2022). Tsyfrova transformatsiia tsyvilnykh pravovidnosyn v umovakh rozvytku elektronnoi komertsii [Digital transformation of civil legal relations in the context of e-commerce development]. *Pryvatne pravo i pidpryiemnytstvo*, 21, 44–49.

УДК 347.965.42

1.2. ЕВОЛЮЦІЯ ІНСТИТУТУ МЕДІАЦІЇ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА СУЧАСНІ ПРАВОВІ ПЕРСПЕКТИВИ

Руслан Басенко,

*канд. пед. наук, доцент кафедри правознавства та фінансів,
перший заступник директора,*

*Полтавський інститут економіки і права
basenko_ruslan@ukr.net*

<https://orcid.org/0000-0001-9760-6321>

Дмитро Стрілко,

*старший викладач кафедри правознавства та фінансів,
Полтавський інститут економіки і права*

strilko.d@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1781-9069>

THE EVOLUTION OF THE MEDIATION INSTITUTE IN UKRAINE: HISTORICAL ORIGINS AND MODERN LEGAL PERSPECTIVES

Ruslan Basenko,

*Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor of the Department of Law and Finance, First Deputy Director,
Poltava Institute of Economics and Law*

Dmytro Strilko,

*Senior Lecturer, Department of Law and Finance,
Poltava Institute of Economics and Law*

Анотація. Стаття присвячена комплексному дослідженню еволюції інституту медіації в Україні, починаючи з її давніх витоків у традиціях звичаєвого права, через радянський період та до сучасного стану правового регулювання. Автор аналізує процес становлення медіації як самостійного правового інституту, простежує вплив міжнародного досвіду та *acquis communautaire* на формування вітчизняного законодавства про медіацію. Особлива увага приділяється аналізу Закону України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року, який вперше надав медіації законодавчу основу та визначив ключові засади її здійснення на теренах нашої держави. Досліджуються практичні проблеми імплементації закону, зокрема питання підготовки медіаторів, фінансування медіаційних процедур, визнання медіаційних угод та їх виконання. Автор розглядає порівняльно-правові аспекти регулювання медіації у державах Європейського Союзу та пропонує конкретні шляхи вдосконалення вітчизняного законодавства. Окремо досліджуються

перспективи розвитку медіації в умовах воєнного стану та у контексті повоєнної відбудови України, включаючи можливості застосування медіації у спраху щодо відшкодування збитків, завданих збройною агресією. У статті обґрунтовується теза про те, що медіація є не лише ефективним інструментом вирішення приватноправових спорів, але й важливим механізмом розбудови громадянського суспільства та формування правової культури населення. Зроблено висновок, що подальший розвиток медіації в Україні потребує системного підходу, включаючи реформування процесуального законодавства, створення розгалуженої мережі медіаційних центрів, забезпечення доступності медіації для вразливих категорій населення та інтеграцію медіативних технік у систему освіти.

Ключові слова: медіація, альтернативне вирішення спорів, медіатор, медіаційна угода, закон про медіацію, правова реформа, цивільне судочинство, примирення сторін, відновне правосуддя, правова культура.

Abstract. This article is dedicated to a comprehensive study of the evolution of the mediation institute in Ukraine, beginning with its ancient origins in customary law traditions, through the Soviet period, and up to the current state of legal regulation. The author analyzes the process of formation of mediation as an independent legal institution, traces the influence of international experience and *acquis communautaire* on the development of domestic mediation legislation. Special attention is paid to the analysis of the Law of Ukraine «On Mediation» of November 16, 2021, which for the first time provided mediation with a legislative foundation and defined the key principles of its implementation on the territory of our state. The practical problems of implementing the law are examined, in particular issues of mediator training, financing of mediation procedures, recognition of mediation agreements and their enforcement. The author considers comparative legal aspects of mediation regulation in European Union member states and proposes specific ways to improve domestic legislation. The prospects for mediation development under martial law conditions and in the context of Ukraine's post-war reconstruction are separately examined, including opportunities for applying mediation in disputes regarding compensation for damages caused by armed aggression. The article substantiates the thesis that mediation is not only an effective tool for resolving private law disputes, but also an important mechanism for building civil society and forming the legal culture of the population. The conclusion is drawn that further development of mediation in Ukraine requires a systemic approach, including reform of procedural legislation, creation of an extensive network of mediation centers, ensuring accessibility of mediation for vulnerable populations, and integration of mediation techniques into the education system.

Keywords: mediation, alternative dispute resolution, mediator, mediation agreement, mediation law, legal reform, civil proceedings, reconciliation of parties, restorative justice, legal culture.

Інститут медіації є одним із найдавніших механізмів врегулювання конфліктів між людьми, що бере свій початок з часів зародження людської цивілізації. Протягом тисячоліть різні народи виробляли власні традиції посередництва, залучаючи до вирішення спорів шановних членів громади, духовних лідерів або спеціально уповноважених осіб. Водночас у сучасному розумінні медіація як структурований процес добровільного врегулювання спорів за допомогою нейтрального посередника набула визнання лише у другій половині ХХ

століття, переважно під впливом американської та скандинавської правових традицій.

Для України питання становлення та розвитку інституту медіації є особливо актуальним з кількох причин. По-перше, вітчизняна судова система зіштовхується з хронічним перевантаженням, що призводить до надмірної тривалості розгляду справ та зниження якості правосуддя. За даними Вищого суду з питань інтелектуальної власності та Верховного Суду, щорічно до судів загальної юрисдикції надходять мільйони справ, значна частина яких могла б бути врегульована шляхом медіації. По-друге, Україна взяла курс на євроінтеграцію, що передбачає приведення законодавства у відповідність до стандартів Європейського Союзу, включаючи вимоги Директиви 2008/52/ЄС про медіацію у цивільних та комерційних справах. По-третє, в умовах воєнного стану та очікуваного повоєнного відновлення країни медіація може відіграти важливу роль у врегулюванні великої кількості нових категорій спорів.

Прийняття Закону України «Про медіацію» у листопаді 2021 року стало важливим кроком на шляху до формалізації медіаційних процедур, однак залишило відкритими багато питань щодо практичного застосування нового закону. Це зумовлює необхідність глибокого наукового осмислення як самого законодавчого акту, так і перспектив розвитку медіації в Україні з урахуванням міжнародного досвіду.

Метою цієї статті є комплексний аналіз еволюції інституту медіації в Україні від його давніх витоків до сучасного стану правового регулювання, а також визначення перспектив подальшого розвитку медіації як ефективного інструменту вирішення спорів.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі завдання: дослідити передумови виникнення та розвитку медіації на українських землях у різні історичні епохи; проаналізувати особливості становлення медіації у пострадянський період; здійснити порівняльно-правовий аналіз законодавства про медіацію в Україні та державах ЄС; виявити основні проблеми практичного застосування Закону України «Про медіацію»; визначити перспективні напрями вдосконалення правового регулювання медіації в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що складаються у процесі медіації як способу альтернативного вирішення спорів. Предметом дослідження є система правових норм, що регулюють медіацію в Україні та зарубіжних країнах, а також практика їх застосування.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціальні методи пізнання: діалектичний метод, метод системного аналізу, порівняльно-правовий метод, історичний метод, метод формально-юридичного аналізу, а також соціологічні методи дослідження правових явищ.

Теоретичну основу дослідження становлять праці учених у галузі альтернативного вирішення спорів, зокрема: Бондаренко К.С., Гринь Д.В., Залізник В. А., Кармаза О.О., Федоренко Т.В., Кобзєва Т.А., Міхновський Г.Ю., Кравчик М. Б., Красіловська З. В., Лошицький М.В., Солонько М.Ф., Новак А.В., Лукашевич І.М., Маліннікова Д.К., Піддубний Д. І. та інших.

Дослідження витоків медіації на українських землях слід починати з аналізу давньоруського права та звичаєвого права східнослов'янських племен, які населяли терени сучасної України ще до формування державності Київської Русі. Вже у той час існували усталені механізми позасудового врегулювання

конфліктів, що за своєю суттю відповідали базовим принципам сучасної медіації. Зокрема, відомий дослідник давньоруського права Б. Греков вказував на поширеність практики «миру» між ворогуючими сторонами за посередництва третіх осіб ще в дохристиянський період. Роль таких посередників найчастіше виконували старійшини родів, жерці або «відати» – мудреці, яких поважала громада. Ця практика мала переважно усний характер і не мала жодної формалізації, однак її ефективність базувалася на авторитеті посередника та страху соціального осуду. [12, с. 47]

З прийняттям християнства на Русі у 988 році значно посилилась роль церкви у врегулюванні спорів. Православне духовенство активно виступало в ролі посередників між конфліктуючими сторонами, спираючись на принципи *Christian conciliation* – христологічного примирення. Митрополити, єпископи та настоятелі монастирів нерідко виступали посередниками у міжкнязівських конфліктах, а рядові священики – у побутових суперечках парафіян. Церковне посередництво мало певні переваги: загальна повага до духовних осіб, авторитет релігійних норм та страх вічних покарань гарантували певний рівень дотримання досягнутих домовленостей.

Важливим джерелом для вивчення ранніх форм медіації є Руська Правда – перший відомий нам кодифікований правовий документ Київської Русі. Хоча Руська Правда не містить прямих згадок про медіацію як таку, аналіз її норм свідчить про існування розвиненої системи позасудового врегулювання спорів. Зокрема, окремі статті Руської Правди передбачали можливість «виру» – відшкодування збитків у випадках спорів про майно та образу честі, що нерідко досягалося шляхом переговорів за участю посередників. [16, с. 21]

Особливо важливе значення для розуміння витоків медіації в Україні має козацьке право, що склалося у XV–XVIII століттях. Козацька громада виробила унікальну правову культуру, що поєднувала елементи різних правових систем – звичаєвого права, магдебурзького права, польського шляхетського права та православних правових традицій. У козацькому праві інститут посередництва набув нових форм. Козацькі рада та суди займалися не лише правосуддям у буквальному розумінні, але й активно сприяли досягненню компромісу між сторонами конфлікту.

Козацький суд за своєю природою був значною мірою примирним: він прагнув досягнення згоди між сторонами більшою мірою, ніж призначення покарань чи примусового виконання рішень. Це пояснювалося низкою факторів: по-перше, практичними труднощами примусового виконання рішень в умовах постійних воєнних дій; по-друге, цінностями козацької громади, що надавала перевагу внутрішньому миру перед конфліктом; по-третє, впливом православної церкви з її акцентом на прощенні та примиренні. Козацькі старшини, виступаючи у ролі суддів, нерідко використовували техніки, характерні для сучасної медіації: ставили питання, спонукали сторони до самостійного пошуку компромісу, пропонували різні варіанти вирішення спору. [38, с. 101]

У XVII–XVIII столітті на більшій частині українських земель поширилось Литовське право, яке знайшло своє відображення у трьох редакціях Литовського статуту (1529, 1566, 1588 рр.). Литовський статут містив низку норм, що прямо передбачали та заохочували позасудове врегулювання спорів. Зокрема, Третій Литовський статут (1588 р.) містив спеціальні правила про «угодний суд» – третейське провадження за участю обраних сторонами арбітрів. Ці арбітри, яких називали «приятелями» або «добросусідами», мали не лише вирішити спір, але й

намагатись примирити сторони. За своєю суттю цей інститут поєднував риси медіації та арбітражу, що є характерним для раннього розвитку альтернативних способів вирішення спорів у більшості правових систем. [27, с. 31]

Необхідно також звернути увагу на практику «полюбовних суддів», що існувала в Гетьманщині – Козацькій автономії у складі Російської держави. Інститут полюбовних суддів як форма третейського розгляду та медіації був широко поширений на Лівобережній Україні протягом XVII–XVIII століть. Полюбовні судді обиралися самими сторонами конфлікту та мали на меті досягнення взаємоприйняттого рішення, а не формальне застосування правових норм. Це свідчить про глибоке вкорінення медіативної культури у правовій свідомості українців ще задовго до появи її сучасного теоретичного обґрунтування. [50, с. 167]

Після поступового поглинання українських земель Російською та Австро-Угорською імперіями наприкінці XVIII – початку XIX століть розвиток правових інститутів, включаючи механізми альтернативного вирішення спорів, відбувався у різних правових площинах. Це зумовило певну неоднорідність правових традицій, яка певною мірою відчувається й досі.

На землях у складі Російської імперії практика полюбовного вирішення спорів була підтримана та формалізована у процесі судових реформ. Особливого значення набула Судова реформа 1864 року, що запровадила мирових суддів. Мировий суд, на відміну від загальних судів, мав насамперед примирний характер: мировий суддя зобов'язувався пропонувати сторонам примирення до початку розгляду справи по суті, а укладена мирова угода мала юридичну силу судового рішення. Фактично, мировий суддя виконував функції, що суміщали риси суду та посередника, тобто здійснював те, що сьогодні прийнято називати «судовою медіацією».

Важливу роль у розвитку примирних традицій на українських землях у складі Російської імперії відіграли волосні суди – спеціальні органи для вирішення спорів серед селянства, що виникли внаслідок реформи 1861 року. Волосні суди застосовували звичаєве право і значною мірою орієнтувалися на досягнення примирення між сторонами. Їхнє функціонування базувалося на цінностях традиційної сільської общини, де збереження соціальних зв'язків мало пріоритет над формально-правовим вирішенням конфлікту. [34, с. 116]

Дещо інший шлях розвитку альтернативних механізмів вирішення спорів відбувався на землях Галичини, Буковини та Закарпаття у складі Австро-Угорської монархії. Австрійська правова культура, що перебувала під значним впливом германської правової традиції та католицькою церкви, також мала розвинені форми позасудового врегулювання спорів. Австрійський цивільний процесуальний кодекс (*Zivilprozessordnung*, 1895 р.) передбачав активну роль судді у примиренні сторін, що відображало загальноєвропейський тренд до інкорпорування медіативних елементів у судовий процес.

На Буковині, де співіснувало кілька правових культур – румунська, австрійська, єврейська та слов'янська – особливо яскраво виявились традиції общинного посередництва. Рабинські суди (*Bet Din*) у єврейських громадах, а також народні збори (сходи) у слов'янських та румунських общинах являли собою класичні форми суспільного посередництва, де авторитетні члени громади допомагали вирішувати конфлікти шляхом переговорів та досягнення компромісу. [37, с. 46]

Важливо також відзначити роль торгових та промислових палат, що виникли на українських землях Австро-Угорщини у ХІХ столітті. Ці організації активно використовували третейські суди та примирні комісії для врегулювання комерційних спорів. Торгові суди, що діяли у Львові, Чернівцях та інших містах, намагались досягти мирового врегулювання спорів між купцями до початку формального розгляду справи.

Слід окремо відзначити внесок греко-католицького духовенства Галичини у розвиток примирних традицій. Видатний церковний та громадський діяч Митрополит Андрій Шептицький активно закликав до мирного вирішення конфліктів, а греко-католицька церква створювала спеціальні примирні комісії для вирішення сімейних та общинних спорів. Ця традиція залишила помітний відбиток на правовій культурі Галичини, що продовжує відчуватися й сьогодні.

Встановлення радянської влади на більшій частині українських земель після 1920 року та повний контроль після 1944 року докорінно змінило природу вирішення спорів. Радянська правова ідеологія, заснована на марксистсько-ленінській доктрині, відкидала концепцію автономії волі сторін як «буржуазну» та натомість наголошувала на пріоритеті державних інтересів та соціалістичної законності. У цьому контексті медіація у її сучасному розумінні не могла розвиватися як самостійний правовий інститут. [20, с. 134]

Однак і в радянський період існували певні форми позасудового врегулювання конфліктів, хоча й з принципово іншим ідеологічним навантаженням. Передусім слід згадати товариські суди – громадські органи, що розглядали дрібні правопорушення та трудові конфлікти на підприємствах та за місцем проживання. Товариські суди мали виразний виховний характер: їх метою було не лише вирішення конкретного конфлікту, але й «перевиховання» правопорушника та формування відповідної поведінки у колективі. Незважаючи на примусовий характер та ідеологічне забарвлення, товариські суди певною мірою виконували функцію посередників між конфліктуючими сторонами.

Значну роль у врегулюванні трудових конфліктів відігравали профспілки. Профспілкові комісії по трудових спорах та примирні комісії були обов'язковою інстанцією до звернення до суду у трудових спорах. Теоретично ці органи мали виступати посередниками між працівником і роботодавцем (яким фактично завжди була держава), однак на практиці вони нерідко виступали інструментом тиску на працівників та захисту інтересів адміністрації. [24, с. 144]

Певний інтерес для вивчення передісторії медіації в Україні представляє практика арбітражного вирішення господарських спорів у радянський період. Державний арбітраж, що функціонував в УРСР, займався вирішенням спорів між соціалістичними підприємствами. Незважаючи на свій адміністративний характер, державний арбітраж використовував певні примирні техніки: арбітр мав право запропонувати сторонам укладення мирової угоди, а примирний порядок розгляду справ заохочувався. Це певною мірою підтримувало традиції переговорного вирішення суперечок, хоча й у дуже специфічній та обмеженій формі.

Важливо також відзначити, що в умовах радянської системи значну роль у врегулюванні конфліктів відігравали партійні органи КПРС/КПУ. Партійні комітети активно втручались у вирішення різноманітних суперечок – від сімейних до виробничих – виступаючи своєрідними «медіаторами» між конфліктуючими сторонами. Однак таке посередництво, зрозуміло, носило примусовий характер та відстоювало насамперед інтереси партійного апарату.

У пізньорадянський період, особливо в роки «перебудови» (1985–1991), відбулося певне відродження інтересу до позасудових механізмів вирішення спорів. З'явилися перші господарські суди, що мали ознаки арбітражних інстанцій, заохочувались переговорні процедури між підприємствами. Проте до безпосередніх передумов виникнення медіації у сучасному розумінні ці трансформації ще не дійшли. [60, с. 93]

Проголошення незалежності України у 1991 році відкрило нові можливості для розвитку правової системи, включаючи формування альтернативних механізмів вирішення спорів. Однак становлення медіації у перші роки незалежності відбувалося повільно та суперечливо, що пояснювалось низкою об'єктивних та суб'єктивних факторів.

З об'єктивних факторів слід виділити: загальну системну кризу, що охопила всі сфери суспільного життя після розпаду СРСР; відсутність відповідної правової традиції та інфраструктури; низький рівень правової культури населення, яке ще не мало досвіду використання ринкових механізмів вирішення спорів; а також нестачу кваліфікованих фахівців у галузі медіації. До суб'єктивних факторів належали: консерватизм правничої спільноти, яка з підозрою ставилась до нових інститутів; відсутність державної підтримки розвитку медіації; а також домінування в масовій свідомості уявлень про суд як єдиний легітимний спосіб вирішення спорів. [14, с. 105]

Перші паростки медіаційної практики в Україні з'явилися у сфері вирішення трудових спорів на початку 1990-х років. Міжнародна організація праці (МОП) та ряд міжнародних донорських організацій підтримали декілька пілотних проектів зі створення примирних органів у сфері трудових відносин. Однак ці ініціативи не набули систематичного характеру через відсутність законодавчого підґрунтя та інституційної підтримки.

Певний поштовх розвитку медіації в Україні дало прийняття Закону України «Про третейські суди» у 2004 році. [59] Хоча третейський розгляд відрізняється від медіації (у третейському суді нейтральна сторона виносить обов'язкове рішення, а не сприяє сторонам у досягненні угоди), поширення третейської практики сприяло загальному зростанню інтересу до альтернативних механізмів вирішення спорів та підготовці відповідних фахівців.

Початок системному розвитку медіації в Україні поклала робота Центру медіації та права, що був заснований у 2001 році за підтримки Програми розвитку ООН (UNDP) та Канадського бюро міжнародної освіти (CBIE). Центр здійснював підготовку медіаторів, провадив просвітницьку роботу та лобіював прийняття законодавства про медіацію. Важливим результатом діяльності Центру стала підготовка першого в Україні проекту закону про медіацію.

Паралельно у 2003–2005 роках в Україні розпочалось впровадження шкільної медіації – програм з врегулювання конфліктів у закладах освіти. Ці програми реалізовувались за підтримки низки міжнародних організацій та сприяли формуванню культури мирного вирішення конфліктів серед молодого покоління. Шкільна медіація виявилась одним з найбільш успішних напрямів розвитку медіації в Україні на ранньому етапі. [45, с. 139]

У сфері сімейного права медіація також поступово знаходила своє місце. Практика сімейної медіації отримала розвиток завдяки зусиллям ряду неурядових організацій, зокрема Всеукраїнської асоціації сімейних медіаторів, заснованої у 2006 році. Сімейна медіація виявилась особливо затребуваною у справах

про розлучення та встановлення місця проживання дітей, де традиційне судове провадження часто було неефективним та травматичним для сторін. [76, с. 124]

У комерційній сфері медіація розпочала свій розвиток завдяки діяльності Торгово-промислової палати України та ряду бізнес-асоціацій, які почали включати медіаційні клаузули до типових договорів та пропонувати медіаційні послуги своїм членам. Однак цей розвиток залишався хаотичним та непослідовним через відсутність законодавчого регулювання.

Перше десятиліття XXI століття ознаменувалось активізацією законодавчих зусиль щодо формалізації медіації в Україні. Цей процес мав суперечливий характер і відбувався у контексті більш широких судових реформ та євроінтеграційних зусиль.

Перший законопроект про медіацію (реєстр. № 2480 від 29.03.2006) був внесений до Верховної Ради України, однак так і не набрав необхідної кількості голосів для прийняття. Законопроект мав певні концептуальні недоліки: він надто детально регламентував процедуру медіації, що суперечило природі медіації як гнучкого процесу, а також не передбачав чіткого механізму надання виконавчої сили медіаційним угодам. Разом з тим його підготовка стала важливим кроком у формуванні правового дискурсу навколо медіації в Україні.

Суттєвий вплив на дискусію про законодавче регулювання медіації справила Директива 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про деякі аспекти медіації в цивільних та комерційних справах». Ця Директива встановила мінімальні стандарти регулювання медіації у державах-членах ЄС та стала своєрідним дороговказом для формування законодавства про медіацію в Україні та інших державах-сусідах ЄС. Директива підкреслювала важливість добровільності медіації, нейтральності медіатора, конфіденційності медіаційних переговорів та виконуваності медіаційних угод. [19]

У 2011 році Міністерство юстиції України підготувало новий законопроект про медіацію, який більшою мірою враховував положення Директиви 2008/52/ЄС та кращий міжнародний досвід. Проект передбачав реєстрацію медіаторів, встановлення стандартів підготовки медіаторів та механізм надання виконавчої сили медіаційним угодам через їх нотаріальне посвідчення або затвердження судом.

У 2015–2016 роках, у контексті судової реформи, що проводилась на виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, питання медіації знову опинилось у центрі уваги законодавців. Нова редакція Цивільного процесуального кодексу (2017 р.) містила окремі норми про мирове врегулювання справ, що давало суддям процесуальне підґрунтя для направлення справ на медіацію. Водночас Господарський процесуальний кодекс (2017 р.) встановив обов'язок сторін у господарських спорах вжити заходів для позасудового врегулювання до звернення до суду, що стало важливим стимулом для розвитку медіації у комерційній сфері. [13, с. 317]

Особливо важливим для розвитку медіації стало включення відповідних положень до нового Кодексу адміністративного судочинства України (2017 р.), який передбачив можливість примирення у адміністративних справах. Хоча адміністративна медіація має свою специфіку, пов'язану з нерівністю правового становища приватної особи та публічного органу, законодавче визнання цього механізму стало важливим кроком.

Паралельно з законодавчими ініціативами у цей період відбувалось інституційне зміцнення медіаційного середовища. У 2014 році було засновано Національну асоціацію медіаторів України (НАМУ), яка об'єднала провідних практикуючих медіаторів та взяла на себе функції саморегулювання у сфері медіації. НАМУ розробила власні стандарти підготовки медіаторів та Кодекс етики медіатора, що сприяло підвищенню якості медіаційних послуг в Україні. [31, с. 43]

У 2016–2018 роках з'явилися перші приклади інтеграції медіації в судову систему. Ряд пілотних проектів з впровадження судово-пов'язаної медіації (court-connected mediation) були реалізовані за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні та програми USAID «Нове правосуддя». Ці проекти продемонстрували потенціал медіації у зниженні навантаження на суди та підвищенні рівня задоволеності сторін результатами вирішення спорів.

Важливою подією стало підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у 2014–2016 роках, яка серед іншого передбачала зближення законодавства України з нормами ЄС у сфері цивільного та комерційного права, включаючи законодавство про альтернативне вирішення спорів. Це надало додаткового імпульсу зусиллям щодо прийняття закону про медіацію.

На рубежі 2019–2020 років Верховна Рада повернулася до активного розгляду законопроектів про медіацію. У 2019 році до парламенту було внесено декілька конкуруючих законопроектів, що відображало різні підходи до регулювання медіації: від ліберального мінімалізму до детальної регламентації. Дискусія між авторами різних законопроектів охоплювала питання обов'язковості чи добровільності медіації, вимог до медіаторів, механізмів визнання та виконання медіаційних угод тощо. Зрештою, після тривалих дебатів та узгоджувальних процедур, Верховна Рада прийняла Закон України «Про медіацію» 16 листопада 2021 року.

Закон України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року № 1875-IX став підсумком майже п'ятнадцятирічних законодавчих зусиль та відображенням консенсусу у правничому середовищі щодо основних засад регулювання медіації в Україні. Закон набрав чинності 1 вересня 2022 року та суттєво змінив правовий ландшафт у сфері альтернативного вирішення спорів. [58]

Передусім слід зупинитись на визначенні медіації, закріпленому у Законі. Відповідно до статті 1 Закону, медіація – це позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, в якій сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів. Це визначення відповідає базовим міжнародним стандартам медіації та відображає її ключові характеристики: добровільність, конфіденційність, структурованість та нейтральна роль медіатора.

Важливим принципом, закріпленим у Законі, є добровільність медіації. Закон чітко встановлює, що участь у медіації є добровільною, а сторони вільні у виборі медіатора, організації медіаційних процедур та прийнятті рішень у ході медіації. Це положення принципово відрізняється від підходів окремих держав, де медіація є обов'язковою передумовою звернення до суду. Слід зазначити, що питання обов'язковості медіації є одним з найбільш дискусійних у науковій літературі, і позиція українського законодавця щодо добровільності медіації є цілком виваженою та відповідає засадничим цінностям медіації.

Закон встановлює вимоги до медіаторів. Відповідно до статті 8 Закону, медіатором може бути фізична особа, яка пройшла підготовку медіатора та відпо-

відає вимогам цього Закону. Підготовка медіаторів здійснюється за програмами, що відповідають мінімальним стандартам, встановленим законом. Базова підготовка медіатора складає не менше 90 годин, з яких не менше 45 годин – практичні заняття. Для здійснення медіації у справах у певних сферах (наприклад, у сімейних справах або у справах за участю неповнолітніх) можуть встановлюватись додаткові вимоги до підготовки. [68, с. 109 - 110]

Відповідно до статті 9 Закону, медіатори можуть об'єднуватись у організації медіаторів – юридичні особи, що провадять діяльність у сфері медіації. Організації медіаторів здійснюють підготовку медіаторів, ведуть їхні реєстри та забезпечують дотримання стандартів медіаційної діяльності. Закон відмовився від ідеї створення єдиного державного реєстру медіаторів, що є досить ліберальним підходом, притаманним скандинавській моделі регулювання медіації.

Принципово важливим є механізм надання виконавчої сили медіаційним угодам, передбачений у статті 16 Закону. Медіаційна угода, що укладається за результатами успішної медіації, може набути виконавчої сили шляхом: нотаріального посвідчення; затвердження судом або третейським судом у порядку, встановленому законом; включення до мирової угоди, що затверджується судом у ході судового провадження. Цей механізм є важливою гарантією виконання досягнутих під час медіації домовленостей та суттєво підвищує практичну цінність медіації.

Значне місце у Законі займають норми про конфіденційність медіації. Стаття 12 встановлює, що медіатор, сторони та інші учасники медіації зобов'язані зберігати конфіденційність інформації, що стала їм відома у зв'язку з провадженням медіації. Відомості, отримані у ході медіації, не можуть бути використані як докази у судових та інших провадженнях, а медіатор не може бути викликаний і допитаний як свідок у справі, пов'язаній з медіацією. Це положення є надзвичайно важливим для забезпечення відкритості сторін у ході медіаційних переговорів. [56, с. 8]

Закон також визначає сфери застосування медіації. Відповідно до статті 3 Закону, медіація може застосовуватись у цивільних, сімейних, трудових, господарських, адміністративних справах, а також у кримінальних провадженнях (відновне правосуддя) у випадках, передбачених законом. Таким чином, Закон закріпив досить широку сферу застосування медіації, що відповідає міжнародним тенденціям.

Разом з тим Закон містить ряд положень, що викликають певні питання та критику з боку фахівців. Зокрема, дискусійним є питання відповідальності медіатора: Закон не встановлює чітких механізмів відповідальності медіатора за порушення правил медіаційної практики, залишаючи це переважно на розсуд організацій медіаторів. Це може призвести до різниці у стандартах відповідальності залежно від того, до якої організації належить медіатор.

Для розуміння сучасного стану та перспектив розвитку медіації в Україні необхідний порівняльно-правовий аналіз вітчизняного законодавства та практики у зіставленні з відповідним регулюванням у державах-членах ЄС. Такий аналіз особливо актуальний з огляду на євроінтеграційний курс України та необхідність гармонізації вітчизняного законодавства з *acquis communautaire*.

Директива 2008/52/ЄС «Про деякі аспекти медіації у цивільних та комерційних справах» встановлює мінімальні стандарти регулювання медіації у державах-членах ЄС. Вона охоплює транскордонні спори у цивільних та комерцій-

них справах та містить положення про якість медіації, виконуваність угод, досягнутих шляхом медіації, а також про наслідки медіації для строків позовної давності. Директива навмисно встановила лише мінімальні стандарти, залишивши державам-членам широкий розсуд у виборі підходу до регулювання медіації.

Серед держав ЄС різні підходи до регулювання медіації можна умовно поділити на дві основні моделі: ліберальна (скандинавська) та регуляторна (середземноморська). Ліберальна модель, притаманна Нідерландам, Швеції та Данії, характеризується мінімальним втручанням держави у медіаційні процедури, відсутністю обов'язкової сертифікації медіаторів та наголосом на саморегулюванні медіаційного співтовариства. Регуляторна модель, що превалює в Італії, Іспанії та Греції, передбачає значно детальнішу регламентацію медіаційних процедур, обов'язкову акредитацію медіаторів та в ряді випадків – обов'язкову досудову медіацію. [46, с. 137]

Особливий інтерес для порівняння представляє досвід Польщі, яка має багато спільного з Україною – як в плані правової традиції, так і в плані трансформаційного контексту. Польща прийняла перший закон про медіацію у 2005 році (поправки до Цивільного процесуального кодексу), а у 2015 році провела суттєву реформу, що значно розширила застосування медіації. Польська модель передбачає: добровільну медіацію з можливістю направлення судом; систему акредитованих медіаційних центрів; механізм судового затвердження медіаційних угод; стимулювання медіації шляхом повернення частини судового збору у разі успішного завершення медіації. Досвід Польщі особливо цінний тим, що польська медіаційна реформа показала: системне стимулювання медіації може суттєво підвищити її популярність без запровадження обов'язковості. [37, с. 288]

Досвід Великої Британії (до Brexit) також заслуговує на увагу. Британська модель медіації характеризується мінімальним законодавчим регулюванням та переважно ринковим характером медіаційних послуг. Водночас британські суди активно направляють справи на медіацію, а судова практика виробила механізми непрямого стимулювання медіації через санкції у судових витратах для сторін, які необґрунтовано відмовляються від медіації. Ця практика, відома як «заохочення медіації шляхом судових витрат», є ефективним непримусовим механізмом підвищення звернення до медіації. [48, с. 652]

Показовим є також досвід Австрії та Німеччини. Австрія у 2003 році прийняла Закон про медіацію (Mediationsgesetz), що встановив досить детальну регламентацію, включаючи вимоги до підготовки медіаторів та їх реєстрацію. Водночас австрійський закон зберіг добровільний характер медіації. Німеччина у 2012 році запровадила Закон про медіацію (Mediationsgesetz), що засновувався на Директиві 2008/52/ЄС та встановив базові принципи медіації. Додатково у німецьких федеральних землях були запроваджені різні форми судово-пов'язаної медіації. [55, с. 284]

Порівнюючи Закон України «Про медіацію» з законодавством держав ЄС, можна зробити ряд висновків. По-перше, Закон загалом відповідає мінімальним стандартам Директиви 2008/52/ЄС та тенденціям розвитку медіаційного права в ЄС. По-друге, обраний Україною підхід тяжіє до ліберальної моделі регулювання, що виявляється у відмові від обов'язкової медіації та мінімалістичному підході до регулювання організацій медіаторів. По-третє, Закон не передбачає певних механізмів, що виявились ефективними в окремих державах ЄС, зокрема фінансових стимулів для сторін, що обирають медіацію (наприклад,

повернення судового збору), або механізмів стимулювання медіації через судові витрати.

Незважаючи на прийняття Закону «Про медіацію» та наявний потенціал медіації як ефективного інструменту вирішення спорів, практика її застосування в Україні нашоухується на низку серйозних проблем. Ці проблеми мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.

Першою та, мабуть, найбільш фундаментальною проблемою є низький рівень обізнаності населення та бізнесу про медіацію. Соціологічні дослідження свідчать, що переважна більшість громадян України не знає про існування медіації як способу вирішення спорів або має про неї дуже поверхневі уявлення. Це означає, що навіть якщо правові механізми для медіації добре розроблені, попит на медіаційні послуги залишатиметься обмеженим через брак поінформованості. Тому одним з першочергових завдань є масштабна просвітницька кампанія, спрямована на підвищення обізнаності населення про можливості медіації. [41, с. 22]

Другою проблемою є недостатня кількість кваліфікованих медіаторів, особливо за межами великих міст. Незважаючи на те, що Закон встановив мінімальні вимоги до підготовки медіаторів у 90 навчальних годин, реальна якість підготовки медіаторів суттєво варіюється залежно від організації-провайдера навчання. Крім того, у малих містах та сільській місцевості кваліфіковані медіатори практично відсутні, що суттєво обмежує доступ до медіаційних послуг для значної частини населення. [47, с. 32]

Третьою проблемою є фінансові бар'єри для доступу до медіації. Послуги медіатора не є безкоштовними, і їх вартість може бути суттєвою для пересічного громадянина або малого підприємства. На відміну від ряду держав ЄС, де передбачені механізми безоплатної медіації для малозабезпечених осіб або де держава субсидіює медіацію, в Україні такі механізми практично відсутні. Це ставить медіацію у нерівне становище порівняно із судовим вирішенням спорів, де теоретично передбачена безоплатна правова допомога.

Четвертою проблемою є недостатня інтеграція медіації у судову систему. Незважаючи на те, що нові процесуальні кодекси містять норми про можливість направлення справ на медіацію, на практиці судді рідко використовують цю можливість. Причинами є: відсутність спеціальної підготовки суддів з питань медіації; небажання суддів відпускати справи на медіацію, що може сприйматись як «відмова від правосуддя»; відсутність чітких процедурних механізмів повернення справи до суду у разі безуспішності медіації; а також загальний скептицизм правничої спільноти щодо медіації. [61, с. 14]

П'ятою проблемою є недосконалість механізму виконання медіаційних угод. Незважаючи на те, що Закон передбачає декілька механізмів надання виконавчої сили медіаційним угодам, на практиці ці механізми є громіздкими та затратними. Зокрема, нотаріальне посвідчення медіаційної угоди потребує додаткового часу та коштів, а судове затвердження медіаційної угоди фактично повертає сторони до судової системи, від якої вони намагались відійти через медіацію. Потрібен більш простий та ефективний механізм надання виконавчої сили медіаційним угодам. [82, с. 263]

Шостою проблемою є недостатній розвиток культури медіації у правничому середовищі. Адвокати, як посередники між клієнтами та правовою системою, відіграють ключову роль у популяризації медіації. Однак значна частина адвокатів або не знайома з медіацією, або свідомо не рекомендує її клієнтам,

оскільки успішна медіація означає менший обсяг роботи та менші гонорари для адвоката. Зміна цієї ситуації потребує системних змін у підготовці адвокатів, включення медіації до стандартів адвокатської діяльності та розробки моделей гонорарів. [39, с. 97]

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну, що розпочалося 24 лютого 2022 року, докорінно змінило соціально-правовий контекст країни та водночас поставило нові виклики та відкрило нові можливості для розвитку медіації. Медіація в умовах воєнного стану функціонує в надзвичайно складних умовах, однак роль медіації у повоєнному відновленні України може стати надзвичайно важливою.

По-перше, збройний конфлікт породжує величезну кількість нових видів спорів, для вирішення яких традиційні судові механізми можуть виявитись недостатніми або надто повільними. Серед таких спорів: спори про право власності на нерухомість у зоні конфлікту або на окупованих територіях; трудові спори, пов'язані з вимушеним переміщенням; сімейні спори, зумовлені розлученням сімей внаслідок евакуації або загибелі членів сім'ї тощо. Для вирішення цих спорів медіація може стати більш гнучким та швидшим механізмом, ніж традиційне судочинство.

По-друге, в умовах повоєнного відновлення очікується різке зростання кількості спорів, пов'язаних з реалізацією масштабних будівельних та інфраструктурних проектів. Досвід відновлення Боснії та Герцеговини, Іраку та інших постконфліктних країн свідчить про те, що медіація може бути ефективним механізмом для вирішення конфліктів, що виникають у ході реалізації проектів відновлення, особливо коли в проектах беруть участь численні стейкхолдери з різних країн і культур.

По-третє, медіація може відіграти важливу роль у вирішенні соціальних конфліктів, пов'язаних із поверненням вимушених переселенців та інтеграцією ветеранів. Повернення значної кількості внутрішньо переміщених осіб до своїх домівок та реінтеграція ветеранів у цивільне суспільство пов'язані зі значними конфліктними потенціалами: спорами щодо майна, трудовими конфліктами, сімейними суперечностями тощо. Медіація, на відміну від судочинства, здатна враховувати психологічні та соціальні аспекти цих конфліктів. [4, с. 8]

По-четверте, досвід інших держав, що пережили масштабні конфлікти, свідчить про важливу роль відновного правосуддя у процесі національного примирення та зцілення. Відновне правосуддя, ключовим інструментом якого є медіація, дозволяє жертвам конфлікту зустрітись обличчям до обличчя з особами, що завдали їм шкоди, отримати відповіді на болючі питання та досягнути певного виміру справедливості за межами кримінального покарання. Для України, що зазнала масових злочинів проти цивільного населення, питання відновного правосуддя матиме принципове значення у постконфліктний період. [54, с. 132]

Слід також згадати про транскордонний вимір медіації у контексті воєнного конфлікту. Значна кількість майнових спорів, що виникли або виникнуть у зв'язку з агресією РФ, матиме транскордонний характер: власники активів, що знаходяться в Україні, можуть перебувати за кордоном; підприємства з іноземними інвестиціями зазнали збитків; громадяни різних держав постраждали від наслідків конфлікту. Для вирішення цих транскордонних спорів міжнародна медіація може виявитись більш ефективним механізмом, ніж звернення до судів різних держав.

На жаль, в умовах воєнного стану розвиток медіації в Україні зіткнувся з низкою об'єктивних перешкод: виїзд за кордон значної частини кваліфікованих медіаторів; часткова зупинка діяльності медіаційних центрів через небезпеку у прифронтових регіонах; загальна психологічна травматизація суспільства, що ускладнює ведення переговорів; а також зосередженість суспільства на питаннях виживання та оборони, що відсуває на другий план превентивні та альтернативні механізми вирішення спорів.

На основі проведеного аналізу можна визначити декілька ключових напрямів для вдосконалення правового регулювання та інституційного розвитку медіації в Україні. Ці напрями охоплюють як законодавчі зміни, так і організаційні та культурні трансформації.

У законодавчій сфері першочерговим завданням є доповнення Закону «Про медіацію» нормами, що встановлюватимуть фінансові стимули для застосування медіації. Зокрема, доцільним є запровадження повернення частини судового збору для сторін, що після відкриття провадження у суді вирішили звернутись до медіації та досягли медіаційної угоди. Такий механізм успішно функціонує в Польщі, де він сприяв суттєвому збільшенню звернень до медіації. Крім того, варто розглянути можливість встановлення у ряді категорій цивільних справ обов'язкового «інформаційного» сеансу медіації перед зверненням до суду – тобто не обов'язкової медіації, але обов'язкової зустрічі з медіатором, де сторонам роз'яснюються можливості медіації. Цей підхід, що застосовується в Австралії, дозволяє підвищити обізнаність про медіацію без порушення принципу добровільності.

У сфері процесуального законодавства необхідно більш детально врегулювати процедуру направлення справ судами на медіацію та повернення справ до суду у разі безуспішності медіації. Судді повинні мати чіткі процесуальні інструменти для стимулювання сторін до медіації, включаючи право врахувати необґрунтовану відмову від медіації при вирішенні питання про розподіл судових витрат – за аналогією з відповідними положеннями британського законодавства. [28, с. 83]

Щодо вимог до медіаторів, доцільно розробити диференційовані стандарти підготовки для різних категорій медіаторів: медіаторів у цивільних та господарських спорах, сімейних медіаторів, медіаторів у кримінальних провадженнях, онлайн-медіаторів тощо. Підготовка медіаторів повинна включати не лише теоретичний курс та практичні навички, але й систематичне підвищення кваліфікації та супервізію. Крім того, медіація повинна стати невід'ємною складовою програм підготовки юристів у закладах вищої освіти.

Особливої уваги потребує розвиток онлайн-медіації (ODR – Online Dispute Resolution). Пандемія COVID-19 та повноцінне вторгнення суттєво прискорили переведення медіаційних процедур у онлайн-формат. Онлайн-медіація має ряд переваг: доступність для мешканців усіх регіонів, включаючи малі міста та сільську місцевість; можливість участі у медіації для осіб, що перебувають за кордоном; економія часу та ресурсів; а також можливість проведення медіації в умовах воєнного стану. Водночас онлайн-медіація потребує спеціального законодавчого регулювання, що враховує специфіку електронних комунікацій, включаючи питання автентифікації особи, юридичної сили електронних підписів на медіаційних угодах та забезпечення конфіденційності онлайн-сесій. [21, с. 26]

Для підвищення доступності медіації необхідно розробити системи безоплатної або субсидованої медіації для малозабезпечених осіб та вразливих категорій населення. Такі системи можуть функціонувати у рамках системи безоплатної правової допомоги, при судах або при громадських організаціях. Крім того, можливе розширення системи правової допомоги, яка тепер включає лише юридичну допомогу адвоката та представництво у суді, за рахунок включення медіаційних послуг.

В інституційному аспекті необхідно розширити мережу медіаційних центрів, забезпечивши їх присутність у кожному місті обласного значення та більшості районних центрів. Особливу увагу необхідно приділити розвитку медіації у малих містах та сільській місцевості, де доступ до медіаційних послуг нині практично відсутній. Медіаційні центри могли б функціонувати при судах, нотаріусах, адвокатських об'єднаннях або органах місцевого самоврядування.

Нарешті, принципово важливим є розвиток культури медіації у суспільстві загалом. Це передбачає включення курсів з основ медіації та вирішення конфліктів до шкільних програм, підготовку вчителів, соціальних працівників та медичного персоналу у застосуванні медіативних технік, а також проведення широких інформаційних кампаній, спрямованих на підвищення обізнаності населення про медіацію.

Важливим напрямом розвитку медіації в Україні, що потребує окремого розгляду, є відновне правосуддя у кримінальних справах. Відновне правосуддя (restorative justice) – це підхід до реагування на злочинність, що акцентує на відновленні шкоди, завданої злочином, шляхом залучення усіх заінтересованих сторін: жертви, правопорушника та громади. [78, с. 51]

Медіація між жертвою та правопорушником (Victim-Offender Mediation, VOM) є найпоширенішою формою відновного правосуддя. У ході VOM жертва та правопорушник за допомогою медіатора мають можливість обговорити злочин, його наслідки та можливі шляхи відшкодування. VOM може призводити до укладення угоди про відшкодування шкоди або до примирення між сторонами, що може мати наслідки для кримінального провадження. [18, с. 311]

В Україні відповідні норми містяться у Кримінальному процесуальному кодексі. Зокрема, КПК передбачає можливість закриття кримінального провадження у зв'язку з примиренням потерпілого та підозрюваного чи обвинуваченого у злочинах невеликої та середньої тяжкості. Крім того, Закон «Про медіацію» поширює свою дію на кримінальні провадження у частині, що не суперечить КПК.

Однак практика відновного правосуддя в Україні залишається нерозвиненою. Це пояснюється декількома факторами: відсутністю достатньої кількості підготовлених медіаторів у сфері кримінальної медіації; недостатньою поінформованістю правоохоронців, прокурорів та суддів про можливості відновного правосуддя; скептичним ставленням значної частини суддів та прокурорів до ідеї примирення у кримінальних справах; а також психологічними бар'єрами – небажанням потерпілих мати безпосередній контакт із правопорушниками. [70, с. 314]

У контексті воєнних злочинів та масових порушень прав людини відновне правосуддя набуває особливого значення. Хоча медіація у чистому вигляді неприйнятна для найтяжчих міжнародних злочинів, де необхідне кримінальне переслідування, елементи відновного правосуддя можуть відіграти важливу

роль у більш широкому процесі перехідного правосуддя: у діалогах між жертвами та свідками, у процесах встановлення правди та визнання злочинів, у реінтеграції деяких категорій правопорушників у суспільство тощо.

Для розвитку відновного правосуддя в Україні необхідно: розробити детальні процедурні правила про відновне правосуддя у рамках кримінального провадження; підготувати спеціальних медіаторів у сфері кримінальної медіації; забезпечити належне фінансування програм відновного правосуддя; а також провести відповідну підготовку для суддів, прокурорів та слідчих.

Сімейна медіація є, мабуть, однією з найбільш розвинених сфер медіаційної практики в Україні, що має свою специфіку порівняно з іншими видами медіації. У сімейній медіації посередник допомагає сторонам, що перебувають у шлюбному або сімейному конфлікті, знайти взаємоприйнятні рішення щодо розлучення, поділу майна, встановлення місця проживання дітей, порядку спілкування з дітьми та інших питань.

Сімейна медіація має низку переваг порівняно із судовим розглядом сімейних спорів. По-перше, вона дозволяє зберегти більш конструктивні відносини між колишніми подружніми партнерами, що особливо важливо у разі наявності спільних дітей. По-друге, рішення, досягнуті у ході медіації, як правило, більш стійкі та тривалі, ніж рішення, нав'язані судом, оскільки сторони самостійно їх сформулювали та прийняли. По-третє, медіація дозволяє врахувати інтереси дітей більш гнучко та індивідуально, ніж стандартизоване судове рішення. [57, с. 249]

Закон «Про медіацію» прямо передбачає застосування медіації у сімейних спорах. Водночас для підвищення ефективності сімейної медіації необхідне внесення відповідних змін до Сімейного кодексу України, зокрема: введення обов'язкового інформаційного сеансу медіації у справах про розлучення, де є спільні діти; встановлення вимог до спеціальної підготовки медіаторів у сімейних справах; а також закріплення можливості участі дітей у медіаційних процедурах з урахуванням їхнього віку та рівня зрілості.

Особливо гострою є проблема міжнародного викрадення дітей, що набула особливої актуальності у зв'язку з евакуацією великої кількості українських сімей за кордон під час повномасштабного вторгнення. [52, с. 302] Конвенція Гааги про цивільні аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 року, учасницею якої є Україна, передбачає механізми повернення незаконно переміщених дітей. Однак сам механізм повернення дітей може бути доповнений медіаційними процедурами, що допоможуть батькам досягнути угоди щодо порядку виховання та спілкування з дітьми, яка слугуватиме довгостроковим вирішенням конфлікту.

Перспективним є також розвиток превентивної сімейної медіації – медіації на ранніх стадіях сімейного конфлікту, до вирішення про розлучення. Така медіація допомагає парам вирішити накопичені протиріччя та, можливо, зберегти сім'ю або принаймні уникнути травматичного розпаду відносин. У ряді держав ЄС ці послуги субсидуються державою як частина соціальної політики підтримки сімей. [72, с. 191]

Господарська медіація – медіація у комерційних спорах між підприємствами та підприємцями – є одним з найбільш перспективних напрямів розвитку медіації в Україні з огляду на потреби бізнес-середовища та можливості залучення іноземних інвестицій. [23, с. 172]

Для бізнесу медіація має ряд очевидних переваг порівняно із судовим вирішенням спорів. По-перше, швидкість: медіація, як правило, займає від кількох тижнів до декількох місяців, тоді як судовий розгляд у господарських справах може тривати роками. По-друге, конфіденційність: бізнес-суперечки нерідко містять конфіденційну комерційну інформацію, яку сторони зацікавлені зберегти в таємниці, що є неможливим у публічному судовому провадженні. По-третє, збереження ділових відносин: медіація дозволяє вирішити конфлікт, не руйнуючи ділових відносин між партнерами, що є критично важливим у довгострокових комерційних відносинах. По-четверте, вартість: медіація, як правило, є менш витратною, ніж судове провадження, особливо у складних господарських спорах.

Попри ці переваги, господарська медіація в Україні поки що не набула широкого розповсюдження. За оцінками фахівців, лише незначна частка комерційних спорів вирішується шляхом медіації, тоді як у державах ЄС цей показник суттєво вищий. Основними перешкодами є: недостатня поінформованість бізнесу про медіацію та її переваги; відсутність традиції включення медіаційних клаузул до господарських договорів; скептичне ставлення багатьох підприємців до ефективності медіації; а також брак спеціалізованих господарських медіаторів, що мають глибоке розуміння ділових реалій та спірних галузей. [25, с. 144]

Для розвитку господарської медіації в Україні необхідне проведення системних заходів: навчання бізнесу щодо можливостей медіації через торгові та промислові палати; розробка типових медіаційних клаузул для включення у стандартні господарські договори; підготовка спеціалізованих господарських медіаторів, що мають глибокі знання у галузі господарського права та практику вирішення відповідних спорів; а також реклама успішних кейсів медіації, що демонструють її практичну ефективність.

Окремої уваги заслуговує питання медіації у спорах за участю держави як комерційного суб'єкта, зокрема у спорах, пов'язаних з виконанням державних контрактів. Традиційно такі спори вирішуються у адміністративних або господарських судах, однак все більше держав запроваджує механізми медіації у спорах з органами публічної влади, що є більш гнучким та ефективним механізмом. В Україні цей напрям практично не розвинений і потребує відповідного законодавчого закріплення.

Трудова медіація – медіація у спорах між працівниками та роботодавцями – є ще одним важливим напрямом розвитку медіаційної практики в Україні. Трудові конфлікти мають свою специфіку порівняно з іншими видами спорів: по-перше, вони нерідко пов'язані з тривалими відносинами залежності та нерівності; по-друге, у трудових спорах часто є потреба у швидкому вирішенні через практичні міркування (збереження робочого місця, виплата заробітної плати тощо); по-третє, трудові конфлікти нерідко мають колективний характер. [80, с. 165]

Відповідно до чинного Кодексу законів про працю України, трудові спори розглядаються комісіями по трудових спорах та судами. Медіація у трудових спорах не отримала достатнього розвитку, хоча Закон «Про медіацію» теоретично поширюється і на цю сферу. Основні проблеми розвитку трудової медіації пов'язані з традиційним домінуванням судових механізмів вирішення трудових спорів та недостатньою поінформованістю як працівників, так і роботодавців про можливості медіації.

Щодо колективних трудових спорів, то Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» передбачає примирні процедури, включаючи роботу примирних комісій та трудових арбітражів. Ці механізми певною мірою схожі на медіацію, однак не є нею у повному розумінні. Перспективним є впровадження більш гнучких медіаційних процедур для вирішення колективних трудових спорів, що дозволило б враховувати специфіку конкретної конфліктної ситуації. [8, с. 379]

В умовах воєнного часу трудові конфлікти набули нових ознак: масові звільнення, вимушені відпустки, неможливість виплати заробітної плати через знищення підприємства чи переведення коштів у воєнні потреби – всі ці нові ситуації породжують масу трудових спорів, що потребують ефективних механізмів вирішення. Медіація могла б відіграти важливу роль у пом'якшенні трудових конфліктів у цей непростий для усього суспільства час. [79, с. 58]

Розвиток медіації в Україні нерозривно пов'язаний з розвитком правової культури суспільства. Правова культура у сфері вирішення спорів охоплює знання про доступні механізми вирішення конфліктів, навички ведення переговорів та пошуку компромісу, а також установки щодо правомірних способів захисту своїх прав та інтересів.

На жаль, правова культура значної частини українського суспільства у сфері вирішення спорів ще не відповідає потребам розвиненого медіаційного середовища. Для багатьох громадян звернення до суду є єдиним відомим і, на їхню думку, легітимним способом вирішення конфлікту. Медіація ж сприймається або як «другорядний» спосіб вирішення спорів, або взагалі не є відомою. Подолання цього поширеного хибного уявлення потребує систематичних зусиль у сфері правової освіти.

Важливу роль у підвищенні правової культури у сфері медіації відіграють заклади освіти. Введення курсів з основ медіації та вирішення конфліктів у шкільні та університетські програми дозволить молодому поколінню засвоїти навички конструктивного вирішення конфліктів на ранньому етапі. Шкільна медіація, програми Peer Mediation (медіація рівних) та університетські клініки медіації є важливими формами поширення медіаційної культури серед молоді. [11, с. 13]

Засоби масової інформації також відіграють значну роль у формуванні ставлення суспільства до медіації. Висвітлення успішних кейсів медіації у ЗМІ, виробництво документальних фільмів та телепрограм про медіацію, а також популяризація медіації у соціальних мережах можуть суттєво підвищити обізнаність населення та сформувати позитивне ставлення до медіації.

Особливу роль у розвитку медіаційної культури мають відігравати юридична та суддівська спільноти. Якщо судді, прокурори та адвокати будуть активно рекомендувати медіацію клієнтам та направляти справи на медіацію, це суттєво прискорить її поширення. Тому необхідне включення медіації до програм підготовки та підвищення кваліфікації суддів, прокурорів та адвокатів, а також формування в юридичній спільноті позитивного ставлення до медіації як рівноцінного, а не другорядного способу вирішення спорів. [44, с. 203]

Проведений комплексний аналіз еволюції інституту медіації в Україні дозволяє зробити низку висновків, що мають як теоретичне, так і практичне значення.

По-перше, медіація має глибокі корені у правовій традиції українського народу. Впродовж усієї своєї історії українці використовували різноманітні форми посередництва для врегулювання конфліктів: від козацьких примирних

судів до церковного посередництва, від волосних судів до полюбовних суддів. Ця багатовікова традиція є важливим культурним ресурсом для розвитку сучасної медіації в Україні.

По-друге, прийняття Закону України «Про медіацію» у 2021 році є важливим, але недостатнім кроком на шляху до становлення повноцінного інституту медіації в Україні. Закон встановив базові засади медіації та усунув юридичну невизначеність у цій сфері, однак залишив ряд питань невирішеними: фінансові стимули для застосування медіації, механізми доступу до медіації для вразливих категорій населення, специфічне регулювання окремих видів медіації.

По-третє, для успішного розвитку медіації в Україні необхідний системний підхід, що включає не лише вдосконалення законодавства, але й розвиток інституційної інфраструктури, підготовку кваліфікованих медіаторів, підвищення поінформованості та правової культури населення, а також формування позитивного ставлення до медіації у юридичній спільноті.

По-четверте, воєнний стан та очікуване повоєнне відновлення країни відкривають нові можливості для розвитку медіації в Україні. Велика кількість нових видів спорів, пов'язаних з наслідками збройної агресії, потребуватиме ефективних механізмів вирішення, серед яких медіація може посісти важливе місце. Особливо перспективним є розвиток онлайн-медіації, відновного правосуддя та міжнародної медіації у контексті транскордонних спорів, пов'язаних з відновленням України.

По-п'яте, медіація є не лише ефективним правовим інструментом, але й важливим механізмом розбудови громадянського суспільства та формування правової культури. Поширення медіаційної культури – культури переговорів, пошуку компромісу та мирного вирішення конфліктів – є важливим фактором розвитку демократичного та правового суспільства в Україні.

По-шосте, компаративний аналіз свідчить, що Україна може і повинна активно використовувати кращий міжнародний досвід розвитку медіації, зокрема досвід держав ЄС, адаптуючи його до вітчизняних правових традицій та соціально-культурного контексту. При цьому не слід механічно копіювати іноземні моделі, а критично осмислювати їх у пошуку оптимальних рішень для України.

Перспективою подальших досліджень є, зокрема, вивчення практики застосування Закону «Про медіацію» після набуття ним чинності, порівняльний аналіз ефективності різних механізмів стимулювання медіації, дослідження можливостей застосування медіації у специфічних постконфліктних ситуаціях, а також розробка теоретичних засад та практичних рекомендацій щодо впровадження відновного правосуддя в Україні.

Список використаних джерел:

1. Аванесян Г. М., Костенко Т. В., Лісний І. А. Медіація в майнових відносинах: питання регулювання і застосування. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Правознавство*. 2024. Випуск 2 (39). Том 26. С. 7 – 11.
2. Алімов К. О. Медіація як альтернатива судовому розгляду в цивільному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 104-107.
3. Басенко Р. О., Шаравара Р. І., Аванесян Г. М. Інститут медіації у сучасному суспільно-правовому просторі: теоретико-концептуальний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 92 – 94.
4. Басова І. Медіація в умовах воєнного стану. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2024. № 2 (70). С. 5–9.

- 5.Бляхарський Я. С., Філюк О. С., Лазарева А. О. Медіація як ефективний засіб вирішення спорів: досвід розвинених країн. *Академічні візії*. 2024. Випуск 35. С. 1 – 11.
- 6.Боженко Н. В. Особливості медіації в адміністративному судочинстві: зарубіжний досвід та напрямки удосконалення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2025. Вип. 86. Ч. 3. С. 238–240.
- 7.Божина Я. Досвід застосування медіації в деяких зарубіжних країнах. *Публічне право*. 2023. № 3. С. 170-176.
- 8.Бондаренко А.В. Медіація при вирішенні колективних трудових спорів: перспективи впровадження в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2025. Випуск 90. С. 375 – 382.
- 9.Бондаренко К. С. Медіація в Україні: імплементація зарубіжного досвіду як запорука ефективності функціонування правової інституції. *Адаптація трансформації в житті людини: техніки психологічного відновлення учасників освітнього процесу* : матеріали всеукраїнського 77 науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 30 грудня – 9 лютого 2025 року. Львів, Торунь : Liha-Press. 2025. с. 80.
- 10.Бондаренко К.С. Досвід медіації зарубіжних країн та вдосконалення системи позасудового вирішення спорів в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 86-89.
- 11.Бондарчук Н., Мошківська Н. Сучасні тенденції впровадження медіації в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2000. № 6. С. 11–15.
- 12.Водоп'ян Т.В. До питання історії розвитку медіації в Україні. *Збірник наукових праць. Серія «Приватне право і підприємництво»*. 2020. Вип. 20. С. 45–48.
- 13.Гаврилюк Р., Пацурківський П. Медіація як цінність : монографія. Чернівці : ЧНУ : Рута, 2023. 465 с.
- 14.Гайворонська І. Історичний розвиток мирного і компромісного вирішення кримінально-правових конфліктів на українських землях. *Юридична Україна*. 2008. № 5. С. 102–106.
- 15.Голобородько Д.В. Структура та види медіаційної діяльності. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2022. № 4 (78). С. 207–211.
- 16.Гриб А.М. Примирення та відновне правосуддя у правовому житті Київської Русі. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наук. фахове видання*. 2013. № 2. С. 19–23.
- 17.Гринь Д. В. Медіація як один із альтернативних способів вирішення індивідуальних трудових спорів: досвід зарубіжних країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2022. Вип. 72 (2). С. 15–19.
- 18.Денисюк П. Д. Медіація в кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2021. Вип. 64. С. 308–312.
- 19.Директива 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про деякі аспекти медіації у цивільних та господарських правовідносинах». URL: <https://ukrmediation.com.ua/images/DOCS/Model-documents/mediation-directiveukr.pdf>. (дата звернення 06.05.2026)
- 20.Довгань В.В., Бондарчук О.І. Становлення та перспективи розвитку інституту медіації в Україні як одного із видів альтернативного вирішення господарських спорів. *Нове українське право*. 2022. Вип. 1. С. 132–136.
- 21.Дремов Д. С. Онлайн-медіація: проблеми реалізації та питання доцільності. *Modern scientific journal*. 2024. Вип. 3. С. 25–31.

22. Жушман М. В., Острогляд Д. А., Чернявська Д. С., Целиковська О. А. Медіація у цивільному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал* 2021. № 12. С. 128–130.
23. Залізник В. А. Медіація у вирішенні господарських спорів. *Правове регулювання економіки*. 2017. № 16. С. 171 – 179.
24. Золотухіна Л. В. Особливості процесу медіації в контексті трудових спорів. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 2. С. 141–146.
25. Іванов А. М., Титов М. С., Кшевінська К. О. Медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 143–145.
26. Кармаза О.О., Федоренко Т.В. Теоретична модель процесу медіації: провадження, стадії, етапи, процесуальні дії, їх співвідношення. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т. 1. С. 67–72.
27. Карпенко Роман. Історичні передумови впровадження медіації в Україні та інших державах. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 28 – 36.
28. Кобзева Т.А., Міхновський Г.Ю. Нормативно-правове закріплення застосування процедури медіації в різних галузях процесуального права України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Випуск 4 (45). С. 81 – 87.
29. Коваль О. Альтернативні способи врегулювання кримінально-правових відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 10. С. 139–143.
30. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36. № 37. ст. 446.
31. Колеснікова М., Шаповалова А. Актуальність впровадження інституту медіації в законодавстві України. *Правові горизонти*. 2017. № 3(16). С. 41–46.
32. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. ст. 141.
33. Кравчик М. Б. Світовий досвід функціонування медіації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 119–121.
34. Красіловська З. В. Історичні передумови виникнення та розвитку інституту медіації. *Молодий вчений*. 2015. Вип. 6 (21). С. 114–118.
35. Кришталь Г., Брюховецька І. Альтернативний засіб правового захисту прав людини: медіація. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. *Юридичні науки*. 2023. № 2 (65). С. 25–29.
36. Кройтор В.А. Медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів у сфері захисту прав на нетипові об'єкти авторського права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 124–127.
37. Лошицький М.В., Солонько М.Ф., Новак А.В. Історія становлення та розвитку медіації як альтернативного способу вирішення адміністративних та цивільних суперечок. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 45–47.
38. Лукашевич І.М. Медіація в Україні: історико-правові передумови та перспективи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 82. С. 98–102.
39. Мазаракі Н. Медіація в Україні: проблеми теорії та практики. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 1. С. 92–100.
40. Мазаракі Н. Щодо поняття медіабельності спору. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 258–262.

- 41.Маліннікова Д.К. Практичні аспекти популяризації медіації в Україні. *Приватне та публічне право*. 2024. № 1. С. 21–25.
- 42.Мамницький В.Ю., Белей О.В., Дулепа В.П. Медіація в цивільному процесі: перспективи запровадження в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 3. С. 59–63.
- 43.Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса : Екологія, 2019. 456 с.
- 44.Мележик Ю. Врегулювання спору за участю судді, медіація, мирова угода, врегулювання спору в третейському суді як заходи альтернативного вирішення спорів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Випуск № 1. С. 200–205.
- 45.Миргород-Карпова В. В., Мурач Д.В. Освітня медіація в Україні: проблеми та шляхи їх подолання. *Нове українське право*. 2022. № 1. С. 137–145.
- 46.Мирза С. С. Особливості становлення та розвиток медіацій у зарубіжних країнах з англосаксонською і романо-германською правовими системами. *Право і безпека*. 2020. № 1(76). С. 133–138.
- 47.Можайкіна О. Правове регулювання професійної підготовки медіаторів в Україні та Словаччині. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2022. № 5. С. 30–39.
- 48.Можечук Л. Медіація як позасудовий спосіб вирішення спорів: досвід зарубіжних країн. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2. С. 650–655.
- 49.Муляр Г.В, Шуст Г.П. Вирішення трудових спорів за участю медіатора. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 329 – 332.
- 50.Нестор Н.В. Правове регулювання примирення: історичний погляд. *Держава та регіони*. 2010. № 2. С. 165–168.
- 51.Озерський І. В. Актуальні проблеми медіації в юрисдикційному процесі України : навч. посіб. 2-е вид. Миколаїв: ЧНУ ім. Петра Могили, 2023. 81 330 с.
- 52.Патлашинська І. До питання ролі політичної медіації у вирішенні воєнних конфліктів: досвід для України. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2022. Вип. 42. С. 298–303.
- 53.Переговори і медіація у кримінальному провадженні: навч. посібник / за ред. Василя Нора, Марти Мазур. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2022. 328 с.
- 54.Піддубний Д. І. Розвиток інституту медіації в умовах воєнного стану в Україні. *Juris Europensis Scientia*. 2022. № 3. С. 130–134.
- 55.Піддубний Д.І. Правове регулювання медіації у публічних правових відносинах у праві Європейського Союзу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 283–286.
- 56.Подковенко Т. О. Зміст та значення принципу конфіденційності в медіації. *Галицькі студії: юридичні науки*. 2024. Вип. 5. С. 5–11.
- 57.Попов В.А. Роль медіації у вирішенні сімейних спорів: переваги та недоліки. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2025. Випуск 87. С. 246 – 251.
- 58.Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2022. № 7. ст. 51.
- 59.Про третейські суди : Закон України від 11 травня 2004 р. № 1701-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 35. ст.412.
- 60.Прущак В.Є. Історичний аспект розвитку альтернативних способів вирішення спорів. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 34. С. 90–95.

- 61.Романадзе Л. Доступ до правосуддя: роль медіації у воєнні та повоєнні часи. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2022. № 5. С. 13– 29.
- 62.Роскошна Н. Медіація у рамках угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим. *Публічне право*. 2020. № 2(38). С. 106–112.
- 63.Рябко Є.О. Процедури медіації та врегулювання спору за участю судді: проблемні підходи у розмежуванні компетенцій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 5. С. 102 – 105.
- 64.Слома В. В. Медіація як спосіб вирішення цивільно-правових спорів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 4 (36). С. 89–93.
- 65.Супрун Г. Зарубіжний досвід підготовки медіаторів та можливості його застосування в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 1. С. 34–37.
- 66.Туманянц А. Р. Особливості процесуального статусу злочинця та потерпілого (жертви кримінального правопорушення) у контексті реалізації програм відновного правосуддя (на прикладі досвіду США та Франції). *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 496–500.
- 67.Турман Н. Інститут медіації в кримінальному процесі Польщі та України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 286–289.
- 68.Факас І. Правовий статус медіатора та здійснення медіації в цивільному судочинстві. *Право і суспільство*. 2022. № 4. С. 107–111.
- 69.Федоренко Т.В. Медіація у цивільному судочинстві. *Економіка. Фінанси. Право*. 2025. № 6. С. 13 - 16
- 70.Фоміна Т.Г. Міжнародні стандарти здійснення медіації у кримінальному провадженні та стан їх реалізації в Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2. С. 313–323.
- 71.Фурса С.Я., Фурса Є.І. Врегулювання спору за участі судді в цивільному судочинстві та медіація: порівняльно-правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 1. С. 167–170.
- 72.Хлистік М. А. Медіація: досвід європейських країн та перспективи для України. *Нове українське право*. 2022. Випуск 6. том 2. С. 190-196.
- 73.Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
- 74.Часова Т. О. Медіація як виклик сучасної правової системи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №. 1. С. 153–155.
- 75.Чепік-Трегубенко О. Медіація в умовах воєнного стану в Україні: сучасність та перспективні напрями дослідження. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1 (132). С. 38–44.
- 76.Чеховська І. В., Довга М.О. Медіація як альтернативний спосіб вирішення сімейних спорів. *Ірпінський юридичний часопис*. 2023. Вип. 3 (12). С. 123–138.
- 77.Шинкар Т. І. Зарубіжний досвід правового забезпечення медіації та можливість його використання в Україні. *Наше право*. 2016. № 2. С. 54–58.
- 78.Шминдрук О. Ф., Хомякова А. В. Медіація у кримінальному провадженні України як форма реалізації відновного правосуддя. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2024. № 1 (25). С 49 – 53.
- 79.Шубін О.О., Орловська І.Г., Черноус С.М. Вирішення колективних трудових спорів в країнах ЄС: окремі питання законодавчого регулювання та досвід профспілок. Київ : Алерта. 2024. 129 с.

80. Шумна Л. П., Сікун А. М., Кисельов Д. В. Інститут медіації як альтернативний спосіб вирішення трудового спору. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. Випуск 88. С. 163–169.
81. Юнін О. С. Деякі теоретичні аспекти медіації як альтернативного способу вирішення цивільно-правових спорів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 4. С. 112 – 117.
82. Ясиновський І. Г. Проблеми впровадження та проведення медіації в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 55. С. 260–267.

References:

1. Avanesyan, H. M., Kostenko, T. V., & Lisnyi, I. A. (2024). Mediatsiya v maynovykh vidnosynakh: pytannia rehuliuвання i zastosuvannya. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravoznavstvo*, 26(39), 7–11.
2. Alimov, K. O. (2025). Mediatsiya yak alternatyva sudovomu rozghliadu v tsyvilnomu protsesi. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*(3), 104–107.
3. Basenko, R. O., Sharavara, R. I., & Avanesyan, H. M. (2022). Instytut mediatsii u suchasnomu suspilno-pravovomu prostori: teoretyko-kontseptualnyi aspekt. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*(6), 92–94.
4. Basova, I. (2024). Mediatsiya v umovakh voiennoho stanu. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom. Yurydychni nauky*(70), 5–9.
5. Bliakharskyi, Ya. S., Filiuk, O. S., & Lazareva, A. O. (2024). Mediatsiya yak efektyvnyi zasib vyrishennia sporiv: dosvid rozvynenykh krain. *Akademichni vizii*(35), 1–11.
6. Bozhenko, N. V. (2025). Osoblyvosti mediatsii v administratyvnomu sudochynstvi: zarubizhnyi dosvid ta napriamky udoskonalennia. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo*, 86(3), 238–240.
7. Bozhyna, Ya. (2023). Dosvid zastosuvannya mediatsii v deiakykh zarubizhnykh krainakh. *Publichne pravo*(3), 170–176.
8. Bondarenko, A. V. (2025). Mediatsiya pry vyrishenni kolektyvnykh trudovykh sporiv: perspektyvy vprovadzhennia v Ukraini. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Serii PRAVO*(90), 375–382.
9. Bondarenko, K. S. (2025a). *Mediatsiya v Ukraini: implementatsiya zarubizhnoho dosvidu yak zaporuka efektyvnosti funktsionuvannya pravovoi instytutsii*. 80. Liha-Pres.
10. Bondarenko, K. S. (2025b). Dosvid mediatsii zarubizhnykh krain ta vdoskonalennia systemy pozasudovoho vyrishennia sporiv v Ukraini. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*(2), 86–89.
11. Bondarchuk, N., & Moshkivska, N. (2000). Suchasni tendentsii vprovadzhennia mediatsii v Ukraini. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*(6), 11–15.
12. Vodopian, T. V. (2020). Do pytannia istorii rozvytku mediatsii v Ukraini. *Zbirnyk naukovykh prats. Serii «Pryvatne pravo i pidpriemnytstvo»*(20), 45–48.
13. Havryliuk, R., & Patsurkivskiy, P. (2023). *Mediatsiya yak tsinnist: monohrafiia*. ChNU: Ruta. 465 s.
14. Haivoronska, I. (2008). Istorychnyi rozvytok myrnoho i kompromisnoho vyrishennia kryminalno-pravovykh konfliktiv na ukrainskykh zemliakh. *Yurydychna Ukraina*(5), 102–106.
15. Holoborodko, D. V. (2022). Struktura ta vydy mediatsijnoi diialnosti. *Derzhava ta rehiony. Serii: Pravo*(78), 207–211.

- 16.Hryb, A. M. (2013). Prymyrennia ta vidnovne pravosuddia u pravovomu zhytti Kyivskoi Rusi. *Porivnialno-analitychne pravo: elektronne naukovye fakhove vydannia*(2), 19–23.
- 17.Hryn, D. V. (2022). Mediatsiya yak odyin iz alternatyvnykh sposobiv vyrishennia indyvidualnykh trudovykh sporiv: dosvid zarubizhnykh krain. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo*, 72(2), 15–19.
- 18.Denysiuk, P. D. (2021). Mediatsiya v kryminalnomu provadzhenni. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo*(64), 308–312.
- 19.Dyrektyva 2008/52/Yes Yevropeiskoho Parlamentu ta Rady «Pro deiaki aspekty mediatsii u tsyvilnykh ta hospodarskykh pravovidnosynakh». (2008). <https://ukrmediation.com.ua/images/DOCS/Model-documents/mediation-directiveukr.pdf>
- 20.Dovhan, V. V., & Bondarchuk, O. I. (2022). Stanovlennia ta perspektyvy rozvytku instytutu mediatsii v Ukraini yak odnogo iz vydiv alternatyvnogo vyrishennia hospodarskykh sporiv. *Nove ukrainske pravo*(1), 132–136.
- 21.Dremov, D. S. (2024). Onlain-mediatsiya: problemy realizatsii ta pytannia dotsilnosti. *Modern scientific journal*(3), 25–31.
- 22.Zhushman, M. V., Ostrohlyad, D. A., Cherniavska, D. S., & Tselykivska, O. A. (2021). Mediatsiya u tsyvilnomu sudochynstvi. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*(12), 128–130.
- 23.Zaliznyak, V. A. (2017). Mediatsiya u vyrishenni hospodarskykh sporiv. *Pravove rehuliuвання ekonomiky*(16), 171–179.
- 24.Zolotykhina, L. V. (2024). Osoblyvosti protsesu mediatsii v konteksti trudovykh sporiv. *Naukovyi visnyk Dniprovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*(2), 141–146.
- 25.Ivanov, A. M., Tytov, M. S., & Kshevinska, K. O. (2023). Mediatsiya yak alternatyvnyi sposib vyrishennia sporiv. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*(2), 143–145.
- 26.Karmaza, O. O., & Fedorenko, T. V. (2023). Teoretychna model protsesu mediatsii: provadzhennia, stadii, etapy, protsesualni dii, yikh spivvidnoshennia. *Pravo i suspilstvo*, 1(2), 67–72.
- 27.Karpenko, R. (2020). Istorychni peredumovy vprovadzhennia mediatsii v Ukraini ta inshykh derzhavakh. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*(4), 28–36.
- 28.Kobzieva, T. A., & Mikhnovskiy, H. Yu. (2022). Normatyvno-pravove zakriplennia zastosuvannia protsedury mediatsii v riznykh haluziakh protsesualnoho prava Ukrainy. *Prykarpatskyy yurydychnyi visnyk*(45), 81–87.
- 29.Koval, O. (2016). Alternatyvni sposoby vrehuliuвання kryminalno-pravovykh vidnosyn. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*(10), 139–143.
- 30.Kodeks administratyvnogo sudochynstva Ukrainy. (2005). Zakon Ukrainy vid 6 lypnia 2005 r. № 2747-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*(35–37), St. 446.
- 31.Kolesnikova, M., & Shapovalova, A. (2017). Aktualnist vprovadzhennia instytutu mediatsii v zakonodavstvi Ukrainy. *Pravovi horyzonty*(16), 41–46.
- 32.Konstytutsiia Ukrainy. (1996). Zakon Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. № 254k/96-VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*(30), St. 141.
- 33.Kravchyk, M. B. (2021). Svitovi dosvid funktsionuvannia mediatsii. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*(10), 119–121.
- 34.Krasilovska, Z. V. (2015). Istorychni peredumovy vynyknennia ta rozvytku instytutu mediatsii. *Molodyi vchenyi*(21), 114–118.

- 35.Kryshtal, H., & Briukhovetska, I. (2023). Alternatyvnyi zasib pravovoho zakhystu prav liudyny: mediatsiya. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom. Yurydychni nauky*(65), 25–29.
- 36.Kroitor, V. A. (2023). Mediatsiya yak alternatyvnyi sposib vyrishennia sporiv u sferi zakhystu prav na netypovi obiekty avtorskoho prava. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*(8), 124–127.
- 37.Loshytskyi, M. V., Solonko, M. F., & Novak, A. V. (2023). Istoriia stanovlennia ta rozvytku mediatsii yak alternatyvnoho sposobu vyrishennia administratyvnykh ta tsyvilnykh superechok. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*(7), 45–47.
- 38.Lukashevych, I. M. (2024). Mediatsiya v Ukraini: istoryko-pravovi peredumovy ta perspektyvy. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Seriia: Pravo*(82), 98–102.
- 39.Mazaraki, N. (2016). Mediatsiya v Ukraini: problemy teorii ta praktyky. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo*(1), 92–100.
- 40.Mazaraki, N. (2018). Shchodo poniattia mediabelnosti sporu. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*(12), 258–262.
- 41.Malinnikova, D. K. (2024). Praktychni aspekty populiaryzatsii mediatsii v Ukraini. *Pryvatne ta publiche pravo*(1), 21–25.
- 42.Mamnytskyi, V. Yu., Belei, O. V., & Dulepa, V. P. (2019). Mediatsiya v tsyvilnomu protsesi: perspektyvy zaprovadzhennia v Ukraini. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii*(3), 59–63.
- 43.Krestovska, N., & Romanadze, L. (Eds.). (2019). *Mediatsiya u profesiinii diialnosti yurysta: pidruchnyk*. Ekolohiia. 456 s.
- 44.Melezhyk, Yu. (2025). Vrehuliuvannia sporu za uchastiu suddi, mediatsiya, myrova uhoda, vrehuliuvannia sporu v tretiiskomu sudi yak zakhody alternatyvnoho vyrishennia sporiv. *Analychno-porivnialne pravoзнавство*(1), 200–205.
- 45.Myrhorod-Karpova, V. V., & Murach, D. V. (2022). Osvitnia mediatsiya v Ukraini: problemy ta shliakhy yikh podolannia. *Nove ukrainske pravo*(1), 137–145.
- 46.Myrza, S. S. (2020). Osoblyvosti stanovlennia ta rozvytok mediatsii u zarubizhnykh krainakh z anhlosaksonskuiu i romano-hermanskoïu pravovymy systemamy. *Pravo i bezpeka*(76), 133–138.
- 47.Mozhaikina, O. (2022). Pravove rehuliuvannia profesiinoi pidhotovky mediatoriv v Ukraini ta Slovachchyni. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo*(5), 30–39.
- 48.Mozhechuk, L. (2021). Mediatsiya yak pozasudovy sposib vyrishennia sporiv: dosvid zarubizhnykh krain. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*(2), 650–655.
- 49.Muliar, H. V., & Shust, H. P. (2023). Vyrishennia trudovykh sporiv za uchastiu mediatora. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*(4), 329–332.
- 50.Nestor, N. V. (2010). Pravove rehuliuvannia prymyrennia: istorychnyi pohliad. *Derzhava ta rehiony*(2), 165–168.
- 51.Ozerskyi, I. V. (2023). *Aktualni problemy mediatsii v yurysdiitsiinomu protsesi Ukrainy: navchalnyi posibnyk (2-e vyd.)*. ChNU im. Petra Mohyly. 330 s.
- 52.Patlashynska, I. (2022). Do pytannia roli politychnoi mediatsii u vyrishennia voiennykh konfliktiv: dosvid dlia Ukrainy. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Filosofsko-politolohichni studii*(42), 298–303.
- 53.Nor, V., & Mazur, M. (Eds.). (2022). *Perehovory i mediatsiya u kryminalnomu provadzhenni: navchalnyi posibnyk*. LNU im. Ivana Franka. 328 s.
- 54.Piddubnyy, D. I. (2022). Rozvytok instytutu mediatsii v umovakh voiennoho stanu v Ukraini. *Juris Europensis Scientia*(3), 130–134.

55. Piddubnyy, D. I. (2023). Pravove rehuliuвання mediatsii u publichnykh pravovykh vidnosynakh u pravi Yevropeiskoho Soiuzu. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*(12), 283–286.
56. Podkovenko, T. O. (2024). Zmist ta znachennia pryntsypu konfidentsiinosti v mediatsii. *Halytski studii: yurydychni nauky*(5), 5–11.
57. Popov, V. A. (2025). Rol mediatsii u vyrishenni simeinykh sporiv: perevahy ta nedoliky. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Serii PRAVO*(87), 246–251.
58. Pro mediatsiiu. (2022). Zakon Ukrainy vid 16.11.2021 № 1875-IX. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*(7), St. 51.
59. Pro tretiski sudy. (2004). Zakon Ukrainy vid 11 travnia 2004 r. № 1701-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*(35), St. 412.
60. Prushchak, V. Ye. (2019). Istorychnyi aspekt rozvytku alternatyvnykh sposobiv vyrishennia sporiv. *Chasopys tsyvilistyky*(34), 90–95.
61. Romanadze, L. (2022). Dostup do pravosuddia: rol mediatsii u voienni ta povoienni chasy. *Zovnishnia torhivlia: ekonomika, finansy, pravo*(5), 13–29.
62. Roskoshna, N. (2020). Mediatsiya u ramkakh uhody pro prymyrennia mizh poterpilym ta pidozriuvanym chy obvynuvachenym. *Publichne pravo*(38), 106–112.
63. Riabko, Ye. O. (2025). Protседury mediatsii ta vrehuliuвання sporu za uchastiu suddi: problemni pidkhody u rozmezhuvannia kompetentsii. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*(5), 102–105.
64. Sloma, V. V. (2023). Mediatsiya yak sposib vyrishennia tsyvilno-pravovykh sporiv. *Aktualni problemy pravoznavstva*(36), 89–93.
65. Suprun, H. (2019). Zarubizhnyi dosvid pidhotovky mediatoriv ta mozhlyvosti yoho zastosuvannia v Ukraini. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo*(1), 34–37.
66. Tumanians, A. R. (2023). Osoblyvosti protsesualnoho statusu zlochyntsia ta poterpilykh (zhertvy kryminalnoho pravoporushennia) u konteksti realizatsii proham vidnovnoho pravosuddia (na prykladi dosvidu SShA ta Frantsii). *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*(4), 496–500.
67. Turman, N. (2019). Instytut mediatsii v kryminalnomu protsesi Polshchi ta Ukrainy. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo*(5), 286–289.
68. Fakas, I. (2022). Pravovy status mediatora ta zdiisnennia mediatsii v tsyvilnomu sudochynstvi. *Pravo i suspilstvo*(4), 107–111.
69. Fedorenko, T. V. (2025). Mediatsiya u tsyvilnomu sudochynstvi. *Ekonomika. Finansy. Pravo*(6), 13–16.
70. Fomina, T. H. (2021). Mizhnarodni standarty zdiisnennia mediatsii u kryminalnomu provadzhenni ta stan yikh realizatsii v Ukraini. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*(2), 313–323.
71. Fursa, S. Ya., & Fursa, Ye. I. (2025). Vrehuliuвання sporu za uchasti suddi v tsyvilnomu sudochynstvi ta mediatsiya: porivnialno-pravovy analiz. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*(1), 167–170.
72. Khlystik, M. A. (2022). Mediatsiya: dosvid yevropeiskykh krain ta perspektyvy dlia Ukrainy. *Nove ukrainske pravo*, 2(6), 190–196.
73. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. (2004). Zakon Ukrainy vid 18 bereznia 2004 r. № 1618-IV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*(40–42), St. 492.
74. Chasova, T. O. (2023). Mediatsiya yak vykyk suchasnoi pravovoi systemy. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*(1), 153–155.

- 75.Chepik-Trehubenko, O. (2024). Mediatsiya v umovakh voiennoho stanu v Ukraini: suchasnist ta perspektyvni napriamy doslidzhennia. *Naukovyi visnyk Dniprovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*(132), 38–44.
- 76.Chekhovska, I. V., & Dovha, M. O. (2023). Mediatsiya yak alternatyvnyi sposib vyrishennia simeinykh sporiv. *Irpinskyi yurydychnyi chasopys*(12), 123–138.
- 77.Shynkar, T. I. (2016). Zarubizhnyi dosvid pravovoho zabezpechennia mediatsii ta mozhlyvist yoho vykorystannia v Ukraini. *Nashe pravo*(2), 54–58.
- 78.Shmyndruk, O. F., & Khomiakova, A. V. (2024). Mediatsiya u kryminalnomu provadzhenni Ukrainy yak forma realizatsii vidnovnoho pravosuddia. *Chasopys Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Pravo»*(25), 49–53.
- 79.Shubin, O. O., Orlovska, I. H., & Chernous, S. M. (2024). Vyrishennia kolektyvnykh trudovykh sporiv v krainakh YeS: okremi pytannia zakonodavchoho rehuliuвання ta dosvid profspilok. *Alerta*. 129 s.
- 80.Shumna, L. P., Sikun, A. M., & Kyselov, D. V. (2020). Instytut mediatsii yak alternatyvnyi sposib vyrishennia trudovoho sporu. *Aktualni problemy derzhavy i prava*(88), 163–169.
- 81.Yunin, O. S. (2016). Deiaki teoretychni aspekty mediatsii yak alternatyvnoho sposobu vyrishennia tsyvilno-pravovykh sporiv. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*(4), 112–117.
- 82.Yasynovsky, I. H. (2015). Problemy vprovadzhennia ta provedennia mediatsii v Ukraini. *Aktualni problemy polityky*(55), 260–267.

1.3. ОСНОВНІ АСПЕКТИ ЗОВНІШНЬОЇ ТА ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПРЕЗИДЕНТА США ТЕОДОРА РУЗВЕЛЬТА

Наталія Год,

канд. пед. наук, доцент кафедри

всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

nataliagod69@gmail.com

Юрій Зінченко

магістр спеціальності 014.03 Середня освіта. Історія

MAIN ASPECTS OF THE FOREIGN AND DOMESTIC POLITICS OF THE PRESIDENT OF THE USA, THEODORE ROOSEVELT

Natalia God,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of

World History, Religious Studies and Methods of Teaching them

Poltava National Pedagogical University named after V.G. Korolenko

Yuriy Zinchenko

Master of Science in 014.03 Secondary Education. History

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз основних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики президента Сполучених Штатів Америки Теодора Рузвельта. Розкрито особливості реформаторської діяльності президента в межах прогресивного руху початку XX століття, охарактеризовано заходи щодо обмеження діяльності монополій, удосконалення трудового законодавства, захисту прав споживачів та збереження природних ресурсів. Особливу увагу приділено концепції «Справедливого курсу» (Square

Deal), яка стала основою внутрішньополітичних перетворень адміністрації Рузвельта. Досліджено ключові засади зовнішньополітичної стратегії президента, зокрема реалізацію політики «великого кийка» (*Big Stick Policy*), посилення міжнародного впливу США та зміцнення американських позицій у Західній півкулі. Проаналізовано роль Теодора Рузвельта у врегулюванні міжнародних конфліктів, будівництві Панамського каналу та розвитку військово-морської могутності Сполучених Штатів. Визначено значення політичної діяльності Теодора Рузвельта для трансформації США у провідну світову державу та її вплив на подальший розвиток американської внутрішньої та зовнішньої політики.

Ключові слова: Теодор Рузвельт, США, внутрішня політика, зовнішня політика, прогресивізм, «Справедливий курс», політика «великого кийка», Панамський канал, монополії, міжнародні відносини, президентство, американська дипломатія.

Abstract. *The article provides a comprehensive analysis of the main directions of the domestic and foreign policy of the President of the United States of America, Theodore Roosevelt. The features of the president's reformist activities within the progressive movement of the early 20th century are revealed, measures to limit the activities of monopolies, improve labor legislation, protect consumer rights, and conserve natural resources are described. Particular attention is paid to the concept of the "Fair Course" (Square Deal), which became the basis of the domestic political transformations of the Roosevelt administration. The key principles of the president's foreign policy strategy are investigated, in particular, the implementation of the "Big Stick Policy", strengthening the international influence of the United States, and strengthening American positions in the Western Hemisphere. The role of Theodore Roosevelt in the settlement of international conflicts, the construction of the Panama Canal, and the development of the naval power of the United States is analyzed. The significance of Theodore Roosevelt's political activities for the transformation of the United States into a leading world power and its influence on the further development of American domestic and foreign policy are determined.*

Keywords: *Theodore Roosevelt, USA, domestic policy, foreign policy, progressivism, "Fair Course", "big stick" policy, Panama Canal, monopolies, international relations, presidency, American diplomacy.*

Сполучені Штати Америки, у сучасному світі, займають провідні позиції на міжнародній арені. Хоча, у своєму розвитку, ця країна пройшла складний шлях: колоніальний період, війну за незалежність, громадянську війну, періоди економічної нестабільності, боротьбу за утвердження демократичних принципів. Своє лідируюче становище у світі США здобули завдяки зусиллям американського народу та політиків, які очолювали цю державу.

В історію Сполучених Штатів Америки вписано імена «батьків-засновників»: Бенджамін Франклін, Джордж Вашингтон, Джон Адамс, Томас Джефферсон, Александер Гамільтон, Джеймс Медісон та Джон Джей – видатні політичні діячі, засновники держави, серед них і перші президенти; шіснадцятий президент – Авраам Лінкольн, який очолював країну в період Громадянської війни й зберіг єдність держави – його вважають національним героєм США. Поряд з цими іменами й ім'я Теодора Рузвельта – двадцять шостого президента, наймолодшого політика на цьому посту, лауреата Нобелівської премії миру 1906 року,

якого історика, політичні діячі, громадяни країни вважають одним із найуспішніших президентів в історії США.

Запропоноване дослідження присвячено видатній історичній постаті – двадцять шостому президенту Сполучених Штатів Америки Теодору Рузвельту. У складний історичний період для своєї держави, цей політик ініціював, а уряд, очолюваний ним, реалізував реформи, що мали прогресивний вплив на подальший розвиток нації. Саме він зробив важливі кроки на шляху утвердження США, як світової держави.

Також, варто відмітити, що для стабільності держави важливою є політична система. Політична система Сполучених Штатів Америки вирізняється стабільністю, яка пройшла перевірку часом. Її основи були закладені у конституції, що була прийнята в 1787 році. Ця конституція діє майже двісті сорок років з моменту своєї ратифікації і є визначальним документом для життя країни.

З часу ратифікації, конституція США неодноразово доповнювалася різними поправками, але її основну суть було збережено – поділ влади на три гілки, чітке розмежування повноважень різних органів влади та система «стримувань і противаг», яка недопускає домінування однієї гілки влади над іншою і робить політичну систему стабільною, але залишає можливість для динамічного розвитку [7, с. 4].

Також, варто відмітити й традиційну двопартійну систему, яка додає стабільності у розвитку держави. Вона сформувалася у середині XIX століття і збереглася до наших днів. Провідні позиції мають дві партії – Демократична та Республіканська.

Важливо, що партійне життя у Сполучених Штатах, дає можливість стати лідером політичної партії, чи Демократичної, чи Республіканської, найбільш здібним, рішучим, далекоглядним і успішним політикам, які зуміли завоювати авторитет серед однопартійців. Саме лідери цих партій стають, по чергово, президентами країни, й отримують можливість проявити свої політичні таланти й можливості на благо свого народу, на благо своєї держави.

Республіканська форма правління передбачає виборність органів влади, а боротьба за владу у США завжди є дуже гострою. Кожен кандидат у депутати чи у президенти має запропонувати суспільству рішення найбільш гострих проблем, шляхи подальшого успішного розвитку країни аби здобути прихильність і голоси виборців.

Отже, сучасний стан внутрішньо-політичного життя Сполучених Штатів Америки має глибокі політичні традиції, які формувалися впродовж багатьох років зусиллями кращих представників американського народу, зокрема, і Теодора Рузвельта.

Політична стабільність Сполучених Штатів Америки підкріплюється економічними показниками. На сьогоднішній день США – це високорозвинута постіндустріальна країна. За рівнем розвитку продуктивності та масштабами економіки, за потужністю та розгалуженістю системи внутрішніх та зовнішніх економічних зв'язків, вона значно випереджає всі інші країни світу.

На сучасному етапі, Сполучені Штати Америки мають великий вплив на події в світі, є партнером для України у боротьбі з московською ордою. Американський народ, на чолі зі своїми лідерами, надають велику економічну, політичну, військово-технічну допомогу Україні, що дає можливість продовжувати боротьбу за свою незалежність нашому народу.

Зогляду на зазначені факти обрана проблематика видається надзвичайно актуальною для сьогодення українського суспільства, а особливо, підростаючого покоління: по-перше, важливим є досвід провідних демократичних держав світу, які у своєму розвитку пройшли складний шлях до успіху та стабільності; по-друге, у кризові періоди життя країни, а особливо в роки війни, зростає роль особистості при владі, адже від її рішень може залежати доля народу; обираючи на виборах політиків: чи у депутати, чи у президенти варто розуміти, яку освіту, життєвий і політичний досвід повинен мати представник народу у владі; по-третє, виховувати підростаюче покоління варто на кращих прикладах вітчизняної та зарубіжної історії.

Таким прикладом може бути життєвий шлях та політична діяльність Теодора Рузвельта, якому свій науковий доробок, присвятили Гончар В. М., Ковальов Д. В., Мелландер Г. А., Прінгл Г. Ф., Тейєр В. Р. Також, цінну інформацію про діяльність двадцять шостого президента Сполучених Штатів Америки, містять праці: «Історія Америки» Джорж Бравн Тіндалл, Дейвіс Е. Шай, «Історія Сполучених Штатів Америки: Нариси» головний редактор Синкотта Г., «Характери Нового світу» Шаров І. Ф. та інші. Переконані, постать Теодора Рузвельта є прикладом відповідального політика й заслуговує на значно більшу увагу з боку вітчизняних та зарубіжних дослідників [7, с. 6].

Тому, дане дослідження присвячено видатній особистості – політику і патріоту, який відіграв визначальну роль в житті своєї країни і мав великий вплив на міжнародній арені – двадцять шостому президенту Сполучених Штатів Америки, який перебував на цьому посту з 1901 по 1909 роки – Теодору Рузвельту.

Він пройшов складний шлях у велику політику, був призначений заступником міністра Військово-морського флоту США, обіймав посаду віце-президента, був лідером Республіканської партії та Прогресивної партії. Завоював авторитет та вплив на міжнародній арені. За посередництво в укладанні російсько-японського Портсмутського мирного договору у 1906 році став лауреатом Нобелівської премії миру [14, с. 205].

Т. Рузвельт є тим державним діячем, якого історики, політичні діячі, громадяни країни вважають одним із найуспішніших президентів в історії США. Аби краще зрозуміти, як було досягнуто Теодором Рузвельтом вершин влади та успіху, необхідно проаналізувати етапи становлення майбутнього президента, як особистості. Як формувалися його погляди, особисті якості й риси характеру і як впливали на його діяльність?

Теодор Рузвельт народився у заможній, багатодітній і дружній родині 27 жовтня 1858 року. Його мати, Марта Буллох, була дочкою багатого плантатора й рабовласника з штату Джорджія. Батько, Теодор Рузвельт-старший, походив з нідерландського роду, займався торгівлею склом у Європі, мав великий будинок у Нью-Йорку, де і народився майбутній президент [18, с. 214].

Вихованням дітей у сім'ї займався переважно батько, він був для дітей беззаперечним авторитетом [2, с. 6]. Діти родини Рузвельтів, отримували тепло турботу, досить серйозне сімейне виховання, хорошу освіту й розвиток творчих здібностей. Тед – так називали Теодора-молодшого вдома, був хворобливою дитиною. Він, хворіючи на астму та короткозорість, які у той час ще не вміли лікувати, за порадою батька, компенсував фізичні вади заняттями спортом.

Теодор Рузвельт і в майбутньому, перебуваючи на різних посадах, навіть будучи президентом, не залишав тренувань з боксу, любив кінний спорт, був

чудовим тенісистом, любив подорожувати [14, с. 205]. Необхідність переборювати фізичні недоліки, сформувала у Теодора залізну волю, організованість, цілеспрямованість, що надовго визначила його відношення до життя.

Початкову освіту Теодор отримав, в основному, в домашніх умовах – через хворобливість він майже не ходив до школи. Велику увагу його вихованню приділяв батько. Очевидно, що саме завдяки йому, у Теда розвинулася цікавість до біологічних наук, та дослідження дикої природи. Також, Теодор любив читати, особливо історичні книги. Очевидно, завдяки цьому, досить рано проявився літературний талант. Ігор Шаров пише, про роль батька, опираючись на автобіографію Теодора Рузвельта, що батько був єдиною людиною, якої він коли-небудь насправду боявся [18, с. 214].

У 1876 році, у вісімнадцятирічному віці Теодор Рузвельт вступив до юридичної школи Гарвардського університету. У цьому навчальному закладі у повній мірі розкрилися його здібності та знайшла застосування його енергія. Він відвідував лекції з історії, права, політичної економії, інших гуманітарних дисциплін, приділяв увагу природознавству.

Літературний талант став у нагоді Теодору, коли він очолив газету «Адвокат» і займався її редагуванням. В університеті мало продовження захоплення історією, зокрема, військово-морською історією, що мало вплив на подальше життя майбутнього політика.

Також, у період навчання Теодор Рузвельт написав наукову працю «Війна на морі 1812 року» про змагання флотів Великої Британії та США. Книга побачила світ у 1882 році й здобула популярність та високу оцінку за всебічне висвітлення подій війни та добрий стиль. Ця книга вважається однією з перших сучасних історичних досліджень США та залишається класичним історичним твором [14, с. 206].

В університеті формується коло друзів Теодора. Це ті, кого називали «джентльменами». У цьому питанні Рузвельт проявив виняткову вибірковість, що демонструвало його певну зверхність по відношенню до звичайних людей. Його товариші належали до кола великих бізнесменів та відомих адвокатів, тобто, до певної міри еліти суспільства: Генрі Майнот, Кристофер Уелд, Роберт Бекон, Ричард Солтонстол, Генрі Чапін, Оуен Уистер. Згодом, вони зайняли пости у фірмах своїх родичів [12, с. 3].

У студентські роки Рузвельт зустрів своє кохання і майбутню дружину Еліс Гетевей Лі. У 1880 році Теодор Рузвельт став випускником юридичної школи Гарвардського університету. Високу оцінку отримала його дипломна робота «Практичні можливості урівнювання в правах чоловіків і жінок» [18, с. 216].

Навчання на цьому не завершилося. Рузвельт вирішує продовжити здобувати освіту, вступивши на юридичний факультет Колумбійського університету Нью-Йорка та згодом він покинув цей навчальний заклад.

Перші кроки у політичне життя були зроблені у період навчання у Колумбійському університеті. Зокрема, Рузвельт вступив до Республіканської партії. У 1881 році у нього з'явилась можливість балотуватися на вибори до Генеральної асамблеї штату Нью-Йорк. Шлях до законодавчої установи виявився складним, але він увінчався успіхом.

У 1882 – 1884 роках Рузвельт був членом легіслатури штату Нью-Йорк, займався реформуванням виконавчих органів влади. У цей період проявилася

нетерпимість Теодора по відношенню до таких ганебних явищ, у владних структурах, як корупція, підкупність, продажність нечесних суддів, шахрайство промисловців-монополістів.

Т. Рузвельт зумів проявити свої організаторські якості на посаді голови комітету у справах міст. Він приділяв увагу нагальним проблемам міст, що в цей період активно розбудовувалися, зокрема, багатогалузевому господарству та транспорту.

Саме під час роботи в легіслатурі Рузвельт отримав важливий досвід політичного життя, познайомився з реаліями економічного розвитку, з проблемами, що мали місце на рівні штату Нью-Йорк. Та і, з рештою, отримав деяку популярність.

Варто звернути увагу на те, що у цей період Т. Рузвельт був активістом республіканської партії, що дало йому можливість у червні 1884 року взяти участь у Республіканській національній конвенції. Він підтримав реформаторське крило партії. На конвенції, кандидатом в президенти, був обраний Джеймс Гіллеспі Блейн, один з провідних республіканців в кінці XIX століття. Саме він був лідером поміркованої реформістської фракції партії, відомої як «напівкровки». Але, саме цей політик був відомий своїми корупційними зв'язками, що обурило Теодора Рузвельта й стало причиною його розчарування в республіканській партії [14, с. 206].

Не минули Теодора Рузвельта і життєві негаразди та чорні періоди в його житті. Ще у лютому 1878 році він втратив батька, який був дуже близькою і рідною людиною, старшим другом, завжди готовим прийти на допомогу і словом, і ділом. У лютому 1884 року сталося ще дві трагедії в житті Теодора Рузвельта. 14 лютого, у віці сорока восьми років, раптово померла його мати. А ще через одинадцять годин, на його руках померла двадцятирічна дружина Еліс. Рузвельт, в один день втратив і матір, і дружину. А за кілька днів до цього у нього народилася донька Еліс, про яку потрібно було дбати. У своєму щоденнику Теодор Рузвельт намалював великий хрест і написав «У моєму житті більше немає світла» [18, с. 216].

Теодор Рузвельт приймає рішення змінити своє життя й поселяється в Північній Дакоті. Там він розводив худобу на ранчо, вів життя фермера, ходив на полювання, а у вільний час – читав книги й сам займався літературною діяльністю. Очевидно, що навіть сильній людині, потрібен час аби хоч трохи вилікувати душу. А ще, у цей період, Рузвельт познайомився з усіма проблемами фермерів, набувши ще один важливий досвід [7, с. 14].

У 1886 році Рузвельт повернувся в штат Нью-Йорк і спробував балотуватися на посаду мера Нью-Йорка. Ця спроба була невдалою і замість посади мера, Т. Рузвельт шість років обіймав посаду комісара цивільної служби та ще два роки посаду комісара поліції Нью-Йорка.

У цьому ж, 1886 році, у грудні Рузвельт одружився вдруге. Його обраницею стала Едіт Керміт Кероу, подруга його юності. Саме ця жінка зробила Теодора щасливим батьком великого сімейства, народивши йому п'ятеро дітей [18, с. 216].

Загалом у період з 1887 по 1896 роки працездатність Теодора Рузвельта вражає: отримала своє завершення робота над літературними творами. Він опублікував дві історичні біографії американських політичних діячів: губернатора Морріса і Томаса Харт Бентона, та чотиритомну працю «Завойовування Заходу», у якій описано просування на захід білих переселенців. Цей твір є голо-

вною історичною роботою Рузвельта, він базується на архівних матеріалах і висвітлює важливі пункти концепції розширення Сполучених Штатів Америки. Історичні праці Рузвельта, а особливо «Війна на морі 1812 року» та «Завоювання Заходу», відіграли важливу роль в його житті, вони сприяли його популярності. Рузвельта почали сприймати як одного з перспективних, молодих національних політиків.

Також, Рузвельт бере участь у президентських виборах 1888 року. Він проводив кампанію на користь республіканця Бенджаміна Гаррісона. Після обрання Гаррісона президентом, Рузвельт почав працювати в Комісії публічної служби [14, с. 206].

Робота комісії полягала у визначенні правильності федеральних призначень, оцінці законності дій чиновників бюрократичного апарату держави. Рузвельт працював у комісії з 1889 по 1895 рік. Для нього ця служба була надзвичайно корисною – давала розуміння принципу роботи адміністративного апарату й відкривала нові перспективи для кар'єрного зростання. До цього часу, Рузвельт займався проблемами та питаннями на рівні штату, а ця посада відкривала перед ним національну політичну арену. У Рузвельта з'явилася можливість адаптуватися до нового для нього, загально-державного масштабу [7, с. 15 – 16].

Теодор Рузвельт, на новій посаді, намагався продемонструвати усі свої здібності й можливості. Він робив усе, аби його зусилля помітило вище керівництво держави, зокрема і президент. Але, деякі з викриттів, зроблених комісією яку очолював Рузвельт, набули розголосу й навіть завдали удару по авторитету президента Гаррісона та вищому керівництву Республіканської партії. Факти зловживань, що набули розголосу, сприяли поразці Гаррісона на чергових виборах на посаду президента.

Але, несподівано для самого Рузвельта, популярності набув демократ Гровер Клівленд, давній нью-йоркський знайомий Рузвельта. Саме Гровер Клівленд був обраний на посаду президента та привів демократів в Білий дім у 1892 році. Саме цей факт дав можливість Т. Рузвельту зберегти займану посаду, на якій він продовжував роботу й після обрання президентом представника Демократичної партії. Для нього це було в край важливо, адже робота в комісії, надавала виняткові можливості для встановлення важливих політичних зв'язків та набуття політичного капіталу [7, с. 16].

У 1895 році Теодор Рузвельт отримав нове призначення – став шефом поліції міста Нью-Йорк. І ці обов'язки він виконував з великим інтересом і завзяттям. Два роки служби на цій посаді ознаменувалися запеклою боротьбою з найбільш одіозними корупціонерами та вимагачами.

Теодор Рузвельт провів очищення поліцейського апарату від тих службовців, які мали зв'язки зі злочинним світом. Зробив спробу провести кампанію по закриттю по неділях закладів, що торгували алкогольними напоями, що було протизаконним. Але ця спроба зазнала невдачі.

Найголовніше, що перебуваючи на цій посаді, Рузвельт продемонстрував бажання стояти на захисті закону. Він проявив себе невтомним і послідовним захисником порядку. Хоча, завжди підтримував владні структури та представників заможних верств суспільства. Він охоче використовував поліцію, для наведення порядку, при вирішенні навіть звичайних трудових конфліктів, коли незаможні верстви суспільства вимагали покращення умов праці та життя шляхом проведення мітингів та страйків.

Незважаючи на радикальний характер промов Рузвельта, він охоче погоджувався з тим, що всі члени суспільства мають право на достойні умови життя. Але він завжди залишався вірним своїй ідеології, якщо робітники, інтелігенція виступали з активними протестами за свої права, з вимогами покращення умов життя, то Т. Рузвельт не знаходив для них інших епітетів окрім як «анархісти», «бунтівники», «натовп» [2, с. 63].

Теодор Рузвельт, увесь цей період свого життя, залишався у вирі політичної боротьби, плекав власні політичні амбіції, глибше знайомився з механізмом діяльності республіканської партії, знайомився з політиками та партійними босами, набував власного політичного досвіду, ораторського мистецтва, популярності, авторитету та впливу в партії та у суспільстві.

У 1897 році у житті Т. Рузвельта відбулися зміни – він піднявся на ще одну сходинку у кр'єрному зростанні – став заступником військово-морського міністра в адміністрації президента Вільяма Мак-Кінлі. Цю посаду Рузвельту вдалося обійняти завдяки друзям – Джону Хею, сенатору Лоджу та Вільяму Тафту, які звернулися до Мак Кінлі з відповідною пропозицією. Так, 8 квітня 1897 року Конгрес схвалив призначення Рузвельта на посаду. Посада заступника військово-морського міністра породила у Т. Рузвельта нові плани та амбіції – новим політичним ідеалом майбутнього президента стала «Світова політика – це сфера, за якою він стежить з невідомим хвилюванням» [7, с. 17].

Варто зазначити, що Рузвельт ще в 1886 році запропонував військове рішення конфлікту з Мексикою; у 90-х роках запропонував ввести військові заходи проти Чилі; виступав за анексію Гавайських островів за будь-яких умов, вважав необхідним будівництво каналу через територію Нікарагуа.

Виступаючи в національному клубі Республіканської партії в 1895 році, Рузвельт вперше висунув ідею будівництва «військово-морського флоту, який зміцнить честь американського прапора». Очевидно, він вже тоді розумів з якими аргументами варто виходити на міжнародну арену. Рузвельт веде мову про «доктрину Монро» – це було пов'язано з політикою великих, потужних європейських держав у Латинській Америці. З їх прагненням поширити свій вплив на країни регіону.

Тривалий час великий інтерес у політиків та представників великого капіталу викликали колонії Іспанії. Підприємці Сполучених штатів мали чималий вплив на економічне життя на Кубі та Філіпінах, а іспанська влада стояла на перешкоді повного захоплення цих країн.

Нагода реалізувати експансіоністські плани США, випала коли на Кубі та Філіпінах розпочалися національно-визвольні повстання проти колоніального гніту Іспанії. Іспанські війська намагалися придушити повстання. Боротьба велася безжальними методами: спалювалися плантації, руйнувалися заводи та фабрики, знищувалися представники іспанської колоніальної адміністрації [18, с. 217].

Засоби масової інформації Сполучених Штатів Америки щедро описували події на Кубі. В американському суспільстві сформувалася підтримка кубинського народу, який боровся за свою незалежність. Серед тих, хто виступав за війну з іспанією був і Теодор Рузвельт. Він критикував президента Мак-Кінлі за його нерішучість.

Для захисту своїх громадян, які перебували на Кубі, адміністрація Сполучених Штатів Америки направила броненосець «Мен» до берегів острова. Але, 15 лютого 1898 року, за нез'ясованих обставин, на броненосці стався потужний

вибух. Корабель разом з більшою частиною членів екіпажу затонув. Теодор Рузвельт відреагував на цю подію різкою заявою. Джорж Бравн Тіндалл та Дейвіс Е. Шай у праці «Історія Америки» пишуть, що Рузвельт назвав вибух на лінкорі «підступним актом зради іспанців» [6, с. 524].

Вашингтонський уряд поставив перед іспанським урядом жорстку вимогу – відмовитися від Куби. Таку вимогу у Мадриді відхилили, що стало приводом до початку іспано-американської війни, яка офіційно розпочалася 21 квітня 1898 року. Теодор Рузвельт брав активну участь у військових діях на Кубі, командував військовим підрозділом волонтерів.

У праці «Історія Америки» Джорж Бравн Тіндалл та Дейвіс Е. Шай наводять висловлювання Рузвельта про війну «волів очолити цю операцію, аніж прослужити три терміни в американському сенаті». Його друг у листі до дружини Рузвельта писав, що її чоловік «насолоджувався кров'ю і перемогою» [6, с. 527].

Іспансько-американська війна завершилася перемогою Сполучених Штатів Америки та підписанням Паризької мирної угоди 10 грудня 1898 року. Ця війна увійшла в історію, як маленька переможна війна, в результаті якої Сполучені Штати поширили свій вплив на Кубу, Пуерто-Рико, Гуам та Філіппіни [9, с. 195].

Також, ця війна стала першою війною США проти європейської колоніальної країни – Іспанії. Цей факт засвідчив утвердження Сполучених Штатів Америки як регіонального лідера, і вивів країну на рівень світової держави [6, с. 532].

Повернувшись із Куби переможцем, Т. Рузвельт опублікував свій звіт про війну, що згодом, дало йому можливість легко виграти вибори на посаду губернатора Нью-Йорка, на якій політик перебував у 1899 – 1900 роках.

Наступною сходинкою у кр'єрі Теодора Рузвельта став 1900 рік, коли Мак-Кінлі і Рузвельт перемогли на чергових президентських виборах. А 4 березня 1901 року Мак-Кінлі обійняв посаду президента на другий термін, а Рузвельт – став віце-президентом [14, с. 206].

Але доля розпорядилася так, що 6 вересня 1901 року на панамериканській виставці у Буффало, президент США Вільям Мак-Кінлі був поранений американським анархістом Леоном Франком Чолгошем. Незважаючи на проведену вчасно операцію та деяке поліпшення стану здоров'я, президент Мак-Кінлі помер від отриманої рани 14 вересня 1901 року у Буффало [14, с. 206].

Відповідно до Конституції США, статті II де зазначено, «У разі усунення Президента з поста або його смерті, відставки або неможливості здійснювати повноваження та обов'язки зазначеної посади вони передаються віце-президенту» [10].

Того ж дня, 14 вересня 1901 року, Теодора Рузвельта, у віці 42 років було приведено до присяги як двадцять шостого президента США. Так Рузвельт опинився на вершині влади своєї країни.

Щоб у повній мірі розкрити діяльність Теодора Рузвельта на посаді президента США в 1901 – 1909 роках, важливо, з'ясувати основні заходи та реформи, що були спрямовані на вирішення внутрішніх проблем країни, орієнтовані на її соціально-економічний та політичний розвиток; розкрити соціально-економічне підґрунтя експансіоністських претензій США та виокремити основні вектори зовнішньої політики двадцять шостого президента Сполучених Штатів Америки.

На межі століть Теодор Рузвельт був молодим, енергійним і достатньо досвідченим політиком. Він пройшов щаблі різних рівнів влади, добре розумів, як

працює політична партійна машина республіканської партії, чого очікують виборці, чого потребує держава загалом. Але головне – Рузвельт чітко вмів визначати пріоритети й наполегливо йти до мети.

Становлення Теодора Рузвельта як національного лідера у часі співпало з початком періоду, який історики назвали Прогресивною ерою (1900 – 1917 роки). Американське суспільство пережило страшну депресію 1890-их років й пов'язані з нею страхи, зневіру, зубожіння та соціальні заворушення. Вони розбудили сумніння у політичних елітах. На початок XX століття громадських діячів, політиків, які прагнули покращити соціальні умови, було вже так багато, що суспільство заговорило про «Прогресивну еру» – період конструктивних соціально-економічних та політичних реформ [6, с. 539].

Одним із важливих внутрішньополітичних джерел влади Рузвельта після його вступу на посаду президента, була всебічна популярність і любов співгромадян, яку він свідомо пропагував заручившись підтримкою своєї сім'ї. Т. Рузвельт показував свою сім'ю, як зразок особистого і суспільного благополучного життя [14, с. 206 – 207].

Здавалося, що популярності Рузвельта сприяє сама доля. Так випадок на полюванні, який стався у 1902 році, коли Рузвельт не вистрелив, пожалівши мале ведмежа, став відомий всій Америці. Цей факт, було використано в комерційних цілях – створено дитячу іграшку «Ведмежатко Тедді». Ця іграшка стала відома усім дітям світу, що популяризувало Рузвельта як гуманіста.

У внутрішній політиці Т. Рузвельт зосередив свою увагу на виконавчій владі, яку він як президент очолює. Свої повноваження президента визначав так «Як президент, він має право робити все, що чітко не заборонене Конституцією» [6, с. 539].

У 1902 році здійснив тур по Новій Англії та Середньому Заходу. У цій поїзді, в одній з промов Т. Рузвельт вперше торкнувся питання про трести. Він говорив, що мають бути чесні умови гри для всіх, що необхідно дотримуватися антитрестівських законів та суворого нагляду з боку держави за діяльністю великого бізнесу [6, с. 544].

Справжнім лихом для американських фермерів було свавілля монополістів. Залізничні компанії під час збору врожаю, значно підвищували платню за перевезення сільськогосподарської продукції, в першу чергу – зерна, змушуючи фермерів платити втридорога за доставку вирощеного на ринки. Складалася ситуація, коли найбільші прибутки від продажу збіжжя отримували саме залізничні монополії, а не фермери. Подібна ситуація складалася і в банківській сфері, і в промисловості, коли великі корпорації диктували свої ціни, прагнучи отримати якнайбільші прибутки.

Рузвельт визначив одне з головних внутрішньополітичних завдань його адміністрації – це встановлення жорсткого державного контролю над діяльністю промислових корпорацій. Він одразу розпочав реалізацію окресленого завдання: ініціював позови по відношенню до основних корпорацій; було прискорено розгляд судових справ порушників антитрестівського законодавства: частину компаній, за рішеннями судів було розпущено або розділено на кілька окремих компаній. Завдяки таким крокам Теодор Рузвельт зажив слави «руйнівника трестів».

Але, президент не прагнув знищити великі корпорації. Він прекрасно розумів їхнє значення в економіці країни. Він прагнув встановити контроль над монополістами і не допускати з їх боку порушень закону. Основна ідея полягала

в державному регулюванні і нагляді за діяльністю великих компаній, обмеженні їхніх спроб монополізувати ринок і диктувати ціни. Проводячи цей курс, Рузвельт намагався розширити повноваження федерального уряду, підвести під регулятивну діяльність держави законодавчу базу. Двадцять шостий президент наголошував, що уряд використовує владу, надану йому антитрестівським законом Шермана для контролю над шкідливими впливами великих монополістів [6, с. 544].

Спілкуючись з представниками великих монополій, або як їх називали «капітани американської індустрії» Теодор Рузвельт переконував їх у доцільності державного нагляду і контролю за діяльністю великих компаній. Президент неодноразово звертав увагу й попереджав їх про небезпеку народного невдоволення, про необхідність йти на певні поступки, аби не допустити «різких і раптових змін у суспільстві», які можуть бути викликані «відмовою здійснити необхідні зміни обережними і поміркованими заходами», тобто реформами. У ділових колах повторювали його слова: «Ми повинні розвиватися шляхом еволюції, а не революції» [2, с. 156].

За ініціативи Рузвельта Конгресом, було ухвалено закон про розширення повноважень федеральної Комісії з торгівлі між штатами. Також, було сформовано Міністерство торгівлі і праці [18, с. 220].

У 1903 році, за ініціативою Т. Рузвельта Конгрес США ухвалив рішення про заборону залізничним компаніям змінювати оголошені раніше тарифи за перевезення вантажів. Згодом, у 1906 році було прийнято акт, що дозволяв урядові встановлювати граничну межу підвищення тарифних ставок на залізничні перевезення.

Президентство Рузвельта позначилось передачею регулювання міжштатної торгівлі від штатів до федерального уряду. Найбільшим успіхом було проведення Акту Гепберна у 1906 році про регулювання залізничного руху Міжштатівською комерційною комісією та нормалізацію залізничних тарифів [14, с. 207].

Ці заходи дали можливість дещо послабити тиск монополій, покращити торгово-економічні зв'язки, загалом поліпшити економічну ситуацію у окремих штатах та в країні загалом. А Рузвельт зажив славу «трестолома» [9, с. 213].

Свою економічну та політичну програму Рузвельт назвав «справедливим курсом», намагаючись утримати стабільність у державі він зробив спробу зупинити свавілля «поганих трестів», але в той же час намагався підтримати й зберегти «хороші», розуміючи їх роль для економіки держави. Цього курсу він дотримувався і в соціальних питаннях. Для збереження стабільності в країні зміцнив вплив федеральної влади, держави загалом [18, с. 227].

Викликом для виконавчої влади став вугільний страйк 1902 року. Страйкарі вимагали підвищення заробітної платні на двадцять відсотків, запровадження дев'ятигодинного робочого дня, визнання професійної спілки. Але роботодавці-власники шахт не погодились з вимогами робітників й закрили шахти.

Цей страйк гірників, які постачали вугілля для опалення більшості міських будинків, загрожував вугільною кризою загальнонаціонального масштабу. Рузвельт запросив власників шахт та лідерів профспілок до Білого дому і домовився про компроміс між сторонами: шахтарі, що страйкували 163 доби, отримали підвищення платні на десять відсотків та дев'ятигодинний робочий день, але профспілка офіційно не визнала компромісних рішень президента, і ціни на вугілля дещо піднялися. Але недивлячись на це, бодай часткове врегулювання

питання, додало авторитету Т. Рузвельту, який запобіг критичному становищу в країні й знайшов вирішення проблеми.

Варто зазначити, що Рузвельт неодноразово заявляв про необхідність враховувати інтереси не тільки підприємців, а й робітників. Він проявляв готовність проводити в робітничому питанні справедливе ставлення до цієї верстви суспільства, тобто провадити «справедливий курс».

За час перебування Теодора Рузвельта на посту президента, його уряд неодноразово втручався в трудові конфлікти між робітниками та роботодавцями, виступав арбітром на переговорах між профспілками і підприємцями. Іноді, адміністрація навіть приймала бік страйкуючих робітників або намагалася знайти компроміс, тобто Рузвельт брав на себе невластиві функції. По суті, держава, в особі Теодора Рузвельта, втручалася у вирішення соціальних конфліктів, – таким чином у США відбувався процес розширення повноважень федерального уряду та зростання ролі держави у соціальній сфері.

Загалом, Теодор Рузвельт вітав утворення профспілок, виступав за встановлення восьмигодинного робочого дня, неодноразово ініціював закони про охорону праці жінок і дітей.

Також, до ініціатив двадцять шостого президента належить обмеження імміграції до США. Іммігранти були дешевою робочою силою й складали серйозну конкуренцію американським найманим робітникам, знижуючи, таким чином, рівень заробітної платні [18, с. 220].

У роки перебування Рузвельта при владі, Вашингтон почав набирати рис важливого столичного міста Сполучених Штатів Америки. Місто оновлювало свій зовнішній вигляд, розбудовувалося, набувало ошатності, ставало більш сучасним. Теодор Рузвельт приносить зміни, як в американський спосіб життя, так і наповнює новим сенсом життя сам Білий дім. Рузвельт наказав відреставрувати історичну будівлю, аби була відновлена її первісна архітектурна краса, простота, урочистість і задум майстрів. Після цього, Білий дім було відкрито для всіх американських громадян, для всіх відвідувачів, незалежно від матеріальних статків та кольору шкіри. А ще, назва «Білий дім» стала використовуватися у офіційних документах.

До виборів 1904 року Теодор Рузвельт підійшов з чималою підтримкою у суспільстві. Таким чином, республіканська партія підтримала найбільш сильного кандидата на пост президента. Демократи – висунули в кандидати Олтона Брукса Паркера, маловідомого нью-йоркського суддю.

У Конституції США 1787 року, у статті II, розділ 1 зазначено «Виконавча влада належить президенту Сполучених Штатів Америки. Він займає посаду терміном на чотири роки і разом з віце-президентом, який обирається на той же термін, обирається наступним чином:

Кожен штат призначає виборців таким чином, як визначає його законодавчий орган, у кількості, рівній загальній кількості сенаторів і представників, яких штат має право направляти до Конгресу; за умови, що жоден сенатор або представник, або особа, яка займає офіційну посаду або посаду, що приносить дохід на службі Сполучених Штатів, не може бути призначена виборцями» [10].

Отже, Теодор Рузвельт виграв вибори 1904 року в колегії виборців з рахунком 336:140.

4 березня 1905 року Теодора Рузвельта було приведено до присяги, він вдруге став президентом, віце-президентом став Чарлз Фейрбанкс. У внутрішній політиці Рузвельт продовжив курс на зміцнення позицій федеральної влади, її контролюючих повноважень» [16, с. 183].

У суспільстві назріло дуже багато питань до м'ясоконсервних, харчопереробних підприємств, виробників ліків та медикаментів. У цих галузях мали місце системні зловживання, що обурювало суспільство. Зловживання почали розкривати й оприлюднювати «грабачі гною». Вони наводили приклади про використання шкідливих консервантів, різних домішок при виготовленні м'ясних консервів, про небезпечні складники у ліках, або ліки, які нічого не могли лікувати [6, с. 546].

Країна потребувала вирішення серйозної проблеми. Саме Теодор Рузвельт ініціював закони про контроль над умовами праці робітників на бойнях, над виготовленням харчових продуктів, лікарських препаратів та проведення інспекцій у м'ясній промисловості. Конгрес підтримав ініціативи президента, було прийнято наступні закони: Акт про інспекцію м'яса; Акт про чисті харчові продукти та медикаменти; Акт про інспекцію м'яса [6, с. 546].

Ці заходи, ці закони гарантували громадянам, що виготовлення продуктів та медикаментів знаходиться під контролем держави, а значить є безпечним.

Рузвельт був першим президентом, який виявив інтерес до охорони дикої природи. Очевидно, далася в знаки дитяча любов і інтерес до природи, природознавства. Він розумів, що необхідно захищати довкілля, що експлуатація природних ресурсів нищить природу країни [6, с. 547].

У 1903 році, за ініціативи Рузвельта, було створено перший пташиний заказник Острів Пелікан. Спільно з Вільямом Хорнадеєм – заснував American Bison Society у цілях збереження бізонів. У 1905 році Рузвельт встановив Лісну службу (United States Forest Service). У часи президента Рузвельта під заповідники та заказники було передано 785 000 км² землі [14, с. 208].

Варто нагадати, що 8 листопада 1904 року, в день свого обрання на другий термін, Рузвельт оголосив, що більше не має наміру висувати свою кандидатуру на черговий термін. Оскільки він вважав, що роки президентства замість Мак-Кінлі є його першим терміном. У той час, закон дозволяв Теодору Рузвельту балотуватися ще на один термін (22-а поправка до Конституції, яка це забороняє, була прийнята лише у 1951 році) [14, с. 208].

На виборах 1908 року Республіканська партія підтримала нового кандидата в президенти Вільяма Говарда Тафта, правління якого не вирізнялося гнучкістю та успішністю. Хоча, його уряд продовжив політику Рузвельта стосовно державного регулювання корпорацій. Але, зближення Тафта з консервативною верхівкою республіканської партії викликало невдоволення і кризу в партії. Вона пережила розкол, з неї виділилася група реформістів до яких приєднався Т. Рузвельт. У 1912 р. реформісти утворили Національну прогресивну партію, або їх ще називали прогресистами. Новоутворена партія висунула програму демократичних реформ у галузі виборчого права, робітничого питання, митної політики. Але на виборах ця партія не досягла успіху, а розкол у середовищі республіканців дав можливість перемогти представнику Демократичної партії – Вудро Вільсону.

Існує стійке переконання, що зовнішня політика держави базується на її внутрішніх можливостях, запитах суспільства та амбіціях політиків у владних структурах.

Теодор Рузвельт на момент приходу на посаду президента мав великий політичний досвід, налагоджені зв'язки з відомими представниками політичної еліти того часу й одночасно, глибокі знання у галузі міжнародної політики. Його зовнішньополітичні орієнтири почали формуватися ще у другій половині 80-х років XIX століття. Дослідниця Белявська І. А. пише, що особливий вплив на Рузвельта мала робота над історичною біографією Томаса Харта Бентона – рабовласника, соратника президента Джексона, сенатора від штату Міссурі 1821 – 1851 роках, який сповідував ідеї експансіонізму у зовнішній політиці США [2, с. 38 – 39].

Очевидно, що під впливом вище зазначених ідей, Рузвельт ще в 1886 році запропонував військове рішення конфлікту з Мексикою; у 90-х роках запропонував ввести військові заходи проти Чилі; виступав за анексію Гавайських островів; за будь-яких умов, навіть насильницьким шляхом, вважав необхідним будівництво каналу через територію Нікарагуа. А в 1895 році, Рузвельт вперше висунув ідею будівництва «військово-морського флоту, який зміцнить честь американського прапора». Очевидно, він вже тоді розумів з якими аргументами варто виходити на міжнародну арену й це підтверджує висловлювання Т. Рузвельта «Я бажаю, щоб доктрина Монро була збережена в повному обсязі. Всім серцем і душею я вірю в цю політику» [7, с. 32].

Також, більш конкретні обриси, набрала зовнішня політика Рузвельта у 1897 – 1898 роках, у період перебування на посаді заступника військово-морського міністра й породила у Т. Рузвельта нові політичні ідеали. Майбутній президент висловлювався: «Світова політика – це сфера, за якою він стежить з невідомим хвилюванням» [7, с. 32]. Ці погляди, багато в чому збіглися з поглядами контр-адмірала А. Мехена, видатного військово-морського теоретика, історика, прихильника експансіонізму, засновника геополітики й автора теорії мореплавства. Теодор Рузвельт визнавав адмірала своїм однодумцем [7, с. 33].

В одному з листів до Альфреда Мехена, відомого під назвою «Перешкоди на шляху до негайного розширення» Теодор Рузвельт висловлює своє бачення зовнішньої політики США «Цей лист, безумовно, слід вважати абсолютно конфіденційним, оскільки на своїй посаді я просто здійснюю політику міністра і президента. Я не думаю, що мені потрібно вам говорити, що стосовно Гавайських островів я повністю поділяю вашу точку зору, так само, як я поділяю вашу позицію з питань зовнішньої політики в цілому. Якби це залежало від мене, ми б анексували ці острови вчора. Якщо це неможливо, я б встановив над ними протекторат.

Я вважаю, що ми повинні негайно побудувати Нікарагуанський канал (мається на увазі майбутній Панамський канал), а до його завершення побудувати десяток нових лінкорів, половина з них на узбережжі Тихого океану; І ці лінкори повинні вміти завантажувати на борт великі запаси палива і, отже, мати велику дальність дії. Я повністю усвідомлюю небезпеку, з якою ми стикаємося з боку Японії, і знаю, що нерозумно покладатися на сентиментальну добру волю до нас...

Але є проблеми і у Вест-Індії. Поки ми остаточно не виженемо Іспанію (а якби це залежало від мене, це було б зроблено завтра), ми завжди матимемо там загрозу. Ми повинні придбати данські острови і, витіснивши Іспанію, дати зрозуміти, що жодній потужній європейській державі, а тим більше Німеччині, не буде дозволено створити плацдарм замість будь-якої слабкої європейської

держави. Я не боюся Англії – Канада є заручницею її гарної поведінки. Але я дійсно насторожено ставлюся до деяких інших держав...» [7, с. 33 – 34].

Нагода реалізувати експансіоністські плани США, випала коли на Кубі та Філіпінах розпочалися національно-визвольні повстання проти колоніального гніту Іспанії.

Засоби масової інформації Сполучених Штатів Америки, щедро описували події на Кубі, формуючи підтримку американського суспільства кубинського народу, який боровся за свою незалежність. Серед тих, хто виступав за війну з Іспанією був і Теодор Рузвельт. Він критикував президента Мак-Кінлі за його нерішучість, виступав за негайне застосування військової сили.

У 1898 році розпочалася іспано-американська війна. Теодор Рузвельт брав активну участь у військових діях на Кубі, командував військовим підрозділом волонтерів, що характеризує його як надзвичайно сильну, цілісну особистість здатну захищати свої ідеї, навіть ризикуючи життям.

Іспано-американська війна завершилася підписанням мирного договору між Іспанією та Сполученими Штатами Америки в Парижі 10 грудня 1898 року.

Іспанія визнала незалежність Куби та її тимчасову окупацію американськими військами. США поширили свій вплив на Кубу, Пуерто-Рико, Гуам та Філіппіни і стали регіональним лідером.

Після вступу на посаду президента, Рузвельт продовжив курс Мак-Кінлі на відмову від ізоляціонізму і становлення Америки як світової імперіалістичної держави, що активно діє у всьому світі. Двадцять шостий президент США здійснив «тиху революцію» в ідеології американської зовнішньої політики. Рузвельт ставив за мету досягнення лідерства в загальному світовому порядку, він визначив основні три вектори зовнішньої політики США на все XX століття:

- Перший напрямок – Південноамериканський, який мав завдання витіснити європейські держави з Латинської Америки.
- Другий напрямок – азіатський, покликаний зміцнити американські позиції в Китаї і стримати Японію.
- Третій напрямок – європейський, спрямований на посилення свого впливу в цьому регіоні як гарантію досягнення світового панування [7, с. 34 – 35].

Однак, Т. Рузвельт розумів, що відносна військова слабкість США, не дає можливості провадити експансію на всіх напрямках, на всіх континентах, як це робили європейські держави. Головну увагу в цей період Сполучені Штати приділяли Південній Америці і басейну Тихого океану.

Отже, стосовно Куби, тиск лише посилювався. За вимогою Сполучених Штатів, була розпущена кубинська визвольна армія, установчі збори Куби визнали поправку до Закону про асигнування армії США, 2 березня 1901 року, більш відому як «поправка Платта» ухвалена 1903 року. Згідно статті III, цього документу «Уряд Куби погоджується, що Сполучені Штати можуть скористатися правом на втручання з метою захисту незалежності Куби, підтримки уряду, здатного захищати життя, власність та особисту свободу, а також виконувати зобов'язання, накладені на Сполучені Штати щодо Куби за Паризьким договором, які в даний час передаються і приймаються урядом Куби» [7, с. 35].

А стаття VII, цього ж документу, закріплювала військові позиції США на Кубі та в регіоні «Для того, щоб дати можливість Сполученим Штатам зберегти незалежність Куби і захистити свій народ, а також для власної оборони, уряд Куби продасть або здасть в оренду Сполученим Штатам землю, необхідну для

створення заправних станцій або військово-морських баз в певних пунктах, узгоджених з президентом Сполучених Штатів [7, с. 35].

Отже, «поправка Платта» – це унікальний документ, який був прийнятий іншою державою й позбавляв Кубу її незалежності. Також, у лютому 1903 року кубинська влада уклала угоду про передачу в оренду військово-морських баз в Гуантанамо.

Теодору Рузвельту належать висловлювання: політика великого кийка і «світовий поліцейський». Він часто говорив фразу яку підхопили засоби масової інформації: «Промовляй лагідно, але май на поготові великого кийка» [18, с. 218]. Очевидно, з цього висловлювання народилася назва одного з зовнішньополітичних курсів президента – політика великого кийка – це розширене тлумачення президентом Рузвельтом доктрини Монро стосовно країн Латинської Америки.

Бажання розширити свою сферу впливу у Латинській Америці мали великі європейські держави: Великобританія, Італія, Німеччина. Вони втрутилися у внутрішні справи Венесуели. У 1902 році Велика Британія зажадала від уряду Венесуели виплати боргів іноземним кредиторам. Т. Рузвельт розцінив цей крок як порушення доктрини Монро.

Основний зміст доктрини Монро, було виголошено у щорічному посланні президента Джеймса Монро до Конгресу, ще 2 грудня 1823 року. У ньому зазначено, що «американські континенти, які досягли свободи і незалежності і захищають їх, відтепер не повинні розглядатися як об'єкт майбутньої колонізації будь-якими європейськими державами. Ми не втручалися і не будемо втручатися в справи вже існуючих колоній або залежних територій будь-якої європейської держави. Але, що стосується урядів країн, які проголосили і зберігають свою незалежність, і тих, чия незалежність ... ми визнали, ми не можемо розглядати будь-яке втручання європейської держави з метою пригноблення цих країн або встановлення будь-якого контролю над ними, крім як недружній прояв по відношенню до Сполучених Штатів...» [5, с. 140 – 141].

Політика США стосовно країн Латинської Америки, традиційно проходила в межах ідей «доктрини Монро». Згідно з зазначеною доктриною країни регіону й Західна півкуля загалом, розглядалася як сфера впливу або заповідна територія Сполучених Штатів.

Президент Монро в своїй доктринальній заяві в 1823 році пообіцяв, що Сполучені Штати Америки, лідируючи в Латинській Америці, не будуть претендувати на втручання в справи європейських держав в інших частинах світу [7, с. 37].

Але, захоплення Філіппін, було порушенням букви «доктрини Монро». Хоча, у всіх інших питаннях, Рузвельт повністю зберіг її суть: США несуть відповідальність за «порядок» у латиноамериканських країнах. Він зробив сміливу заяву в 1904 році, яка більш відома як Поправка президента Теодора Рузвельта до доктрини Монро. Відповідно до якої ці країни «будуть щасливі тільки в тому випадку, якщо будуть вести себе добре». Або «У Західній півкулі прихильність Сполучених Штатів доктрині Монро може змусити її, можливо, проти її волі, у кричущих випадках порушення верховенства права ... , виконувати свої обов'язки міжнародної поліцейської держави». У цьому ж документі йде мова й про те, що «Будь-яка держава на американському континенті чи деінде, яка прагне зберегти свою свободу, свою незалежність, повинна усвідомлювати, що право на незалежність не може бути відокремлене від відповідальності за її правильне втілення» [7, с. 37].

У зазначеній поправці право судити про поведінку країн регіону, безумовно, належало Сполученим Штатам Америки.

Яскравим прикладом реалізації таких ідей стало втручання США у справи Домініканської Республіки в 1904 році. Коли агенти уряду США взяли під контроль митні служби цієї держави.

Важливою подією в латиноамериканській політиці Т. Рузвельта стало будівництво Панамського каналу, який з'єднав Атлантичний і Тихий океани. Зростання обсягів транспортування товарів, військові потреби поставили необхідність такого будівництва в рівень першочергових.

Перша спроба побудувати канал у найвужчому місці Панамського перешийку, щоб з'єднати Атлантичний і Тихий океани, була зроблена французькою компанією яку очолював Фердинанд де Лессепс. Але ця спроба була невдалою, компанія збанкрутувала й не змогла добудувати на третину збудований канал.

У 1902 році Сполучені Штати придбали у французів право на добудову каналу. Але спроби укласти договір про канал з Колумбією, були невдалими. Сенат Колумбії за зону каналу шириною шість миль вимагав двадцять п'ять мільйонів доларів готівкою, США – пропонували лише десять мільйонів доларів готівкою та двісті п'ятдесят тисяч доларів щорічно в якості орендної плати.

Така незговорливість колумбійських правлячих кіл викликала обурення й повстання в Панамі. У 1903 році США підтримали вимогу Панами про відділення від Колумбії й проголошення незалежності. Американський флот заблокував морські шляхи, недопустивши колумбійців придушити повстання. В якості винагороди США отримали у Панамі зону для будівництва каналу.

Між двома країнами було укладено договір – Договір між США і Республікою Панама про Панамський канал, укладений у Вашингтоні 18 листопада 1903 року. Відповідно до статті 5 зазначеного договору «Республіка Панама назавжди закріплює за Сполученими Штатами монополію на будівництво, обслуговування та експлуатацію будь-якої системи каналних або залізничних комунікацій через свою територію між Карибським морем і Тихим океаном». А відповідно до статті 22. «Права на майбутні доходи від каналу за концесійним договором з L. N. B. WISE, придбаним компанією New Panama Canal Company, і всі інші права за цією концесією або за концесією Панамської залізничної компанії передаються Сполученим Штатам». Стаття 23 допускала військову присутність США в області каналу. «Якщо коли-небудь виникне необхідність використовувати збройні сили для захисту або захисту каналу, кораблів, залізниць і допоміжних робіт, Сполучені Штати матимуть право в будь-який час і на свій розсуд використовувати для цієї мети свою поліцію, свої сухопутні і військово-морські сили і будувати фортеці [4, с. 247 – 248].

Спорудження каналу військове міністерство США розпочало у 1904 році, а завершило – у серпні 1914 року. А ось офіційне відкриття каналу, відбулося лише 12 червня 1920 року. Панамський канал замінив довгий і небезпечний шлях довкола Південної Америки, мису Горн і суттєво скоротив шлях між Атлантичним і Тихим океанами.

Панамський канал був дітищем яким пишався Рузвельт, він вважав його одним з найвагоміших досягнень своєї зовнішньої політики, що слугував для народу Сполучених Штатів Америки та прогресу цивілізації загалом. Сподівався, що покрив себе славою і заслужив вічну вдячність. Навіть не дивлячись на те, що втрутився у внутрішні справи іншої країни й сприяв поділу Колумбії заради будівництва Панамського каналу на чужій землі.

Стрімкий розвиток економіки Сполучених Штатів в останню третину XIX століття викликав потребу розширення ринків сировини, збуту товарів та можливості для вигідних капіталовкладень. Головним вектором зовнішньої політики Рузвельта в Азії став імператорський Китай. Американські фінансисти й промисловці, саме китайський ринок, вважали найбільш перспективним. За словами Рузвельта сказаними в 1905 році можна чітко визначити його зовнішньополітичні пріоритети. Він говорив: «Наша майбутня історія буде визначатися більше нашим становищем в Тихому океані по відношенню до Китаю, ніж нашим становищем в Атлантиці по відношенню до Європи» [6, с. 127].

Ще в кінці XIX століття у США було створено Китайську компанію. До її складу увійшли Дж. П. Морган, залізничний магнат Е. Гарріман та інші найбільш впливові представники американського бізнесу. У Китаї компанія отримала право на будівництво стратегічно важливої дороги протяжністю понад тисячу кілометрів. Компанія перебувала під прямим захистом уряду Рузвельта. Він обіцяв допомогу в діяльності Китайської компанії: «Уряд підтримає вас будь-яким гідним способом, щоб ні китайська, ні будь-яка інша держава не завдала вам шкоди в цьому питанні» [6, с. 127].

Намагання закріпитися на китайському ринку й заручитися підтримкою Японії і її союзниці Великобританії в боротьбі за цей ринок, призвело до того, що симпатії Т. Рузвельта і американського керівництва виявилися на боці Японії в 1904 році. Хоча, згодом Рузвельта непокоїв факт – якщо японці доб'ються перемоги у війні з росією, то не тільки слов'янам, але і всім іншим державам доведеться рахуватися з новою силою в Східній Азії.

Тому, Рузвельт взяв справу організації російсько-японських переговорів в свої руки. Він чекав слушного моменту, щоб висунути мирну ініціативу. Така нагода випала 31 травня 1905 року. У цей день Теодор Рузвельт отримав згоду на проведення мирної конференції від Японії, а потім і росії. А вже 10 червня 1905 року офіційно запросив делегації воюючих сторін за стіл переговорів. Тільки через багато років стало відомо про таємні зустрічі та домовленості президента США Т. Рузвельта з представниками Японії та узгодження їх підготовчих дій.

5 вересня 1905 року було підписано Портсмутський мирний договір, відповідно до якого Японська імперія запанувала в Кореї й Південній Маньчжурії, російську імперію було позбавлено виходу до Тихого океану.

Завдяки мирним ініціативам президента Рузвельта, Сполучені Штати Америки зайняли досить помітне місце в світовій ієрархії міжнародної політики. Престиж США був посилений рішенням Нобелівського комітету присудити Теодору Рузвельту премію миру.

Президент Рузвельт став першим американцем, який отримав Нобелівську премію миру за посередництво в укладенні російсько-японського Портсмутського мирного договору. При врученні премії в Осло 5 травня 1910 р. Рузвельт намагається донести ідею розброєння, захисту Гаагської судової палати і створення Ліги миру – організації, яка мала слідкувати за діями агресорів і карати порушників міжнародних прав. Т. Рузвельт запропонував ідею, яка стала реальністю при двадцять восьмому президенті Сполучених Штатів Америки Вудро Вільсоні – про створення Ліги Націй [14, с. 209].

Роль США на міжнародній арені залежала від визнання її європейськими державами і, перш за все, Великою Британією, як найбільш впливовою державою. Саме тому англійський вектор політики Рузвельта заслуговує на дослідження та розгляд.

На кінець XIX на початку XX століття Англія, спостерігаючи за зміцненням Німецької імперії, шукала альтернативу для своєї «блискучої ізоляції», але при цьому боялася приєднатися до будь-якого з континентальних союзів. Ряд британських політиків, серед них і друг Рузвельта, лорд Бальфур стали пропагувати проамериканські погляди в дусі «єдності англосаксів». У 1900 – 1904 роках американо-британське зближення розглядалося політиками у Вашингтоні і Лондоні, як певна гарантія домінування США в Західній півкулі, а Британії – в інших регіонах світу.

Після вступу на посаду президента на другий термін, в листопаді 1904 року, Рузвельт продовжував політику спрямовану на визнання провідними європейськими державами, глобальної значимості Сполучених Штатів Америки, її політичної ваги на міжнародній арені. Покращення відносин з Англією формувало передумови для участі США в глобальній грі.

Вперше, американська дипломатія була залучена у вирішення питань, що стосувалися європейських справ, пов'язана з мароканською кризою. Коли від могутності США, залежав баланс сил, що склався довкола Марокко.

Німеччина вирішила зробити Марокко пробним каменем у своїй політиці й поширити свій вплив на цю країну. Крім того, прагнула не допустити зближення Франції та Англії, перевірити міцність їх взаємовідносин. Кайзер Вільгельм II заявляв, що Німеччина вважає Марокко незалежною країною і не допустить посилення французького впливу. Уряд Німеччини запропонував вирішити конфліктне питання на міжнародній конференції, й почав шукати впливових союзників в особі Рузвельта та країни, яку він очолював. Німецькі дипломати, від імені кайзера, у 1905 році звернулися до Теодора Рузвельта з проханням висловити протест проти вирішення проблеми Марокко на користь Франції [6, с. 537].

Теодор Рузвельт доручив своєму послу в Марокко тісніше співпрацювати зі своїм німецьким колегою, але в той же час, наказав встановити найбільш дружні відносини з французами і англійцями дипломатами. Вільгельм II Гогенцоллерн у Берліні сподівався на зближення з Сполученими Штатами Америки, аби порушити франко-англійські зв'язки. Обидва суперники – Велика Британія та її союзники, з одного боку, Німецька імперія та її союзники, з іншого боку, потребували підтримки США на Альхесіраській конференції, яка відкрилася в січні 1906 року. Рузвельт підтримав Англію і її союзницю Францію. 7 березня 1905 року він писав кайзеру Вільгельму: «Якщо конференція закінчиться провалом через надмірний тиск Німеччини на Францію, загальна думка Європи і Америки буде несприятливою для вас» [6, с. 537].

Очевидно, що під час свого президентства, Рузвельту вдалося зблизитися з Англією, яка проміняла свою «блискучу ізоляцію» на членство в Антанті. Тому стає зрозумілою проантантська позиція і Теодора Рузвельта, і його наступників. Вона повністю відповідала основному ідеологічному напрямку серед американської буржуазії, яка була тісно пов'язана економічно з країнами Антанти. За допомогою активної пропаганди розворот громадської думки в бік антинімецької коаліції став відчутним вже на початку осені 1914 року [6, с. 537].

Теодор Рузвельт розмірковував про можливості Америки в ході війни. Він передбачав, що ця війна дає шанс США з боржника Європі – перетворитися в її кредитора. І дійсно, із вступом Сполучених Штатів у війну, почався військовий бум в промисловості й економіці загалом. Вперше Америка заговорила на рівних

з могутніми європейськими державами. Причому до неї підійшли з повагою, розуміючи, що результат світової битви частково залежить від позиції США.

Великою заслугою Рузвельта була розбудова військово-морського флоту. За його ініціативи було різко збільшено кількість кораблів, створено Великий Білий флот, який здійснив навколосвітню подорож у 1907 році. Таким чином, США продемонстрували свої військові можливості на міжнародній арені.

Таким чином, розпочата Рузвельтом справа, була зреалізована. Сполучені Штати до сьогоднішнього дня зберігають лідерство на міжнародній арені. Ця країна стала партнером для України у боротьбі за свою незалежність.

Теодор Рузвельт був першим президентом сучасного типу: він створив свій стиль політика; свою модель поведінки; подав приклад служіння суспільству, праву, істині [18, с. 227].

У 1918 році Теодор Рузвельт вважався основним кандидатом від республіканської партії Сполучених Штатів Америки, який мав всі підстави і найбільші шанси зайняти президентське крісло у 1920 році. Але, проблеми зі здоров'ям зруйнували його плани. 6 січня 1919 року він помер у віці 60 років [14, с. 209].

В американську історію Теодор Рузвельт увійшов як багатогранна, унікальна особистість, політик нового типу. Досліджуючи діяльність двадцять шостого президента Сполучених Штатів Америки Теодора Рузвельта, було звернуто увагу на процес становлення його особистості, зростання його як політика, на основні аспекти внутрішньої та зовнішньої політики на посаді президента. І всюди він вмів досягати результату і стати авторитетом.

Але найбільший спадок кожної людини, незалежно, чи це президент, чи звичайний громадянин – є діти. Теодор Рузвельт мав усі підстави гордитися своїми синами.

З початком Першої світової війни Теодор Рузвельт, один з перших, говорив про загрозу, яку несе Німецька імперія Сполученим Штатам. Він передбачав неминучу війну з цією країною й вважав, що краще це зробити на європейській арені. Після оголошення Німеччиною безжальної підводної війни, США розірвали з нею дипломатичні стосунки, а 6 квітня 1917 року Сполучені Штати вступили у Першу світову війну.

Сам Рузвельт не зміг потрапити на фронт, але захищати інтереси своєї батьківщини – вирушили його діти. 20 червня 1917 року Теодор Рузвельт (син) та Арчибальд Рузвельт були зараховані до експедиційного корпусу у Франції, під командуванням генерала Першинга. Керміт Рузвельт служив в англійських військах в Месопотамії, а наймолодший син, дев'ятнадцятирічний Квентін Рузвельт вступив у перший в США загін військових льотчиків. Чоловік молодшої доньки хірург Р. Дербі, теж пішов на фронт. Варто звернути увагу на той факт, що Рузвельт підтримував своїх синів, залучав свої знайомства та друзів аби вони швидше могли потрапити на фронт [2, с. 284].

Перша світова війна принесла в родину Теодора Рузвельта біль та втрату його наймолодшого сина. Квентін – не повернувся з Франції, він загинув у повітряному бою в липні 1918 року. Арчибальд – повернувся з війни покаліченим, Теодор – був двічі пораненим і закінчив війну й чині підполковника, Керміт – був учасником аргонської операції, в якій брали участь американські війська.

Молоді Рузвельти, які пройшли через світову війну сприймали її, як і їх батько, як «свою війну», вони були впевнені, що в Європі вони захищали свою країну та її інтереси [2, с. 284].

Українці протистоять страшному ворогу, страшному загарбнику. А чи воюють сини чи рідні наших політиків, наших президентів...???

Свідченням глибокої поваги до своїх президентів, зокрема й Теодора Рузвельта є Національний меморіал Гора Рашмор, що лежить неподалік міста Кістоун у Південній Дакоті, США.

Ця гора відома тим, що в її гірській породі висічені 18-ти метрові голови чотирьох президентів США: Джорджа Вашингтона, Томаса Джефферсона, Теодора Рузвельта й Авраама Лінкольна.

Скульптор Гатсон Борглем, якому доручили працювати над проектом, заявив, що пам'ятник повинен мати загальнонаціональне значення. Суть його ідеї полягала в тому, щоб відобразити найбільш вагомні етапи політичного розвитку Сполучених Штатів Америки. Так, Джордж Вашингтон був одним із батьків-засновників американської держави, Томас Джефферсон примножив її території, Авраам Лінкольн зберіг єдність держави і зробив перші кроки до встановлення расової рівності, а Теодор Рузвельт перетворив США на одного зі світових лідерів [1].

Національний меморіал гори Рашмор користується великою популярністю. Він приймає більше двох мільйонів відвідувачів на рік з усієї країни та всього світу, що свідчить про глибоку повагу до тих, кому він присвячений. Громадяни країни та її гості приїжджають, щоб побачити величну красу Чорних пагорбів Південної Дакоти і дізнатися про народження, зростання, розвиток, збереження цілісності та піднесення авторитету Сполучених Штатів Америки на міжнародній арені (чого було досягнуто завдяки Теодору Рузвельту). Гора Рашмор прославилася як символ Америки – символ свободи.

Мета роботи Національного меморіалу гори Рашмор, є розуміння та любов до історії та культури країни, а також важливість турботи про національну спадщину [21].

Проаналізувавши політичну спадщину Теодора Рузвельта зроблено висновок, що двадцять шостого президента Сполучених Штатів Америки – цілком обґрунтовано вважають одним із впливових постатей країни. Він пройшов складний політичний шлях до вищих ешелонів влади. Перебуваючи на посаді президента, Теодор Рузвельт вніс суттєві зміни у внутрішню політику: зміцнив позиції федеральної влади, розширив її контролюючі повноваження; обмежив панування трестів; ввів у законодавче поле взаємовідносини найманих робітників та підприємців; поставив під контроль держави нагляд за дотриманням санітарних норм на підприємствах які займалися виробництвом харчових продуктів та ліків; подбав про майбутнє – зберігаючи природу.

Теодор Рузвельт зумів проявити себе як талановитий організатор, цілеспрямований політик який у будь-якій справі намагається досягти успіху. Він мав своє сформоване поняття про спаведливість, чесність, порядність. Важливо, що Т. Рузвельт отримав колосальний багаж досвіду, перебуваючи на посадах різного рівня – рівня міста, штату, держави.

Діяльність президента Теодора Рузвельта у сфері зовнішньої політики також була успішною. Йому вдалося досягти поставленої мети – лідерства Сполучених Штатів Америки в загальному світовому порядку, у глобальних міжнародних відносинах. Він визначив основні напрями зовнішньої політики США на все XX й початок XXI століття.

Науковцям варто звертатися до авторитетних прикладів минулого аби краще розуміти події сучасності.

Список використаних джерел:

1. Бережнюк І. Національний меморіал «Гора Рашмор». *Discover. Пізнавальний інтернет-журнал*. 4 вересня 2016. URL : https://discover.in.ua/wonders_of_the_world/nacionalnij-memorial-gora-rashmor.html
2. Білявська І. А. Теодор Рузвельт і суспільно-політичне життя США. Наука, 1978. 312 с. URL : <https://www.libex.ru/detail/book535371.html>
3. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. 2-ге вид., перероб. й доп. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 730 с.
4. Гончар Б.М. Хейя – Бюно-ВаріЛьї договір (Американсько-панамський договір про канал 1903). *Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін.* Київ: Знання України, 2004. Т. 2. С. 671. URL: <https://archive.org/details/dyploents/T-2/page/n5/mode/2up>
5. Гончар Б.М. Монро доктрина. *Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін.* Київ: Знання України, 2004. Т. 2. С. 121 – 122. URL: <https://archive.org/details/dyploents/T-2/page/n5/mode/2up>
6. Джорж Бравн Тіндалл, Дейвіс Е. Шай. Історія Америки (6-те видання) / пер. з англійської Л. Притула, Г. Сташків, О. Щур. Львів : Літопис, 2010. 904 с.
7. Зінченко Ю. Теодор Рузвельт: історичний портрет: маг. роб.: 014.03. Полтава, 2023. 105 с.
8. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 618 с. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/344346655.pdf>
9. Історія Сполучених Штатів Америки : нариси / гол. ред. Говард Синкотта / пер. з англ. Ю. Лісняк та ін. Київ : «Діалог інтернешнл», 2002. 406 с.
10. Конституція Сполучених Штатів Америки 1787 г. Офіційний портал Верховної Ради України. URL : http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/usa_const.htm
11. Куллінан, Майкл Патрік. Теодор Рузвельт очима союзників. *Журнал позолоченого віку і прогресивної ери, том 15*. 2016, С. 80 – 101. URL : <http://www.jstor.org/stable/43903152>.
12. Портсмутський мир 1905 р. *Українська дипломатична енциклопедія: у 2-х т. / редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін.* Київ: Знання України, 2004. Т. 2. С. 309. URL: <https://archive.org/details/dyploents/T-2/page/n5/mode/2up>
13. Республіка. *Політологічна енциклопедія: навч. посібник / укл.: Карасевич А.О., Шачковська Л.С.* Умань: ФОП Жовтий О.О., 2016. Кн. 6. С. 105-111 URL : https://archive.org/details/politologichna5op/Politologichna6_R_S/page/206/mode/2up
14. Рузвельт Теодор. *Політологічна енциклопедія: навч. посібник / укл.: Карасевич А.О., Шачковська Л.С.* Умань: ФОП Жовтий О.О., 2016. Кн. 6. С. 205-209. URL : https://archive.org/details/politologichna5op/Politologichna6_R_S/page/206/mode/2up
15. Теодор Рузвельт / Алан Аксельрод / пер. з англ. Ю. Шекет. Харків : Віват, 2020. 240 с.
16. Теодор Рузвельт. Інавгураційна промова 4 березня 1905 р. *Інавгураційні промови президентів США*. Харків : «ФОЛІО», 2009. С. 183 – 185.
17. Теодор Рузвельт (1901 – 1909 рр.). *Політичні портрети Новітньої доби. «Північна Америка»* : навчальний посібник / Укладачі: А.О. Карасевич, К.М.

- Левківський, Л.Г.Лисенко., В.В.Сокирська. Умань : ФОП Жовтий О.О., 2013. С. 17 – 22.
18. Шаров І. Ф. Характери Нового світу. Київ : Арт Економіка, 2018. 496 с.
19. Thayer W. R. Theodore Roosevelt an intimate biography. – Boston-NewYork: Houghton Mifflin Company, 1919. – 474 p. URL : heodorerooseveltbooks.com/pages/books/19041/william-roscoe-thayer/theodore-roosevelt-an-intimate-biography
20. Theodore Roosevelt: Letters and Speeches. – NewYork, 2004. – 915 p.
21. Mount Rushmore. National Park Service. URL : <https://www.nps.gov/moru/learn/historyculture/index.htm>

УДК 341.49:341.645

1.4. ЮРИСДИКЦІЯ МІЖНАРОДНИХ КРИМІНАЛЬНИХ СУДІВ: ПРАВОВА ПРИРОДА, МЕЖІ ТА МЕХАНІЗМИ ЗДІЙСНЕННЯ

Володимир Коваленко,

старший викладач кафедри правознавства та фінансів,

Полтавський інститут економіки і права

lev545964@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1848-1354>

JURISDICTION OF INTERNATIONAL CRIMINAL COURTS: LEGAL NATURE, LIMITS AND MECHANISMS OF IMPLEMENTATION

Volodymyr Kovalenko,

Senior Lecturer, Department of Law and Finance,

Poltava Institute of Economics and Law

Анотація. У статті досліджено особливості юрисдикції міжнародних кримінальних судів як одного з ключових механізмів забезпечення міжнародного правопорядку та притягнення винних осіб до відповідальності за вчинення найтяжчих міжнародних злочинів. Проаналізовано правову природу юрисдикції міжнародних кримінальних судів, її співвідношення з державним суверенітетом та національною кримінальною юстицією. Особливу увагу приділено видам юрисдикції, межах її реалізації, а також механізмам здійснення в діяльності міжнародних кримінальних трибуналів і Міжнародного кримінального суду. Визначено сучасні проблеми реалізації юрисдикції міжнародних кримінальних судів в умовах зростання кількості міжнародних конфліктів та трансформації міжнародного права.

Ключові слова: міжнародний кримінальний суд, міжнародне кримінальне право, юрисдикція, міжнародні злочини, міжнародне правосуддя, міжнародні трибунали, державний суверенітет, кримінальна відповідальність.

Abstract. The article is researched examines the peculiarities of the jurisdiction of international criminal courts as one of the key mechanisms for ensuring international legal order and bringing perpetrators to justice for committing the gravest international crimes. The legal nature of the jurisdiction of international criminal courts, its correlation with state sovereignty and national criminal justice systems are analyzed. Particular attention is paid to the types of jurisdiction, the limits of its implementation, as well as the mechanisms of exercising jurisdiction in

the activities of international criminal tribunals and the International Criminal Court. The study identifies current challenges in the implementation of the jurisdiction of international criminal courts in the context of the growing number of international conflicts and the transformation of international law.

Keywords: International Criminal Court, international criminal law, jurisdiction, international crimes, international justice, international tribunals, state sovereignty, criminal liability.

1. Поняття та правова природа міжнародної кримінальної юрисдикції

Проблематика міжнародної кримінальної юрисдикції посідає особливе місце в системі сучасного міжнародного права. Вона перебуває на перетині традиційних концепцій державного суверенітету, принципу невтручання у внутрішні справи держав і вимог забезпечення невідворотності покарання за найтяжчі злочини, що зачіпають інтереси всього міжнародного співтовариства. Дослідження цієї тематики набуває особливої актуальності в умовах зростання кількості збройних конфліктів, масових порушень прав людини та спроб окремих держав уникнути міжнародної відповідальності за скоєні злочини.

Термін «юрисдикція» (від лат. *jurisdictio* – судочинство, відправлення правосуддя) у міжнародному праві традиційно позначає повноваження держави здійснювати правове регулювання та примусове виконання норм на певній території або щодо певних осіб і предметів [1]. Міжнародна кримінальна юрисдикція є похідним явищем від юрисдикції державної, проте має суттєві особливості, зумовлені специфікою суб'єктного складу та правових підстав її виникнення.

У доктрині міжнародного права юрисдикція міжнародних кримінальних судів визначається як сукупність повноважень міжнародних судових органів щодо розгляду справ, встановлення відповідальності та призначення покарання фізичним особам за вчинення злочинів, які кваліфікуються як злочини за міжнародним правом [2]. При цьому принципово важливим є те, що суб'єктом міжнародної кримінальної відповідальності є фізична особа, а не держава – остання несе міжнародно-правову відповідальність за іншими механізмами.

Правова природа юрисдикції міжнародних кримінальних судів є предметом тривалих наукових дискусій. Прихильники «делегаційної» концепції вважають, що держави передають частину власної кримінальної юрисдикції міжнародним органам через укладення відповідних договорів [3]. Натомість прихильники «інгерентної» (*inherent*) концепції обстоюють думку, що міжнародні кримінальні трибунали здійснюють юрисдикцію, яка безпосередньо впливає з норм міжнародного права незалежно від волі держав [4]. Ця дискусія має не лише теоретичне, а й суто практичне значення, оскільки від її вирішення залежить розуміння обсягу та меж повноважень міжнародних судових органів.

Слід підкреслити, що становлення сучасної системи міжнародного кримінального правосуддя відбувалося поступово, у декілька хвиль. Перша хвиля пов'язана з Нюрнберзьким і Токійським трибуналами (1945–1948), які вперше на практиці реалізували ідею притягнення фізичних осіб до відповідальності за злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності [5]. Друга хвиля припадає на 1990-ті роки – час утворення *ad hoc* трибуналів для колишньої Югославії та Руанди. Нарешті, третя хвиля ознаменована прийняттям Римського статуту 1998 року та заснуванням Міжнародного кримінального суду як першої постійної міжнародної кримінальної інституції.

Правова природа юрисдикції міжнародних кримінальних судів визначається через низку взаємопов'язаних характеристик. По-перше, вона є персональною за своєю спрямованістю, оскільки поширюється не на держави, а безпосередньо на фізичних осіб, включаючи посадових осіб найвищого рівня – глав держав і урядів, міністрів, командирів збройних сил. По-друге, ця юрисдикція є предметною, тобто обмежена певним колом злочинів, які мають особливу суспільну небезпеку для міжнародного співтовариства. По-третє, вона є субсидіарною або доповнювальною стосовно національних систем правосуддя, що особливо виразно проявляється у функціонуванні МКС. По-четверте, юрисдикція міжнародних кримінальних судів є похідною від договірних зобов'язань держав або резолюцій Ради Безпеки ООН.

Особливу увагу слід приділити питанню співвідношення міжнародної кримінальної юрисдикції та державного суверенітету. Хоча формально міжнародне кримінальне правосуддя розвивається в рамках або з відома держав-суверенів, практика свідчить про певне обмеження суверенітету держав у цій сфері. Зокрема, розгляд справ щодо чинних глав держав (як-от справа Омара аль-Башира, Президента Судану) ставить під сумнів традиційний принцип *immunity ratione personae* – особистого імунітету вищих посадових осіб держав [6]. Міжнародне кримінальне правосуддя тим самим виступає одним із механізмів обмеження безкарності та зміцнення принципу верховенства права на глобальному рівні.

Виходячи з аналізу доктринальних підходів і практики міжнародних кримінальних органів, можна запропонувати таке визначення: юрисдикція міжнародних кримінальних судів – це встановлена нормами міжнародного права і закріплена в установчих документах сукупність повноважень судових органів міжнародної спільноти щодо прийому до провадження, розгляду по суті та вирішення кримінальних справ стосовно фізичних осіб, обвинувачених у вчиненні злочинів за міжнародним правом, включаючи застосування заходів кримінально-правового характеру до осіб, визнаних винними.

2. Нюрнберзький і Токійський трибунали як основоположники сучасного міжнародного кримінального правосуддя

Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі (МВТ), заснований на підставі Лондонської угоди від 8 серпня 1945 року між чотирма союзними державами – СРСР, США, Великою Британією та Францією, - став першим у світовій історії судовим органом, який реалізував принцип індивідуальної кримінальної відповідальності за злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності [7]. Статут Трибуналу, що є невід'ємною частиною Лондонської угоди, окреслив юрисдикцію МВТ та заклав концептуальний фундамент сучасного міжнародного кримінального права.

Юрисдикція Нюрнберзького трибуналу визначалася за трьома критеріями. Предметна юрисдикція (*ratione materiae*) охоплювала злочини проти миру (планування, підготовку, розв'язання або ведення агресивної війни), воєнні злочини (порушення законів і звичаїв війни) та злочини проти людяності (вбивства, знищення, поневолення, депортації та інші нелюдські акти щодо цивільного населення) [8]. Персональна юрисдикція (*ratione personae*) поширювалася на осіб, які діяли в інтересах держав осі Берлін–Рим–Токіо. Темпоральна юрисдикція (*ratione temporis*) фактично охоплювала період Другої світової війни.

Нюрнберзький процес тривав із 20 листопада 1945 до 1 жовтня 1946 року. Перед судом постали 24 обвинувачених – провідні нацистські злочинці. 12 осіб

були засуджені до смертної кари, 7 – до різних строків ув'язнення, 3 – виправдані [9]. Водночас принципово важливими є не лише конкретні вироки, а й правові позиції, сформульовані Трибуналом у вирокі. Зокрема, знакова теза: «Злочини проти міжнародного права вчиняються людьми, а не абстрактними суб'єктами, і лише шляхом покарання осіб, які вчинили такі злочини, може забезпечуватися дотримання положень міжнародного права» [10].

Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу (Токійський трибунал), заснований у 1946 році, мав схожу структуру, однак певні особливості в організації юрисдикції. До складу суду входили представники 11 держав. Трибунал розглядав справи японських воєнних злочинців і виніс вирoki щодо 28 обвинувачених, з яких 7 осіб засуджено до смертної кари [11]. Токійський процес, попри його значення, зазнав більшої критики, зокрема у зв'язку з відмовою від переслідування імператора Хірохіто та вибірковістю обвинувачень.

Нюрнберзькі принципи, сформульовані Комісією міжнародного права ООН у 1950 році на підставі Статуту та вироку МВТ, є визнаними нормами звичаєвого міжнародного права [12]. Вони включають: принцип особистої кримінальної відповідальності за злочини за міжнародним правом; відсутність імунітету для осіб, які діяли як глави держав або посадові особи уряду; неприйнятність посилення на виконання наказу як підстави звільнення від відповідальності; право на справедливий судовий розгляд; визначення злочинів за міжнародним правом, що тягнуть кримінальну відповідальність.

Попри безперечну історичну значущість, Нюрнберзький і Токійський трибунали мали й суттєві вади, що неодноразово ставали предметом критики. Насамперед це стосується принципу «переможницького правосуддя» (*victor's justice*): трибунали засуджували лише переможених, залишаючи поза увагою злочини, вчинені державами-переможцями. Крім того, застосування принципу заборони зворотної сили закону (*nullum crimen sine lege*) ставилося під сумнів з огляду на те, що «злочини проти людяності» не були раніше кодифіковані в загальновизнаних нормах позитивного права [13]. Ці недоліки стали стимулом для подальшого вдосконалення системи міжнародного кримінального правосуддя.

3. Ad hoc трибунали: Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії та Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди

Наступним якісним стрибком у розвитку системи міжнародного кримінального правосуддя стало заснування Радою Безпеки ООН двох спеціалізованих трибуналів ad hoc у 1990-х роках: Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії (МКТЮ) та Міжнародного кримінального трибуналу для Руанди (МКТР).

Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, ICTY) засновано резолюцією Ради Безпеки ООН № 827 від 25 травня 1993 року на підставі глави VII Статуту ООН як засіб відновлення та підтримання міжнародного миру і безпеки в регіоні [14]. Це перший із часів Нюрнберга міжнародний суд, уповноважений розслідувати воєнні злочини та злочини проти людяності, вчинені в ході збройного конфлікту на території колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії після 1991 року.

Предметна юрисдикція МКТЮ охоплювала чотири категорії злочинів: тяжкі порушення Женевських конвенцій 1949 року; порушення законів і звичаїв війни; геноцид; злочини проти людяності [15]. Трибунал мав юрисдикцію щодо злочинів, вчинених на території колишньої Югославії з 1 січня 1991 року. Особливістю юрисдикційної конструкції МКТЮ є принцип примату (*primacy*) над національними судами: у разі конкуренції юрисдикцій пріоритет надавався міжнародному трибуналу.

За роки своєї діяльності (1993–2017) МКТЮ виніс обвинувальні вироки щодо 90 осіб, у тому числі щодо найвищих воєнних і державних керівників. Найрезонансніші справи – справи колишнього президента Сербії Слободана Мілошевича (помер під час судового розгляду в 2006 р.), Радована Караджича (засуджений до довічного позбавлення волі) та Ратко Младича (засуджений до довічного позбавлення волі) [16]. Діяльність МКТЮ зробила значний внесок у розвиток міжнародного гуманітарного права, зокрема у визначення елементів злочину геноциду, кваліфікацію згвалтування як злочину проти людяності та формулювання стандартів командної відповідальності.

Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди (МКТР) засновано резолюцією Ради Безпеки ООН № 955 від 8 листопада 1994 року у відповідь на геноцид народу тутсі та масові вбивства представників народу хуту-помірквані, що відбулися в Руанді у квітні–липні 1994 року [17]. За оцінками, жертвами геноциду стали від 500 тисяч до 1 мільйона осіб упродовж 100 днів – один із найжахливіших злочинів проти людяності в новітній історії.

Предметна юрисдикція МКТР охоплювала геноцид, злочини проти людяності та порушення спільної статті 3 Женевських конвенцій і Додаткового протоколу II, що застосовуються до неміжнародних збройних конфліктів [18]. Остання категорія злочинів стала важливим прецедентом: вперше міжнародний суд отримав юрисдикцію щодо воєнних злочинів, вчинених у рамках внутрішнього (неміжнародного) збройного конфлікту, що розширило традиційні межі міжнародного гуманітарного права.

МКТР виніс перший у міжнародній судовій практиці обвинувальний вирок за геноцид – у справі Жана-Поля Акаєсу (1998), колишнього мера комуни Таба [19]. У цьому вирокі були сформульовані принципові правові позиції щодо тлумачення ознак геноциду, зокрема вперше на міжнародному рівні визнано, що систематичне сексуальне насильство є одним із проявів геноциду. За роки діяльності (1994–2015) МКТР розглянув справи щодо більш ніж 80 обвинувачених і виніс 61 обвинувальний вирок.

Порівняльний аналіз МКТЮ та МКТР дозволяє виявити спільні риси та особливості цих інституцій. Обидва трибунали засновані Радою Безпеки ООН на підставі глави VII Статуту ООН, мають схожу структуру (судові палати, Апеляційна палата, Канцелярія Прокурора) та спільну Апеляційну палату. Водночас предметна юрисдикція трибуналів відрізняється: якщо МКТЮ мав юрисдикцію щодо воєнних злочинів у міжнародному збройному конфлікті, то МКТР – щодо злочинів у внутрішньому конфлікті. Загальні уроки діяльності обох трибуналів стали безпосередньою основою для розробки Римського статуту МКС [20].

4. Міжнародний кримінальний суд: юрисдикційна конструкція та її особливості

Міжнародний кримінальний суд (МКС, International Criminal Court, ICC) є першою постійною міжнародною установою, покликаною здійснювати кримінальне судочинство щодо осіб, які вчинили найтяжчі злочини, що є предметом занепокоєння міжнародного співтовариства. МКС заснований на підставі Римського статуту, прийнятого на Дипломатичній конференції ООН у Римі 17 липня 1998 року і набувши чинності 1 липня 2002 року [21]. Штаб-квартира Суду розташована у Гаазі (Нідерланди).

На відміну від трибуналів *ad hoc*, МКС є договірним органом, юрисдикція якого ґрунтується передусім на добровільній участі держав. Станом на 2024 рік Римський статут ратифікували 124 держави [22]. Водночас ряд впливових держав – США, Китай, Індія, Ізраїль – не є учасниками Статуту, що суттєво обмежує можливості Суду у притягненні до відповідальності осіб із цих країн.

4.1. Предметна юрисдикція МКС

Відповідно до статті 5 Римського статуту Міжнародного кримінального суду, Міжнародний кримінальний суд наділений юрисдикцією щодо чотирьох основних категорій міжнародних злочинів: злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та злочину агресії [23]. Зазначені діяння становлять так зване «ядро» міжнародних злочинів (*core international crimes*), оскільки вони посягають не лише на права окремих осіб чи інтереси конкретної держави, а й на фундаментальні цінності всього міжнародного співтовариства – мир, безпеку, людську гідність та основоположні принципи міжнародного правопорядку. Саме тому боротьба з такими злочинами розглядається як обов'язок усіх держав, а притягнення винних до відповідальності набуває міжнародного характеру.

Першою категорією злочинів, що підпадає під юрисдикцію МКС, є геноцид. Відповідно до статті 6 Римського статуту, визначення цього злочину ґрунтується на положеннях Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього [24]. Геноцидом визнаються дії, вчинені з наміром знищити повністю або частково національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку. До таких дій належать: вбивство членів групи, заподіяння тяжких тілесних або психічних ушкоджень, умисне створення життєвих умов, розрахованих на фізичне знищення групи, заходи, спрямовані на запобігання народжуваності, а також насильницька передача дітей з однієї групи до іншої.

Ключовою особливістю злочину геноциду є наявність спеціального умислу – *dolus specialis*, тобто цілеспрямованого наміру знищити відповідну групу саме як окрему соціальну спільноту. Саме цей елемент відрізняє геноцид від інших міжнародних злочинів, зокрема воєнних злочинів чи злочинів проти людяності, які можуть супроводжуватися масовими жертвами, але не обов'язково мають на меті фізичне чи біологічне винищення певної групи населення. Доведення наявності такого спеціального умислу є одним із найскладніших аспектів міжнародного кримінального судочинства, оскільки потребує встановлення не лише факту вчинення відповідних дій, а й внутрішньої спрямованості волі винної особи.

Важливе значення для формування сучасного розуміння злочину геноциду мала практика міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc*, зокрема

Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди та Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії. У своїх рішеннях ці судові органи сформулювали критерії встановлення спеціального умислу, а також уточнили ознаки захищених груп та межі відповідальності за геноцид. Зокрема, у справі «Прокурор проти Жана-Поля Акаєсу» трибунал щодо Руанди вперше детально розтлумачив поняття геноциду та визнав сексуальне насильство одним із засобів його вчинення.

Злочини проти людяності (стаття 7 Статуту) – це дії, вчинені в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, за умови, що виконавець усвідомлює такий напад [25]. Статут містить розгорнутий перелік конкретних актів, що можуть кваліфікуватися як злочини проти людяності: вбивство, знищення, поневолення, депортація або примусове переміщення населення, ув'язнення, катування, зґвалтування та інші форми сексуального насильства, переслідування, насильницьке зникнення осіб, апартеїд та інші нелюдські акти.

Воєнні злочини (стаття 8 Статуту) – порушення законів і звичаїв, що застосовуються у збройних конфліктах. Стаття 8 Статуту містить надзвичайно деталізований перелік воєнних злочинів у міжнародних і неміжнародних збройних конфліктах [26]. Слід підкреслити, що МКС наділений юрисдикцією щодо воєнних злочинів лише в тих випадках, коли вони вчинені «як частина плану або політики або як частина вчинення таких злочинів у великих масштабах», що відрізняє їх від ізольованих порушень.

Злочин агресії був включений до юрисдикції МКС після прийняття Кампальських поправок до Римського статуту у 2010 році, що набули чинності для учасників, які їх ратифікували, з 17 липня 2018 року [27]. Агресія визначається як планування, підготовка, ініціювання або здійснення особою, яка займає позицію, що дозволяє їй ефективно здійснювати контроль або керівництво політичними або військовими діями держави, акту агресії, що за своїм характером, тяжкістю та масштабами є явним порушенням Статуту ООН.

4.2. Принцип комплементарності як ключова особливість юрисдикційної конструкції МКС

Принципово важливою особливістю юрисдикції МКС, що відрізняє його від трибуналів *ad hoc*, є принцип комплементарності (доповнювальності), закріплений у Преамбулі та статті 17 Римського статуту [28]. Відповідно до цього принципу, МКС не замінює національні системи кримінального правосуддя, а доповнює їх, здійснюючи юрисдикцію лише у тих випадках, коли держава є нездатною або небажаючою здійснити розслідування або кримінальне переслідування.

Однією з ключових засад діяльності Міжнародний кримінальний суд є принцип комплементарності, закріплений у статті 17 Римський статут Міжнародного кримінального суду. Відповідно до цього принципу, МКС не замінює національні органи кримінальної юстиції, а лише доповнює їхню діяльність у випадках, коли держава не здатна або не бажає належним чином здійснювати кримінальне переслідування осіб, винних у вчиненні міжнародних злочинів. Таким чином, первинна відповідальність за розслідування та покарання міжнародних злочинів покладається саме на держави, тоді як МКС виступає механізмом міжнародного контролю та гарантією недопущення безкарності.

Стаття 17 Статуту визначає критерії прийнятності справ для розгляду МКС. Зокрема, справа визнається неприйнятною, якщо вона вже є предметом розслідування або кримінального переслідування з боку держави; якщо компетентні органи держави провели розслідування та ухвалили рішення не порушувати кримінальне переслідування; якщо особу вже було засуджено або виправдано за відповідні діяння відповідно до принципу *non bis in idem*; а також у разі, коли злочин не досягає необхідного рівня тяжкості [29]. Такі положення демонструють прагнення міжнародного кримінального правосуддя уникнути дублювання національної юрисдикції та забезпечити повагу до суверенітету держав.

Водночас МКС може перебрати справу до свого провадження у випадках, коли держава фактично не здатна або не бажає здійснювати ефективне розслідування чи кримінальне переслідування. Нездібність держави може проявлятися у повному або суттєвому руйнуванні її судової системи внаслідок збройного конфлікту, політичної нестабільності чи окупації території. Також підставою для втручання Суду є ситуації, коли національні органи не мають реальної можливості отримати необхідні докази, забезпечити присутність обвинувачених або гарантувати незалежність і неупередженість судового процесу.

Не менш важливим критерієм є небажання держави здійснювати правосуддя. У практиці МКС це поняття пов'язується з випадками, коли національне провадження має формальний або імітаційний характер і спрямоване на уникнення відповідальності винних осіб. Ознаками такого небажання можуть бути невинуватне затягування розслідування, політичне втручання у діяльність судових органів, відсутність незалежності судової системи або свідоме ігнорування доказів вчинення міжнародних злочинів.

Принцип комплементарності відображає складну рівновагу між необхідністю поваги до державного суверенітету та обов'язком міжнародного співтовариства забезпечити невідворотність покарання за найтяжчі міжнародні злочини. Його сутність полягає в тому, що держави зберігають пріоритет у здійсненні кримінальної юрисдикції, однак не можуть використовувати суверенітет як підставу для приховування чи толерування безкарності. У цьому контексті МКС виступає не альтернативою національному правосуддю, а своєрідним гарантом його ефективності.

У науковій літературі принцип комплементарності часто характеризують як один із найбільш інноваційних елементів сучасного міжнародного кримінального права. Дослідники справедливо зазначають, що він перетворює МКС не лише на «суд останньої інстанції», а й на механізм стимулювання держав до реформування власних систем кримінального правосуддя [30]. Наявність потенційної юрисдикції МКС спонукає держави гармонізувати національне законодавство з міжнародними стандартами, удосконалювати механізми розслідування міжнародних злочинів та забезпечувати незалежність судових органів. У результаті принцип комплементарності сприяє не тільки реалізації міжнародної кримінальної відповідальності, але й зміцненню верховенства права на національному рівні.

4.3. Персональна та темпоральна юрисдикція МКС

МКС має юрисдикцію щодо фізичних осіб (стаття 25 Статуту). При цьому офіційний статус особи — зокрема, статус глави держави або уряду, члена уряду чи парламенту, вибраного представника або посадової особи уряду — жодною

мірою не звільняє особу від кримінальної відповідальності за Римським статутом і не є підставою для пом'якшення вироку (стаття 27) [31]. Ця норма є втіленням принципу рівності перед законом і одним із ключових механізмів подолання безкарності найвищих посадових осіб.

Стосовно командної відповідальності (стаття 28 Статуту), МКС може розглядати справи проти військових командирів або осіб, що ефективно здійснюють функції командира, якщо вони знали або, за обставин, що склалися на той час, мали знати, що підлеглі їм сили вчиняли або мали намір вчинити злочини, що підпадають під юрисдикцію Суду, але не вжили всіх необхідних і розумних заходів у межах своїх повноважень [32].

У темпоральному вимірі МКС має юрисдикцію лише щодо злочинів, вчинених після набуття Статутом чинності – 1 липня 2002 року (стаття 11). Для держав, що ратифікували Статут пізніше, юрисдикція виникає з дати набуття ним чинності для такої держави, якщо вона не зробила відповідну декларацію, поширивши юрисдикцію Суду на більш ранній період [33]. Таким чином, злочини, вчинені до 1 липня 2002 року, залишаються поза юрисдикцією МКС, незалежно від їх тяжкості.

5. Механізми ініціювання провадження у МКС та роль Ради Безпеки ООН

Одним із ключових питань у функціонуванні МКС є механізм ініціювання провадження, від якого безпосередньо залежать межі й ефективність юрисдикції Суду. Римський статут передбачає три різні способи передачі ситуацій до МКС: *referral* від держави-учасниці, *referral* від Ради Безпеки ООН та власна ініціатива Прокурора (*proprio motu*) [34].

Передача ситуації державою-учасницею (стаття 13(a), 14 Статуту) – найпоширеніший спосіб ініціювання. Держава-учасниця може передати Прокурору ситуацію, за якої є підстави вважати, що один або кілька злочинів, що підпадають під юрисдикцію Суду, було вчинено, та просити Прокурора розслідувати ситуацію. Цим механізмом скористалися, зокрема, Уганда, Демократична Республіка Конго, ЦАР та інші держави, що передали ситуації на своїй власній території.

Передача ситуації Радою Безпеки ООН (стаття 13(b) Статуту) є якісно відмінним механізмом, що дозволяє розширити юрисдикцію МКС за межі кола держав – учасниць Римського статуту [35]. На підставі глави VII Статуту ООН Рада Безпеки може передати до МКС ситуацію, що являє собою загрозу миру, порушення миру або агресію, незалежно від того, чи є відповідна держава учасницею Статуту. Саме цим механізмом передані до МКС ситуації в Судані (2005) та Лівії (2011) – державах, що не є учасниками Римського статуту.

Принципово важливим є питання про вплив Ради Безпеки на діяльність МКС не лише у вигляді ініціювання проваджень, а й через механізм відкладення (*deferrals*). Стаття 16 Статуту передбачає, що Рада Безпеки може прийняти резолюцію відповідно до глави VII Статуту ООН, якою вимагає від МКС не розпочинати або зупинити розслідування чи кримінальне переслідування строком на 12 місяців з можливістю поновлення [36]. Цей механізм двічі застосовувався у 2002–2003 роках щодо осіб із держав, що не є учасниками Статуту, і стосувався операцій ООН з підтримання миру.

Третій механізм – власна ініціатива Прокурора (стаття 15 Статуту) – передбачає, що Прокурор може розпочати розслідування за власною ініціативою на

основі інформації щодо злочинів, що підпадають під юрисдикцію Суду. Це потребує попереднього дозволу Попередньої палати Суду, яка перевіряє наявність обґрунтованих підстав вважати, що вчинено злочин, що підпадає під юрисдикцію МКС [37]. Механізм власної ініціативи розширює незалежність МКС від держав, дозволяючи реагувати на ситуації навіть без їх прямого звернення.

Процесуальна схема провадження у МКС включає стадії попереднього розслідування, розслідування, досудового провадження та судового розгляду, що забезпечує багаторівневий контроль обґрунтованості обвинувачень [38]. Підтвердження обвинувачень є обов'язковою стадією: Попередня палата перевіряє, чи є достатні підстави вважати, що особа вчинила злочин, що підпадає під юрисдикцію Суду. Лише після підтвердження обвинувачень справа передається до Судової палати для розгляду по суті.

6. Спеціалізовані та гібридні трибунали: розширення моделей міжнародного кримінального правосуддя

Поряд із «класичними» формами міжнародного кримінального правосуддя (чисто міжнародні трибунали) та МКС у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. сформувалась окрема модель — «гібридні» трибунали, що поєднують елементи національного та міжнародного права й правосуддя. Ці органи також іменуються «інтернаціоналізованими» або «змішаними» трибуналами.

Гібридні трибунали виникли як відповідь на обмеження обох «чистих» моделей: міжнародні трибунали *ad hoc* були надзвичайно затратними та віддаленими від постраждалих суспільств, тоді як національні суди у постконфліктних країнах нерідко позбавлені необхідного потенціалу та незалежності [39]. Ідея гібридних трибуналів полягає в поєднанні міжнародної експертизи та стандартів з місцевою власністю та участю, що теоретично сприяє більш ефективному досягненню цілей перехідного правосуддя.

Спеціальний суд по Сьєрра-Леоне (Special Court for Sierra Leone, SCSL) — заснований у 2002 році на підставі угоди між ООН та урядом Сьєрра-Леоне — є одним із найбільш показових прикладів гібридної моделі [40]. Суд мав юрисдикцію щодо злочинів проти людяності, воєнних злочинів і ряду злочинів за національним законодавством, вчинених після 30 листопада 1996 року. Знаковим досягненням SCSL стало засудження Чарльза Тейлора, колишнього президента Ліберії, — перший вирок засудження чинного глави держави міжнародним трибуналом від часів Нюрнберга [41].

Надзвичайні палати у судах Камбоджі (Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia, ECCC) — засновані у 2006 році для розгляду справ щодо злочинів режиму «червоних кхмерів» у 1975–1979 роках — демонструють іншу гібридну модель: спеціалізовані палати в рамках чинної національної судової системи з залученням міжнародних суддів і прокурорів [42]. ЕССС мають юрисдикцію щодо геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, а також низки злочинів за кримінальним законодавством Камбоджі.

Спеціальний трибунал у справі вбивства колишнього прем'єр-міністра Лівану Рафіка Харірі (Special Tribunal for Lebanon, STL) — заснований резолюцією Ради Безпеки у 2007 році — є унікальним у тому відношенні, що має юрисдикцію щодо тероризму, а не щодо «традиційних» міжнародних злочинів [43]. Це ставить його окремо від інших міжнародних кримінальних органів, наближаючи до моделі спеціалізованого суду з конкретної справи.

У 2022 році активно обговорювалось питання щодо заснування спеціалізованого міжнародного трибуналу для притягнення до відповідальності за злочин агресії проти України [44]. Така необхідність обумовлена тим, що юрисдикція МКС щодо злочину агресії обмежена через те, що ані Україна, ані Російська Федерація не є учасниками Римського статуту і не зробили відповідних декларацій щодо прийняття юрисдикції Суду відносно агресії. Відтак, практична реалізація ідеї такого трибуналу залишається предметом активних дискусій у науковій і дипломатичній спільноті.

7. Проблеми співпраці держав із міжнародними кримінальними судами

Ефективність функціонування системи міжнародного кримінального правосуддя безпосередньо залежить від рівня міждержавного співробітництва та готовності держав виконувати свої міжнародно-правові зобов'язання. На відміну від національних судових органів, Міжнародний кримінальний суд та інші міжнародні кримінальні трибунали не мають власного виконавчого механізму, який би забезпечував примусове виконання їхніх рішень. МКС не володіє власною поліцією, органами досудового розслідування, пенітенціарною системою чи іншими інституціями примусового характеру, тому його діяльність значною мірою залежить від співпраці держав у питаннях арешту, передачі обвинувачених, збору доказів, забезпечення доступу до свідків та виконання судових рішень [45].

Така особливість міжнародного кримінального правосуддя зумовлена самою природою міжнародного права, яке традиційно базується на принципі суверенної рівності держав. У зв'язку з цим міжнародні судові органи не можуть самостійно реалізовувати юрисдикційні повноваження на території держав без їхньої згоди або відповідного міжнародного мандата. Саме тому співробітництво держав є необхідною умовою практичного функціонування механізму міжнародної кримінальної відповідальності.

Правова основа співпраці держав із МКС закріплена у Частині IX Римського статуту Міжнародного кримінального суду (статті 86–102). Згідно зі статтею 86 Статуту, держави-учасниці зобов'язані у повному обсязі співпрацювати з Судом у проведенні розслідувань та кримінального переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, що підпадають під юрисдикцію МКС [46]. Це положення закріплює загальний принцип обов'язковості співробітництва та покладає на держави конкретні юридичні обов'язки щодо сприяння діяльності Суду.

До основних форм співпраці належать арешт і передача осіб, яких розшукує МКС, виконання запитів про надання доказів і документів, проведення обшуків та виїмок, допит свідків і потерпілих, забезпечення їхнього захисту, а також замороження чи конфіскація майна та доходів, отриманих злочинним шляхом. Окрему категорію становить співробітництво у сфері виконання покарань, оскільки МКС не має власних місць позбавлення волі й змушений покладатися на держави, які погоджуються приймати засуджених осіб для відбування покарання.

Особливе значення має співпраця держав у питаннях арешту та передачі підозрюваних. Саме на цьому етапі міжнародне кримінальне правосуддя найчастіше стикається з труднощами політичного характеру. В окремих випадках держави відмовляються виконувати ордери на арешт через дипломатичні, військові чи внутрішньополітичні міркування, що негативно впливає на авторитет

міжнародного правосуддя та ускладнює забезпечення принципу невідворотності покарання. Практика діяльності МКС демонструє, що навіть за наявності юридично обов'язкових рішень ефективність Суду значною мірою залежить від політичної волі держав.

Для держав, які не є учасниками Римського статуту, обов'язок співпрацювати з МКС може виникати на підставі резолюцій Рада Безпеки ООН, ухвалених відповідно до Глави VII Статут Організації Об'єднаних Націй. У таких випадках Рада Безпеки може передати ситуацію на розгляд МКС та покласти на відповідні держави обов'язок співпрацювати із Судом. Саме таким чином до юрисдикції МКС були передані ситуації в Дарфурі та Лівії, хоча відповідні держави не були учасниками Римського статуту.

Водночас проблема недостатнього рівня міжнародного співробітництва залишається однією з головних перешкод ефективності міжнародного кримінального правосуддя. Невиконання державами запитів МКС, затягування процедур передачі обвинувачених або політизація процесу співпраці нерідко ускладнюють реалізацію завдань Суду. Це свідчить про те, що ефективність міжнародної кримінальної юстиції визначається не лише наявністю міжнародно-правових механізмів, а й рівнем готовності держав забезпечувати їх реальне виконання.

Практика міжнародних кримінальних судів знає численні випадки ухилення держав від виконання зобов'язань щодо співпраці. Найбільш резонансним є питання невиконання ордеру МКС на арешт Омара аль-Башира, президента Судану, щодо якого 2009 та 2010 роками були видані ордери на арешт за звинуваченнями у геноциді, злочинах проти людяності та воєнних злочинах [47]. Незважаючи на це, аль-Башир відвідав понад 20 держав-учасниць Статуту, жодна з яких не здійснила його затримання, що нанесло серйозного удару по авторитету МКС.

Окремою складною проблемою є питання імунітету глав держав від юрисдикції МКС. Суперечність між статтею 27 Статуту (що виключає імунітет посадових осіб) та статтею 98 (що вимагає від МКС не вимагати від держав дій, не сумісних з їх зобов'язаннями за міжнародним правом щодо імунітетів) є предметом тривалих дискусій, що мають практичне значення для виконання ордерів МКС [48]. Апеляційна палата МКС у 2019 році визнала, що держави-учасниці Статуту не мають права посилалися на імунітети посадових осіб третіх держав, проте це рішення залишається дискусійним.

Зважаючи на виклики у сфері співпраці держав, МКС та інші міжнародні кримінальні органи розробили різні механізми реагування на неспівробітництво: визнання держав такими, що не виконують зобов'язань, з подальшим направленням справи до Асамблеї держав-учасниць або Ради Безпеки ООН; укладення угод про добровільну здачу з самими обвинуваченими; використання заочного обвинувачення (*in absentia*) в якості інструменту тиску. Попри ці заходи, проблема неспівробітництва держав залишається однією з найсерйозніших системних вад міжнародного кримінального правосуддя.

8. Юрисдикція міжнародних кримінальних судів і права людини: взаємозв'язок та взаємовплив

Розвиток системи міжнародного кримінального правосуддя тісно та органічно пов'язаний з еволюцією міжнародного права прав людини, яке поступово сформувалося як одна з ключових галузей сучасного міжнародного публічного

права. Хоча міжнародне кримінальне право та міжнародне право прав людини мають різні предмети регулювання, суб'єктний склад і процесуальні механізми, їх об'єднує спільна фундаментальна мета – забезпечення захисту людської гідності та недопущення грубих і масових її порушень [49]. У цьому контексті міжнародне кримінальне правосуддя виступає «каральним виміром» системи захисту прав людини, тоді як механізми міжнародного права прав людини виконують переважно контрольну, превентивну та компенсаційну функції.

Міжнародні кримінальні суди та трибунали забезпечують індивідуальну кримінальну відповідальність фізичних осіб за вчинення найтяжчих порушень, таких як геноцид, воєнні злочини та злочини проти людяності. Натомість органи міжнародного захисту прав людини – зокрема договірні комітети та регіональні суди з прав людини – переважно здійснюють моніторинг дотримання державами своїх зобов'язань, розглядають індивідуальні скарги та формулюють рекомендації або рішення, спрямовані на усунення порушень. Таким чином, ці дві системи не конкурують між собою, а взаємно доповнюють одна одну, формуючи багаторівневий механізм захисту прав людини на універсальному та регіональному рівнях.

З позиції жертв міжнародних злочинів особливого значення набуває гарантування права на доступ до правосуддя та ефективного засобу юридичного захисту. У сучасному міжнародному кримінальному праві відбувається поступовий перехід від суто каральної моделі правосуддя до більш комплексного підходу, орієнтованого також на інтереси потерпілих, їхню участь у процесі та відновлення порушених прав. У цьому аспекті важливу роль відіграють положення Римського статуту Римський статут Міжнародного кримінального суду, які суттєво відрізняють сучасну модель міжнародного кримінального правосуддя від попередніх трибуналів *ad hoc*.

Зокрема, стаття 68 Статуту закріплює процесуальні права потерпілих на участь у провадженні, передбачаючи можливість їхнього представництва, подання власної позиції щодо предмета розгляду справи, а також захисту їхніх інтересів у ході судового процесу. Це положення відображає визнання потерпілих не лише як джерела доказової інформації, а як самостійних учасників міжнародного кримінального судочинства, чий права та інтереси підлягають окремому врахуванню.

Додатково стаття 75 Римського статуту передбачає механізм репарацій для жертв міжнародних злочинів, який включає можливість присудження компенсації, реституції та реабілітації. У разі винесення обвинувального вироку МКС може зобов'язати засуджену особу відшкодувати завдану шкоду, а також встановити інші форми відновлення порушених прав потерпілих. У випадках, коли індивідуальне відшкодування є неможливим або недостатнім, застосовується також система трастового фонду для жертв, що сприяє реалізації колективних та індивідуальних репараційних заходів.

Взаємозв'язок між міжнародним кримінальним правом і правом прав людини проявляється також у формуванні права держав на гарантії того, що кримінальне переслідування не буде порушувати права обвинуваченого. МКС та інші міжнародні кримінальні органи зобов'язані дотримуватися міжнародних стандартів справедливого судочинства, включаючи презумпцію невинуватості, право на захист, заборону катувань та іншого поводження, що принижує гідність [51]. Ці стандарти кодифіковані у статтях 55, 66, 67 Римського статуту та зводі процесуальних правил МКС.

Міжнародне кримінальне правосуддя відіграє також важливу роль у формуванні механізмів перехідного правосуддя (transitional justice) в постконфліктних суспільствах. Поряд із кримінальним переслідуванням, до компонентів перехідного правосуддя відносять комісії з установлення істини, репарації та гарантії неповторення. Дослідники наголошують, що кримінальне переслідування міжнародних злочинів через МКС або гібридні трибунали здатне зробити значний внесок у відновлення довіри до правових інститутів та примирення постраждалих суспільств [47].

9. Актуальні виклики та перспективи розвитку міжнародного кримінального правосуддя

Система міжнародного кримінального правосуддя, незважаючи на вражаючий розвиток за останні десятиліття, стикається з низкою серйозних викликів, що ставлять під сумнів її ефективність та легітимність. Ці виклики можна умовно поділити на структурні, політичні та процесуальні.

До структурних викликів відносяться: відсутність власних виконавчих механізмів у міжнародних кримінальних судів, цілковита залежність від співробітництва держав; обмеженість юрисдикції через кількість ратифікацій Римського статуту та привілейоване становище постійних членів РБ ООН, які мають право вето щодо передачі ситуацій; суперечність між принципом суверенної рівності держав і вимогами дотримання норм міжнародного кримінального права.

Серед політичних викликів особливого значення набуває критика МКС щодо вибіркового правосуддя. Показово, що переважна більшість справ, розглянутих МКС, пов'язана з африканськими державами, тоді як злочини, вчинені в ході конфліктів у Сирії, Ємені, Іраку або в'язниці Гуантанамо, залишаються поза реальним переслідуванням [49]. Такий «африканський ухил» у діяльності МКС спричинив серйозну кризу відносин між судом і Африканським союзом, ряд членів якого погрожував колективним виходом із Римського статуту.

Важливим процесуальним викликом є тривалість і висока вартість провадження в МКС. За понад двадцять років існування суду (2002–2024) кількість завершених процесів залишається відносно невеликою, а витрати на утримання Суду є значними [51]. Справи в МКС тривають роками і навіть десятиліттями, що ставить під сумнів ефективність цього судового органу для досягнення цілей правосуддя стосовно жертв злочинів, які потребують швидкого реагування.

Перспективи розвитку міжнародного кримінального правосуддя пов'язані з кількома напрямками. По-перше, розширення участі держав у Римському статуті та ратифікація Кампальських поправок могли б суттєво зміцнити легітимність і ефективність МКС. По-друге, розробка механізмів більш тісної взаємодії між МКС і регіональними судовими органами з прав людини могла б підвищити ефективність захисту жертв міжнародних злочинів [50]. По-третє, вдосконалення процесуальних механізмів і запровадження ефективних санкцій за неспівробітництво з МКС є необхідною умовою забезпечення реальної дієвості Суду.

У контексті агресії Росії проти України питання ефективності міжнародного кримінального правосуддя набуло нового виміру. МКС видав ордер на арешт Президента РФ Путіна та Уповноваженого з прав дитини РФ Львової-Белової у зв'язку з незаконним депортуванням українських дітей — перший ордер проти лідера держави — постійного члена Ради Безпеки ООН [51]. Ця ситуація яскраво демонструє як можливості, так і обмеження міжнародного кримінального правосуддя: з одного боку, МКС підтвердив, що жоден лідер не перебуває

поза законом; з іншого — питання практичного виконання ордеру залишається відкритим.

Висновки

Здійснений у цьому розділі аналіз дозволяє сформулювати такі висновки.

1. Юрисдикція міжнародних кримінальних судів є складним правовим феноменом, що виник на стику міжнародного та внутрішнього права і пройшов тривалий шлях становлення від Нюрнберзького трибуналу до сучасного МКС. Її правова природа включає предметний, персональний, темпоральний і просторовий виміри, причому кожен міжнародний судовий орган має власну специфіку юрисдикційного механізму.

2. Нюрнберзький і Токійський трибунали заклали фундаментальні засади міжнародного кримінального правосуддя: принцип індивідуальної відповідальності за злочини за міжнародним правом, неприйнятність посилань на виконання наказу та офіційний статус особи, визначення складів міжнародних злочинів. Ці принципи набули характеру норм звичаєвого міжнародного права і відтворені у Римському статуті МКС.

3. Трибунали *ad hoc* для колишньої Югославії та Руанди суттєво розвинули матеріальне та процесуальне міжнародне кримінальне право, сформулювавши важливі правові позиції щодо тлумачення складів геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів, зокрема в контексті неміжнародних збройних конфліктів.

4. МКС як перша постійна міжнародна кримінальна установа становить якісно нову модель міжнародного кримінального правосуддя, ґрунтовану на принципах комплементарності, договірного заснування та процесуальних гарантіях для всіх учасників провадження. Принцип комплементарності є ключовою особливістю юрисдикційної конструкції МКС, що стимулює держави до самостійного здійснення кримінального переслідування за міжнародні злочини.

5. Гібридні трибунали є важливим доповненням до «класичних» форм міжнародного кримінального правосуддя, що дозволяє враховувати специфіку конкретних постконфліктних ситуацій, залучати місцевих суддів і прокурорів та наближати правосуддя до постраждалих суспільств.

6. Ефективність міжнародного кримінального правосуддя залежить від якісного співробітництва держав, яке залишається найсерйознішим практичним викликом для всіх міжнародних кримінальних органів. Подолання проблем неспівробітництва держав потребує як юридичних, так і дипломатичних механізмів.

7. Перспективи розвитку системи міжнародного кримінального правосуддя пов'язані з розширенням кола держав — учасниць Римського статуту, вдосконаленням механізмів взаємодії між МКС та національними судовими системами, а також розробкою нових форм міжнародної кримінальної відповідальності — зокрема щодо злочину агресії та злочину екоциду, включення якого до юрисдикції МКС обговорюється у сучасній доктрині.

Список використаних джерел:

1. Shaw M. N. International Law. 9th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 1032 p. URL: <https://studylib.net/doc/27780092/malcolm-n.-shaw---international-law-cambridge-university-...>

2. Cassese A. *International Criminal Law*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2013. 436 p. URL: <https://global.oup.com/academic/product/cassese-international-criminal-law-9780199694921?cc=ua&lang=en&>
3. Werle G., Jessberger F. *Principles of International Criminal Law*. 4th ed. Oxford: Oxford University Press, 2020. 704 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Principles_of_International_Criminal_Law.html?hl=id&id=kT78DwAAQBA-&redir_esc=y
4. Schabas W. A. *An Introduction to the International Criminal Court*. 5th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 512 p. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam033/00069751.pdf>
5. Maguire P. *Law and War: International Law and American History*. New York: Columbia University Press, 2010. 384 p. URL: <https://cup.columbia.edu/book/law-and-war/9780231518192/>
6. Gaeta P. Does President Al Bashir Enjoy Immunity from Arrest? *Journal of International Criminal Justice*. 2009. Vol. 7, No. 2. P. 315–332. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1434016
7. Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal. London, 8 August 1945. UNTS. Vol. 82. P. 279. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/nuremberg-tribunal-charter-1945?activeTab=>
8. Charter of the International Military Tribunal (Nuremberg Charter). Art. 6. London, 1945. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ru/ihl-treaties/nuremberg-tribunal-charter-1945/article-6a?activeTab=>
9. Tusa A., Tusa J. *The Nuremberg Trial*. New York : Skyhorse Publishing, 2010. 524 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Nuremberg_Trial.html?id=3N1DCgAAQBAJ&redir_esc=y
10. International Military Tribunal. Judgment of 1 October 1946. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Nuremberg, 1947. Vol. 1. P. 367 URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://biotech.law.lsu.edu/Books/blue/pdf/NT_Vol-I.pdf
11. Piccigallo P. R. *The Japanese on Trial: Allied War Crimes Operations in the East, 1945–1951*. Austin: University of Texas Press, 1979. 289 p. URL: <https://archive.org/details/japaneseontriala000opicc/page/n319/mode/2up>
12. Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nuremberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal. Yearbook of the International Law Commission. 1950. Vol. 2. P. 374–378. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/nuremberg-principles-1950>
13. Mettraux G. *Perspectives on the Nuremberg Trial*. Oxford: Oxford University Press, 2008. 680 p. URL: <https://global.oup.com/academic/product/perspectives-on-the-nuremberg-trial-9780199232345?cc=ua&lang=en&>
14. UN Security Council. Resolution 827 (1993). S/RES/827. 25 May 1993. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/166567?v=pdf>
15. Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. S/RES/827 (1993). Annex. Art. 2–5. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf

16. International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. The Prosecutor v. Radovan Karadžić. Case No. IT-95-5/18-T. Judgement. 24 March 2016. URL: <https://www.icty.org/en/case/karadzic>
17. UN Security Council. Resolution 955 (1994). S/RES/955. 8 November 1994. URL: <https://unscr.com/en/resolutions/955/>
18. Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda. S/RES/955 (1994). Annex. Art. 2–4. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/icttr-statute-1994>
19. International Criminal Tribunal for Rwanda. The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu. Case No. ICTR-96-4-T. Judgement. 2 September 1998. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/10/Akayesu-ICTR-1998-Judgment.pdf>
20. Cryer R. et al. An Introduction to International Criminal Law and Procedure. 4th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. 564 p. URL: <https://www.cambridge.org/highereducation/books/an-introduction-to-international-criminal-law-and-procedure/7A2068BB50AE8386A5D8C689F140C37C#overview>
21. Rome Statute of the International Criminal Court. Rome, 17 July 1998. UNTS. Vol. 2187. P. 3. URL: https://treaties.un.org/Pages/ShowMTDSGDetails.aspx?src=UNTS&tabid=2&mtdsg_no=XVIII-10&chapter=18&lang=en
22. International Criminal Court. The States Parties to the Rome Statute. URL: <https://asp.icc-cpi.int/states-parties>.
23. Rome Statute of the International Criminal Court. Art. 5. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/icc-statute-1998/article-5?activeTab=default>
24. Rome Statute of the International Criminal Court. Art. 6. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/icc-statute-1998/article-6>
25. Rome Statute of the International Criminal Court. Art. 7. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/icc-statute-1998/article-7?activeTab=>
26. Rome Statute of the International Criminal Court. Art. 8. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/icc-statute-1998/article-8?activeTab=>
27. Resolution RC/Res.6. The Crime of Aggression. Adopted at the 13th plenary meeting. Review Conference of the Rome Statute. Kampala, 11 June 2010. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://treaties.un.org/doc/source/docs/RC-Res.6-ENG.pdf>
28. Rome Statute of the International Criminal Court. Preamble, Art. 17. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/icc-statute-1998/article-17>
29. Burke-White W. W. Proactive Complementarity: The International Criminal Court and National Courts in the Rome System of International Justice. Harvard International Law Journal. 2008. Vol. 49, No. 1. P. 53–108. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=964201
30. Rome Statute of the International Criminal Court. Art. 27. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/icc-statute-1998/article-27?activeTab=>
31. Rome Statute of the International Criminal Court. Art. 28. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/icc-statute-1998/article-28?activeTab=>
32. Rome Statute of the International Criminal Court. Art. 11. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/icc-statute-1998/article-11?activeTab=>
33. Rome Statute of the International Criminal Court. Art. 15. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/icc-statute-1998/article-15?activeTab=>

34. Rome Statute of the International Criminal Court. Art. 13(b). URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/icc-statute-1998/article-13?activeTab=>
35. Rome Statute of the International Criminal Court. Art. 16. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/icc-statute-1998/article-16?activeTab=>
36. Schabas W. A. The International Criminal Court: A Commentary on the Rome Statute. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2016. 1512 p. URL: https://www.academia.edu/114164471/William_A_Schabas_The_International_Criminal_Court_A_Commentary_on_the_Rome_Statute_Oxford_Oxford_University_Press_2_Aufl_2016_XCII_1589_S
37. Huyse L., Salter M. (eds.). Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict. Stockholm : International IDEA, 2008. 202 p. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.idea.int/sites/default/files/publications/traditional-justice-and-reconciliation-after-violent-conflict-learning-from-african-experiences_o.pdf
38. Agreement between the United Nations and the Government of Sierra Leone on the Establishment of a Special Court for Sierra Leone. Freetown, 16 January 2002. UNTS. Vol. 2178. P. 137. URL: <https://treaties.un.org/pages/showDetails.aspx?objid=08000002800860ff>
39. Special Court for Sierra Leone. Prosecutor v. Charles Ghankay Taylor. Case No. SCSL-03-01-T. Judgment. 18 May 2012. URL: <https://www.rscsl.org/Documents/Decisions/Taylor/1283/SCSL-03-01-T-1283.pdf>
40. Law on the Establishment of the Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia. As amended on 27 October 2004. NS/RKM/1004/006. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/9b12fo/pdf/>
41. UN Security Council. Resolution 1757 (2007). S/RES/1757. 30 May 2007. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/600560?v=pdf>
42. Nuridzhanian G. The Special Tribunal for the Crime of Aggression Against Ukraine: Jurisdiction, Immunities and Due Process. *Nordic Journal of International Law*. 2026. P. 1-31. URL: <https://brill.com/view/journals/nord/aop/article-10.1163-15718107-bja10115/article-10.1163-15718107-bja10115.xml?ebody=Article%20details>
43. Kleffner J. K. Complementarity in the Rome Statute and National Criminal Jurisdictions. Oxford: Oxford University Press, 2008. 381 p. URL: <https://global.oup.com/academic/product/complementarity-in-the-rome-statute-and-national-criminal-jurisdictions-9780199238453?cc=ua&lang=en&>
44. International Criminal Court. Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir. Case No. ICC-02/05-01/09. Warrant of Arrest. 4 March 2009; Second Warrant of Arrest. 12 July 2010. URL: <https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-02/05-01/09-1>
45. International Criminal Court. Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir. Case No. ICC-02/05-01/09. Judgment in the Jordan Referral re Al-Bashir Appeal. 6 May 2019. URL: <https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-02/05-01/09-397-0>
46. Bassiouni M. C. Introduction to International Criminal Law. 2nd ed. Leiden : Martinus Nijhoff Publishers, 2013. 1176 p. URL: <https://brill.com/display/title/24998>
47. de Greiff P. (ed.). The Handbook of Reparations. Oxford : Oxford University Press, 2006. 884 p. URL: <https://global.oup.com/academic/product/the-handbook-of-reparations-9780199545704>

- 48.Mamdani M. *Saviors and Survivors: Darfur, Politics, and the War on Terror*. New York: Pantheon Books, 2009. 400 p. URL: <https://scispace.com/pdf/saviors-and-survivors-darfur-politics-and-the-war-on-terror-5567thcwbq.pdf>
- 49.International Criminal Court. Report on programme performance of the International Criminal Court for the year 2023. ICC-ASP/22/14. 2024. URL: <https://asp.icc-cpi.int/sessions/documentation/22nd-session>
- 50.Drumbl M. A. *Atrocity, Punishment, and International Law*. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 298 p. URL: <http://ndl.ethernet.edu.et/bitstream/123456789/51966/1/82.pdf>
- 51.International Criminal Court. Prosecutor v. Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Lvova-Belova. Case No. ICC-01/22. Warrant of Arrest. 17 March 2023. URL:<https://cjil.uchicago.edu/online-archive/justice-general-assembly-international-tribunal-crime-aggression-ukraine>

References:

- 1.Shaw, M. N. (2021). *International law* (9th ed.). Cambridge University Press.
- 2.Cassese, A. (2013). *International criminal law* (3rd ed.). Oxford University Press.
- 3.Werle, G., & Jessberger, F. (2020). *Principles of international criminal law* (4th ed.). Oxford University Press.
- 4.Schabas, W. A. (2017). *An introduction to the International Criminal Court* (5th ed.). Cambridge University Press.
- 5.Maguire, P. (2010). *Law and war: international law and American history*. Columbia University Press.
- 6.Gaeta, P. (2009). Does President Al Bashir enjoy immunity from arrest? *Journal of International Criminal Justice*, 7(2), 315–332.
- 7.Agreement for the Prosecution and Punishment of the Major War Criminals of the European Axis, and Charter of the International Military Tribunal. (1945, August 8). London. *UNTS*, 82, 279.
- 8.Charter of the International Military Tribunal (Nuremberg Charter), art. 6. (1945). London.
- 9.Tusa, A., & Tusa, J. (2010). *The Nuremberg Trial*. Skyhorse Publishing.
- 10.International Military Tribunal. (1947). Judgment of 1 October 1946. *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal* (Vol. 1, p. 223). Nuremberg.
- 11.Piccigallo, P. R. (1979). *The Japanese on trial: Allied war crimes operations in the East, 1945–1951*. University of Texas Press.
- 12.Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nuremberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal. (1950). *Yearbook of the International Law Commission*, 2, 374–378.
- 13.Mettraux, G. (2008). *Perspectives on the Nuremberg Trial*. Oxford University Press.
- 14.UN Security Council. (1993, May 25). *Resolution 827 (S/RES/827)*.
- 15.Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, arts. 2–5. S/RES/827 (1993), Annex.
- 16.International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. (2016, March 24). *The Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Case No. IT-95-5/18-T, Judgement.
- 17.UN Security Council. (1994, November 8). *Resolution 955 (S/RES/955)*.
- 18.Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda, arts. 2–4. S/RES/955 (1994), Annex.

19. International Criminal Tribunal for Rwanda. (1998, September 2). *The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu*, Case No. ICTR-96-4-T, Judgement.
20. Cryer, R., et al. (2019). *An introduction to international criminal law and procedure* (4th ed.). Cambridge University Press.
21. Rome Statute of the International Criminal Court. (1998, July 17). *UNTS*, 2187, 3.
22. International Criminal Court. (n.d.). *The States Parties to the Rome Statute*. Retrieved April 15, 2024, from <https://asp.icc-cpi.int/states-parties>
23. Rome Statute of the International Criminal Court, art. 5.
24. Rome Statute of the International Criminal Court, art. 6.
25. Rome Statute of the International Criminal Court, art. 7.
26. Rome Statute of the International Criminal Court, art. 8.
27. Review Conference of the Rome Statute. (2010, June 11). *Resolution RC/Res.6: The Crime of Aggression* (adopted at the 13th plenary meeting). Kampala.
28. Rome Statute of the International Criminal Court, preamble, art. 17.
29. Rome Statute of the International Criminal Court, art. 17(1).
30. Burke-White, W. W. (2008). Proactive complementarity: the International Criminal Court and national courts in the Rome System of International Justice. *Harvard International Law Journal*, 49(1), 53–108.
31. Rome Statute of the International Criminal Court, arts. 25, 27.
32. Rome Statute of the International Criminal Court, art. 28.
33. Rome Statute of the International Criminal Court, arts. 11–12.
34. Rome Statute of the International Criminal Court, arts. 13–15.
35. Rome Statute of the International Criminal Court, art. 13(b).
36. Rome Statute of the International Criminal Court, art. 16.
37. Rome Statute of the International Criminal Court, art. 15(3).
38. Schabas, W. A. (2016). *The International Criminal Court: a commentary on the Rome Statute* (2nd ed.). Oxford University Press.
39. Huyse, L., & Salter, M. (Eds.). (2008). *Traditional justice and reconciliation after violent conflict*. International IDEA.
40. Agreement between the United Nations and the Government of Sierra Leone on the Establishment of a Special Court for Sierra Leone. (2002, January 16). Freetown. *UNTS*, 2178, 137.
41. Special Court for Sierra Leone. (2012, May 18). *Prosecutor v. Charles Ghankay Taylor*, Case No. SCSL-03-01-T, Judgment.
42. Law on the Establishment of the Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia (as amended October 27, 2004), NS/RKM/1004/006.
43. UN Security Council. (2007, May 30). *Resolution 1757* (S/RES/1757).
44. Gaeta, P., & Cimiotta, E. (2022). The proposal for a special international tribunal for the crime of aggression against Ukraine. *Journal of International Criminal Justice*, 20(5), 1163–1186.
45. Kleffner, J. K. (2008). *Complementarity in the Rome Statute and national criminal jurisdictions*. Oxford University Press.
46. Rome Statute of the International Criminal Court, pt. IX (arts. 86–102).
47. International Criminal Court. (2009, March 4; 2010, July 12). *Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir*, Case No. ICC-02/05-01/09, Warrant of Arrest; Second Warrant of Arrest.
48. International Criminal Court. (2019, May 6). *Prosecutor v. Omar Hassan Ahmad Al Bashir*, Case No. ICC-02/05-01/09, Judgment in the Jordan Referral re Al-Bashir Appeal.

49. Bassiouni, M. C. (2013). *Introduction to international criminal law* (2nd ed.). Martinus Nijhoff Publishers.
50. Rome Statute of the International Criminal Court, arts. 68, 75.
51. Rome Statute of the International Criminal Court, arts. 55, 66, 67.
52. de Greiff, P. (Ed.). (2006). *The handbook of reparations*. Oxford University Press.
53. Mamdani, M. (2009). *Saviors and survivors: Darfur, politics, and the War on Terror*. Pantheon Books.
54. International Criminal Court. (2024). *Report on programme performance of the International Criminal Court for the year 2023* (ICC-ASP/22/14).
55. Drumbl, M. A. (2007). *Atrocity, punishment, and international law*. Cambridge University Press.
56. International Criminal Court. (2023, March 17). *Prosecutor v. Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Lvova-Belova*, Case No. ICC-01/22, Warrant of Arrest.

УДК 347.6

1.5. СУБ'ЄКТНІСТЬ ЛЮДИНИ У ПРАВОВІЙ КУЛЬТУРІ ТА ОСВІТНІЙ ПАРАДИГМІ: ДОСВІД ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ ТА ВОЄННОГО СТАНУ

Алла Кравченко,

канд. юрид. наук, доцент кафедри правознавства та фінансів

Полтавський інститут економіки і права

allakravch@yahoo.com

<https://orcid.org/000-0002-0465-3960>

HUMAN SUBJECTIVITY IN LEGAL CULTURE AND EDUCATIONAL PARADIGM: EXPERIENCE OF EXISTENTIAL CONFLICT AND MARTIAL STATE

Alla Kravchenko,

Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Law and Finance
Poltava Institute of Economics and Law

Анотація. Розділ монографії присвячено трансформації та особливостям функціонування суб'єктності людини в сучасних умовах воєнного стану та глобальних екзистенційних викликів. Проаналізовано динамічні зміни у правовій культурі суспільства, де особистість остаточно трансформується з пасивного об'єкта державного піклування на активного, свідомого суб'єкта правотворення, громадянського супротиву та правового захисту національних інтересів. Особливу увагу в межах наукової праці приділено тотальному переформатуванню сучасної освітньої парадигми, яка під впливом військової агресії вимушено переорієнтується на виховання психологічної стійкості, критичного мислення, адаптивності та міцної національної ідентичності здобувачів освіти. Розглянуто унікальний практичний досвід екзистенційного протистояння українського народу як ключового соціокультурного чинника гартування внутрішньої свободи, ціннісного самоусвідомлення та високої правової відповідальності кожної окремої особистості. Науково обґрунтовано, що синергетична взаємодія

розвиненої правової культури та оновленої безпекової освітньої моделі виступає стратегічним фундаментом для ефективного збереження людського капіталу, інтелектуального потенціалу та успішного повоєнного відновлення всієї держави. Сформульовані авторами теоретичні висновки та рекомендації розкривають практичні шляхи адаптації національної системи освіти до суворих реалій тривалого безпекового простору, окреслюючи нові вектори розвитку правосвідомості громадян.

Ключові слова: суб'єктність людини, правова культура, освітня парадигма, воєнний стан, екзистенційне протистояння, національна ідентичність, правосвідомість особистості, безпековий простір, повоєнне відновлення.

Abstract. The monograph chapter explores the transformation and functional peculiarities of human agency within the contemporary context of martial law and global existential challenges. It analyzes dynamic changes in the legal culture of society, where the individual decisively transforms from a passive object of state care into an active, conscious subject of law-making, civil resistance, and the legal protection of national interests. Special attention within this scholarly work is paid to the total reshaping of the modern educational paradigm, which, under the impact of military aggression, is compelled to reorient toward fostering psychological resilience, critical thinking, adaptability, and a strong national identity among learners. The study examines the unique practical experience of the Ukrainian people's existential resistance as a key socio-cultural factor in forging inner freedom, value-based self-awareness, and high legal responsibility of each individual. It is scientifically substantiated that the synergetic interaction between a developed legal culture and a renewed security-oriented educational model serves as a strategic foundation for the effective preservation of human capital, intellectual potential, and the successful post-war reconstruction of the entire state. The theoretical conclusions and recommendations formulated by the authors reveal practical ways to adapt the national education system to the harsh realities of a prolonged security environment, outlining new vectors for the development of citizens' legal consciousness.

Keywords: human agency, legal culture, educational paradigm, martial law, existential resistance, national identity, individual legal consciousness, security environment, post-war reconstruction.

Глибокі цивілізаційні злами, спричинені повномасштабною збройною агресією проти України, зумовили необхідність радикального переосмислення фундаментальних засад вітчизняного філософсько-правового та освітнього дискурсів. У часи, коли під загрозою знищення опинилися не лише інституційні підвалини державності, а й саме право на біологічне та соціокультурне існування нації, особливої актуальності набуває дослідження проблеми суб'єктності людини. Традиційні ліберальні моделі правової культури та сталі правові системи, орієнтовані на умови мирного часу та прагматичні ринкові цінності, виявилися недостатніми для пояснення та зрушень, що відбулися у суспільній свідомості. Виникає потреба аналізу взаємодії індивіда, правової реальності та освітнього простору крізь призму філософсько-антропологічного підходу, який дозволяє експлікувати людину як активного, свідомого та солідарного творця правокультурного буття в екстремальних умовах воєнного сьогодення.

Запровадження правового режиму воєнного стану та безальтернативна необхідність національної оборони висунули жорсткі вимоги до індивідуальної поведінки суб'єктів права. Унікальність вітчизняного досвіду екзистенційного

протистояння полягає в тому, що вимушене звуження простору особистих ліберальних свобод та добровільне прийняття правових обмежень відбулися не внаслідок репресивного державного диктату, а стали результатом проактивного вибору зрілого громадянського суспільства. Феномен масової інтерналізації обов'язку захисту Вітчизни, безпрецедентний сплеск волонтерського руху та скоординований цивільний спротив зафіксували перехід правової культури на якісно новий, людиноцентричний рівень. У цьому контексті правова освіта і виховання трансформуються у стратегічні інструменти формування сильної, відповідальної особистості, здатної раціонально підносити первинний вітальний інстинкт самозбереження до рівня високої духовної та правової дисципліни.

У сучасних правових дослідженнях акцентується увага на тому, що ключовим індикатором такого поступу виступає зрілий рівень правосвідомості та правової культури як широких верств суспільства, так і представників владних інститутів, адже саме цей чинник визначає рівень солідарної відповідальності за вектор історичного розвитку країни [1]. Водночас масштабні модернізаційні процеси, що пронизують сучасну правову культуру, актуалізують гостру потребу в їх глибокій теоретичній рефлексії, методологічній систематизації та інтеграції тих об'єктивних правових зрушень, які супроводжують процеси утвердження української державності на нинішньому етапі [2].

Гене́за та еволю́ція феномену правової культури в історичній ретроспективі перебували у центрі дослідницької уваги видатних представників світової філософської та правової думки, серед яких Аристотель, Ф. Аквінський, Ж. Боден, Г. Гегель, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Ніцше, М. Шелер, К. Хорні, Е. Фромм, Ю. Габермас та інші. На вітчизняних теренах багатоаспектні теоретико-методологічні та практичні засади формування правової культури й модернізації юридичної освіти системно аналізуються у фундаментальних працях українських науковців, зокрема: Б. Андрусишина, Г. Балюк, О. Безрука, С. Бігуна, В. Бурмістрова, А. Гетьмана, І. Головка, Л. Герасіної, К. Горобця, О. Данильяна, Є. Євграфової, Ю. Калиновського, Г. Клімової, О. Костенка, В. Костицького, А. Кравченка, О. Литвинова, Л. Макаренка, С. Максимова, Л. Матвєєвої, О. Менюк, Є. Назаренка, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, І. Панчука, П. Рабіновича, Г. Свириденка, С. Скуріхіна, С. Сливки, В. Співака, В. Тація, В. Тимошенка, Ю. Тоди́ки, М. Требі́на, Ю. Шемшученка, І. Яковюка та багатьох інших.

У юридичній літературі тему правової культури найчастіше вивчають із практичною метою або порівнюючи її із політичною культурою, або оцінюючи, наскільки добре різні групи людей обізнані в законодавстві. Проте єдиної та цілісної концепції правової культури, яка б об'єднувала філософські ідеї, соціологічні дані та реальну юридичну практику, вчені досі не створили [3]. Сьогодні наше суспільство швидко змінюється у політичній, економічній та культурній сферах, що змушує повертатися до традицій, звичаїв та культури українського народу де головними є загальнолюдські цінності та повага до особистості. Конституція України чітко визначає курс на розбудову правової держави, у якій людина, її честь, гідність та безпека є найвищою цінністю. Саме тому виховання високої правової культури у кожного громадянина є одним із головних завдань сучасної освіти [4]. Процеси прогресивного розгортання демократичних інститутів, системного зміцнення режиму законності, інтенсифікації народного самоврядування, а також практична імплементація та захист засадничих прав і свобод індивіда можуть бути успішно реалізовані виключно за умови наявності

високого рівня правової культури соціуму. Дана соціокультурна категорія безпосередньо детермінує процеси формування стійких ціннісно-нормативних орієнтацій у площині юриспруденції, виступає базовим регулятором індивідуальної та колективної поведінки, а також здійснює комплексний детермінуючий вплив на всі без винятку вектори державно-правової діяльності. Зріла правосвідомість і правова культура як пересічних громадян, так і представників владного апарату виступають фундаментальною запорукою їхньої ефективної та конструктивної участі у процесах правотворчості та правозастосування, забезпечуючи формування стійких моделей правомірної поведінки, стимулюючи активне використання законних суб'єктивних прав та неухильне виконання юридичних обов'язків [5].

Слід підкреслити, що якісне становлення правової культури громадян перебуває у прямій залежності від суб'єктивно-психологічного сприйняття та інтелектуальної особистості всього спектра факторів, які складають загальноцивілізаційний культурний простір суспільства, що, своєю чергою, дозволяє суб'єкту сформувати активно-творче, рефлексивне ставлення до різноманітних явищ правового життя. Історичний вимір генези права, особливості його функціонування та буття розгортаються у нерозривному зв'язку із загальними процесами культурного антропогенезу та всебічного розвитку людської особистості. Юридична система у своїй сутності виступає унікальним культурним феноменом та невід'ємним складником загальнолюдської духовної культури. При цьому правова культура репрезентує собою цілісний, багаторівневий правовий комплекс, який акумулює всі прояви правової форми організації суспільного буття, відображаючи специфічний модус людського існування в юридичній сфері. До означеного комплексу належать інструменти та методи нормативно-правового регулювання суспільних взаємозв'язків, інституційні форми взаємодії суб'єктів права, а також їхнє соціально-психологічне та аксіологічне ставлення до явищ юридичного порядку. Культурний складник у даному контексті екстраполюється на здатність, готовність та вміння суб'єктів функціонувати в межах цієї чітко окресленої правової форми, якій протиставляється невизначена, хаотична та невпорядкована фактичність буття. Така деструктивна фактичність уособлює собою некультурну або докультурну безпосередність, позбавлену впорядковуючого впливу правових імперативів.

Відтак, правову культуру обґрунтовано розглядають як особливу «другу природу» людства, котра виступає не механічним доповненням до біологічного базису, а результатом глибокої культурної трансформації, гуманізації та раціонального впорядкування життєдіяльності як окремих індивідів, так і цілих суспільних організмів [6].

Нинішній етап світового розвитку виключає можливість замкненого існування національних юридичних традицій. Навпаки, у правовій сфері спостерігається постійне зближення та обмін досвідом, що охоплює сферу законотворчості, судову систему, а також галузі академічних досліджень та підготовки майбутніх юристів. Така міжкультурна взаємодія у правовому полі відома як акультурація, і її наслідки для держави бувають як позитивними, так і деструктивними. Найважливішою формою такого обміну вважається запозичення правових норм, коли держава успішно переносить у власну систему передові іноземні стандарти, що стимулює якісне оновлення всього суспільства. З іншого боку, існує серйозна загроза, коли під впливом зовнішніх чинників руй-

нуються власні унікальні юридичні засади. Якщо чужі правові моделі нав'язуються штучно або копіюються без адаптації, це викликає внутрішні конфлікти у державі та блокує її природний розвиток. Цей негативний процес науковці визначають як правову декультурацію. Усвідомлення того, що імпорт іноземних юридичних нормативів та аксіологічних орієнтирів потребує суворих лімітів, простежувалося ще в період формування ключових сучасних правосистем. Практика доводить, що повністю успішна інтеграція запозичених правових інститутів чи норм є радше рідкісним винятком із правил. Переважно запозичені елементи демонструють значно нижчу продуктивність порівняно з ефектом, який вони мали у своєму первинному правовому середовищі, а під впливом внутрішніх чинників тієї правової культури, в яку вони впроваджуються, неминуче відбувається трансформація та спотворення первісної суті запозичених юридичних інструментів.

Нині у науковому середовищі презентовано різноманітні погляди на сутність правової культури, специфіку її побудови та роль антропологічного орієнтира у цих процесах. Проте базою для формування правової культури має слугувати саме антропологічний принцип. Оскільки правова культура виступає своєрідним індикатором суспільного буття, це поняття відображає насамперед індивідуальне ставлення людини до правової системи, яке тримається на її особистих переконаннях, цінностях та ідеалах. З позиції таких дослідників, як В. Онопенко, А. Я. Ликас та В. А. Бурмістрова, правову культуру слід розглядати як особливу форму комунікації та партнерства суб'єктів суспільно-політичного й правового життя, що знаходить вияв у правомірному мисленні та діях особистості, заснованих на свідомому виборі гарантованих законом інструментів задля досягнення своєї мети.

Антропологічна природа правової культури чітко виявляється у тому, що вона дає змогу конкретній особі поєднати у своїй свідомості дві важливі складові - суб'єктивне право, яке від народження належить кожному індивіду, та об'єктивне право, що існує як державна система законів незалежно від волі окремої людини. У межах сучасних правознавчих підходів правову культуру часто розглядають через рівень розуміння чинного законодавства, усвідомлену повагу до нормативних приписів, а також через практичне вміння громадян правильно трактувати закони та застосовувати їх відповідно до тієї мети, задля якої вони приймалися державою [7]. Вагомий внесок у дослідження цієї проблематики зробила українська дослідниця Г. П. Клімова, яка пропонує розглядати правову культуру як цілісну систему цінностей, що створюються людством у юридичній царині. У такому контексті цей феномен органічно об'єднує в собі об'єктивне і суб'єктивне право, стан суспільної правосвідомості, реальні правовідносини, рівень законності та правопорядку, а також фактичну поведінку людей. Крім того, сюди належать і політичні критерії, за якими суспільство оцінює правову систему та її розвиток.

Таким чином, правова культура є безпосереднім відображенням усіх правових цінностей, які люди накопичили в процесі історичного розвитку суспільства [8]. Як обґрунтовано наголошує відомий український правознавець Ю. М. Тодика, процес розбудови та утвердження України як суверенної, демократичної, соціальної та правової держави безпосередньо залежить від формування зрілої правової культури кожного громадянина, окремих суспільних об'єднань та всього соціуму загалом [9]. Такий підхід вимагає розробки та впровадження дієвих інструментів для докорінного оновлення системи правового виховання,

а також організації масштабної юридичної освіти як стратегічного завдання державної ваги, що має охопити всі без винятку верстви населення. Для успішного формування сучасної правової культури суспільства держава повинна реалізувати системну правову політику, яка є невід'ємною частиною її загального стратегічного курсу. Цей вектор передбачає науково підтверджену, планомірну діяльність центральних і місцевих органів влади щодо побудови надійної моделі правовиховного процесу, а також узгоджене застосування юридичних та організаційних засобів, які спрямовані на зміцнення суспільної дисципліни, розвиток правової державності та досягнення високого рівня правосвідомості українського народу [10].

Рівень і якість правової культури соціуму, окремих соціальних спільнот та кожної особистості загалом мають вирішальний вплив на весь комплекс державно-правових процесів у країні. Через це розбудова демократичних засад українського суспільства на нинішньому етапі його розвитку тісно пов'язана із вдосконаленням правової культури, а також із можливістю реального впровадження сучасних європейських норм і стандартів. Ці європейські орієнтири виступають головним осередком державної правової політики та визначають вектор сучасних загальнотеоретичних, галузевих і спеціальних юридичних досліджень крізь призму людиноцентриського підходу [11].

Варто наголосити, що більшість вагомих здобутків останнього часу в юридичній царині безпосередньо зумовлена визнанням ідеї прав і свобод людини як фундаментального орієнтира для всього правового розвитку держави [12]. Права людини, котрі виступають ключовою ознакою західної моделі праворозуміння та відображають тривале домінування європоцентризму на юридичній карті світу, наразі не просто здобули фундаментальний статус у міжнародному праві, а й фактично почали заміщувати собою класичне сприйняття правової системи як такої. Проте центральне місце ідеї прав людини в теорії, на жаль, не гарантує їхнього дієвого та результативного впливу на реальне суспільне життя, поведінку громадян чи стан їхньої правосвідомості. На тлі загострення глобальних кризових явищ та неконтрольованих суспільних трансформацій дедалі чіткіше виникає відчуття, що право втрачає свої творчі та консолідуючі спроможності. Обґрунтована у наукових колах криза західної традиції права змушує дослідників переорієнтувати увагу на багатоманітність сучасного правового простору та вивчати особливості унікальних національних правових культур [13]. У цьому контексті абсолютно по-новому постає питання гармонійного балансу між правами та обов'язками особи як засадничими елементами юридичної системи.

Варто визнати, що ігнорування або недооцінка інституту обов'язків у правовому полі є настільки ж деструктивною та небезпечною тенденцією, як і незабезпечення самих прав людини [14]. Аналіз усього спектра правового досвіду людства, а також урахування відмінностей у менталітеті, культурі, економіці та політиці на національному рівні дають змогу уникнути хибних уявлень про повну однаковість юридичного світу. Саме тут розкривається потенціал юридичної антропології яка не лише допомагає визначити загальні тенденції та визнати різноманіття правових систем, а й дозволяє врахувати антропологічний дуалізм сучасності. У цьому контексті необхідно брати до уваги як специфіку внутрішнього правового розвитку України, так і її унікальне геополітичне становище на перетині різних цивілізаційних просторів.

Важливими особливостями нашої політичної географії є те, що національне правове поле часто формувалося під впливом зовнішніх чинників, у політичній традиції тривалий час спостерігався пріоритет сили, а не закону, а для вітчизняної історії є характерним постійне протистояння між державною владою та суспільством. Чітким виявом антропологічного підходу та однією з ключових характеристик правової культури індивіда виступає глибоке усвідомлення громадянином нерозривної єдності власних прав та обов'язків, а також відповідальне ставлення до їхнього практичного втілення. Загальносуспільна правова культура акумулює в собі абсолютно всі надбання та цінності, які людство сформувало в юридичній сфері, а її творчий потенціал слід максимально задіяти для проведення успішних соціальних реформ у нашій державі. Правова культура інтегрована у багатовимірний правовий простір країни, але не є тотожною йому, оскільки функціонує як його обов'язковий складник та виступає одним із магістральних елементів усієї юридичної системи України. Цей феномен безпосередньо детермінується станом культури всього суспільства, відображає ступінь і специфіку юридичного розвитку людини та виступає надійною запорукою її правомірної поведінки й активної діяльності в межах закону [13].

Державна стратегія у сфері правової політики та виховання громадян має чітко орієнтуватися на людиноцентричні ідеали, де інтереси особистості посідають чільне місце в загальній системі цінностей. Такий вектор логічно впливає з положень Конституції, яка визначає Україну як правову, соціальну та демократичну державу, а права людини - її найголовнішим пріоритетом. Спираючись на ці конституційні засади, відомий правознавець Ю. М. Тодика доводить, що реальне утвердження нашої країни як розвиненої правової держави є неможливим без високої правосвідомості кожного індивіда, окремих спільнот та всього суспільства загалом [9]. Саме тому державні органи мають синхронізувати свої правовиховні заходи із тими ключовими завданнями, які соціум намагається вирішити на нинішньому етапі. У цьому контексті правова культура виступає неподільним суспільним феноменом, який наочно відображає рівень духовного та цивілізаційного поступу народу. Проте її функціонування чітко підпорядковане антропологічному принципу: колективне правове середовище та індивідуальна культура людини перебувають у постійній взаємозалежності й не можуть існувати одне без одного. На практиці це означає, що загальний рівень законності в країні завжди залежатиме від того, наскільки глибоко базові правові цінності інтегровані у свідомість конкретних громадян.

У межах дослідження правової системи суспільства феномен правової культури доцільно розглядати як комплексне явище, що об'єднує в собі всі наявні засоби, практичні способи та кінцеві результати правової діяльності людей. У сучасній юридичній науці усталеним є підхід, згідно з яким у загальній структурі правової культури чітко виокремлюються два базові рівні. Першим із них є зовнішня (або периферійна) правова культура, яку безпосередньо формують правові позиції, погляди, переконання та життєві цінності широких верств населення. Другим, більш глибоким рівнем, виступає внутрішня (або центральна) правова культура. Головний зміст цього внутрішнього рівня становить професійна діяльність практикуючих юристів, науковців та управлінців, а також конкретні практичні результати їхньої щоденної праці.

Необхідно підкреслити, що загальний рівень розвитку і стан правової культури всього суспільства великою мірою визначається саме якісним змістом

його внутрішньої, професійної складової. Надзвичайно важливими тут є гуманістична спрямованість цієї культури на захист людської особистості, а також її внутрішня цілісність і несуперечливість. Саме тому в сучасних умовах особливого значення набуває діяльність інтелектуальної юридичної еліти. Саме на цих фахівців покладається першочергове завдання щодо ефективного вирішення актуальних проблем правового розвитку держави та загального підвищення рівня правової культури громадян. Ефективна та успішна робота у сфері розробки нових законів, а також підготовки інших нормативно-правових актів залежить передусім від особистісної правової культури самого законодавця. Процес створення правових норм вимагає від особи не просто формального виконання обов'язків, а справді творчого і відповідального ставлення до своєї суспільної місії. Державний діяч повинен глибоко володіти здобутками сучасної юридичної науки та досконало знати складне мистецтво законотворення [15]. Сильний і позитивний вплив високої правової культури на свідомість, професійне мислення та загальний світогляд творців законів безпосередньо визначає якість усього законодавства. Тільки за умови високої культури розробників нормативні акти будуть повністю відповідати історичному розвитку суспільства, національному духу народу, а також реальним повсякденним потребам, правам та інтересам кожної конкретної людини [16].

Водночас варто зауважити, що правова культура виконує важливу соціокультурну функцію. Шляхом забезпечення тривалої правової стабільності, послідовного впровадження у суспільну практику імперативних вимог законності, а також підтримання належного правопорядку, вона формує надійний фундамент для прогресивного розвитку всієї загальнолюдської культури. Відомий правознавець Д. А. Керимов свого часу обґрунтовано доводив, що у просторі культури законотворчого процесу завжди накопичуються комплексні та різнобічні знання про об'єктивну соціальну дійсність, її історичні витоки та майбутні вектори суспільних трансформацій. Крім того, цей феномен обов'язково охоплює глибокі спеціальні знання про сутність права, природу закону, правила законодавчої техніки та сучасні технології їх ефективного практичного застосування під час розробки та реалізації нормативних актів [17]. Успішне опанування вказаного масиву теоретичних та практичних знань, а також їх безпосередня інтеграція у законотворчий процес дозволяють фахівцям створювати якісні, науково аргументовані та технічно досконалі закони. Такі нормативні акти здатні повною мірою відповідати актуальним викликам та об'єктивним вимогам сучасного суспільного прогресу [18].

З огляду на це, суб'єкт законотворчості повинен володіти всебічною, фундаментальною підготовкою та системними знаннями у сфері юриспруденції, а також постійно працювати над їх оновленням і вдосконаленням відповідно до мінливих суспільних реалій. Разом із тим, для розробника законів не менш важливим завданням є органічне доповнення здобутих теоретичних знань про правову систему багатим професійним досвідом та глибокою життєвою мудрістю. У контексті сучасних наукових розвідок представники вітчизняної юриспруденції цілком обґрунтовано інтерпретують правову культуру як динамічне явище, процес становлення та еволюції якого перебуває у нерозривному взаємозв'язку із розвитком інших складників загальносоціальної культури. Серед них ключове місце посідають політична, морально-етична та естетична підсистеми культури. Подібна наукова позиція є цілком виправданою, оскільки в ос-

нові цих різноманітних культурних проявів лежать ідентичні за своєю суттю суспільні цінності, які лише набувають специфічного трактування та різного змістовного наповнення залежно від сфери їх практичного застосування [19].

Водночас, з погляду методології, суттєвим звуженням проблеми видається спроба аналізувати роль, значення та місце антропологічного принципу права у процесі генези правової культури виключно через призму її класичного поділу за суб'єктами-носіями. За такого обмеженого підходу правова культура окремої людської особистості штучно та відносно відокремлюється від загальної правової культури всього суспільства або від культури конкретних професійних спільнот. Безумовно, певні специфічні ціннісні орієнтири на рівні індивіда чи професійної групи можуть мати свої унікальні, особливі риси, проте фундаментальні, базові цінності завжди залишаються спільними для всієї соціокультурної системи [20, с. 48]. З огляду на це, набагато коректнішим та евристично перспективнішим у межах нашого дослідження є безпосереднє зіставлення антропологічного принципу з інституційним підходом. Такий ракурс наукового аналізу дозволяє акцентувати увагу на ключових функціях правових цінностей у структурі правової культури, де чітко виокремлюються дві основні тенденції: стримувальна (яка безпосередньо відображає інституційний аспект права) та стимулювальна (яка репрезентує його глибокий людиномірний та гуманістичний вимір).

У сучасному українському соціумі значно чіткіше та виразніше простежується практична реалізація антропологічного принципу саме через стримувальну функцію правової культури. Нинішній етап глибоких соціокультурних трансформацій вітчизняного простору безпосередньо зумовлює виникнення специфічних рис у повсякденному людському бутті. На наше переконання, ці процеси призводять до помітного домінування вітального та природного начал у людині над її духовним і суто соціальним вимірами. Виникає закономірне наукове запитання - чи свідчить подібна тенденція про повне нівелювання та нехтування правовою культурою як такою? До певної міри на це питання можна відповісти ствердно. Проте, з нашого погляду, було б методологічно неправильно штучно обмежувати й редукувати феномен культури виключно до царини соціального чи духовного життя, одночасно виштовхуючи вітальне та природне існування індивіда у сферу позакультурного хаосу. Дійсно, на початкових етапах індивідуальної соціалізації особистості її вітальні потреби та природні нахили переважно виступають як очевидні антагоністи культурних імперативів та правових обмежень.

Разом із тим, ключове соціокультурне призначення культури якраз і полягає у тому, щоб послідовно підносити ціннісне значення вітального потенціалу людини до високого духовного рівня, а також за допомогою дієвих соціальних інструментів якісно змінювати, антропологізувати та олюднювати первинну біологічну природу. Перший аспект цього складного процесу свого часу детально прояснив німецький мислитель М. Шелер. Він обґрунтував оригінальну концепцію сублімації, сутність якої принципово відрізняється від класичного психоаналітичного трактування З. Фрейда. У розумінні німецького філософа сублімація є не просто механічним переорієнтуванням внутрішньої енергії, а значно вищим і якісно новим (порівняно з усім тваринним світом) стимулюванням і спрямуванням вітального «життєвого пориву» за допомогою конструктивної сили людського «духу» [21]. Що ж стосується другого аспекту — процесу фундаментального осуспільнення безпосередньої природи самої людської істоти під впливом суспільної практики, то цей феномен класично та всебічно дослідив у

своїх працях К. Маркс [22]. У контексті правової культури це означає, що право виступає саме тим соціокультурним регулятором, який трансформує природні імпульси людини у правомірні та суспільно корисні форми поведінки.

Глибока соціально-економічна трансформація сучасного українського суспільства, яка супроводжується активним упровадженням моделей ринкової економіки з її доволі жорсткими законами, суттєво підсилює у багатьох громадян базовий біологічний інстинкт самозбереження. Це, у свою чергу, провокує явну актуалізацію таких первинних вітальних характеристик людської істоти, як егоїзм, прихована або відкрита агресивність, а також міжособистісна ворожнеча. Зазначені негативні прояви є безпосереднім віддзеркаленням специфіки нинішнього етапу соціального розвитку, якому притаманні такі фундаментальні риси конкурентного суспільства, як крайній індивідуалізм та безкомпромісне суперництво за ресурси. У цих складних соціокультурних обставинах саме право виступає тією унікальною нормативною формою, яка дозволяє надати руйнівним у своїй первинній вітальності проявам людської натури цивілізованого, культурного та соціально корисного значення. Завдяки правовим інструментам держава спроможна спрямувати енергію індивідуального егоїзму та конкурентного пориву в конструктивне русло — на користь усьому суспільству [23].

Варто наголосити, що тривалі відносини ворожнечі та суперництва не лише значно підсилюють внутрішню психологічну напругу в людині, збільшуючи ризик прояву агресії до оточуючих, але й породжують глибинний особистісний страх, що суттєво підвищує ймовірність скоєння протиправних діянь та злочинів. Постійне побоювання втратити важливі соціальні блага, матеріальний статус чи суспільно значущі позиції неминуче призводить до серйозного зниження особистої самооцінки та втрати поваги людини до самої себе. З іншого боку, надмірне та нерегульоване прагнення до швидкого успіху і загального суспільного схвалення стимулює в індивіді не лише цілеспрямованість чи мобілізацію вольових зусиль для досягнення мети. Досить часто цей процес породжує деструктивну агресивність щодо соціуму. Агресивність, виступаючи як руйнівна психоемоційна якість, здатна викликати внутрішню саморуйнацію особистості, призвести до глибокої деструкції поведінки індивіда та, як наслідок, серйозно дестабілізувати систему суспільних відносин і правопорядок загалом [24]. Значний внесок у розуміння цієї проблематики зробила видатна дослідниця К. Горні, яка обґрунтовано наголошувала на тому, що подібна деструктивна соціокультурна ситуація неминуче провокує розвиток глибоких внутрішніх неврозів у людини, а також призводить до поступової втрати автентичних людських якостей в особистості [25]. Зі свого боку, детально аналізуючи складну анатомію людської деструктивності, відомий філософ і психолог Е. Фромм також зазначав, що кожен індивід у процесі свого соціокультурного та правового розвитку відчуває об'єктивно зумовлену суспільством потребу сформуватися як цілісна особистість. Це передбачає прагнення людини бачити себе всебічно розвиненою, зрілою та гармонійною істотою, яка здатна повноцінно реалізувати свій внутрішній потенціал у межах взаємодії з іншими членами соціуму та під час виконання суспільно значущої діяльності [26].

У контексті антропологічного виміру правової культури ці міркування дозволяють стверджувати, що правові інститути мають не просто механічно обмежувати деструктивні імпульси індивіда. Їхнє вище гуманістичне призначення полягає у створенні таких нормативних умов, за яких людина може подолати

внутрішні суперечності, нівелювати соціальні страхи та гармонізувати свої взаємини із навколишнім правовим середовищем, уникаючи психологічного відчуження та девіантних проявів поведінки. Гармонійне поєднання біологічних потреб, суспільних зв'язків та духовних прагнень людини є головною умовою для формування зрілої особистості. Тільки за умови досягнення такого внутрішнього балансу індивід здатний стати свідомим суб'єктом, який не просто за своєю, а й активно розвиває правову культуру навколо себе.

Водночас соціум постійно стикається із проявами руйнівної поведінки, серед яких особливу небезпеку становить неконтрольований спалах людської агресії. Цей деструктивний феномен повністю заперечує ідеї людиноцентризму в праві та руйнує базові принципи мирного співіснування громадян. Наслідком таких дій стає не лише пряма шкода для оточуючих, але й формування тривалого психологічного дискомфорту в суспільстві, що супроводжується почуттям безпорадності, тривоги та постійного остраху. Варто зауважити, що у повсякденному житті прояви ворожості мають різну цільову спрямованість. В одних випадках вони виступають жорстким інструментом для реалізації особистих амбіцій чи егоїстичного самоствердження, залишаючись на рівні примітивного інстинкту. В інших ситуаціях, під впливом виховних та правових засобів, ця внутрішня енергія може трансформуватися у цивілізовані, суспільно корисні та контрольовані форми діяльності. Проте історичний та антропологічний розвиток суспільства демонструє, що на певному етапі цінності соціуму починають суттєво гуманізуватися. Захист інтересів конкретної людини та повага до її життя поступово набувають значно більшої ваги, ніж збереження недоторканості самих державних чи суспільних інститутів. Така зміна пріоритетів свідчить про те, що правова культура переходить до свого нового стану, де ключову роль починає відігравати її стимулювальна, людиномірна функція.

Разом із тим, практичне втілення ідей сучасного світського гуманізму супроводжується доволі суперечливими процесами. Намагання проголосити людину абсолютним центром усього сущого нерідко має зворотний бік, який проявляється у зростанні радикального індивідуалізму, а часом, і у виправданні особистого егоїзму під гаслами захисту прав особи. Декларування фундаментальної ваги людських прав і свобод крізь призму антропологічного та гуманістичного підходів традиційно наділяє особу можливістю самостійно визначати вектор власної поведінки, яка слугує екстерналізацією її внутрішнього ціннісного масиву. За мирних умов індивід володіє широкою палітрою вибору життєвих стратегій та поведінкових моделей - від егоцентрично-індивідуалістичних і гедоністичних до жертвовно-альтруїстичних, релігійних чи аскетичних. Цей персональний вибір завжди корелює з тими етичними імперативами, світоглядними орієнтирами та нормативними картами, які історично зафіксовані у загальносуспільній культурі. Усвідомлення автономії власних дій у поєднанні з інтелектуальним потенціалом тривалий час давало людині відчуття спроможності радикально реформувати навколишню дійсність. Наслідком цього став колосальний вивільнення креативної, інтелектуальної та соціальної енергії, що зумовило побудову високотехнологічної цивілізації, здатної каналізувати або стримувати внутрішні деструктивні імпульси. Проте реалії сьогоденної повномасштабної війни в Україні змушують критично переосмислити зазначену антропологічну матрицю.

В умовах екзистенційного протистояння та загрози знищення державності класичний ліберальний вибір між гедонізмом чи радикальним індивідуалізмом звужується, поступаючись місцем солідарній відповідальності. Війна продемонструвала, що зовнішній прояв внутрішнього світу сучасної української людини зазнав докорінної трансформації: пріоритетним стилем поведінки масово став свідомий альтруїзм та громадянське служіння. У цих екстремальних обставинах могутній сплеск творчої, інтелектуальної та соціальної енергії нації не просто трансформує світ, а виконує життєво необхідну захисну функцію. Культурне буття суспільства в умовах воєнного стану вже не просто стримує «голі» вітальні деструкції чи егоїзм окремих індивідів, а мобілізує весь внутрішній потенціал людини. Ця колосальна енергія сьогодні акумулюється у сферах волонтерства, військового спротиву, правового захисту та забезпечення національної безпеки, перетворюючи первинний інстинкт самозбереження на конструктивну, високоорганізовану силу оборони та відновлення справедливості.

Формування оновленої системи суспільних пріоритетів, де ключове місце посідають принципи демократії, автономія волі та індивідуалізм, за мирних умов породжує внутрішній спротив самодостатнього суб'єкта права проти жорстких рамок, які встановлюють традиційні правові інститути. Таке прагнення вийти за межі формальних приписів значною мірою відображає концептуальні світоглядно-антропологічні позиції аналітичної традиції філософії права. Людина відчуває в собі потенціал та внутрішню силу для самостійного конструювання власної життєвої стратегії. Проте прагматична й доволі сувора соціальна дійсність (зокрема конкурентні ринкові механізми, запекла боротьба за владні повноваження та постійний перерозподіл майнових активів) імперативно диктує індивіду власні правила гри, суттєво звужуючи реальні межі людської свободи як у соціальному, так і в загальноантропологічному вимірах. Класична ж традиція природного права схильна певною мірою абсолютизувати цей об'єктивний зовнішній тиск на особистість.

Повномасштабна війна в Україні внесла кардинальні корективи у це протистояння між індивідом та інституціями. Сьогодні обмеження індивідуальної свободи диктується вже не ринковою конкуренцією чи політичною боротьбою за ресурси, а безальтернативною необхідністю національного виживання. За умов воєнного стану самодостатній суб'єкт правової культури свідомо погоджується на розширення меж регулятивного впливу держави та її інститутів, оскільки правові обмеження (такі як комендантська година, мобілізаційні заходи чи правовий режим воєнного стану) стають гарантією збереження самої можливості майбутнього демократичного вибору. Відтак, якщо аналітична філософія права у мирний час акцентувала на намаганні індивіда дистанціюватися від державного диктату, то в умовах війни антропологічна настанова українця трансформується: свобода вибору реалізується не всупереч правовим інститутам, а через солідарну синергію з ними задля захисту суверенітету. Натомість природно-правова традиція в цих екзистенційних реаліях позбавляється своєї статичності, адже природне право людини на життя та самооборону стає головним джерелом легітимності всіх інституційних обмежень.

За умов домінування конкурентного середовища на людину покладається принципово вищий рівень персональної відповідальності за власну траєкторію життя, процеси самоідентифікації та автономне обрання поведінкових паттернів, життєвих орієнтирів і ціннісних матриць. Подібний тягар індивідуальної

відповідальності нерідко стає важким психоемоційним викликом для особистості, провокуючи глибокі внутрішні кризи та екзистенційні конфлікти. Ці деструктивні стани помітно загострюються внаслідок психологічного відсторонення суб'єкта від звичного простору колективної солідарності та традиційних суспільних цінностей. Проте саме в межах такого складного транзитивного процесу відбувається генезис принципово нового типу індивідуальної свідомості, що знаменує появу більш проактивної, вольової та духовно сильної особистості. У сучасних українських реаліях цей процес додатково каталізується випробуваннями сьогоденної війни, де здатність брати на себе відповідальність у критичних ситуаціях стає рисою масового характеру. Очікується, що масове становлення суб'єктів такого оновленого типу закладе підвалини для формування якісно нової суспільної моралі. Вона дозволить гармонійно об'єднати інтереси окремого індивіда та соціуму, а також розв'язати одвічне протиріччя між біологічною вітальністю та високою духовністю на вищому рівні суспільного розвитку.

Варто наголосити, що подібні свідомі особистості не спроможні з'являтися у соціумі як ізольовані, атомізовані суб'єкти-одинаки, як це свого часу помилково стверджував у своїх філософських концепціях Ф. Ніцше [28]. Хоча процес їхнього формування та самоствердження дійсно вимагає максимальної мобілізації внутрішніх життєвих сил і найвищого вияву вітальної енергії, проте повноцінно «відбутися» як зрілі учасники правокультурного простору вони здатні лише в умовах інтерсуб'єктивності. На наше переконання, це стає можливим виключно через механізми взаємного визнання та солідарної взаємодії, які розгортаються у процесі раціонально аргументованого суспільного дискурсу, всебічно дослідженого та обґрунтованого Ю. Габермасом [29]. Фундаментальні орієнтири ринкового середовища, засновані на принципах жорсткого суперництва та прагматичного індивідуалізму, спонукають людську особистість до максимальної мобілізації внутрішнього потенціалу та активного задоволення різнобічних власних запитів, включно з базовими біологічними потребами. У зв'язку з цим виникає закономірна наукова потреба дослідити характер взаємодії окультурених інтересів індивіда із загальною правокультурною системою соціуму. Саме у зазначеному вимірі здійснюється постійне коригування та переосмислення тих ціннісних імперативів, які становлять основу правової культури.

У сучасних реаліях повномасштабної війни це питання набуває особливої гостроти та переходить у площину граничного екзистенційного вибору. Постає фундаментальна проблема чи дійсно первинний інстинкт самозбереження та виживання в умовах воєнної загрози вимагає від суб'єкта виключно егоїстичних проявів його вітального начала, чи все ж таки соціум володіє дієвими внутрішніми механізмами саморегуляції, які спроможні ефективно трансформувати деструктивну поведінку окремих індивідів і спрямовувати її в прогресивне, консолідоване русло задля порятунку всього суспільства. Одним із ключових стабілізуювальних чинників, покликаних гармонізувати внутрішні суперечності людської природи в кризовий період, виступає практичне втілення антропологічного принципу в межах розвитку правової культури. Успішне збалансування природних імпульсів та соціальних обов'язків особистості забезпечується саме завдяки її високій правокультурній зрілості. Основними ж рушійними факторами формування такої зрілості навіть у складних умовах воєнного стану залишаються системна правова освіта та цілеспрямоване правове виховання, які трансформують інстинкт виживання особи у свідому культуру спільного захи-

сту правопорядку та гуманістичних цінностей. Системна правова освіта та цілеспрямоване правове виховання виступають фундаментальним базисом для процесу становлення та якісного розвитку правової культури людської особистості. Зазначений виховний і просвітницький процес за своєю внутрішньою природою характеризується наявністю цілого комплексу складних екстернальних та інтернальних суперечностей.

На загальнодержавному рівні координація цієї діяльності нормативно забезпечується Всеукраїнською координаційно-методичною радою з правової освіти населення, яка функціонує як постійний міжвідомчий орган при Міністерстві юстиції України, забезпечуючи стратегічне керівництво правопросвітницькими процесами навіть в умовах кризових викликів воєнного стану. Глибокі трансформаційні зрушення, що відбуваються в сучасному українському просторі, а також радикальні зміни в економічній, соціокультурній та суспільно-політичній сферах, об'єктивно вимагають першочергового і невідкладного оновлення всієї нормативно-правової тканини держави. З огляду на це, формування якісно нового, свідомого людського капіталу та стійкого людського ресурсу стає можливим виключно у межах модернізованої правової культури, реформованої юридичної освіти та адаптованого до воєнних реалій виховання. Звідси випливає логічний висновок, що фундаментальне питання про функціональну роль правової культури у процесах зміцнення режиму законності в державі та забезпечення практичної реалізації невід'ємних прав громадян за своєю суттю трансформується у питання про безпосередню поведінку конкретної людини у правовій сфері. Це є прямим свідченням практичного втілення людиноцентричного, антропологічного принципу права в повсякденну правову реальність нашої країни. Саме за характером і спрямованістю цієї поведінки суб'єктів права у часи суворих історичних випробувань можна робити максимально об'єктивні наукові висновки про реальний рівень ефективності забезпечення прав і свобод громадян, а також про загальний ступінь зрілості їхньої індивідуальної та колективної правової культури.

Індивідуальна правова культура суб'єкта репрезентує собою глибину та специфіку його особистісного правового розвитку, які безпосередньо детермінують рівень його проактивної соціальної активності у юридичній площині. Комплексне розуміння особистісного виміру цього феномену найповніше розкривається через аналіз його внутрішньої архітекτονіки. Структурна матриця правової культури людини акумулює в собі системну культурну діяльність у правовому просторі, внутрішній потенціал правосвідомості, а також базові ціннісно-правові орієнтації суб'єкта. У практичному вимірі правова культура особи проявляється через конкретний характер і якісний рівень правомірної діяльності, у процесі розгортання якої індивід послідовно засвоює, накопичує та вдосконалює власні юридичні знання, практичні вміння та стійкі навички. Відтак, правова культура одночасно функціонує і як статичний результат зазначеної інтелектуально-практичної діяльності у сфері юриспруденції (тобто як сформована сукупність правових компетенцій), і як динамічний потенціал для подальшого соціокультурного розвитку особистості.

Фундаментальна аксіологічна цінність права криється насамперед у його позитивній інструментальній значущості та здатності ефективно задовольняти нагальні потреби і законні інтереси суб'єктів суспільних відносин. Саме тому загальна правова культура має бути імперативно зорієнтована на всебічне забез-

печення, повагу та захист невід'ємних прав людської особистості. У цьому ракурсі особливої актуальності набуває антропоцентричний підхід до інтерпретації будь-яких правових феноменів. З погляду генези права, саме виникнення юридичних норм, інституту правосвідомості та правокультурного простору історично пов'язане з виокремленням автономної особистості із первісного монолітного соціуму, а також із закономірними процесами індивідуалізації культури як такої. З огляду на це, загальний прогрес світової та національної правової культури завжди виступав прямим наслідком послідовного розширення каталогу прав і свобод людини, а також невинного підвищення рівня їхньої реальної інституційної та правової захищеності від будь-яких деструктивних зазіхань.

Нинішній етап еволюції правокультурного простору українського соціуму відзначається докорінною аксіологічною переорієнтацією засадничих взаємозв'язків між державними інститутами та людською особистістю. У межах цієї оновленої парадигми вихідним, абсолютним смисловим центром і найвищою цінністю визнається саме людина, тоді як на державний апарат покладається імперативний обов'язок щодо всебічного захисту, утвердження та гарантування її невід'ємних прав і свобод. Відтак, успішне становлення модерної правової культури апріорі вимагає її першочергового та беззастережного спрямування на людиноцентричні орієнтири. Ефективне розв'язання складних завдань, пов'язаних із підвищенням рівня правокультурної зрілості громадян, сьогодні вже не може перебувати у виключній компетенції та залежати лише від односторонніх зусиль державних органів. Цей вектор суспільного поступу потребує солідарної синергії, консолідації зусиль усього громадянського суспільства та проактивної позиції кожної конкретної особистості. Особливо чітко це простежується в умовах теперішньої війни, де захист правових цінностей став спільною справою фронту і тилу. Дослідити та збагнути справжню соціокультурну сутність правової культури можливо виключно через призму цілеспрямованої, свідомої діяльності самих людських суб'єктів.

Феномен правової культури за своєю природою не здатний існувати та функціонувати у відриві від людини або поза її життєвим простором. Ця культурна матриця безпосередньо породжена екзистенційним прагненням індивіда до постійного пошуку вищих смислів власного буття, інтелектуального та духовного самовдосконалення, а також до раціональної та гуманістичної трансформації навколишнього світу, в якому він живе [30]. У філософсько-правовому вимірі зазначені процеси становлять автентичну першооснову для генези індивідуальної правової культури особистості, яка в жодному разі не може розглядатися як штучний чи механічно привнесений іззовні нормативний конструкт. Вона виступає безпосереднім, глибоким віддзеркаленням загального соціокультурного та морально-політичного стану всього суспільного організму.

Справжня, зріла правова культура завжди закладається і структурується завдяки внутрішнім інтелектуальним зусиллям самого суб'єкта, через розбудову його персональної системи життєвих і правових смислів, які згодом знаходять своє практичне втілення у конкретних засобах, методах та кінцевих результатах його повсякденної діяльності. З огляду на це, жоден соціальний суб'єкт чи окрема суспільна спільнота не можуть бути абсолютно позбавлені правокультурного виміру як такого. Адже кожен індивід у процесі своєї життєдіяльності неминуче конструює власну модель правової реальності, навіть якщо вона інколи вступає у гостре протиріччя із загальноприйнятими суспільними

імперативами чи природними законами людського існування. Водночас правова культура всього суспільства, будучи невід'ємним і фундаментальним складником загальнолюдської культури, охоплює собою надзвичайно складний, багатоаспектний комплекс різноманітних явищ і процесів правового життя соціуму. Одним із центральних та найбільш вагомих її структурних елементів традиційно виступає безпосередньо право, яке виникає на певному історичному етапі еволюції соціальної системи та починає здійснювати першочерговий, формотворчий вплив на ментальність, свідомість і загальний світогляд усіх членів суспільства. Сам по собі історичний процес генези права є об'єктивно зумовленим та історично необхідним етапом у прогресивному розвитку людської цивілізації, а жодна соціокультурна система не спроможна повноцінно існувати та відтворюватися без безперервної, активної та різнобічної взаємодії між її суб'єктами. Проте у ході такої постійної міжособистісної та міжгрупової комунікації неминуче розгортається складне, динамічне зіткнення полярних інтересів, внутрішніх мотивів, прагнень та волі різних учасників суспільних відносин, що й обумовлює потребу в надійних, людиноцентричних правових регуляторах. У системі соціокультурних регуляторів право закономірно посідає одне з ключових місць, виступаючи найбільш дієвим та універсальним інструментом, за допомогою якого забезпечується чітка координація суспільної взаємодії та нормативно впорядковується діяльність суб'єктів як представників різноманітних соціальних груп і верств населення [31].

Об'єктивна необхідність формування розвиненої правової культури особистості, за якої щира повага до правових інститутів та чинного законодавства трансформується в особисте внутрішнє переконання кожного громадянина, вимагає значно більшого, ніж просто забезпечення формальної, суто зовнішньої правомірності в поведінці членів суспільства. Нагальною потребою сучасності є виховання такої моделі людської поведінки, яка цілковито ґрунтується на глибокому усвідомленні суспільної необхідності та безумовної корисності правових норм, а також на непохитній упевненості особи у їхній вищій справедливості та аксіологічній цінності і перебуває у нерозривному взаємозв'язку з індивідуальною правовою культурою людини. Вона дозволяє суб'єкту свідомо обирати найбільш оптимальні та ефективні шляхи практичної реалізації своїх суб'єктивних прав і сумлінного виконання юридичних обов'язків. Заснована на глибокій повазі до правових засад, така життєва позиція безпосередньо сприяє тому, що виконання вимог закону стає для людини природною та невід'ємною повсякденною потребою. Належна якість та високий рівень розвитку індивідуальної правової культури людини виступають фундаментальною й обов'язковою передумовою для повноцінного практичного здійснення її суб'єктивних прав, засадничих свобод та юридичних обов'язків. У контексті теоретичного аналізу цієї проблематики дослідниця І. В. Підкуркова слушно зазначає, що про наявність сформованої правової культури у суб'єкта права можна аргументовано стверджувати лише тоді, коли він не просто володіє юридичною інформацією, а глибоко знає, адекватно розуміє, свідомо інтерпретує та об'єктивно оцінює власні права, свободи й обов'язки, а також активно й ефективно втілює їх у своїй повсякденній практичній діяльності [32, с. 209].

Варто наголосити, що від специфіки та реального стану реалізації правового статусу громадян у межах конкретного соціуму безпосередньо залежить результативність функціонування всієї національної правової системи загалом. Рівень ефективності впровадження у життя нормативних прав та юридичних

обов'язків слугує наочним, об'єктивним показником, який наочно демонструє стан зміцнення законності, стабільності правопорядку в державі, а також загальний ступінь зрілості її правокультурного простору. Загальний стан правової культури соціуму детермінується наявністю фундаментальної, конституційно зафіксованої та нормативно гарантованої системи суб'єктивних прав, засадничих свобод і юридичних обов'язків усіх його членів. Водночас про належний рівень індивідуальної правової культури конкретного суб'єкта свідчить насамперед те, як саме він усвідомлює, внутрішньо оцінює та фактично виконує покладені на нього правові обов'язки у повсякденній дійсності.

Специфіка сприйняття та відображення правової матерії індивідуальною свідомістю перебуває у безпосередній залежності від ступеня правокультурного розвитку особи і водночас здійснює зворотний детермінуючий вплив на її подальшу еволюцію. Саме тому одним із ключових та визначальних елементів внутрішнього змісту правової культури людини є її індивідуальне, суб'єктивно-психологічне ставлення до юридичних прав та обов'язків, через призму якого наочно виражається психологічна диспозиція особистості щодо права як самостійної соціокультурної цінності, а також щодо нормативних вимог, які у ньому містяться. У цьому ж контексті повноцінно розкривається ставлення індивіда до режиму законності, стабільності правопорядку та засадничих правових основ державного і суспільного життя. Варто зауважити, що суб'єктивно-психологічне ставлення до юридичних прав та обов'язків, яке безпосередньо упередметнюється у правомірній поведінці, віддзеркалює не лише базові ціннісні орієнтири людини відносно правових феноменів, але й репрезентує праксеологічний, поведінковий аспект правової культури особистості. У контексті теоретико-методологічного аналізу цієї проблеми дослідниця Є. В. Аграновська слушно наголошує на тому, що правова культура одночасно виступає специфічним ментальним відображенням наявної правової дійсності та безпосередньо виконує функцію дієвого регулятора людської поведінки в юридичній сфері соціуму [33].

Повсякденна життєдіяльність людської особистості розгортається у чіткій відповідності до певних нормативно-ціннісних стандартів, які на теоретичному та практичному рівнях формалізуються через фундаментальні правові категорії суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Зазначені категорії виступають концентрованим вираженням індивідуальних та суспільних уявлень про належний порядок речей, легітимність і соціальну справедливість, визначаючи при цьому найбільш істотні та базові правила людської поведінки, її цивілізаційні еталони. Саме у просторі прав та обов'язків знаходить своє адекватне відображення та упередметнення вся об'єктивна правова дійсність. Безпосередньо у цей складний процес пізнання та нормотворчості імпліцитно інтегрована й індивідуальна правова культура особистості. Різноманітні явища та процеси правового життя соціуму опосередковуються не лише внаслідок імперативної дії офіційних нормативно-правових приписів держави, а й завдяки суб'єктивному вибору людиною власного оцінного ставлення до системи наявних прав та обов'язків, які вона згодом безпосередньо реалізує у своїй практичній діяльності.

Варто наголосити, що особистісне ставлення до правової дійсності, виступаючи критично важливим етапом її ментального відображення суб'єктом, охоплює собою не лише раціональне пізнання явищ суто юридичного порядку. Воно обов'язково передбачає глибоке внутрішнє усвідомлення, аксіологічне осмислення та рефлексію індивіда щодо власних прав, засадничих свобод та юридичних обов'язків, оскільки саме крізь призму такого індивідуального

сприйняття людина починає адекватно усвідомлювати право як унікальний соціальний інститут загалом, розуміти специфіку окремих галузей національного законодавства та приймати виважені, правомірні рішення у конкретних повсякденних правових ситуаціях. Саме по собі раціональне сприйняття чи формальне знання індивіда про власні суб'єктивні права, юридичні обов'язки та заходи відповідальності ще не здатне автоматично сформувати його цілісне, зріле ставлення до правового життя соціуму. Таке первинне усвідомлення обов'язково має пройти крізь призму їхньої внутрішньої аксіологічної оцінки, яка виступає критично важливим аспектом індивідуальної правової культури. Особистісна диспозиція щодо правової дійсності значною мірою детермінується тим, як саме людина оцінює наявні права, засадничі свободи й обов'язки, що апріорі передбачає внутрішнє зіставлення офіційних правових норм із власними повсякденними потребами, життєвими інтересами, психологічними мотивами, стратегічними цілями та базовими соціальними установками.

Залежно від характеру узгодження нормативних приписів із цими внутрішніми потребами та інтересами, людська особистість обирає один із декількох поведінкових шляхів, вона або абсолютно свідомо координує власні вчинки із визначеними у законодавстві правомірними зразками, або ж здійснює суто зовнішньо правомірні дії, які, позбавлені глибокої внутрішньої мотивації та виконуються конформістськи чи під страхом санкцій, або ж взагалі демонструє схильність до девіації та відхилення від правових еталонів поведінки. Саме позитивна внутрішня оцінка тієї моделі поведінки, яка пропонується офіційною правовою нормою, становить фундаментальну психологічну основу для здійснення ширих, усвідомлених правомірних вчинків. У межах філософсько-правового аналізу під оцінювальною діяльністю в юридичній сфері доцільно розуміти складний інтелектуально-психічний процес, під час якого конкретні суспільні відносини, а також чинні механізми їхнього державного регулювання ніби ретельно вимірюються та тестуються суб'єктом шляхом їхнього безпосереднього співвіднесення із фундаментальними правовими принципами, ідеями справедливості та гуманізму.

Феномен правової культури виступає фундаментальним опосередковувальним складником та інтеграційним містком, який органічно пов'язує об'єктивно наявну правову дійсність із безпосередньою правовою поведінкою людської особистості. Саме від ступеня зрілості та якісного рівня розвитку індивідуального правокультурного простору прямо залежить характер вчинків і загальна лінія поведінки людей у юридичній сфері соціуму. Проактивна правова поведінка особистості виконує важливу регулятивну функцію, оскільки вона дозволяє раціонально координувати, збалансовувати та гармонізувати загальносуспільні прагнення із суто персональними цілями, приватними інтересами та внутрішніми психологічними мотивами суб'єкта.

Будь-яка діяльність та поведінкові прояви індивіда у правовій галузі детермінуються динамічною взаємодією, а також ступенем відповідності між колективними (суспільними) та егоцентричними (особистісними) початками, рівно як і специфікою довгострокових інтересів, життєвих орієнтирів та ціннісних пріоритетів конкретної особи. У цьому контексті ідеологічні та психологічні компоненти, які у своїй сукупності утворюють внутрішню архітектоніку правової культури людини, спираються на її базові аксіологічні установки. Завдяки цьому

вони виступають потужним внутрішнім каталізатором, який забезпечує ефективно та природну трансформацію абстрактних офіційних правових приписів держави у реальну, практичну та усвідомлену поведінку людських спільнот.

Таким чином, у просторі правової культури максимально повно та репрезентативно акумулюються якісні параметри правового життя соціуму, а також ступінь успішного засвоєння й інтеграції фундаментальних юридичних цінностей, які були вироблені тривалим світовим та вітчизняним державно-правовим досвідом. При цьому в межах методології нашого дослідження необхідно керуватися імперативом, згідно з яким загальний стан правокультурного простору суспільства перебуває у прямій залежності від рівня правосвідомості населення. Це визначається глибиною внутрішнього засвоєння громадянами таких правових феноменів, як абсолютна цінність прав і свобод людини, а також нормативно-ціннісний пріоритет законних інтересів особистості над статичними інтересами державного апарату. У контексті обґрунтування цих положень відомий український правознавець Ю. М. Тодика свого часу справедливо наголошував на тому, що високий рівень правової культури виступає ключовою та невід'ємною ознакою справжньої правової держави. Учений аргументував, що у тих соціокультурних системах, де правова культура не забезпечена належним чином, стає апріорі неможливим гарантування реальної свободи, особистої безпеки індивіда та його проактивної громадянської активності. Відтак, розвинена правова культура має виконувати важливу телеологічну функцію — цілеспрямовано служити процесам інституційного формування та практичного зміцнення в Україні демократичної, правової та соціальної держави [34].

Належна якість та високий рівень розвитку правової культури виступають фундаментальною, невід'ємною основою для розбудови справжнього демократичного суспільства, а також слугують ключовим барометром і показником загальної зрілості всієї національної правової системи держави. Феномен правової культури функціонує як потужний соціокультурний чинник, який здійснює першочерговий та активний детермінуючий вплив на нормативне регулювання, координцію та стабілізацію всього спектра складних соціальних процесів у межах соціуму. Саме тому сучасний вектор державної політики в Україні у сфері формування та підвищення рівня правокультурної зрілості громадян спирається на пріоритетність прав, свобод людини та на засадничий антропологічний принцип права. Цей людиноцентричний орієнтир безпосередньо упредметнюється у процесі поетапного підняття правової культури українського суспільства через низку стратегічних взаємопов'язаних напрямків. Передусім це передбачає послідовне формування внутрішнього почуття права та непохитної законності у свідомості кожної особистості, що супроводжується успішним опануванням передовими досягненнями сучасного логіко-правового мислення та правової рефлексії. Поряд із цим актуалізується потреба системного вдосконалення всього масиву національного законодавства та кардинального підвищення якісного рівня ведення законопроектних робіт на всіх стадіях нормотворчості.

Розвиток правової культури також вимагає всебічної оптимізації практичних механізмів безпосередньої реалізації та застосування права у повсякденній юридичній практиці, що має відбуватися паралельно з послідовним втіленням у державне життя концепції поділу влади задля балансу в управлінні. Нарешті, вагомим чинником цього поступу стає надійне збереження кращих історичних традицій у поєднанні з активним упровадженням прогресивних новацій у су-

часну вітчизняну систему юридичної освіти, яка виступає головним інструментом відтворення правокультурних цінностей. Результативне та успішне втілення в життя державної політики, спрямованої на комплексне формування правової культури населення, об'єктивно вимагає двовекторного підходу. З одного боку, це передбачає обов'язкове створення належних інституційних умов та соціокультурного середовища, необхідних для повноцінного засвоєння фундаментальних юридичних знань кожним окремим членом суспільства. З іншого боку, цей процес імперативно потребує глибокої диференціації та гнучкої адаптації системи правової освіти з обов'язковим урахуванням специфіки, потреб та ціннісних орієнтирів різноманітних соціальних груп. З огляду на це, перед сучасною Україною постає нагальне практичне завдання, яке полягає у забезпеченні пріоритетного розвитку правокультурного простору через органічне взаємоврахування, збалансування та системну інтеграцію індивідуальних інтересів людини і стратегічних запитів усього суспільства. Розробка такої системи суспільних пріоритетів та спільних телеологічних цілей має здійснюватися виключно на міцному фундаменті людиноцентричного, антропологічного принципу права.

Ефективним практичним механізмом досягнення зазначеної мети повинен виступити компетентний, раціонально аргументований та інклюзивний правовий дискурс. Аналізуючи складні проблеми та виклики сучасної правової реальності в Україні, де становлення тривких демократичних інститутів є безпосереднім результатом неухильного та правильного застосування легітимних правових процедур, слід чітко усвідомлювати важливу закономірність. Будь-яка відмінність у тактичних шляхах, темпах та специфічних умовах реалізації цих нормативних процедур пов'язана переважно не з наявністю якихось взаємовиключних чи альтернативних векторів розвитку, а зумовлена насамперед різною мірою фактичного наближення конкретних правових інститутів до загальновизнаного та об'єктивно необхідного правового ідеалу.

Сучасний етап розвитку вітчизняної юридичної доктрини та державно-правової практики вимагає концептуального осмислення феномену, який став визначальним для виживання українського соціуму - воєнної правової культури. В умовах повномасштабної збройної агресії та введення правового режиму воєнного стану традиційна правосвідомість зазнає корінної трансформації - воєнна правова культура не є просто сукупністю знань про закони і звичаї війни, у філософсько-антропологічному вимірі вона постає як особливий стан колективного та індивідуального духу, за якого правові імперативи захисту Вітчизни, солідарності та самообмеження трансформуються у внутрішній психологічний закон буття особистості. Специфіка воєнної правової культури полягає у новому балансі між інституційним (стримувальним) та людиномірним (стимулювальним) началами права. Якщо у мирний час антропологічний принцип вимагав мінімізації державного втручання та максимального розширення індивідуальної автономії, то в реаліях екзистенційної загрози сам інстинкт самозбереження людини переформатовує сприйняття правових обмежень. У цьому контексті раціональний правовий дискурс, що розгортається в українському суспільстві, демонструє унікальну інтеграцію егоцентричних інтересів індивіда та стратегічних цілей нації.

Воєнна правова культура підносить вітальну енергію спротиву до рівня високої духовності й моралі. Це знаходить свій вияв у масовому волонтерському русі, безпрецедентному рівні правомірної поведінки та солідарному виконанні

військового обов'язку. Правова освіта і виховання у межах цієї парадигми зміщують акценти з абстрактного індивідуалізму на виховання відповідального громадянина-захисника, для якого закон стає інструментом інженерії безпеки та відновлення справедливості. Звідси випливає, що воєнна правова культура сучасної України є найвищим показником зрілості її правової системи, оскільки вона доводить спроможність людиноцентричного права залишатися дієвим регулятором навіть у стані найвищого соціального хаосу та руйнації, наближаючи суспільство до ідеалу стійкої, правової та захищеної держави. За умов екзистенційної загрози для існування нації традиційні поведінкові паттерни та ціннісні орієнтири суб'єктів права зазнають корінної переорієнтації, де базовим імперативом стає збереження державності та захист природного права на життя.

Ключовою особливістю воєнної правової культури виступає кардинальне переформатування класичного ліберального людиноцентризму. За мирних умов антропологічний принцип права вимагає максимального розширення індивідуальної автономії та мінімізації державного втручання, проте в реаліях війни егоцентричний пріоритет особистих інтересів органічно трансформується у солідарну відповідальність. Це зумовлює добровільну та усвідомлену легітимізацію суб'єктами права навіть найжорсткіших нормативних обмежень і тимчасових зупинень певних конституційних свобод. Такі заходи, як мобілізаційні обов'язки, комендантська година чи специфічні процедури військово-цивільного управління, більше не сприймаються самодостатньою особою як вияв відчуженого державного диктату, а інтерпретуються як безальтернативна й об'єктивно необхідна умова збереження правопорядку та самого майбутнього демократичного вибору. На рівні ментальності відбувається мобілізація правосвідомості, за якої внутрішня мотивація громадян зміщується від пасивного конформізму до проактивного служіння, а позитивне законодавство повністю підпорядковується фундаментальним ідеям справедливості та колективної самооборони. Праксеологічні вияви воєнної правової культури у повсякденному суспільному житті є багатоаспектними та репрезентують високий рівень зрілості соціуму. Насамперед це фіксується через масовий правовий альтруїзм, який знаходить своє практичне упредметнення у масштабному волонтерському русі, координації гуманітарних та оборонних процесів, а також у наданні безоплатної юридичної допомоги постраждалим. Подібна активність перетворюється на нову соціокультурну норму правомірної поведінки. Крім того, воєнний стан актуалізує високий ступінь індивідуальної самодисципліни населення, що веде до помітного зниження рівня загальнокримінальної злочинності та дестабілізувальних девіацій.

Традиційний аналітичний спротив індивіда державним інституціям трансформується у конструктивну синергію з органами військового командування, що дозволяє утримувати баланс між вітальною енергією спротиву та правовим порядком. Змінюється й професійна деонтологія всієї правничої спільноти - діяльність суддів, правоохоронців та адвокатів позбавляється надмірного бюрократизму, переорієнтовуючись на оперативне забезпечення безпеки та захист національних інтересів. Відтак, воєнна правова культура виступає головним стабілізуючим чинником правової системи, який трансформує первинний інстинкт самозбереження людини у високоорганізовану, конструктивну та культурно зумовлену силу захисту правової держави. Запровадження правового режиму воєнного стану виступає радикальним трансформаційним чинником,

який докорінно змінює не лише функціонування державних інститутів, а й внутрішню архітектуру індивідуальної та колективної правосвідомості. У межах антропологічної парадигми права цей період позначається переходом від статичного сприйняття юридичних норм до їх динамічного, екзистенційного переосмислення.

Правовідносини воєнного часу висувають перед суб'єктами права вимоги, які в мирний час могли б інтерпретуватися як надмірне втручання у приватну сферу особистості. Проте в умовах повномасштабного збройного протистояння характер відображення права людською свідомістю зазнає специфічної еволюції, де ключовим регулятором стає усвідомлення взаємозв'язку між колективною безпекою та збереженням індивідуального буття. Головним свідченням і показником високого рівня правової культури українського суспільства в цей критичний період став феномен добровільної та усвідомленої згоди громадян на суттєве обмеження низки власних конституційних прав і свобод. З погляду філософії права, таке самообмеження не є проявом слабкості чи пасивності, навпаки, воно репрезентує собою найвищий ступінь громадянської зрілості та раціональності, коли самодостатні суб'єкти правової системи самостійно, на рівні внутрішніх ціннісних орієнтацій, визнають пріоритет загальнонаціональної безпеки над тимчасовим комфортом ліберальних свобод. Подібна динаміка правосвідомості наочно демонструє дієвість антропологічного принципу, де людина виступає не пасивним об'єктом правового тиску, а активним творцем правової реальності. Суспільство інтегрує свої зусилля з інститутами військового управління на основі негласного суспільного договору воєнного часу - тимчасове звуження простору індивідуальних прав є ціною, яка свідомо сплачується за гарантування фундаментального природного права на життя та національний суверенітет. Це підтверджує, що в українському соціумі сформувався новий тип активної та сильної особистості, здатної розв'язувати суперечності між вітальним егоїзмом та суспільним обов'язком через раціональну оцінку ризиків.

Таким чином, готовність до легітимного самообмеження заради вищої мети безпеки стає беззаперечним доказом цивілізаційної зрілості правової системи, де правова культура виступає надійним внутрішнім щитом, що утримує суспільство від хаосу та деструкції перед обличчям тотальної війни. У межах філософсько-антропологічного аналізу сучасної правової реальності України волонтерський рух та масштабний цивільний спротив постають не просто як спонтанні соціокультурні реакції на зовнішню загрозу, а як фундаментальні акти найвищого рівня правової та громадянської культури. З погляду теорії права, класична модель взаємодії індивіда та держави зазвичай будується на пасивному виконанні нормативних приписів під загрозою застосування санкцій. Проте український досвід екзистенційного протистояння продемонстрував унікальний феномен якісно нового типу суспільної свідомості, де виконання конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, її незалежності та територіальної цілісності повністю втратило характер примусовості, перетворившись на глибоку, органічну внутрішню культуру самих громадян. Ця інтерналізація правових обов'язків означає, що абстрактна норма Основного Закону була максимально осмислена та асимільована особистістю, ставши її персональним ціннісним імперативом і життєвою потребою. Волонтерська діяльність у цьому контексті виступає вищим праксеологічним виявом правового альтруїзму та людиномірності. Коли тисячі самодостатніх суб'єктів права без зовнішнього

державного примусу акумулюють інтелектуальні, матеріальні та логістичні ресурси задля забезпечення оборони та порятунку людських життів, вони реалізують стимулювальну функцію правової культури на практиці. Цивільний спротив, своєю чергою, демонструє повне подолання вітального егоїзму та страху: первинний інстинкт самозбереження трансформується правосвідомістю у конструктивну, високоорганізовану солідарну силу, яка захищає не просто територію, а сам правопорядок і цивілізаційний вибір нації.

Таким чином, перетворення оборонного обов'язку на внутрішню культуру українців докорінно переформатовує вітчизняний правокультурний простір. Суспільство довело, що воно здатне самоорганізовуватися на засадах раціонального дискурсу та взаємного визнання, де кожен індивід усвідомлює себе не відокремленим атомом ринкових відносин, а невід'ємною частиною солідарного цілого. Волонтерство та спротив стали тими унікальними інструментами, які збалансували природні імпульси людини з її високими духовними прагненнями. Це підтверджує, що сучасна українська правосвідомість досягла ступеня зрілості, за якого захист правових і гуманістичних цінностей здійснюється не через страх перед законом, а через непереборне внутрішнє переконання у його вищій справедливості та життєвій необхідності для існування правової держави. Захист правокультурного простору в умовах повномасштабної війни вимагає не лише зовнішнього збройного спротиву, а й безкомпромісного внутрішнього очищення соціуму від деструктивних антиправових явищ.

Ключовими викликами для стабільності національної правової системи в цей період стають правовий нігілізм та колабораціонізм. У межах філософсько-антропологічної парадигми зазначені феномени інтерпретуються як крайні прояви руйнівного егоїстично-вітального початку, за яких індивід повністю нівелює суспільні цінності, зраджує принципи солідарності та свідомо руйнує правову тканину власної держави. Відтак, системна протидія цим деструкціям є не просто завданням репресивного апарату, а фундаментальною умовою збереження цивілізаційної зрілості та стійкості правової системи. Правовий нігілізм у воєнний час набуває специфічних, вкрай небезпечних форм. Він може виявлятися у спробах виправдання протиправної поведінки екстремальними обставинами, ігноруванні легітимних наказів і процедур військово-цивільного управління або у мародерстві та корупційних зловживаннях на тлі суспільної трагедії. З погляду людиноцентричного права, такий нігілізм є ознакою недорозвиненості індивідуальної правосвідомості, коли особа редукує правопорядок до хаосу, керуючись виключно мотивами особистого збагачення чи виживання за рахунок інших.

Державна політика у цій сфері, що спирається на антропологічний принцип, передбачає поєднання жорстких інституційних санкцій із активним правовим вихованням, яке доносить до кожного громадянина розуміння того, що правова дисципліна у часи війни є синонімом національної безпеки. Ще більшою екзистенційною загрозою для правової культури виступає колабораціонізм, який репрезентує повну ціннісну деградацію суб'єкта права та його відмову від взаємного визнання у межах рідного соціуму. Свідоме співробітництво з ворогом, допомога окупаційним структурам чи публічне виправдання агресії є актами тотального нівелювання правової ідентичності. Протидія колабораціонізму в Україні здійснюється через чіткі кримінально-правові процедури, які, проте, суворо дотримуються стандартів законності та справедливості, що само

по собі демонструє перевагу високої правової культури над варварством загарбника. Успішна ліквідація цих явищ доводить, що українське суспільство спроможне оперативно нейтралізувати деструктивні внутрішні імпульси, трансформуючи правову реальність на засадах беззастережної поваги до суверенітету, правопорядку та невід'ємних прав людської особистості.

Таким чином, теоретико-методологічне та філософсько-правове дослідження людини як центрального суб'єкта правової культури та сучасної освітньої парадигми крізь призму антропологічного виміру дозволяє сформулювати цілісну систему наукових узагальнень. Феномен правової культури в межах людиноцентричного підходу постає не як зовнішній, механічно нав'язаний державою інструмент тиску, а як складний результат внутрішнього духовного самовдосконалення особистості. Розвиток правової системи суспільства безпосередньо зумовлений якісним наповненням її інтернального ядра, тобто професійною діяльністю інтелектуальної юридичної еліти та рівнем особистісної правової культури безпосередніх законотворців, адже тільки за умови високої внутрішньої правосвідомості творців законів нормативні акти здатні адекватно відображати автентичний національний дух, історичний код народу та реальні повсякденні потреба кожної окремої людини. При цьому соціально-економічні трансформації ринкового суспільства, що базуються на індивідуалізмі та жорсткій конкуренції, неминуче провокують загострення вітальних, первинних характеристик людини, таких як егоїзм та деструктивна агресивність, у зв'язку з чим право виступає унікальним соціокультурним регулятором, здатним олюднювати природні імпульси особистості та спрямовувати їх у конструктивне, суспільно корисне русло.

Процес гармонізації сутнісних протиріч людини між її біологічною вітальністю та високою духовністю забезпечується через перехід від суто інституційної до людиномірної функції правової культури, де головними факторами виступають системна правова освіта та цілеспрямоване правове виховання. Формування нового типу проактивної, сильної особистості, здатної брати на себе повну відповідальність за власну долю та правову поведінку, неможливе в ізоляції, оскільки становлення суб'єкта як діяльного носія правової культури відбувається виключно в умовах інтерсуб'єктивності через механізми взаємного визнання під час раціонально аргументованого суспільного дискурсу. При цьому оцінювальна діяльність у сфері права дозволяє індивіду не просто формально засвоювати юридичні знання, а внутрішньо співвідносити чинні нормативні приписи із фундаментальними правовими принципами свободи, рівності та справедливості, перетворюючи виконання закону на особисту життєву потребу.

Екзистенційні випробування сучасної повномасштабної війни додатково актуалізували появу унікального феномену - воєнної правової культури українського суспільства, яка репрезентує собою найвищий ступінь цивілізаційної та громадянської зрілості національної правової системи. Це знайшло свій безпосередній вияв у добровільній та усвідомленій згоді громадян на легітимне обмеження певних ліберальних свобод заради спільної безпеки, а також у перетворенні конституційного обов'язку захисту Вітчизни на органічну внутрішню культуру нації, де масштабний волонтерський рус та цивільний спротив поставали як акти вищого правового альтруїзму, що інтегрували особистісні інтереси людини з телеологічними цілями оборони держави.

Важливим вектором захисту національного правокультурного простору в умовах воєнного стану є безкомпромісна протидія внутрішнім деструктивним

явищам, зокрема правовому нігілізму та колабораціонізму, які за своєю суттю є проявами тотальної ціннісної деградації правосвідомості та нівелювання правової ідентичності особистості. Успішне подолання цих викликів на основі суворого дотримання стандартів законності доводить спроможність українського соціуму оперативно каналізувати деструктивні імпульси та підтверджує, що сучасна державна політика у сфері правової освіти та виховання має бути остаточно зорієнтована на розбудову самобутньої, стійкої, демократичної та правової держави. У межах такої реформованої системи особистість остаточно утверджується як найвища соціальна цінність, чий антропологічний вимір та екзистенційні права стають головним орієнтиром для будь-яких інституційних та освітніх трансформацій у вітчизняному правовому просторі.

Список використаних джерел:

- 1.Кривицький Ю. В. Правове виховання та правова реформа: прояви взаємозв'язку і взаємовпливу. Юридичний вісник. 2022. № 2. С. 100- 108. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.voi2.2327>
- 2.Нестеренко О. М., Горбова Н. А. Теоретична модель правовиховного процесу в його динаміці. Правові новели. 2020. № 11. С. 16-22. URL: http://www.legalnovels.in.ua/journal/11_2020/4.pdf
- 3.Гоцуляк Ю. В. Онтологічне праворозуміння в соціологічній доктрині права. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2020. Випуск 60. С. 215-218.
DOI: <https://doi.org/10.32782/23073322/2020.60.47>.
URL: <https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/1471/1>
4. Варакута Н., Оніщенко Н. Правова обізнаність у фокусі історичної генези. Матеріали конференцій МЦНД : матеріали міжнар. наук.практ. конф. (30 серпня 2024 р., м. Рівне, Україна). Київ : МЦНД, 2024. С. 55-57. DOI: <https://doi.org/10.62731/mcnd30.08.2024.002>.
5. Дієго Феліпе А. К., Тацій В. Я., Магда Джулісса Р. Б., Данильян О. Г. Значення критичного мислення у житті сучасного суспільства. Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2020. № 3(46). С. 11-27.
6. Правова пропаганда: Інформаційно-правова система ЛІГА:ЗАКОН. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/TS001514>
7. Денисюк Ж. З. Пропаганда та контрпропаганда в контексті стратегій державної інформаційної політики. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління. 2021. Том 32 (71). № 2. С. 46-51.
URL: http://pubadm.vernadskeyjournals.in.ua/journals/2021/2_2021/10.pdf
8. Клімова Г. П. До питання про сутність правової культури. Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 3. С. 180-182. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_2013_3_23
9. Тодика Ю. М. Конституційно-правові засади формування правової культури в умовах розбудови демократичної держави. *Право України*. 2023. № 2. С. 65-80. URL: https://pravoizdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=5483&download_id=1929&srsId=AfmBOooQJfqWmk9HwJKL7RquB6h_howU6Ve4flkraoaVAjp2hjXfAlY
- 10.Оніщенко Н. М. Правове регулювання, правовий вплив та правове забезпечення: індекс взаємовизначеності. Правова держава. 2020. Вип. 31. С. 46-53.

URL: http://pravova_derzhava.org.ua/files/pravova_derjava.vipusk-31_2020_.pdf#page=46

11. Козюбра М. І. Практична філософія права : Монографія. Київ : Дух і Літера, 2024. 496 с. URL: <https://nashformat.ua/pdf-preview/praktychna-filosofiya-prava-monografiya-948182?srsltid=AfmBOoq9C5oTg4vwxXGBoRn5dcnhhLOTXJOnW4Vpheeew062oLQisNcP2>

12. Маркович Х.М. Правова ідеологія як державносуспільний феномен: дис. на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2025. 249 с. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2025/radaphd/30241/markovychdissertaton.pdf>

13. Парута О. Правова соціалізація і сугестивні методи впливу на правосвідомість: користь і небезпека. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: "Юридичні науки". Том. 12. 2025. № 1 (45). С. 195-201.

DOI: <https://doi.org/10.23939/law2025.45.195>. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2025/mar/38479/25028345maket199205.pdf>

14. Завальнюк В.В. Антропологізація права: традиції та сучасність: монографія. Одеса : Юридична література, 2018. с. 310-344.

URL: [http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21CO M=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21FMT=JwU_B&S21ALL=%28%3C.%3EU%3D%Do%A5002.9\\$%3C.%3E%29&Z21ID=&S21SRW=GOD&S21SRD=DOWN&S21ST N=1&S21REF=10&S21CNR=20](http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21CO M=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21FMT=JwU_B&S21ALL=%28%3C.%3EU%3D%Do%A5002.9$%3C.%3E%29&Z21ID=&S21SRW=GOD&S21SRD=DOWN&S21ST N=1&S21REF=10&S21CNR=20)

15. Чорнописька В. З. Проблема дефініції "правових цінностей" у сучасному науковому дискурсі. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки. 2020. Т. 7, № 1. С. 89–98. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2020/may/21490/17.pdf>

16. Внукова Н., Сотська Г. Трансформація освіти для досягнення Цілей сталого розвитку – 2030: нова педагогічна парадигма. Вісник Кафедри ЮНЕСКО «Неперервна професійна освіта XXI століття». 2023. № 1(7). С. 7-21.

DOI: [https://doi.org/10.35387/ucj.1\(7\).2023.721](https://doi.org/10.35387/ucj.1(7).2023.721). URL: <https://www.unescojournal.com.ua/index.php/journal/article/view/76/68>

17. Воробієнко П. Роль освіти в досягненні цілей сталого розвитку ООН. Вісник Національної академії педагогічних наук України. 2023. № 5 (1). 209 С. 18. DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5113>.

URL: <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/351/413>

18. Довганич В. Особливості реалізації правової ідеології у правосвідомості та правовій культурі: історикоправова ретроспектива. Прикарпатський юридичний вісник. 2023. №2 (49). С. 3–7.

URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v2_2023/1.pdf

19. Кривицький Ю. Ідеологія правової реформи: теоретичний вимір. Публічне право. 2022. № 3 (47). С. 70–79.

URL: <https://www.publichnepravo.com.ua/files/47/10.pdf>

20. Михайліна, Т. В., Гоцуляк, Ю. В. Роль правосвідомості в еволюції політичної системи України. Академічні візії. 2023. Випуск 24 .DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10333944>.

URL: <https://academyvision.org/index.php/av/article/view/769/710>

21. Зигмунд Фройд "Вступ до психоаналізу". URL: <https://samorozvytok.info/content/zigmund-froyd-vstup-do-psihoanalizu>

22. Маркс К. Капітал. Том 1. с. 775-776.

URL: https://www.marxists.org/ukrainian/marxengels/kapital/Kapital_Tom_1_Knyha_1.pdf

23. Камінська Н. Правові цінності Європейського Союзу та їхній вплив на національні правопорядки. *Право України*. 2024. № 7.

DOI: <https://doi.org/10.33498/louu202407056>.

URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2024_7s4095.pdf

24. Стаднік І., Гоцуляк Ю. Лібералізм та основоположні правові цінності: сучасний погляд на співвідношення. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2024. № 2. С. 51-61.

DOI: <https://doi.org/10.31558/27865835.2024.2.6>.

URL: <https://r2.donnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d9foa0e6e9cc-420d93e07ec5b50fo45b/content>

25. Горні К. Невротична особистість нашого часу / пер. з англ. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2021. С. 192-195.

URL: <https://psylib.org.ua/books/hornko2/index.htm>

26. Фромм Е. Анатомія людської деструктивності / пер. з нім. Львів : Видавництво Астролябія, 2022. С. 246-249.

URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/from_an/01.php

27. Бородайко П. К. Вплив правової культури на формування правової політики та механізми правового заохочення в умовах сучасного суспільства. дис. на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила», ІваноФранківськ, 2025. 198 с.

URL: http://repository.ukd.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1695/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D0%B9%D0%BA%D0%BE_27%BB%D1%8E%D1%822025_%D0%B4%D1%80%D1%83%D0%BA.pdf?sequence=1&isAllowed=y

28. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / пер. з нім. Харків : Фоліо, 2021. С. 384-386.

URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3781>

29. Габермас Ю. Свідомість суспільства і комунікативна дія / пер. з нім. Київ : Дух і Літера, 2022. С. 112-115.

URL: <https://ru.scribd.com/document/544455452/%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B0-%D1%82%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D1%8E%D1%80%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%B0-%D0%B3%D0%B0%D0%BC%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%81%D0%B0>

30. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософсько-антропологічний вимір : монографія. Хмельницький : ХУУП імені Леоніда Юзькова, 2021. С. 7-9.

URL: https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/122634/PDF/02_Grisuk_O_Ludska_gidnist_u_pravi.pdf

31. Суходоля М. Фактичний стан правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості. Підприємництво, господарство і право. 2021. №1. DOI <https://doi.org/10.32849/26635313/2021.1.35>.

URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/1/36.pdf>

32. Коч С., Узун Ю. Між демократією та диктатурою: парадокс теорії суспільного вибору. Науковий журнал «Політикус». 2025. Вип. 3. С. 6472.

DOI: <https://doi.org/10.24195/24149616.20253.10>

URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/23208/1/Koch%20Svitlana%20Vadymivna.pdf>

33. Цмоць У. Правова праксеологія як чинник ефективності юридичної практики. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2023. № 4. С. 155164.

DOI <https://doi.org/10.32782/23118040/2023418>.

URL: <http://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/law/article/view/819/800>

34. Барабаш О. Співвідношення юридичної науки, освіти та практики: пошук балансу між фундаментальною юридичною підготовкою та практичними навичками. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право. 2024. Випуск 82: частина 1. С. 1118.

DOI <https://doi.org/10.24144/23073322.2024.82.1.1>.

URL: <http://visnykpravo.uzhnu.edu.ua/article/view/303522/295589>

References

1. Kryvytskyi, Yu. V. (2022). Pravove vykhovannia ta pravova reforma: proiavy vzaiemozv'iazku i vzaiemovplyvu [Legal education and legal reform: manifestations of interrelation and mutual influence]. Yurydychnyi visnyk, 2, 100–108. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.voi2.2327> [in Ukrainian].
2. Nesterenko, O. M., & Horbova, N. A. (2020). Teoretychna model pravovykhovnoho protsesu v yoho dynamitsi [Theoretical model of the legal educational process in its dynamics]. Pravovi novely, 11, 16–22. Retrieved from http://www.legalnovels.in.ua/journal/11_2020/4.pdf [in Ukrainian].
3. Hotsuliak, Yu. V. (2020). Ontolohichne pravorozuminnia v sotsiolohichnii doktryni prava [Ontological understanding of law in the sociological doctrine of law]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo, 60, 215–218. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-3322/2020.60.47>. Retrieved from <https://r.donnu.edu.ua/bitstream/123456789/1471/1> [in Ukrainian].
4. Varakuta, N., & Onishchenko, N. (2024). Pravova obiznanist u fokusi istorychnoi henezy [Legal awareness in the focus of historical genesis]. In Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Rivne, Ukraine, August 30, 2024) (pp. 55–57). Kyiv: MTsND. DOI: <https://doi.org/10.62731/mcnd-30.08.2024.002> [in Ukrainian].
5. Diego Felipe A.-K., Tatsii, V. Ya., Magda Julissa R.-B., & Danylian, O. H. (2020). Znachennia krytychnoho myslennia u zhytti suchasnoho suspilstva [The importance of critical thinking in the life of modern society]. Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia, 3(46), 11–27 [in Ukrainian].
6. Pravova propahanda [Legal propaganda]. Informatsiino-pravova systema LIGA:ZAKON. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/TS001514> [in Ukrainian].
7. Denysiuk, Zh. Z. (2021). Propahanda ta kontrpropahanda v konteksti stratehii derzhavnoi informatsiinoi polityky [Propaganda and counterpropaganda in the context of state information policy strategies]. Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Derzhavne upravlinnia, 32(71)(2), 46–51. Retrieved from

- http://pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/2_2021/10.pdf [in Ukrainian].
8. Klimova, H. P. (2013). Do pytannia pro sutnist pravovoi kultury [On the essence of legal culture]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho". Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia*, 3, 180–182. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_2013_3_23 [in Ukrainian].
9. Todyka, Yu. M. (2023). Konstytutsiino-pravovi zasady formuvannia pravovoi kultury v umovakh rozbudovy demokratychnoi derzhavy [Constitutional and legal foundations of legal culture formation in the process of building a democratic state]. *Pravo Ukrainy*, 2, 65–80. Retrieved from https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=5483&download_id=1929 [in Ukrainian].
10. Onishchenko, N. M. (2020). Pravove rehuliuвання, pravovyi vplyv ta pravove zabezpechennia: indeks vzaiemovyznachenosti [Legal regulation, legal influence and legal provision: the index of interdependence]. *Pravova derzhava*, 31, 46–53. Retrieved from http://pravova-derzhava.org.ua/files/pravova-derjava.vipusk-31-_2020_.pdf [in Ukrainian].
11. Koziubra, M. I. (2024). *Praktychna filosofiia prava* [Practical philosophy of law]: Monohrafiia. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
12. Markovych, Kh. M. (2025). *Pravova ideolohiia yak derzhavno-suspilnyi fenomen* [Legal ideology as a state and social phenomenon] (Doctoral dissertation). Natsionalnyi universytet "Lvivska politekhnika", Lviv [in Ukrainian].
13. Paruta, O. (2025). *Pravova sotsializatsiia i suhestyvni metody vplyvu na pravosvidomist: koryst i nebezpeka* [Legal socialization and suggestive methods of influencing legal consciousness: benefits and dangers]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". Serii: Yurydychni nauky*, 12(1), 195–201. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2025.45.195> [in Ukrainian].
14. Zavalniuk, V. V. (2018). *Antropolohizatsiia prava: tradytsii ta suchasnist* [Anthropologization of law: traditions and modernity]: Monohrafiia. Odesa: Yurydychna literatura [in Ukrainian].
15. Chornopyska, V. Z. (2020). Problema definitsii "pravovykh tsinnosti" u suchasnomu naukovomu dyskursi [The problem of defining "legal values" in contemporary scientific discourse]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". Serii: Yurydychni nauky*, 7(1), 89–98. Retrieved from <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2020/may/21490/17.pdf> [in Ukrainian].
16. Vnukova, N., & Sotska, H. (2023). Transformatsiia osvity dlia dosiahnennia Tsilei staloho rozvytku – 2030: nova pedahohichna paradyhma [Transformation of education for achieving the Sustainable Development Goals 2030: a new pedagogical paradigm]. *Visnyk Kafedry UNESCO "Neperervna profesiina osvita XXI stolittia"*, 1(7), 7–21. DOI: [https://doi.org/10.35387/ucj.1\(7\).2023.7-21](https://doi.org/10.35387/ucj.1(7).2023.7-21). Retrieved from <https://www.unescojournal.com.ua/index.php/journal/article/view/76/68> [in Ukrainian].
17. Vorobiienko, P. (2023). Rol osvity v dosiahnenni tsilei staloho rozvytku OON [The role of education in achieving the UN Sustainable Development Goals]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, 5(1), 1–8. DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5113>. Retrieved from <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/351/413> [in Ukrainian].

- 18.Dovhanych, V. (2023). Osoblyvosti realizatsii pravovoi ideolohii u pravosvidomosti ta pravovii kulturi: istoryko-pravova retrospektyva [Features of the implementation of legal ideology in legal consciousness and legal culture: a historical and legal retrospective]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*, 2(49), 3–7. Retrieved from http://pjbv.nuoua.od.ua/v2_2023/1.pdf [in Ukrainian].
- 19.Kryvytskyi, Yu. (2022). Ideolohiia pravovoi reformy: teoretychnyi vymir [The ideology of legal reform: a theoretical dimension]. *Publichne pravo*, 3(47), 70–79. Retrieved from <https://www.publichnepravo.com.ua/files/47/10.pdf> [in Ukrainian].
- 20.Mikhailina, T. V., & Hotsuliak, Yu. V. (2023). Rol pravosvidomosti v evoliutsii politychnoi systemy Ukrainy [The role of legal consciousness in the evolution of Ukraine's political system]. *Akademichni vizii*, 24. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10333944>. Retrieved from <https://academyvision.org/index.php/av/article/view/769/710> [in Ukrainian].
- 21.Freud, S. Vstup do psykhoanalizu [Introduction to Psychoanalysis]. Retrieved from <https://samorozvytok.info/content/zigmund-froyd-vstup-do-psihoanalizu> [in Ukrainian translation].
- 22.Marx, K. Kapital [Capital] (Vol. 1, pp. 775–776). Retrieved from https://www.marxists.org/ukrainian/marxengels/kapital/Kapital_Tom_1_Knyha_1.pdf [in Ukrainian].
- 23.Kaminska, N. (2024). Pravovi tsinnosti Yevropeiskoho Soiuzu ta yikhonii vplyv na natsionalni pravoporiadky [Legal values of the European Union and their influence on national legal systems]. *Pravo Ukrainy*, 7. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2024-07-056>. Retrieved from https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2024_7-s4095.pdf [in Ukrainian].
- 24.Stadnik, I., & Hotsuliak, Yu. (2024). Liberalizm ta osnovopolozhni pravovi tsinnosti: suchasnyi pohliad na spivvidnoshennia [Liberalism and fundamental legal values: a contemporary view of their correlation]. *Pravnychi chasopys Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa*, 2, 51–61. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2024.2.6>. Retrieved from <https://r2.donnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d9f0a0e6-e9cc-420d-93e0-7ec5b50fo45b/content> [in Ukrainian].
- 25.Horney, K. (2021). Nevrotychna osobystist nashoho chasu [The Neurotic Personality of Our Time] (Trans. from English). Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”, pp. 192–195. Retrieved from <https://psylib.org.ua/books/hornko2/index.htm> [in Ukrainian].
- 26.Fromm, E. (2022). Anatomiiia liudskoi destruktyvnosti [The Anatomy of Human Destructiveness] (Trans. from German). Lviv: Vydavnytstvo Astroliabiia, pp. 246–249. Retrieved from https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/from_an/01.php [in Ukrainian].
- 27.Borodaiko, P. K. (2025). Vplyv pravovoi kultury na formuvannia pravovoi polityky ta mekhanizmy pravovoho zaokhochennia v umovakh suchasnoho suspilstva [The influence of legal culture on the formation of legal policy and mechanisms of legal encouragement in modern society] (Doctoral dissertation). Zaklad vyshchoi osvity “Universytet Korolia Danyla”, Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
- 28.Nietzsche, F. (2021). Tak kazav Zaratustra. Zhadannia vladly [Thus Spoke Zarathustra. The Will to Power] (Trans. from German). Kharkiv: Folio, pp. 384–386. Retrieved from <https://www.ukrplib.com.ua/world/printit.php?tid=3781> [in Ukrainian].

- 29.Habermas, J. (2022). Svidomist suspilstva i komunikatyvna diia [The Consciousness of Society and Communicative Action] (Trans. from German). Kyiv: Dukh i Litera, pp. 112–115. Retrieved from <https://ru.scribd.com/document/544455452> [in Ukrainian].
- 30.Hryshchuk, O. V. (2021). Liudska hidnist u pravi: filosofsko-antropolohichni vymir [Human dignity in law: a philosophical and anthropological dimension]: Monohrafiia. Khmelnytskyi: KhUUP imeni Leonida Yuzkova, pp. 7–9. Retrieved from https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/122634/PDF/02_Grisuk_O_Ludska_gi_dnist_u_pravi.pdf [in Ukrainian].
- 31.Sukhodolia, M. (2021). Faktychnyi stan pravovoi kultury naselennia Ukrainy yak vidobrazhennia deformovanoi pravosvidomosti [The actual state of legal culture of the population of Ukraine as a reflection of deformed legal consciousness]. Pidpriiemnytstvo, hospodarstvo i pravo, 1. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.35>. Retrieved from <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/1/36.pdf> [in Ukrainian].
- 32.Koch, S., & Uzun, Yu. (2025). Mizh demokratiieiu ta dyktaturoiu: paradoks teorii suspilnoho vyboru [Between democracy and dictatorship: the paradox of public choice theory]. Naukovyi zhurnal “Politykus”, 3, 64–72. DOI: <https://doi.org/10.24195/24149616.2025-3.10>. Retrieved from <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/23208/1/Koch%20Svitlana%20Vadymivna.pdf> [in Ukrainian].
- 33.Tsmots, U. (2023). Pravova prakseolohiia yak chynnyk efektyvnosti yurydychnoi praktyky [Legal praxeology as a factor of the effectiveness of legal practice]. Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriia yurydychna, 4, 155–164. DOI: <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2023-4-18>. Retrieved from <http://journals.lvduvs.lviv.ua/index.php/law/article/view/819/800> [in Ukrainian].
- 34.Barabash, O. (2024). Spivvidnoshennia yurydychnoi nauky, osvity ta praktyky: poshuk balansu mizh fundamentalnoiu yurydychnoiu pidhotovkoiu ta praktychnymy navychkami [The relationship between legal science, education and practice: searching for a balance between fundamental legal training and practical skills]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo, 82(1), 11–18. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.1>. Retrieved from <http://visnykpravo.uzhnu.edu.ua/article/view/303522/295589> [in Ukrainian].

УДК 347.72:336.763] (477:4-6ЄС)

**1.6. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ГАРМОНІЗАЦІЇ
ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ЦІННІ ПАПЕРИ
З ПРАВОМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

Іван Лісний,

старший викладач кафедри правознавства та фінансів,

Полтавський інститут економіки і права

pl_lisny@uu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-3157-6323>

**PROBLEMS AND PROSPECTS OF HARMONIZATION
OF UKRAINIAN LEGISLATION ON SECURITIES
WITH THE LAW OF THE EUROPEAN UNION**

Ivan Lisnyi,

Senior Lecturer, Department of Law and Finance,

Poltava Institute of Economics and Law

Анотація. У статті досліджуються актуальні проблеми гармонізації законодавства України у сфері обігу цінних паперів із правом Європейського Союзу в умовах євроінтеграційних процесів. Проаналізовано основні напрями адаптації національного законодавства до європейських стандартів функціонування ринку капіталу, зокрема щодо забезпечення прозорості фондового ринку, захисту прав інвесторів, діяльності професійних учасників ринку цінних паперів та цифровізації фінансових інструментів. Визначено ключові проблеми імплементації норм права ЄС у національну правову систему та окреслено перспективи подальшого вдосконалення цивільно-правового регулювання обігу цінних паперів в Україні.

Ключові слова: цінні папери, ринок капіталу, обіг цінних паперів, гармонізація законодавства, право Європейського Союзу, цивільно-правове регулювання, фондовий ринок, інвестори, євроінтеграція, фінансові інструменти.

Abstract. The article examines current issues related to the harmonization of Ukrainian legislation in the field of securities circulation with the law of the European Union in the context of European integration processes. The main directions of adapting national legislation to European standards of capital market functioning are analyzed, particularly with regard to ensuring stock market transparency, protecting investors' rights, regulating the activities of professional participants in the securities market, and the digitalization of financial instruments. The key problems of implementing EU legal norms into the national legal system are identified, and the prospects for further improvement of the civil law regulation of securities circulation in Ukraine are outlined.

Keywords: securities, capital market, securities circulation, harmonization of legislation, European Union law, civil law regulation, stock market, investors, European integration, financial instruments.

Глобалізація фінансових ринків та посилення інтеграційних процесів у сучасному світі обумовлюють об'єктивну необхідність зближення правових систем різних держав у сфері регулювання ринку цінних паперів. Розвиток транс-

національного капіталу, зростання мобільності інвестиційних ресурсів та цифровізація фінансових послуг призводять до того, що національні ринки капіталу вже не функціонують ізольовано, а стають частиною єдиного глобального фінансового простору. У цих умовах правова невідповідність між юрисдикціями створює бар'єри для руху інвестицій, ускладнює доступ емітентів до міжнародних ринків та підвищує регуляторні ризики.

Для України, яка задекларувала стратегічний курс на європейську інтеграцію та прагне до повноправного членства в Європейському Союзі, гармонізація законодавства у сфері цінних паперів набуває особливої актуальності. Вона виступає не лише юридичним обов'язком у межах імплементації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, але й ключовою передумовою доступу українських емітентів та інвесторів до єдиного внутрішнього ринку капіталу ЄС. Від рівня наближення національного законодавства до європейських стандартів залежить конкурентоспроможність українського фондового ринку, його інституційна спроможність та інвестиційна привабливість.

Правова гармонізація як категорія міжнародного та порівняльного права являє собою процес цілеспрямованого узгодження та зближення правових норм різних правопорядків з метою забезпечення їх сумісності, взаємодії та ефективного функціонування у спільному правовому просторі. Вона передбачає не механічне копіювання іноземних правових моделей, а адаптацію національного законодавства з урахуванням його правової системи, традицій та інституційних особливостей. На відміну від уніфікації, яка спрямована на створення однакових, тотожних правових норм, гармонізація допускає збереження національної правової специфіки за умови дотримання спільних принципів, стандартів та регуляторних підходів.

У контексті інтеграційних процесів у рамках Європейського Союзу гармонізація виступає одним із ключових інструментів формування єдиного регуляторного простору, особливо у сфері фінансових ринків. ЄС застосовує багаторівневу систему нормативного зближення, яка базується на директивах, регламентах та стандартах Європейських наглядових органів, що забезпечують уніфіковані підходи до регулювання ринку капіталу при збереженні певної автономії держав-членів. Саме така модель є орієнтиром для України у процесі реформування національного законодавства про цінні папери.

Теоретичну базу дослідження гармонізації законодавства про цінні папери становлять концепції правової конвергенції, теорії фінансового права та порівняльного правознавства. Видатний французький компаративіст Р. Давид зазначав, що зближення правових систем є невідворотним наслідком взаємозалежності сучасних держав і розвитку міжнародного співробітництва. Цю думку поділяє і сучасна доктрина фінансового права ЄС, яка розглядає гармонізацію як необхідну передумову функціонування єдиного ринку капіталів.

Ринок цінних паперів (фондовий ринок) є одним із системоутворюючих елементів фінансової системи будь-якої сучасної держави. Він виконує функції перерозподілу капіталу, акумуляції інвестиційних ресурсів, ціноутворення активів та управління ризиками. Ефективне функціонування цього ринку безпосередньо залежить від якості його правового регулювання, яке, своєю чергою, має відповідати міжнародним стандартам та забезпечувати сумісність із правовими системами держав-партнерів.

У вітчизняній правовій науці питання гармонізації законодавства досліджували В. Денисов, Ю. Зайцев, Н. Пархоменко, О. Задорожній та інші видатні

вчені. Водночас проблематика гармонізації саме законодавства про цінні папери в контексті євроінтеграції залишається недостатньо дослідженою і потребує комплексного наукового осмислення з урахуванням останніх змін у праві ЄС та двосторонніх відносинах між Україною та Євросоюзом.

Правовою основою процесу гармонізації законодавства України з правом ЄС у сфері цінних паперів є: Угода про асоціацію між Україною та ЄС 2014 року, яка визначила пріоритетні напрями зближення законодавства; Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок»; Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» (2021 р.); директиви та регламенти ЄС у сфері регулювання фінансових інструментів та ринків капіталу.

Принципово важливим є те, що Угода про асоціацію між Україною та ЄС, яка набула чинності у повному обсязі 1 вересня 2017 року, містить окрему главу, присвячену фінансовим послугам, яка зобов'язує Україну поступово наближати своє законодавство до *acquis communautaire* ЄС у цій сфері. Ці зобов'язання конкретизовані у Додатку XVII до Угоди, що містить перелік правових актів ЄС, до яких Україна має адаптувати своє законодавство.

Слід підкреслити, що набуття Україною у червні 2022 року статусу кандидата на членство в ЄС та відкриття переговорного процесу з питань вступу у 2024 році якісно змінили правовий контекст гармонізації. Якщо раніше йшлося про поступове наближення законодавства, то сьогодні Україна має забезпечити повне *transposition* (перенесення) *acquis* ЄС у своє національне право, що є однією з ключових умов членства.

Поняття «гармонізація» у контексті права ЄС слід відрізняти від суміжних категорій. Зокрема, директиви ЄС здійснюють мінімальну або повну гармонізацію, залишаючи державам-членам різний ступінь свободи розсуду при їх імплементації. Регламенти ЄС мають пряму дію і не потребують імплементації — вони є обов'язковими та застосовуються безпосередньо в усіх державах-членах. Для держави-кандидата, якою є Україна, основним завданням є забезпечення сумісності національного законодавства з цими актами.

Методологічно важливим є розмежування горизонтальної та вертикальної гармонізації. Горизонтальна гармонізація передбачає зближення законодавств різних держав на однаковому рівні, тоді як вертикальна — підпорядкування національного законодавства наднаціональним нормам. У випадку держав-кандидатів на членство в ЄС йдеться саме про вертикальну гармонізацію, при якій *acquis communautaire* набуває характеру обов'язкового орієнтира для національного законодавця.

1.2. Еволюція правового регулювання ринку цінних паперів в ЄС: від першої директиви до сучасного регуляторного пакету

Правове регулювання ринку цінних паперів у Європейських Співтовариствах, а пізніше в ЄС пройшло тривалий шлях від перших директив 1970–1980-х років до сучасного комплексного регуляторного пакету. Розуміння цієї еволюції є необхідною передумовою оцінки стану та перспектив гармонізації законодавства України.

Перший етап розвитку права Європейського Союзу у сфері регулювання ринку цінних паперів, який охоплює період із 1970-х років до кінця 1990-х років, характеризується поступовим формуванням основ спільного європейського фінансового простору. У цей період головною метою правового регулю-

вання було усунення бар'єрів для руху капіталу між державами-членами Європейських Співтовариств та створення мінімальних стандартів функціонування фондових ринків. Водночас національні системи регулювання держав-членів суттєво відрізнялися між собою, що ускладнювало транскордонну діяльність емітентів, інвесторів та фінансових посередників.

Саме тому Європейське економічне співтовариство розпочало процес прийняття спеціалізованих директив, спрямованих на гармонізацію окремих аспектів функціонування ринку цінних паперів. Одним із перших важливих актів стала Директива 79/279/ЄЕС щодо координації умов допуску цінних паперів до офіційного котирування на фондових біржах. Її основним завданням було встановлення єдиних вимог до емітентів, які прагнули допустити свої цінні папери до біржового обігу в межах держав-членів. Директива сприяла підвищенню прозорості діяльності емітентів та формуванню довіри інвесторів до фондового ринку.

Наступним важливим кроком стало прийняття Директиви 80/390/ЄЕС, яка регулювала вимоги до проспектів емісії цінних паперів. Документ закріпив обов'язок емітентів розкривати повну та достовірну інформацію про фінансовий стан, структуру управління та ризики, пов'язані з інвестуванням у цінні папери. Введення єдиних стандартів до змісту проспектів емісії мало на меті забезпечити належний рівень захисту інвесторів та створити умови для вільного обігу цінних паперів на території Співтовариства.

Важливе значення для розвитку системи інформаційної прозорості фондового ринку мала також Директива 82/121/ЄЕС щодо регулярної звітності емітентів, акції яких перебувають у біржовому обігу. Вона передбачала обов'язок компаній систематично оприлюднювати фінансову інформацію та повідомляти про істотні зміни у своїй діяльності. Таким чином, на ранньому етапі розвитку права ЄС поступово формувалися основні принципи сучасного регулювання ринку цінних паперів: відкритість, прозорість, захист прав інвесторів та стандартизація вимог до професійних учасників ринку.

Разом із тим законодавство цього періоду характеризувалося певною фрагментарністю та обмеженою ефективністю. Прийняті директиви регулювали лише окремі аспекти діяльності фондового ринку, не створюючи цілісної системи правового регулювання. Значна кількість питань залишалася у сфері національної компетенції держав-членів, що призводило до неоднакового застосування норм та збереження регуляторних бар'єрів. Крім того, стрімкий розвиток фінансових технологій, поява нових фінансових інструментів та інтернаціоналізація капіталу вимагали більш комплексного та сучасного підходу до регулювання ринку.

Справжній етап модернізації та системного реформування фінансового законодавства Європейського Союзу розпочався після ухвалення у 1999 році Плану дій у сфері фінансових послуг (Financial Services Action Plan, FSAP). Основною метою цього документа стало створення єдиного інтегрованого ринку фінансових послуг у межах ЄС, забезпечення вільного руху капіталу та підвищення конкурентоспроможності європейського фінансового сектору на світовому рівні. FSAP передбачав масштабне оновлення нормативної бази та запровадження єдиних підходів до регулювання банківської діяльності, страхування, інвестиційних послуг та ринку цінних паперів.

Центральним елементом реформи стала Директива 2004/39/ЄС про ринки фінансових інструментів (Markets in Financial Instruments Directive – MiFID

I), яка заклала нову модель регулювання європейського ринку капіталу. Прийняття цієї директиви мало революційний характер, оскільки вона не лише оновила правила функціонування фондових ринків, а й запровадила принципово нові механізми захисту інвесторів та організації торгівлі фінансовими інструментами.

Одним із ключових нововведень MiFID I стало закріплення принципу «найкращого виконання» (best execution), відповідно до якого інвестиційні фірми зобов'язані здійснювати операції в інтересах клієнтів на найбільш вигідних умовах з урахуванням ціни, витрат, швидкості та ймовірності виконання угоди. Директива також встановила єдині вимоги до діяльності інвестиційних компаній, запровадила систему ліцензування та нагляду за професійними учасниками ринку, а також створила правові умови для конкуренції між традиційними фондовими біржами та альтернативними торговими платформами.

Подальший розвиток фінансових ринків, поява високочастотної торгівлі, нових видів деривативів та зростання складності фінансових інструментів зумовили необхідність оновлення правового регулювання. Наслідки світової фінансової кризи 2008 року також продемонстрували недоліки чинної системи нагляду та недостатній рівень прозорості фінансового сектору. У відповідь на ці виклики Європейський Союз ухвалив новий пакет законодавства – Директиву 2014/65/ЄС (MiFID II) та Регламент (ЄС) № 600/2014 (MiFIR), які набули застосування у 2018 році.

MiFID II та MiFIR суттєво розширили сферу регулювання та посилили механізми захисту інвесторів. Зокрема, було поширено дію законодавства на нові категорії фінансових інструментів, включаючи товарні деривативи, структуровані продукти та інші складні фінансові активи. Значну увагу приділено питанням прозорості торгів: запроваджено обов'язкове розкриття інформації як до укладення угод, так і після їх здійснення, що дозволило знизити рівень ринкових зловживань та підвищити довіру інвесторів.

Важливим нововведенням стало створення нової категорії торгових платформ – організованих торгових майданчиків (Organised Trading Facilities, OTF), які забезпечили правове врегулювання діяльності альтернативних систем торгівлі. Крім того, законодавство встановило систему торгових зобов'язань для окремих видів акцій та деривативів, відповідно до якої певні фінансові інструменти мають обертатися виключно на регульованих ринках або через визначені торгові платформи. Це сприяло посиленню контролю за фінансовими операціями та мінімізації системних ризиків на ринку капіталу.

Регламент про зловживання на ринку (MAR, Регламент (ЄС) № 596/2014) встановив уніфіковані правила щодо інсайдерської торгівлі та маніпулювання ринком, замінивши Директиву 2003/6/ЄС. Принципово важливим є те, що MAR є регламентом, а не директивою, що забезпечує безпосереднє та однакове застосування його норм у всіх державах-членах без необхідності національної імплементації.

Регламент про проспекти (Регламент (ЄС) 2017/1129), що замінив Директиву 2003/71/ЄС про проспекти, суттєво оновив вимоги до розкриття інформації при публічних пропозиціях цінних паперів та допуску до торгів. Серед ключових змін – запровадження спрощеного режиму для вторинних емісій, нового формату проспекту для МСП, а також документа з ключовою інформацією (EU Growth Prospectus) для невеликих компаній.

Важливою складовою сучасного регуляторного пакету ЄС є Директива про систему гарантій ощадних та інвестиційних послуг (DGSD), а також Регламент про центральні депозитарії цінних паперів (CSDR, Регламент (ЄС) № 909/2014), що встановлює вимоги до розрахунків за угодами з цінними паперами. Регламент про центральних контрагентів (EMIR, Регламент (ЄС) № 648/2012) регулює клірингові та розрахункові інфраструктури.

Особливу увагу заслуговує Регламент про сек'юритизацію (Регламент (ЄС) 2017/2402), що встановив загальні стандарти сек'юритизації та запровадив концепцію «простої, прозорої та стандартизованої» (STS) сек'юритизації. Цей регламент є прикладом застосування диференційованого регуляторного підходу залежно від якісних характеристик фінансового інструменту.

Останніми роками Європейський Союз активно формує нову модель правового регулювання цифрових фінансових ринків, що пов'язано зі стрімким розвитком фінансових технологій, поширенням криптоактивів та використанням технології розподіленого реєстру (Distributed Ledger Technology, DLT). Цифровізація фінансового сектору суттєво трансформує традиційний ринок капіталу, змінюючи механізми емісії, обігу та обліку фінансових інструментів. У цих умовах ЄС прагне створити єдиний регуляторний простір, який би забезпечував інноваційний розвиток фінансових технологій при одночасному збереженні стабільності фінансової системи, захисту прав інвесторів та належного рівня ринкового нагляду.

Одним із найважливіших сучасних актів у цій сфері став Регламент Європейського Союзу про ринки криптоактивів (Markets in Crypto-Assets Regulation – MiCA, Регламент (ЄС) 2023/1114), який фактично сформував першу комплексну систему регулювання криптовалютного ринку на наднаціональному рівні. Прийняття MiCA стало відповіддю на відсутність уніфікованого підходу до правового статусу криптоактивів у державах-членах ЄС, а також на зростання ризиків, пов'язаних із функціонуванням криптовалютних платформ, емісією стейблкоїнів та захистом прав користувачів цифрових активів.

MiCA встановлює єдині правила щодо випуску, публічного пропонування та допуску криптоактивів до торгівлі на території ЄС. Регламент визначає правовий статус емітентів криптоактивів, провайдерів послуг у сфері криптоактивів (CASPs), а також запроваджує систему ліцензування та нагляду за їх діяльністю. Особливу увагу приділено регулюванню стейблкоїнів, зокрема токенів, прив'язаних до активів (asset-referenced tokens), та електронних грошових токенів (e-money tokens), оскільки їх широке використання може впливати на фінансову стабільність та монетарну політику держав.

Крім того, MiCA передбачає обов'язок емітентів публікувати спеціальний документ - «white paper» криптоактиву, який містить інформацію про проєкт, ризики, технічні характеристики та права інвесторів. У такий спосіб ЄС прагне забезпечити належний рівень інформаційної прозорості та захисту споживачів на ринку цифрових активів. Водночас регламент містить положення щодо запобігання маніпулюванню ринком та використанню інсайдерської інформації у сфері криптоактивів, фактично поширюючи класичні механізми регулювання ринку цінних паперів на новітні цифрові фінансові інструменти.

Паралельно із MiCA Європейський Союз реалізує Пілотний режим DLT (DLT Pilot Regime), закріплений у Регламенті (ЄС) 2022/858. Його метою є тестування можливостей використання технології розподіленого реєстру для емі-

сії, обліку та обігу фінансових інструментів у межах регульованої фінансової системи. DLT Pilot Regime створює спеціальний правовий режим для функціонування експериментальних торгових платформ та депозитарних систем, які використовують блокчейн-технології при здійсненні операцій з акціями, облігаціями та іншими фінансовими інструментами.

Особливість цього режиму полягає у можливості тимчасового відступу від окремих вимог традиційного фінансового законодавства ЄС з метою сприяння інноваціям та оцінки ефективності нових технологічних моделей. Таким чином, Європейський Союз намагається поєднати розвиток цифрових фінансів із принципами правової визначеності, стабільності ринку та захисту інвесторів. У перспективі результати функціонування DLT Pilot Regime можуть стати основою для подальшого реформування всього законодавства ЄС про ринки фінансових інструментів.

Зазначені регуляторні ініціативи є складовою ширшої Стратегії ЄС у сфері цифрових фінансів (Digital Finance Strategy), представлені Європейською Комісією у 2020 році. Основною метою цієї стратегії є створення конкурентоспроможного, інноваційного та безпечного європейського цифрового фінансового простору. Стратегія передбачає розвиток фінансових технологій, підтримку цифрових інновацій, формування єдиного ринку цифрових фінансових послуг та забезпечення технологічного суверенітету ЄС. Водночас особлива увага приділяється питанням кібербезпеки, цифрової ідентифікації, захисту персональних даних та запобігання фінансовим злочинам у цифровому середовищі.

Для України зазначені процеси мають надзвичайно важливе значення, оскільки подальша гармонізація національного законодавства у сфері ринку цінних паперів уже неможлива без урахування цифрової трансформації фінансового сектору ЄС. Необхідність імплементації положень МіСА, розвитку правового регулювання віртуальних активів та створення умов для використання DLT-технологій у фінансовій сфері формують нові виклики для українського законодавця. Водночас це відкриває перспективи модернізації національного ринку капіталу та його інтеграції до європейського цифрового фінансового простору.

Важливим напрямом сучасної фінансової політики Європейського Союзу є також реалізація концепції Унії ринків капіталу (Capital Markets Union, CMU), започаткованої Європейською Комісією у 2015 році. Головною метою CMU є створення повністю інтегрованого європейського ринку капіталу, який забезпечуватиме ефективний рух інвестицій між державами-членами, диверсифікацію джерел фінансування бізнесу та підвищення стійкості фінансової системи ЄС.

Реалізація CMU спрямована на усунення правових, адміністративних та економічних бар'єрів, які перешкоджають транскордонним інвестиціям. Значна увага приділяється спрощенню доступу малого та середнього бізнесу до фінансування, розвитку ринку корпоративних облігацій, сек'юритизації активів та стимулюванню участі приватних інвесторів у ринку капіталу. Крім того, CMU передбачає уніфікацію правил корпоративного управління, процедур банкрутства та стандартів розкриття інформації.

Окремим напрямом розвитку CMU стало формування системи регулювання сталого фінансування (sustainable finance). У зв'язку з реалізацією Європейського зеленого курсу (European Green Deal) ЄС активно впроваджує нормативні акти, спрямовані на переорієнтацію інвестиційних потоків у сферу екологічно та соціально відповідальної економіки. Одним із ключових актів у цій сфері став Регламент про розкриття інформації щодо сталого фінансування

(Sustainable Finance Disclosure Regulation — SFDR), який встановлює вимоги до фінансових установ щодо розкриття інформації про екологічні, соціальні та управлінські ризики (ESG-ризики).

Важливе значення має також Регламент ЄС 2020/852 про таксономію сталих інвестицій, який запровадив єдину класифікаційну систему екологічно стійких видів економічної діяльності. Цей акт визначає критерії, за якими інвестиції можуть визнаватися «зеленими» або такими, що сприяють досягненню кліматичних та екологічних цілей ЄС. Відповідно, учасники ринку капіталу зобов'язані враховувати критерії сталого розвитку при формуванні інвестиційної політики та розкритті інформації перед інвесторами.

1.3. Стан адаптації законодавства України до acquis ЄС у сфері цінних паперів

Процес адаптації законодавства України до acquis Європейського Союзу у сфері регулювання ринку цінних паперів розпочався ще на початку 2000-х років у межах розвитку співробітництва між Україною та ЄС. Перші кроки у цьому напрямі були пов'язані з реалізацією Плану дій «Україна – ЄС», схваленого у 2005 році в рамках Європейської політики сусідства. Одним із пріоритетів цього документа стало наближення українського законодавства до європейських стандартів у сфері фінансових послуг та функціонування ринку капіталу. Водночас на початковому етапі процес гармонізації мав переважно фрагментарний характер та обмежувався окремими змінами до законодавства про цінні папери, корпоративне управління та діяльність професійних учасників фондового ринку.

Системного характеру адаптація законодавства України до acquis ЄС набула лише після підписання у 2014 році Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Саме Угода про асоціацію визначила чіткі зобов'язання України щодо поступового приведення національного законодавства у відповідність до права ЄС у сфері фінансових послуг, ринків капіталу та корпоративного управління. У додатках до Угоди було закріплено перелік директив та регламентів ЄС, положення яких Україна зобов'язалася імплементувати у визначені строки. З цього моменту гармонізація законодавства про цінні папери стала складовою ширшого процесу європейської інтеграції та реформування фінансового сектору держави.

Аналіз сучасного стану адаптації законодавства України до права ЄС у сфері ринку цінних паперів дозволяє виокремити як значні досягнення, так і низку проблемних аспектів, що перешкоджають повноцінній інтеграції українського ринку капіталу до європейського фінансового простору. Важливим позитивним результатом стало поступове формування нової моделі правового регулювання ринку капіталу, орієнтованої на принципи прозорості, захисту прав інвесторів, добросовісної конкуренції та ефективного державного нагляду.

Ключовим етапом реформування стало прийняття у 2021 році Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», який фактично змінив Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» 2006 року. Ухвалення цього нормативно-правового акта стало одним із найбільш масштабних кроків у процесі гармонізації українського фінансового законодавства з правом Європейського Союзу. Закон набув чинності 1 липня 2021 року та започаткував новий етап розвитку правового регулювання ринку капіталу в Україні.

На відміну від попереднього законодавства, новий Закон про ринки капіталу був розроблений із урахуванням положень ключових актів права ЄС, насамперед Директиви 2014/65/ЄС про ринки фінансових інструментів (MiFID II), Регламенту MiFIR, а також окремих положень MAR та інших актів європейського фінансового права. Закон суттєво модернізував понятійний апарат, структуру ринку капіталу та підходи до регулювання професійної діяльності на ринку фінансових інструментів.

Одним із важливих досягнень стало запровадження нової класифікації фінансових інструментів, максимально наближеної до європейської моделі. Закон деталізував правовий статус акцій, облігацій, деривативів, депозитарних розписок, структурованих фінансових продуктів та інших інструментів ринку капіталу. Крім того, було вперше законодавчо закріплено окремі категорії похідних фінансових інструментів, що раніше залишалися недостатньо врегульованими у національному законодавстві.

Суттєвим кроком у напрямі імплементації MiFID II стало також введення концепції організованого торгового майданчика (Organised Trading Facility, OTF), яка раніше була відсутня в українській правовій системі. Це дозволило наблизити структуру українського ринку до європейської моделі організації торгівлі фінансовими інструментами, де поряд із регульованими ринками та багатосторонніми торговими системами функціонують спеціалізовані альтернативні торгові платформи.

Закон про ринки капіталу також передбачив нові підходи до ліцензування та діяльності професійних учасників ринку. Було встановлено диференційовані вимоги залежно від виду діяльності учасників ринку — інвестиційних фірм, операторів регульованих ринків, депозитарних установ, торговців фінансовими інструментами тощо. Закон значно посилив вимоги до корпоративного управління, внутрішнього контролю, управління ризиками та комплаєнс-процедур у діяльності професійних учасників ринку капіталу.

Важливе значення мало також удосконалення механізмів розкриття інформації. Закон закріпив нові вимоги щодо публічності інформації про емітентів, фінансові інструменти та операції на ринку капіталу. Зокрема, були деталізовані правила щодо розкриття регулярної та особливої інформації емітентами, а також вимоги до прозорості діяльності професійних учасників ринку. Це сприяє підвищенню рівня захисту інвесторів та довіри до ринку капіталу загалом.

Разом із тим необхідно констатувати, що Закон про ринки капіталу забезпечив лише часткову гармонізацію українського законодавства з положеннями MiFID II та іншими актами *acquis* ЄС. Значна частина положень європейського законодавства або не була імplementована взагалі, або була адаптована із суттєвими відхиленнями від оригінальної моделі ЄС. Причинами цього є як складність самого європейського фінансового законодавства, так і обмеженість інституційних можливостей українського ринку капіталу.

Однією з ключових невирішених проблем залишається неповне впровадження принципу «найкращого виконання» (*best execution*), який є одним із фундаментальних елементів MiFID II. У європейському праві цей принцип передбачає обов'язок інвестиційних фірм забезпечувати виконання операцій клієнтів на найбільш вигідних умовах з урахуванням ціни, швидкості, витрат та інших факторів. В українському законодавстві відповідні положення мають декларативний характер і не супроводжуються достатньо деталізованими механізмами практичної реалізації та контролю.

Проблемним залишається також питання регулювання алгоритмічної торгівлі та високочастотної торгівлі (high-frequency trading). У праві ЄС цим аспектам приділяється значна увага через потенційні ризики для стабільності фінансових ринків, можливість маніпулювання цінами та створення системних загроз. Водночас українське законодавство містить лише загальні положення щодо електронної торгівлі фінансовими інструментами та фактично не встановлює спеціального режиму контролю за алгоритмічними торговими системами.

Крім того, недостатньо врегульованою залишається сфера позабіржового ринку (OTC market). У Європейському Союзі значна частина операцій із деривативами та іншими складними фінансовими інструментами підпадає під спеціальні правила прозорості, звітності та клірингу. Українське законодавство наразі не забезпечує комплексного регулювання OTC-операцій, що створює додаткові ризики непрозорості та ринкових зловживань.

Важливим напрямом адаптації права ЄС стало також реформування законодавства щодо протидії ринковим зловживанням. У 2021 році було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії маніпулюванню на ринках капіталу», який частково імплементував положення Регламенту ЄС про зловживання на ринку (Market Abuse Regulation — MAR).

Зазначений закон закріпив поняття інсайдерської інформації, інсайдерської торгівлі та маніпулювання ринком, а також встановив заборони на використання інсайдерської інформації при здійсненні операцій з фінансовими інструментами. Було посилено повноваження Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку щодо нагляду за дотриманням законодавства про ринки капіталу та застосування санкцій за ринкові зловживання.

Проте, незважаючи на позитивні зміни, повна відповідність положенням MAR досі не досягнута. В Україні відсутня належна система моніторингу та автоматизованого виявлення підозрілих операцій, недостатньо розвинені механізми співпраці між регуляторами та правоохоронними органами, а також бракує ефективних процедур розслідування складних схем ринкових маніпуляцій. Крім того, низький рівень розвитку фондового ринку та обмежена ліквідність фінансових інструментів ускладнюють практичне застосування багатьох європейських регуляторних механізмів.

У сфері корпоративного законодавства, пов'язаного з ринком цінних паперів, важливим кроком стало прийняття Закону України «Про акціонерні товариства» в новій редакції (2023 р.), який враховує ряд положень Директиви ЄС про права акціонерів (SRD II). Зокрема, вдосконалено механізми участі акціонерів у загальних зборах, розкриття інформації про пов'язані сторони та політику виплати винагороди керівникам.

Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) є головним регуляторним органом у сфері ринку цінних паперів в Україні. Вона функціонально відповідає Європейському органу з цінних паперів і ринків (ESMA) на національному рівні. Водночас між НКЦПФР та ESMA існують суттєві інституційні відмінності, зокрема у сферах: фінансування та операційної незалежності; повноважень щодо нагляду та правозастосування; міжнародного та міжвідомчого співробітництва; методологічного та аналітичного забезпечення.

Проблемним аспектом залишається і стан адаптації законодавства щодо проспектів цінних паперів. Чинний порядок реєстрації проспектів в Україні суттєво відрізняється від вимог Регламенту ЄС 2017/1129, зокрема в частині:

стандартів розкриття інформації та формату проспекту; процедур затвердження та «паспортизації» проспектів; відповідальності за недостовірну інформацію у проспекті.

Окремим напрямом є адаптація законодавства у сфері депозитарної системи та розрахунків за цінними паперами до вимог Регламенту CSDR. Національний депозитарій України (НДУ), який виконує функції центрального депозитарію, потребує реформування відповідно до стандартів CSDR в частині: скорочення строків розрахунків; запровадження механізмів кредитних операцій; участі у системах міжнародних кастодіанів.

Незважаючи на суттєвий прогрес у сфері адаптації законодавства, необхідно констатувати, що проблема правозастосування залишається невирішеною. Наявність формально гармонізованих норм не гарантує їхнього ефективного виконання на практиці через недостатній рівень інституційної спроможності регуляторів, неузгодженість суміжного законодавства та брак кваліфікованих кадрів.

1.4. Ключові проблеми гармонізації: порівняльно-правовий аналіз

Порівняльно-правовий аналіз законодавства України та *acquis* ЄС у сфері цінних паперів дозволяє виявити ключові проблеми та суперечності, що потребують вирішення в процесі гармонізації. Ці проблеми можна систематизувати за кількома напрямками: концептуальні розбіжності, структурні проблеми, правозастосовні та інституційні недоліки.

1.4.1. Концептуальні розбіжності у визначенні фінансових інструментів

Одним із фундаментальних питань гармонізації є узгодження концептуальних засад регулювання. Право ЄС оперує широким поняттям «фінансові інструменти», що охоплює акції, боргові цінні папери, паї в інвестиційних фондах, деривативи (опціони, ф'ючерси, свопи, форвардні угоди) та фінансові контракти на різницю. Перелік фінансових інструментів, закріплений у MiFID II (Додаток I, Розділ C), є вичерпним і відрізняється від переліку «цінних паперів» за українським законодавством.

Зокрема, Закон про ринки капіталу відносить до фінансових інструментів не всі деривативи, передбачені MiFID II: поза сферою регулювання залишаються товарні деривативи з розрахунком готівкою та деякі екзотичні похідні інструменти. Це створює регуляторні прогалини, оскільки операції з такими інструментами на українському ринку фактично здійснюються поза регуляторним полем.

Не менш гострою є проблема правового регулювання структурованих фінансових продуктів та сек'юритизованих активів. Українське законодавство досі не має адекватного правового механізму для обігу цих інструментів, тоді як право ЄС передбачає детальну регламентацію цього сегменту ринку через Регламент про сек'юритизацію та Регламент PRIIP про «упаковані» роздрібні інвестиційні продукти.

1.4.2. Проблема розкриття інформації та прозорості ринку

Система розкриття інформації на ринку цінних паперів є одним із ключових елементів ефективного регулювання. Право ЄС встановлює розгалужену систему вимог до прозорості, яка охоплює: вимоги до торгової прозорості до і після

угоди (pre-trade та post-trade transparency) відповідно до MiFIR; вимоги до розкриття регульованої інформації емітентами (Директива про прозорість, TD); вимоги до розкриття корпоративної інформації; вимоги до розкриття інформації управителями активів (AIFMD, UCITS); ESG-розкриття відповідно до SFDR.

Вітчизняна система розкриття інформації має суттєві прогалини в порівнянні з вимогами права ЄС. По-перше, відсутня інтегрована електронна платформа розкриття інформації, аналогічна системі ESMA ESEF (Єдиний електронний формат звітності), яка дозволяла б структурувати та аналізувати фінансову звітність у машинозчитуваному форматі. По-друге, вимоги до розкриття інформації щодо виконання торгових доручень та якості виконання (відповідно до вимог MiFID II/MiFIR) практично відсутні в українському законодавстві. По-третє, не запроваджено механізмів консолідованої стрічки угод (consolidated tape), що унеможлиблює отримання повної картини ринкової активності.

1.4.3. Захист прав інвесторів: порівняльний аналіз

Захист прав інвесторів є наріжним каменем регулювання фінансових ринків. Право ЄС забезпечує багаторівневий захист через: категоризацію клієнтів на роздрібних, професійних та прийнятних контрагентів; вимоги щодо відповідності та придатності (suitability та appropriateness); правила поведінки інвестиційних фірм (conduct of business); систему компенсаційних схем для інвесторів.

В Україні система захисту інвесторів за своїм рівнем суттєво поступається стандартам ЄС. Зокрема, механізм категоризації клієнтів лише частково імplementований у Законі про ринки капіталу; відсутня повноцінна система компенсацій інвесторам у разі банкрутства інвестиційної компанії, аналогічна Директиві ЄС про компенсаційні схеми (ICSD); вимоги щодо «придатності» та «відповідності» продуктів для клієнтів сформульовані недостатньо детально.

Окремою проблемою є відсутність системи колективного захисту прав інвесторів. Тоді як у ЄС діє Директива 2020/1828 про представницькі позови для захисту колективних інтересів споживачів, в Україні відсутній ефективний механізм class action або представницьких позовів у сфері ринку цінних паперів. Це суттєво обмежує можливості приватних інвесторів захистити свої права у разі їх масового порушення.

1.4.4. Проблеми регулювання ринкової інфраструктури

Ринкова інфраструктура — організовані торгові майданчики, клірингові установи, центральні контрагенти та центральні депозитарії — підлягає специфічному регулюванню як в ЄС, так і в Україні. Аналіз відповідного законодавства свідчить про наявність значних розбіжностей.

Щодо торгових майданчиків: MiFID II передбачає три основних типи — регульовані ринки (RM), багатосторонні торгові системи (MTF) та організовані торгові майданчики (OTF). Закон про ринки капіталу запровадив аналогічну класифікацію, однак на практиці в Україні функціонує лише незначна кількість таких майданчиків, а ліквідність зосереджена переважно на Фондовій біржі «Перспектива» (ПФТС-Перспектива).

Центральний контрагент (CCP), що є ключовим елементом ринкової інфраструктури відповідно до EMIR, в Україні практично відсутній. Відповідно до вимог EMIR, стандартизовані OTC-деривативи підлягають централізованому клірингу через авторизований ЦКА. Відсутність такого інституту в Україні є суттєвим бар'єром для інтеграції у фінансовий ринок ЄС.

1.5. Регулювання цифрових фінансових активів та виклики для гармонізації

Стрімкий розвиток цифрових фінансових технологій (FinTech) та активне поширення криптоактивів упродовж останнього десятиліття суттєво трансформують сучасний ринок капіталу та механізми функціонування фінансової системи загалом. Використання технології блокчейн, смартконтрактів, цифрових платформ для інвестування, токенизації активів та автоматизованих фінансових сервісів формує принципово нові моделі фінансових правовідносин, які не вписуються у традиційні конструкції фінансового та цивільного права. У зв'язку з цим цифровізація фінансових ринків створює нові виклики для правового регулювання ринку цінних паперів, оскільки чинні законодавчі механізми часто виявляються недостатньо ефективними для регулювання новітніх цифрових фінансових інструментів.

Особливістю цієї сфери є її надзвичайна динамічність та високий рівень технологічної мінливості. На відміну від класичних фінансових інструментів, цифрові активи та криптоактиви швидко еволюціонують, створюючи нові форми економічної взаємодії та способи залучення капіталу. Це обумовлює значні труднощі для держав у процесі формування стабільного та водночас гнучкого правового регулювання. Відповідно, гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу у сфері цифрових фінансів є значно складнішою порівняно з традиційними сегментами ринку цінних паперів, оскільки європейське законодавство у цій сфері продовжує активно розвиватися.

Важливим етапом формування сучасного європейського підходу до регулювання цифрових активів стало прийняття Регламенту Європейського Союзу про ринки криптоактивів (Markets in Crypto-Assets Regulation – MiCA). Цей регламент набрав чинності у 2023 році та почав повноцінно застосовуватися з 30 грудня 2024 року. MiCA є першим у світі комплексним наднаціональним нормативним актом, який встановлює єдину систему регулювання криптоактивів та діяльності учасників криптовалютного ринку. Його прийняття має надзвичайно важливе значення не лише для ЄС, а й для глобального розвитку фінансового права, оскільки MiCA фактично сформував нову модель правового регулювання цифрових фінансових активів.

Основною метою MiCA є забезпечення правової визначеності у сфері криптоактивів, захист прав інвесторів, запобігання фінансовим зловживанням та створення єдиного ринку цифрових активів у межах ЄС. Регламент встановлює комплексні правила щодо випуску, обігу, публічного пропонування криптоактивів, а також діяльності постачальників послуг у сфері криптоактивів.

MiCA запроваджує класифікацію криптоактивів на три основні категорії. Першу категорію становлять токени, прив'язані до активів (asset-referenced tokens, ART), тобто криптоактиви, вартість яких підтримується кошиком валют, товарів або інших активів. Друга категорія – токени електронних грошей (e-money tokens, EMT), які прив'язані до вартості однієї офіційної валюти та фактично виконують функції цифрових грошей. Третю категорію складають інші криптоактиви, зокрема utility tokens, що надають доступ до певних цифрових продуктів або послуг.

Особливістю MiCA є те, що регламент не поширюється на криптоактиви, які підпадають під визначення фінансових інструментів у розумінні Директиви MiFID II. Йдеться насамперед про так звані security tokens – токенизовані активи, що мають ознаки акцій, облігацій або інших класичних цінних паперів.

Такі активи регулюються загальним законодавством ЄС про ринки фінансових інструментів. Це дозволяє Європейському Союзу розмежовувати сферу дії законодавства про криптоактиви та традиційне законодавство про цінні папери.

Водночас в Україні на сьогодні відсутня комплексна та завершена система правового регулювання цифрових активів. Хоча у 2022 році Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про віртуальні активи», цей нормативно-правовий акт досі не набув повноцінної практичної реалізації та значною мірою відрізняється від підходів, закріплених у МіСА.

Передусім українське законодавство використовує термін «віртуальні активи», тоді як право ЄС оперує категорією «криптоактиви». Незважаючи на певну схожість цих понять, вони не є повністю тотожними з юридичної точки зору. МіСА формує більш деталізовану та функціональну класифікацію цифрових активів, орієнтовану на особливості їх економічного використання та потенційні ризики для фінансової системи.

Крім того, класифікація активів, передбачена українським законодавством, не відповідає триступеневій моделі МіСА. Закон України «Про віртуальні активи» не здійснює чіткого розмежування між ART, EMT та utility tokens, що може створювати труднощі для майбутньої інтеграції українського ринку цифрових активів до європейського правового простору. Відсутність гармонізованої класифікації ускладнює також визначення правового статусу окремих видів токенів та механізмів їх державного нагляду.

Суттєві відмінності існують і щодо правового статусу постачальників послуг у сфері цифрових активів. У МіСА детально врегульовано діяльність постачальників послуг криптоактивів (Crypto-Asset Service Providers – CASPs), для яких встановлюються вимоги щодо ліцензування, корпоративного управління, захисту активів клієнтів, управління конфліктами інтересів та фінансової стійкості. Натомість українське законодавство поки що не містить настільки деталізованого регуляторного режиму, а механізми державного нагляду за діяльністю учасників криптовалютного ринку залишаються недостатньо визначеними.

Особливе значення для майбутнього розвитку ринку цінних паперів має Пілотний режим DLT (DLT Pilot Regime), запроваджений Регламентом ЄС 2022/858. Цей нормативний акт створює спеціальний експериментальний правовий режим для використання технології розподіленого реєстру (DLT) у сфері обігу фінансових інструментів. Його метою є тестування можливостей токенизації традиційних цінних паперів та функціонування торгових систем на основі блокчейн-технологій.

Пілотний режим DLT дозволяє здійснювати емісію, торгівлю та розрахунки за фінансовими інструментами у формі цифрових токенів у межах спеціально визначених торгових платформ та депозитарних систем. Учасники такого режиму можуть тимчасово отримувати звільнення від окремих вимог традиційного фінансового законодавства ЄС, що дозволяє перевірити ефективність нових технологічних моделей у контрольованому правовому середовищі.

Для України цей напрям є надзвичайно перспективним, оскільки токенизація фінансових інструментів потенційно здатна суттєво знизити транзакційні витрати, спростити доступ інвесторів до ринку капіталу та модернізувати депозитарну систему. Однак в Україні наразі відсутній аналогічний механізм експериментального правового режиму для DLT-фінансових інструментів. Це може створити ризики технологічного відставання українського ринку капіталу та

ускладнити його інтеграцію до європейського фінансового простору після вступу до ЄС.

Важливим напрямом Стратегії ЄС у сфері цифрових фінансів є також реалізація Регламенту DORA (Digital Operational Resilience Act, Регламент (ЄС) 2022/2554), який набув застосовності з січня 2025 року. DORA встановлює єдині горизонтальні вимоги щодо цифрової операційної стійкості фінансового сектору та управління ризиками у сфері інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ).

Регламент поширюється практично на всіх учасників фінансового ринку, включаючи банки, інвестиційні компанії, криптовалютні платформи, операторів фінансової інфраструктури та постачальників ІКТ-послуг. DORA передбачає обов'язкове впровадження систем управління кіберризиками, процедур реагування на ІКТ-інциденти, тестування цифрової стійкості та механізмів обміну інформацією про кіберзагрози.

Для України імплементація аналогічних стандартів є особливо важливою з огляду на високий рівень кіберзагроз у період воєнного стану та активну цифровізацію фінансового сектору. Проте відповідне законодавство в Україні наразі перебуває лише на стадії формування, а комплексна система забезпечення цифрової операційної стійкості фінансових установ фактично ще не створена.

Ще одним важливим напрямом сучасного розвитку права ЄС є регулювання сталого фінансування та ESG-розкриття. У межах реалізації Європейського зеленого курсу ЄС активно формує систему правових механізмів, спрямованих на переорієнтацію інвестиційних потоків у сферу екологічно та соціально відповідального бізнесу.

Регламент SFDR (Регламент ЄС 2019/2088) встановлює обов'язок фінансових установ розкривати інформацію про врахування екологічних, соціальних та управлінських факторів (ESG-факторів) при прийнятті інвестиційних рішень. Його метою є підвищення прозорості ринку сталого фінансування та запобігання практикам «greenwashing», коли фінансові продукти позиціюються як екологічно стійкі без достатніх підстав.

Важливе значення має також Директива про корпоративну звітність у сфері сталого розвитку (Corporate Sustainability Reporting Directive – CSRD, Директива 2022/2464), яка значно розширює вимоги до нефінансової звітності компаній. Відповідно до CSRD великі компанії та емітенти цінних паперів зобов'язані розкривати детальну інформацію про вплив своєї діяльності на довкілля, соціальну сферу, права людини та систему корпоративного управління.

Для українських компаній ці вимоги матимуть надзвичайно важливе практичне значення, особливо у контексті залучення капіталу на європейських фінансових ринках. Відсутність ESG-звітності або невідповідність європейським стандартам може суттєво обмежити доступ українських емітентів до інвестиційних ресурсів ЄС. У зв'язку з цим гармонізація законодавства України у сфері сталого фінансування та корпоративного ESG-розкриття має стати одним із пріоритетних напрямів подальшої адаптації національного права до acquis Європейського Союзу.

1.6. Інституційний вимір гармонізації: реформа регуляторних органів

Ефективна гармонізація законодавства неможлива без відповідної інституційної реформи. Регуляторні органи в сфері ринку цінних паперів мають відповідати стандартам, встановленим правом ЄС, насамперед щодо незалежності, повноважень та механізмів співробітництва.

ESMA – Європейське управління з цінних паперів і ринків – є ключовим регуляторним органом ЄС у цій сфері. Воно засновано Регламентом (ЄС) № 1095/2010 з метою забезпечення стабільності фінансової системи та захисту інвесторів, а також сприяння розвитку добре функціонуючих та інтегрованих фінансових ринків в ЄС. Серед функцій ESMA: розробка технічних стандартів та настанов; нагляд за конкретними категоріями учасників ринку; посередництво між національними регуляторами; ведення баз даних та реєстрів.

Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) України потребує суттєвого реформування для наближення до стандартів ESMA та національних регуляторів держав-членів ЄС. Ключові напрями реформування: забезпечення функціональної та фінансової незалежності; посилення аналітичного та методологічного потенціалу; розширення повноважень у сфері правозастосування; розвиток механізмів міжнародного співробітництва.

Питання фінансової незалежності регулятора є принциповим: НКЦПФР фінансується переважно з державного бюджету, тоді як ESMA та багато національних регуляторів ЄС мають власні надходження від учасників ринку. Це забезпечує більш стабільне та операційно незалежне функціонування регулятора і знижує ризики невинуватеного тиску з боку влади.

Питання вступу НКЦПФР до ESMA як асоційованого члена або спостерігача є одним із важливих аспектів інституційної інтеграції. Наразі НКЦПФР є членом Міжнародної організації комісій з цінних паперів (IOSCO), однак не має формальних відносин з ESMA. Посилення інституційної взаємодії з ESMA дозволило б прискорити процес гармонізації та підвищити якість регуляторного середовища в Україні.

Окрім НКЦПФР, у регулюванні суміжних сфер задіяні Національний банк України (щодо банків – дилерів та їхньої діяльності на ринку цінних паперів), Міністерство фінансів (щодо державних цінних паперів), Антимонопольний комітет (щодо конкуренції на фінансових ринках). Координація між цими органами є недостатньою, що також є проблемою, яку необхідно вирішити в процесі гармонізації. У ЄС аналогічна координація між регуляторами здійснюється через Спільний комітет трьох ESA (EBA, EIOPA, ESMA).

1.7. Перспективи гармонізації в контексті євроінтеграційних процесів

Після отримання Україною статусу кандидата на членство в ЄС та початку офіційних переговорів про вступ питання гармонізації законодавства набуло нового рівня актуальності та визначеності. Переговорний процес структурований за тематичними кластерами, у рамках яких регулювання фінансових ринків відноситься до кластеру «Фінансові послуги» (Глава 9 *acquis*).

Відповідно до методології переговорного процесу, Україна має пройти три етапи: аналітичний перегляд законодавства (*screening*); надання позиційного документа; безпосередньо переговори. На всіх цих етапах повнота та якість гармонізації законодавства про цінні папери є критично важливим фактором, що визначатиме темпи переговорів.

Аналіз досвіду попередніх хвиль розширення ЄС (особливо досвіду Польщі, Румунії та балтійських держав) дозволяє виявити ключові уроки для України. По-перше, успішна гармонізація потребує не лише формального перенесення норм права ЄС, а й забезпечення їхнього ефективного практичного застосування (так зване «*acquis compliance*»). По-друге, поспішна гармонізація

без адекватного інституційного та кадрового забезпечення може мати негативні наслідки для стабільності ринку. По-третє, ефективна гармонізація потребує тісної координації між законодавчою та виконавчою гілками влади, регуляторами та учасниками ринку.

Перспективи гармонізації залежать також від ефективного залучення технічної та фінансової допомоги ЄС. Програми *twinning* та TAIEХ (технічна допомога та обмін інформацією) традиційно відіграють важливу роль у підтримці процесу адаптації законодавства у країнах-кандидатах. Для НКЦПФР участь у програмах співробітництва з ESMA та національними регуляторами ЄС може надати неоціненну методологічну та практичну підтримку.

Принциповим питанням є визначення пріоритетності гармонізації в умовах воєнного часу та повоєнного відновлення. З одного боку, воєнний стан та пов'язані з ним обмеження суттєво ускладнюють процес нормотворення та функціонування ринку. З іншого боку, саме в контексті повоєнного відновлення наявність розвинутого та гармонізованого з ЄС ринку цінних паперів є необхідною умовою для залучення іноземних інвестицій та доступу до фінансових ресурсів ЄС.

Окремим аспектом є перспективи участі України в інтегрованому ринку капіталів ЄС після вступу. Унія ринків капіталу (CMU), яка передбачає поглиблену інтеграцію ринків капіталів держав-членів, створить для України як нові можливості (доступ до глибокого та ліквідного ринку), так і виклики (конкуренція з боку розвинутих ринків ЄС). Усвідомлення цих перспектив має спрямовувати вектор гармонізаційних зусиль.

Серед пріоритетних напрямів гармонізації на найближчі роки можна визначити такі: повна адаптація законодавства до вимог MiFID II/MiFIR, включаючи норми щодо алгоритмічної торгівлі; запровадження системи, сумісної з MAR, щодо протидії ринковим зловживанням; адаптація законодавства про проспекти до вимог Регламенту ЄС 2017/1129; розробка законодавства у сфері цифрових активів відповідно до підходів MiCA та Пілотного режиму DLT; посилення регуляторних повноважень НКЦПФР відповідно до стандартів ESMA.

1.8. Правові механізми забезпечення ефективності гармонізації

Досягнення реальної, а не лише формальної гармонізації законодавства про цінні папери потребує запровадження спеціальних правових механізмів, спрямованих на забезпечення якості та ефективності цього процесу. Аналіз правової практики держав – членів ЄС та країн-кандидатів дозволяє виявити кілька ключових таких механізмів.

По-перше, принципово важливою є наявність системної нормативно-правової бази, що визначає стратегію та механізми гармонізації. Закон України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» 2004 року та Угода про асоціацію 2014 року заклали загальні засади, однак потребують конкретизації через спеціальні плани дій та «дорожні карти» щодо окремих секторів, зокрема ринку цінних паперів.

По-друге, важливу роль відіграє механізм оцінки відповідності законодавства. В ЄС для державних-кандидатів практикується так звана «перевірка відповідності» (*compliance check*), що передбачає оцінку повноти та точності перенесення директив до національного права. Запровадження аналогічного механізму систематичної оцінки відповідності в Україні сприяло б виявленню прогалин у гармонізації та оперативному їх усуненню.

По-третє, необхідним є механізм «динамічної гармонізації», що забезпечить автоматичне або спрощене відстеження змін у праві ЄС та своєчасне внесення відповідних змін до українського законодавства. Практика ряду держав-членів ЄС (наприклад, Нідерланди) свідчить про ефективність механізмів «золотого правила» (gold plating), що забезпечує відповідність національного законодавства новітнім вимогам ЄС.

По-четверте, перспективним напрямом є розвиток механізмів регуляторної конвергенції, що виходять за межі формальної законодавчої гармонізації. Йдеться про: взаємне визнання ліцензій між НКЦПФР та регуляторами держав-членів ЄС; запровадження спільних стандартів нагляду та перевірок; обмін інформацією у сфері протидії ринковим зловживанням.

По-п'яте, особлива увага має бути приділена механізмам залучення учасників ринку (стейкхолдерів) до процесу гармонізації. Досвід ЄС свідчить, що якість нормотворення у сфері фінансових ринків суттєво підвищується при ефективній взаємодії регулятора з учасниками ринку через публічні консультації, робочі групи та дорадчі комітети. В Україні цей механізм існує, однак потребує вдосконалення.

Судова практика є ще одним важливим аспектом ефективності гармонізації. Гармонізоване законодавство діє ефективно лише тоді, коли суди здатні його правильно тлумачити та застосовувати. Відповідно, необхідна спеціалізована підготовка суддів та адвокатів з питань права ЄС у сфері фінансових ринків, а також розвиток механізмів врахування практики Суду ЄС у вирішенні відповідних спорів.

Висновки до розділу

Проведений у розділі аналіз дозволяє сформулювати такі висновки та рекомендації.

1. Гармонізація законодавства України про цінні папери з правом ЄС є стратегічним завданням, обумовленим євроінтеграційним курсом держави та вимогами, що виникають у зв'язку з набуттям Україною статусу кандидата на членство в ЄС. Із набуттям цього статусу гармонізація стає не лише бажаним напрямом розвитку законодавства, але й обов'язковою умовою успішного завершення переговорного процесу.

2. Право ЄС у сфері цінних паперів сформувало комплексну, багаторівневу регуляторну систему, центральними елементами якої є MiFID II/MiFIR, MAR, Регламент про проспекти та CSDR. Ця система динамічно розвивається у напрямі охоплення нових фінансових інструментів (криптоактиви, цифрові фінансові активи) та нових ризиків (ESG, кіберстійкість).

3. Прийняття у 2021 році Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» є важливим кроком на шляху гармонізації, однак не вирішує всіх проблем відповідності вимогам ЄС. Залишаються суттєві розбіжності у сфері класифікації фінансових інструментів, регулювання ринкових зловживань, захисту прав інвесторів та розвитку ринкової інфраструктури.

4. Ключовими проблемами гармонізації є: концептуальні розбіжності у визначенні фінансових інструментів та суб'єктів регулювання; недостатній рівень розкриття інформації та прозорості ринку; неповна відповідність системи захисту прав інвесторів стандартам ЄС; відсутність повноцінної ринкової інфраструктури (центрального контрагента, розвинутих торгових платформ); слабкість інституційних можливостей регулятора.

5. Серед пріоритетних законодавчих кроків у сфері гармонізації слід виділити: внесення змін до Закону про ринки капіталу в частині алгоритмічної торгівлі та регулювання ОТС-ринків; прийняття нового закону про проспекти відповідно до Регламенту (ЄС) 2017/1129; розробку комплексного закону про цифрові активи з урахуванням підходів MiCA; реформування законодавства про центральний депозитарій відповідно до CSDR; посилення правового статусу та повноважень НКЦПФР.

6. Ефективна гармонізація неможлива без суттєвого посилення інституційної спроможності регуляторних органів, насамперед НКЦПФР. Необхідні заходи: забезпечення фінансової незалежності регулятора; розширення аналітичного та методологічного потенціалу; розвиток механізмів співробітництва з ESMA та національними регуляторами ЄС; запровадження спеціалізованої підготовки кадрів у сфері права ЄС.

7. Перспективним напрямом є розробка Стратегії розвитку ринку капіталів України з часовим горизонтом до 2030 року, яка б включала детальний план гармонізації законодавства з правом ЄС, визначала пріоритети, механізми та відповідальних виконавців. Така стратегія могла б стати основою для системного та ефективного управління процесом гармонізації.

Список використаних джерел:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: від 27 черв. 2014 р. Офіційний вісник України. 2014. № 75. Ст. 2125.
2. Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки»: від 19 черв. 2020 р. № 738-IX. Відомості Верховної Ради України. 2021. № 18–19. Ст. 143.
3. Закон України «Про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку»: від 23 листоп. 2021 р. № 1935-IX. Відомості Верховної Ради України. 2022. № 11. Ст. 82.
4. Закон України «Про акціонерні товариства»: від 17 верес. 2008 р. № 514-VI (у ред. 2023 р.) Відомості Верховної Ради України. 2008. № 50–51. Ст. 384.
5. Закон України «Про віртуальні активи»: від 17 лют. 2022 р. № 2074-IX. Відомості Верховної Ради України. 2022. № 29. Ст. 234.
6. Директива Європейського Парламенту і Ради 2014/65/ЄС від 15 трав. 2014 р. про ринки фінансових інструментів (MiFID II). *Офіційний журнал ЄС*. L 173, 12.06.2014. С. 349–496.
7. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 600/2014 від 15 трав. 2014 р. про ринки фінансових інструментів (MiFIR). *Офіційний журнал ЄС*. L 173, 12.06.2014. С. 84–148.
8. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 596/2014 від 16 квіт. 2014 р. про зловживання на ринку (MAR). *Офіційний журнал ЄС*. L 173, 12.06.2014. С. 1–61.
9. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2017/1129 від 14 черв. 2017 р. про проспект, що підлягає публікації при публічній пропозиції цінних паперів або допуску до торгівлі. *Офіційний журнал ЄС*. L 168, 30.06.2017. С. 12–82.
10. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 909/2014 від 23 лип. 2014 р. про вдосконалення розрахунків за цінними паперами в ЄС (CSDR). *Офіційний журнал ЄС*. L 257, 28.08.2014. С. 1–72.

11. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 648/2012 від 4 лип. 2012 р. про позабіржові деривативи, центральних контрагентів і торгові репозитарії (EMIR). *Офіційний журнал ЄС*. L 201, 27.07.2012. С. 1–59.
12. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2017/2402 від 12 груд. 2017 р. про сек'юритизацію. *Офіційний журнал ЄС*. L 347, 28.12.2017. С. 35–80.
13. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2023/1114 від 31 трав. 2023 р. про ринки криптоактивів (MiCA). *Офіційний журнал ЄС*. L 150, 09.06.2023. С. 40–205.
14. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2022/858 від 30 трав. 2022 р. (Пілотний режим DLT). *Офіційний журнал ЄС*. L 151, 02.06.2022. С. 1–33.
15. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2022/2554 від 14 груд. 2022 р. (DORA). *Офіційний журнал ЄС*. L 333, 27.12.2022. С. 1–79.
16. Регламент (ЄС) № 1095/2010 від 24 листоп. 2010 р. про заснування Європейського органу з цінних паперів і ринків (ESMA). *Офіційний журнал ЄС*. L 331, 15.12.2010. С. 84–119.
17. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2019/2088 від 27 листоп. 2019 р. про стале фінансування (SFDR). *Офіційний журнал ЄС*. L 317, 09.12.2019. С. 1–16.
18. Директива Європейського Парламенту і Ради 2022/2464/ЄС від 14 груд. 2022 р. (CSRD) // *Офіційний журнал ЄС*. L 322, 16.12.2022. С. 15–80.
19. Директива Європейського Парламенту і Ради 2020/1828/ЄС від 25 листоп. 2020 р. про представницькі позови. *Офіційний журнал ЄС*. L 409, 04.12.2020. С. 1–27.
20. Денисов В. Н. Гармонізація законодавства України з міжнародним та європейським правом: зміст, принципи, основні напрями. *Правова держава*. 2005. Вип. 16. С. 37–46.
21. Громович, А. А. Трансформація правової системи України у контексті європейської інтеграції. *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. МВС України, Харків. нац. ун-т внут. справ ; НАПН України. Харків : ХНУВС, 2024. С. 125–128..
22. Чорномаз О.Б. Правові проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 188–192.
23. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: Юридична думка, 2008. 336 с.
24. Смирнова К. В. Правова система Євросоюзу: природа, особливості, тенденції розвитку: дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2013. 430 с.
25. Яворська О. С. Правове регулювання обігу цінних паперів в Україні: монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. 400 с.
26. Лісний І.А. Правове регулювання обігу цінних паперів. навчальний посібник. Полтава: ПІЕП Університету «Україна», 2025. 118 с.
27. Лісний І.А. «Облігації внутрішньої державної позики як цінні папери для активізації фондового ринку України» *Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин*: колект. монографія / Полт. ін-т економіки і право ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини „Україна”»; ред. колег. Р. Басенко (голова), С. Короєд, Р. Шаравара та ін. Полтава: ПІЕП, 2021. С. 212–233.

- 28.Аванесян Г.М., Лісний І.А., Коваленко В.Ф. Правові механізми відповідальності за майнові правопорушення та зловживання на ринку цінних паперів: порівняльний аналіз міжнародного та національного законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С.473-475.
- 29.Davids R. Major Legal Systems in the World Today: An Introduction to the Comparative Study of Law / R. Davids, J. Brierley. 3rd ed. London: Stevens & Sons, 1985. 624 p.
- 30.Moloney N. EU Securities and Financial Markets Regulation. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2014. 1142 p.
- 31.Avgouleas E. Governance of Global Financial Markets: The Law, the Economics, the Politics. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 478 p.
- 32.Ferrarini G., Wymeersch E. (eds.) Investor Protection in Europe: Corporate Law Making, the MiFID and Beyond. Oxford: Oxford University Press, 2006. 551 p.
- 33.Seretakis A. The Europeanization of Capital Markets: Post-Crisis Reforms and their Impact on Securities Regulation. *Journal of Corporate Law Studies*. 2019. Vol. 19. Is. 1. P. 77–112.
- 34.Busch D., Ferrarini G. (eds.) Regulation of the EU Financial Markets: MiFID II and MiFIR. Oxford : Oxford University Press, 2017. 723 p.
- 35.Chiu I. H.-Y. The Foundations and Anatomy of Shareholder Activism. Oxford : Hart Publishing, 2010. 366 p.
- 36.Sørensen K. E. The Europeanization of Corporate Governance and Capital Markets Regulation. Copenhagen : DJØF Publishing, 2018. 290 p.
- 37.European Securities and Markets Authority (ESMA). Annual Report 2023. Paris : ESMA, 2024. URL: <https://www.esma.europa.eu/annual-report> (дата звернення: 10.05.2026).
- 38.European Commission. Capital Markets Union Action Plan. Brussels : European Commission, 2020. URL: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/growth-and-investment/capital-markets-union_en (дата звернення: 15.05.2026).
- 39.Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. Річний звіт 2023. Київ : НКЦПФР, 2024. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/annual-reports> (дата звернення: 15.05.2026).
- 40.Лісний І.А., Коваленко В.Ф., Товста С.П. Особливості юридичної відповідальності за правопорушення на ринку цінних паперів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4 С.148-150.
- 41.Безклубий І. А. Цінні папери: поняття, зміст, юридичні характеристики: *Право України*, 2001. С.33-38.
- 42.Спасибо-Фатєєва І. В. Цивілістика: на шляху формування доктрин. Харків: Золоті сторінки, 2012. 696 с.
- 43.Аванесян Г.М, Лісний І.А. Цінні папери у сфері майнових відносин: порівняльний аналіз цивільного та господарського права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С.118-120.
- 44.Коваленко В.Ф., Лісний І.А., Стрілко Д.Л. Можливості розвитку вексельного обороту в Україні *Юридичний науковий вісник*. 2022. № 3. С. 97-99.
- 45.Вінник О. М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення: монографія. Київ: Атіка, 2003. 352 с.

References:

1. Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part. (2014, June 27). Ofitsiyni visnyk Ukrainy, 75, Art. 2125. [in Ukrainian].
2. Verkhovna Rada of Ukraine. (2020, June 19). Zakon Ukrainy «Pro rynky kapitalu ta orhanizovani tovarni rynky» [Law of Ukraine "On Capital Markets and Organized Commodity Markets"] No. 738-IX. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 18–19, Art. 143. [in Ukrainian].
3. Verkhovna Rada of Ukraine. (2021, November 23). Zakon Ukrainy «Pro Natsionalnu komisiuu z tsinnykh paperiv ta fondovoho rynku» [Law of Ukraine "On the National Securities and Stock Market Commission"] No. 1935-IX. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 11, Art. 82. [in Ukrainian].
4. Verkhovna Rada of Ukraine. (2008, September 17). Zakon Ukrainy «Pro aktsionerni tovarystva» [Law of Ukraine "On Joint-Stock Companies"] No. 514-VI (as amended in 2023). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 50–51, Art. 384. [in Ukrainian].
5. Verkhovna Rada of Ukraine. (2022, February 17). Zakon Ukrainy «Pro virtualni aktyvy» [Law of Ukraine "On Virtual Assets"] No. 2074-IX. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 29, Art. 234. [in Ukrainian].
6. European Parliament and Council. (2014, May 15). Directive 2014/65/EU on markets in financial instruments (MiFID II). Official Journal of the EU, L 173, 349–496.
7. European Parliament and Council. (2014, May 15). Regulation (EU) No 600/2014 on markets in financial instruments (MiFIR). Official Journal of the EU, L 173, 84–148.
8. European Parliament and Council. (2014, April 16). Regulation (EU) No 596/2014 on market abuse (MAR). Official Journal of the EU, L 173, 1–61.
9. European Parliament and Council. (2017, June 14). Regulation (EU) 2017/1129 on the prospectus to be published when securities are offered to the public or admitted to trading. Official Journal of the EU, L 168, 12–82.
10. European Parliament and Council. (2014, July 23). Regulation (EU) No 909/2014 on improving securities settlement in the EU (CSDR). Official Journal of the EU, L 257, 1–72.
11. European Parliament and Council. (2012, July 4). Regulation (EU) No 648/2012 on OTC derivatives, central counterparties and trade repositories (EMIR). Official Journal of the EU, L 201, 1–59.
12. European Parliament and Council. (2017, December 12). Regulation (EU) 2017/2402 on securitisation. Official Journal of the EU, L 347, 35–80.
13. European Parliament and Council. (2023, May 31). Regulation (EU) 2023/1114 on markets in crypto-assets (MiCA). Official Journal of the EU, L 150, 40–205.
14. European Parliament and Council. (2022, May 30). Regulation (EU) 2022/858 on a pilot regime for market infrastructures based on distributed ledger technology (DLT Pilot Regime). Official Journal of the EU, L 151, 1–33.
15. European Parliament and Council. (2022, December 14). Regulation (EU) 2022/2554 on digital operational resilience for the financial sector (DORA). Official Journal of the EU, L 333, 1–79.
16. European Parliament and Council. (2010, November 24). Regulation (EU) No 1095/2010 establishing the European Securities and Markets Authority (ESMA). Official Journal of the EU, L 331, 84–119.

17. European Parliament and Council. (2019, November 27). Regulation (EU) 2019/2088 on sustainability-related disclosures in the financial services sector (SFDR). Official Journal of the EU, L 317, 1–16.
18. European Parliament and Council. (2022, December 14). Directive 2022/2464/EU on corporate sustainability reporting (CSRD). Official Journal of the EU, L 322, 15–80.
19. European Parliament and Council. (2020, November 25). Directive 2020/1828/EU on representative actions for the protection of the collective interests of consumers. Official Journal of the EU, L 409, 1–27.
20. Denysov, V. N. (2005). Harmonizatsiia zakonodavstva Ukrainy z mizhnarodnym ta yevropeiskym pravom: zmist, pryntsypy, osnovni napriamy [Harmonisation of Ukrainian legislation with international and European law: content, principles, main directions]. *Pravova derzhava*, 16, 37–46. [in Ukrainian].
21. Hromovych, A. A. (2024). Transformatsiia pravovoi systemy Ukrainy u konteksti yevropeiskoi intehratsii [Transformation of the legal system of Ukraine in the context of European integration]. In *Aktualni problemy suchasnoi nauky v doslidzhenniakh molodykh uchenykh, kursantiv ta studentiv: tezy dop. Vseukr. nauk.-prakt. konf.* (pp. 125–128). KhNUVS. [in Ukrainian].
22. Chornomaz, O. B. (2016). Pravovi problemy adaptatsii zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva Yevropeiskoho Soiuzu [Legal problems of adaptation of Ukrainian legislation to EU legislation]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 3, 188–192. [in Ukrainian].
23. Parkhomenko, N. M. (2008). *Dzherela prava: problemy teorii ta metodolohii* [Sources of law: problems of theory and methodology] (Monograph). Iurydychna dumka. [in Ukrainian].
24. Smyrnova, K. V. (2013). *Pravova systema Yevrosoiuzu: pryroda, osoblyvosti, tendentsii rozvytku* [The legal system of the European Union: nature, features, development trends] [Doctoral dissertation]. Odesa. [in Ukrainian].
25. Yavorska, O. S. (2007). *Pravove rehuliuвання obihu tsinnykh paperiv v Ukraini* [Legal regulation of securities circulation in Ukraine] (Monograph). Pidruchnyky i posibnyky. [in Ukrainian].
26. Lisnyi, I. A. (2025). *Pravove rehuliuвання obihu tsinnykh paperiv* [Legal regulation of securities circulation] (Textbook). PIEP Universytetu «Ukraina». [in Ukrainian].
27. Lisnyi, I. A. (2021). Oblihatsii vnutrishnoi derzhavnoi pozyky yak tsinni papery dlia aktyvizatsii fondovoho rynku Ukrainy [Domestic government bonds as securities for the activation of Ukraine's stock market]. In R. Basenko, S. Koroied, R. Sharavara et al. (Eds.), *Pravovi, ekonomichni ta sotsiokulturni zasady rehuliuвання suspilnykh vidnosyn: kolektyvna monohrafiia* (pp. 212–233). PIEP. [in Ukrainian].
28. Avanesian, H. M., Lisnyi, I. A., & Kovalenko, V. F. (2025). *Pravovi mekhanizmy vidpovidalnosti za mainovi pravoporushennia ta zlovzhyvannia na rynku tsinnykh paperiv: porivnialnyi analiz mizhnarodnoho ta natsionalnoho zakonodavstva* [Legal mechanisms of liability for property offences and abuses in the securities market: a comparative analysis of international and national legislation]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 3, 473–475. [in Ukrainian].
29. Davids, R., & Brierley, J. (1985). *Major legal systems in the world today: An introduction to the comparative study of law* (3rd ed.). Stevens & Sons.

30. Moloney, N. (2014). *EU securities and financial markets regulation* (3rd ed.). Oxford University Press.
31. Avgouleas, E. (2012). *Governance of global financial markets: The law, the economics, the politics*. Cambridge University Press.
32. Ferrarini, G., & Wymeersch, E. (Eds.). (2006). *Investor protection in Europe: Corporate law making, the MiFID and beyond*. Oxford University Press.
33. Seretakis, A. (2019). The Europeanization of capital markets: Post-crisis reforms and their impact on securities regulation. *Journal of Corporate Law Studies*, 19(1), 77–112.
34. Busch, D., & Ferrarini, G. (Eds.). (2017). *Regulation of the EU financial markets: MiFID II and MiFIR*. Oxford University Press.
35. Chiu, I. H.-Y. (2010). *The foundations and anatomy of shareholder activism*. Hart Publishing.
36. Sørensen, K. E. (2018). *The Europeanization of corporate governance and capital markets regulation*. DJØF Publishing.
37. European Securities and Markets Authority. (2024). *Annual report 2023*. <https://www.esma.europa.eu/annual-report> (accessed May 10, 2026).
38. European Commission. (2020). *Capital markets union action plan*. https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/growth-and-investment/capital-markets-union_en (accessed May 15, 2026).
39. National Securities and Stock Market Commission of Ukraine. (2024). *Richnyi zvit 2023 [Annual report 2023]*. <https://www.nssmc.gov.ua/annual-reports> (accessed May 15, 2026). [in Ukrainian].
40. Lisnyi, I. A., Kovalenko, V. F., & Tovsta, S. P. (2024). Osoblyvosti yurydychnoi vidpovidalnosti za pravoporushennia na rynku tsinnykh paperiv [Features of legal liability for offences in the securities market]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 4, 148–150. [in Ukrainian].
41. Bezklubyi, I. A. (2001). Tsinni papery: poniattia, zmist, yurydychni kharakterystyky [Securities: concept, content, legal characteristics]. *Pravo Ukrainy*, 33–38. [in Ukrainian].
42. Spasybo-Fatieieva, I. V. (2012). Tsyvilistyka: na shliakhu formuvannia doktryn [Civil law: on the path of doctrine formation]. *Zoloti storinky*. [in Ukrainian].
43. Avanesian, H. M., & Lisnyi, I. A. (2023). Tsinni papery u sferi mainovykh vidnosyn: porivnialnyi analiz tsyvilnoho ta hospodarskoho prava [Securities in the field of property relations: a comparative analysis of civil and commercial law]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 3, 118–120. [in Ukrainian].
44. Kovalenko, V. F., Lisnyi, I. A., & Strilko, D. L. (2022). Mozhlyvosti rozvytku vekselnoho oborotu v Ukraini [Possibilities for the development of bill of exchange circulation in Ukraine]. *Yurydychnyi naukovyi visnyk*, 3, 97–99. [in Ukrainian].
45. Vinnyk, O. M. (2003). *Publichni ta pryvatni interesy v hospodarskykh tovarystvakh: problemy pravovoho zabezpechennia [Public and private interests in business entities: problems of legal regulation] (Monograph)*. Atika. [in Ukrainian].

1.7. ЛІНГВІСТИЧНА ВИЗНАЧЕНІСТЬ ТЕКСТУ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТА ЯК СКЛАДОВА ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ВИМІРИ

Галина Терела,

докт. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри теоретико-правових дисциплін

Полтавський юридичний інститут

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

terela0107@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5102-7068>

Наталія Рябокінь,

канд. філолог. наук, доцент,

завідувач кафедри філології та соціально-гуманітарних дисциплін

Полтавський інститут економіки і права Університету «Україна»

nwerbowa161@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5950-8798>

Анотація. У статті обґрунтовано концепт лінгвістичної визначеності тексту нормативно-правового акта як мовознавчого виміру принципу правової визначеності та, опосередковано, складової принципу верховенства права. Здійснено лексико-семантичну реконструкцію терміна через аналіз його складників. Під лінгвістичною визначеністю запропоновано розуміти сукупність мовознавчо обґрунтованих вимог до тексту нормативно-правового акта, що охоплюють як загальномовні характеристики нормативного формулювання, так і спеціальні вимоги до науково обґрунтованого слововживання у правничій сфері та які забезпечують реалізацію формального виміру принципу правової визначеності. Розкрито національний та міжнародний виміри лінгвістичної визначеності як складової принципу верховенства права через аналіз доктринального, нормативного, конституційно- та конвенційно-юрисдикційного рівнів. Обґрунтовано тезу про функціональну двоєдиність лінгвістичної визначеності як інструмента національної консолідації та європейської інтеграції. Методологічну основу дослідження становить міждисциплінарний підхід та комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів: лексико-семантичної реконструкції, формально-юридичного, порівняльно-правового, системно-структурного, історико-правового.

Ключові слова: лінгвістична визначеність, правова визначеність, верховенство права, мова права, якість закону, юридична лінгвістика, нормативно-правовий акт.

Abstract. The article substantiates the concept of linguistic certainty of the text of a normative legal act as the linguistic dimension of the principle of legal certainty and, indirectly, a component of the rule of law. A lexical-semantic reconstruction of the term is carried out through analysis of its components. Linguistic certainty is proposed to be understood as a set of linguistically grounded requirements for the text of a normative legal act, encompassing both general language characteristics of normative formulations and specialised requirements for scientifically substantiated terminology usage in the legal domain, which together ensure the implementation of the formal dimension of the principle of legal certainty. The national and

international dimensions of linguistic certainty as a component of the rule of law are revealed through the analysis of the doctrinal, normative, constitutional-jurisdictional, and convention-jurisdictional levels. The thesis on the functional duality of linguistic certainty as an instrument of both national consolidation and European integration is substantiated. The methodological basis of the study comprises an interdisciplinary approach and a set of general scientific and specialised legal methods: lexical-semantic reconstruction, formal-legal, comparative-legal, systemic-structural, and historical-legal.

Key words: linguistic certainty, legal certainty, rule of law, language of law, quality of law, legal linguistics, normative legal act.

Постановка проблеми. Євроінтеграційний курс України актуалізує переосмислення класичних категорій теорії права крізь призму сучасних викликів. З-поміж таких категорій чільне місце посідає принцип верховенства права, закріплений у статті 8 Конституції України [9] як основоположна засада конституційного ладу. Одним із фундаментальних компонентів цього принципу виступає правова/юридична визначеність, що у сучасній доктрині розглядається як обов'язкова вимога реалізації верховенства права. Утім детальніший аналіз змісту правової визначеності виявляє показову обставину: значна частина її вимог реалізується не тільки через матеріально- чи процесуально-правові механізми (як-то доступність законодавства та судових рішень), а й через мовну форму нормативно-правового тексту (акти права мають бути сформульовані «з достатньою чіткістю та зрозумілістю») [13, с. 22]. Цей мовний вимір, попри свою очевидну значущість, досі не отримав самостійної категоріальної розробки в українській правничій доктрині.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дослідження лінгвістичної визначеності тексту нормативно-правового акта як складової принципу верховенства права належить до міждисциплінарної проблематики, що перебуває на перетині загальної теорії права, лінгвістики, юридичної техніки та конституційного права. Попри відсутність спеціалізованих праць, присвячених безпосередньо цьому концепту в запропонованому нами розумінні, проблематика активно розроблялася у межах кількох відносно автономних напрямів.

Перший напрям представлений широким спектром досліджень принципу правової визначеності як складової верховенства права. У зарубіжній науці його класичне обґрунтування належить Л. Фуллеру, який у праці «Моральність права» виокремив вимогу ясності закону як одну з восьми засад внутрішньої моральності права [26]. У сучасній європейській доктрині ключовий внесок зробили: Е. Пауніо, яка розмежувала формальну і матеріальну правову визначеність [43]; Дж. Максайнер, який обґрунтував зрозумілість авторитетного тексту як імператив правової держави (Rechtsstaat) [41; 42]; Т. Ендікотт, чия монографія «Розмитість у праві» окреслила лінгвістичну розмитість як загрозу верховенству права [35]. В українській науковій літературі фундаментальні праці з правової визначеності належать М. Козюбрі [7], С. Погребняку [14], В. Смородинському [25] та іншим. Їхні дослідження заклали категоріальну основу, але здебільшого розглядали мовознавчий компонент побіжно, як один з елементів багатокомпонентного принципу, без його самостійної концептуалізації.

Другий напрям охоплює розвиток юридичної лінгвістики як наукової дисципліни. У вітчизняній науці її засновницею можна вважати Н. Артикуцу, чий навчальний посібник «Мова права і юридична термінологія» став програмним

[1]. Вченою розроблена авторська програма курсу «Основи законодавчої лінгвістики», який у 2022 році був запроваджений для народних депутатів України, їхніх помічників-консультантів та працівників Апарату парламенту на базі Української школи законотворчості Інституту законодавства Верховної Ради України [2]. Внесок у розвиток дисципліни зробив Ю. Прадід, який досліджував становлення юридичної лінгвістики, її предмет та методи [15]. А. Гребенюк визначила поняття правничої лінгвістики з урахуванням трьох вимірів дисципліни: наукової, навчальної та практико-орієнтованої [5]. О. Мінченко обґрунтувала теоретико-правове розуміння юридичної лінгвістики як міждисциплінарної галузі гуманітарного знання, акцентувала на правовій визначеності (правопевності) як складовій принципу верховенства права [11], включивши «правову визначеність», «верховенство права» та «юридичну лінгвістику» до єдиного предмета юридико-лінгвістичного осмислення.

Третій напрям стосується дослідження юридичної техніки та якості законодавства. В українській науці проблематика мовних вимог до нормативно-правових актів розроблялася у працях М. Любченко [10], О. Доценко [6], Ю. Бугайка [4], П. Рабіновича, Т. Дудаш [17] та інших.

Четвертий напрям фокусується на дослідженнях доктрини «якості закону» в практиці Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). В українській правничій науці значний внесок належить Я. Берназюку, який здійснив детальний аналіз категорії «якість закону» як складової принципу верховенства права через визначення вимог чіткості, точності, однозначності, зрозумілості, доступності та передбачуваності [3]. Дослідження Т. Цувіної присвячене особливостям тлумачення принципу верховенства права у практиці ЄСПЛ [27]. Ці праці містять значний матеріал щодо мовного виміру якості закону, однак розглядають його переважно в аспекті правозастосування, а не як самостійну теоретико-правову категорію.

Серед зарубіжних джерел особливе значення мають документи Венеційської комісії – Доповідь про верховенство права (2011) та Контрольний список верховенства права (2016, оновлений у 2025), у яких доступність і передбачуваність правових норм експліцитно включені до складу правової визначеності.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри наявність значної кількості досліджень з дотичної проблематики, концепт лінгвістичної визначеності тексту нормативно-правового акта як складової принципу правової визначеності (і, опосередковано, верховенства права) у вітчизняній і зарубіжній правничій літературі цілісно не розроблений. Це формує теоретичну лакуну, яку й покликана заповнити ця публікація.

Принагідно варто відзначити, що у зарубіжній доктрині домінуючою є протилежна, негативна за змістом категорія – «linguistic indeterminacy» (лінгвістична невизначеність), в рамках сутнісного розуміння якої мовна розмитість і неоднозначність нормативного припису розцінюється як проблема, загроза або виклик верховенству права. Цю категорію розвивали Б. Бікс [28], І. Вітчак-Плісецька [49], Г. Кайл та Р. Пошер [40], Дж. Волдрон [47] та інші. У німецькій конституційно-правовій традиції діє доктрина Bestimmtheitsgebot (вимога визначеності) і Normenklarheit (ясність норми) як складові принципу правової держави, обґрунтовані у практиці Федерального Конституційного Суду [29] та закріплені в § 42 абз. 5 Спільного регламенту федеральних міністерств (GGO), згідно з яким «проекти законодавства повинні бути лінгвістично правильними

та сформульованими таким чином, щоб їх міг зрозуміти кожен» [36]. Проте жодна із цих зарубіжних традицій не запропонувала позитивно сформульованої єдиної узагальнюючої категорії, яка інтегрувала б мовознавчі критерії якості нормативного акта у межах вчення про правову визначеність. Запропонований нами концепт лінгвістичної визначеності має саме таку інтеграційну функцію.

Мета та завдання дослідження. Мета публікації полягає в обґрунтуванні концепту лінгвістичної визначеності тексту нормативно-правового акта як мовознавчого виміру принципу правової визначеності та, опосередковано, складової принципу верховенства права. Відповідно до поставленої мети нами визначені такі завдання:

- надати категоріальне обґрунтування лінгвістичної визначеності як мовознавчого виміру правової визначеності;
- охарактеризувати національний вимір лінгвістичної визначеності на трьох рівнях: доктринальному, нормативному та конституційно-юрисдикційному;
- з'ясувати міжнародний вимір лінгвістичної визначеності у трьох площинах: доктринальній, нормативній та конвенційно-юрисдикційній;
- синтезувати національний та міжнародний виміри у функціональному аспекті.

Методологія дослідження. Міждисциплінарний характер проблематики, що постає на перетині загальної теорії права, юридичної техніки, конституційного права та юридичної лінгвістики, зумовив потребу застосування комплексу загальнонаукових і спеціально-юридичних методів. Лексико-семантична реконструкція застосована для категоріального обґрунтування пропонованого складеного терміна через аналіз семантики його складників. Формально-юридичний (догматичний) метод використовувався при інтерпретації статті 35 Закону України «Про правотворчу діяльність», правових позицій Конституційного Суду України, Контрольного списку правовладдя Венеційської комісії та рішень Європейського суду з прав людини. Порівняльно-правовий метод уможливив зіставлення українських і зарубіжних концепцій лінгвістичної визначеності (зокрема, німецької доктрини *Bestimmtheitsgebot* / *Normenklarheit*, англо-американської аналітичної філософії мови права, європейської легіспруденції), а також національного і міжнародного вимірів досліджуваного явища. Системно-структурний метод став основою послідовного аналізу доктринального, нормативного та юрисдикційного рівнів у національному та міжнародному вимірах. Історико-правовий метод застосовувався для відтворення еволюції доктрини «якості закону» – від рішення ЄСПЛ у справі *Sunday Times v. the United Kingdom* (1979) до Оновленого Контрольного списку правовладдя 2025 р., а також для послідовного висвітлення правових позицій Конституційного Суду України. Міждисциплінарний підхід дозволив інтегрувати в єдину теоретико-правову рамку результати, здобуті у межах двох паралельних традицій – вчення про правову визначеність та правничої лінгвістики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для визначення пропонованого складеного терміна «лінгвістична визначеність» доцільно насамперед звернутися до спроможності лексико-семантичної реконструкції через аналіз його складників. Прикметник лінгвістична походить від іменника лінгвістика (від лат. *lingua* – мова), що у сучасній українській мові позначає науку про мову, мовознавство [24]. Відповідно, цей прикметник вказує на належність певної властивості до сфери мови як системи знаків, що слугує засобом передачі і

закріплення сутності/змістів. Іменник визначеність утворено від пасивного дієприкметника визначений за допомогою суфікса -ість, що позначає абстрактну якість або стан. Своєю чергою, дієслово визначити, від якого бере початок цей ланцюжок, в академічному Словнику української мови тлумачиться як «розкривати суть чого-небудь; характеризувати, формулювати поняття про щось», а також «точно окреслювати форму, межі чого-небудь» [24]. Спільним семантичним стрижнем цих значень є перехід від розмитого, нечіткого стану до окресленого, сформульованого і зафіксованого. Відтак визначеність як абстрактний іменник позначає якість/стан бути чітко окресленим, сформульованим і характеризованим. Поєднання двох складників у термін «лінгвістична визначеність» означає властивість тексту нормативно-правового акта бути чітко сформульованим, точно окресленим і охарактеризованим засобами мови – через лексико-семантичні, термінологічні та синтаксичні характеристики. Прикметник «лінгвістична» вказує на інструмент, яким реалізується визначеність, а іменник «визначеність» – на стан/якість, що досягається цим інструментом. У такому тлумаченні лінгвістична визначеність постає не самостійним принципом, а підмножиною більш широкої категорії правової визначеності – тією її частиною, що локалізована у мовній формі нормативного припису.

Теоретичне підґрунтя такого виокремлення сягає класичної праці відомого американського правознавця, представника природньо-правового напрямку в теорії права Л. Фуллера «Мораль права», в якій з-поміж восьми вимог внутрішньої моралі закону окреме місце відведено вимозі ясності як одній з найсуттєвіших ознак законності. Відповідно «неспроможність зробити правила зрозумілими» Л. Фуллер розглядав як один із восьми «шляхів до катастрофи» у спробі створення системи правових норм [26, с. 65].

У сучасній європейській доктрині Е. Пауніо у межах формальної правової визначеності виокремлює три обов'язкові вимоги: ясність, стабільність і зрозумілість, причому дві з них за своєю природою є лінгвістичними характеристиками нормативного тексту [43]. Т. Ендікотт обґрунтовує, що нечіткість є характерною рисою права, а не лише юридичної мови. При цьому саме лінгвістична нечіткість/розмитість (*linguistic vagueness*), на думку вченого, створює первісну загрозу ідеалу верховенства права. Тим самим автор легітимізує виокремлення мовного виміру як самостійного предмета теоретико-правового аналізу [35]. Дж. Максайнер безпосередньо пов'язує вимогу зрозумілості нормативного тексту з концепцією правової держави (*Rechtsstaat*), використовуючи деонтичну категорію «імператив» [42], а також протиставляє європейську традицію правової визначеності американській правовій невизначеності [41].

У межах західної аналітичної філософії права з другої половини ХХ ст. розгорнувся дослідницький напрям, присвячений співвідношенню негативних лінгвістичних характеристик права (розмитості, неоднозначності, невизначеності) та фундаментальних цінностей верховенства права. Так, С. Соумз обґрунтував контекстно-чутливу теорію розмитості, згідно з якою мовна визначеність нормативного припису є не статичною властивістю тексту, а динамічним результатом взаємодії словесної форми, контексту і правозастосовної практики: у складних прикордонних випадках судовий орган уточнює мовне значення розмитого терміна, частково створюючи новий зміст норми [45, с. 97]. Дж. Волдрон розвинув критичну позицію щодо абсолютизації вимоги ясності та обґрунтував, що правова система, яка складається лише з чітких «правил» без оцінних «стандартів»

(як-то «розумний», «справедливий», «надмірний»), втрачає здатність викликати в адресата норми вдумливу, орієнтовану на цінності реакцію [47]. Цей критичний погляд відображає підхід розмежування допустимої і неприпустимої (свавільної) розмитості, на чому ґрунтується практика ЄСПЛ щодо «якості закону». Р. Пошер запропонував систематичну таксономію форм мовної невизначеності, виокремивши нечіткість індивідуалізації та класифікації, ступінчасту, комбінаторну, семантичну та прагматичну нечіткість [44, с. 1]. Ця таксономія є цінним аналітичним інструментом для оцінювання лінгвістичної визначеності конкретних нормативно-правових актів. Узагальнюючим доробком вчених аналізованого дослідницького напрямку стало виокремлення мовної форми нормативного припису як самостійного предмета теоретико-правового дослідження, та простеження безпосереднього взаємозв'язку лінгвістичної визначеності із реалізацією принципу верховенства права.

Паралельно у європейській правовій науці з кінця XX ст. сформувався напрям легіспруденції (legisprudence), який зосереджується на теорії та практиці нормопроєктування, зокрема на мовних критеріях якості нормативних актів. Термін був введений у мейнстрим правової теорії Л. Ж. Вінтгенсом у низці праць кінця 1990-х – 2010-х років [48]. Концептуальним ядром легіспруденції є зміщення фокусу з постаті судді на постать законодавця і сам процес створення нормативного акта. Ключовий внесок у мовний вимір легіспруденції зробила Г. Ксантакі у праці «Drafting Legislation: Art and Technology of Rules for Regulation», обґрунтувавши тезу, що ефективність законодавства досягається трьома мовними інструментами: ясністю, точністю і однозначністю [50]. У сукупності ці три характеристики забезпечують передбачуваність права – ту саму властивість, яка є серцевиною принципу правової визначеності у трактуванні ЄСПЛ. Таким чином, легіспруденція пропонує операційний інструментарій для вимірювання того, що ми пропонуємо концептуалізувати як лінгвістичну визначеність тексту нормативно-правового акта.

В українській правничій доктрині паралельно розвиваються дотичні дослідження. С. Погребняк розглядає правову визначеність/певність як систему вимог, серед яких чільне місце посідають ясність, простота, точність, чіткість і несуперечливість правових актів [14, с. 43]. О. Мінченко у межах своєї юридико-лінгвістичної теорії обґрунтовує необхідність розгляду мови і права як двоєдиного предмета дослідження, прямо пов'язуючи мовний вимір права з принципами верховенства права і правової визначеності [12]. Н. Артикуца розробляє проблематику якості правничої мови як чинника ефективності правового регулювання [1]. Зарубіжні теоретичні напрацювання ще недостатньо інтегровані в українську правничу доктрину, у якій правова визначеність і юридична лінгвістика розвиваються здебільшого паралельно. Концепт лінгвістичної визначеності, що обстоюється у цій публікації, покликаний заповнити цю інтеграційну лакуну.

На підставі зазначеного пропонуємо під лінгвістичною визначеністю тексту нормативно-правового акта розуміти сукупність науково обґрунтованих мовознавчих вимог до тексту нормативно-правового акта (ясність, точність, однозначність, зрозумілість, термінологічна узгодженість), що охоплюють як загальномовні характеристики нормативного формулювання, так і спеціальні вимоги до науково обґрунтованого слововживання у правничій сфері (зокрема, лексичну правильність, мовознавчу обґрунтованість і системну узгодженість юридичної термінології – незалежно від рівня її формального закріплення), які

у своїй єдності забезпечують реалізацію формального виміру принципу правової визначеності як складової верховенства права, а саме – здатність адресата норми встановити її зміст і передбачити юридичні наслідки своєї поведінки на підставі власне тексту нормативного акта.

Національний вимір лінгвістичної визначеності в Україні доцільно розглядати на трьох рівнях: доктринальному (розвиток відповідних концепцій у вітчизняній правничій і лінгвістичній науці), нормативному (закріплення мовних вимог до нормативно-правових актів у чинному законодавстві, передусім у Законі України «Про правотворчу діяльність») та конституційно-юрисдикційному (конституційне закріплення принципу верховенства права та його розгортання у правових позиціях Конституційного Суду України (далі – КСУ)). Такий підхід дозволить логічно простежити відображення проблематики лінгвістичної визначеності від абстрактного (доктрина) через формалізоване (норма) до конкретизованого у правозастосуванні (юрисдикційна практика).

В українській правничій науці упродовж останніх десятиліть сформувалися дві дотичні дослідницькі традиції, які є важливими для концептуалізації лінгвістичної визначеності: вчення про правову визначеність (С. Погребняк, М. Козюбра, В. Смородинський, П. Рабінович) та напрям правничої лінгвістики (Н. Артикуца, М. Любченко, О. Мінченко, О. Доценко). Цінність вітчизняного наукового доробку полягає в тому, що ці дві традиції поступово зближуються, відкриваючи простір для міждисциплінарного синтезу. М. Любченко, досліджуючи юридичну термінологію як необхідний елемент правової визначеності, підкреслює, що неналежна лінгвістична якість юридичних текстів перешкоджає розумінню правових ідей і підриває довіру до права в цілому [10, с. 15]. О. Мінченко обґрунтовує теоретико-правове розуміння юридичної лінгвістики як міждисциплінарної галузі гуманітарного знання, акцентуючи на правовій визначеності (правопевності) як складовій принципу верховенства права [12]. Н. Артикуца у своїх працях розкриває якість правничої мови як чинник ефективності правового регулювання [1]. О. Доценко наголошує, що наявна правова база лінгвістичної експертизи законопроектів не містить достатніх регламентацій щодо термінологічної, лексико-семантичної та логіко-синтаксичної перевірки законопроектів, що знижує ефективність контролю за якістю мовного оформлення нормативних актів [6]. Саме на перетині цих двох дотичних традицій найбільш органічно постає концепт лінгвістичної визначеності як мовознавчого виміру правової визначеності, що водночас сприяє розвитку української правничої мови як елемента національної правової ідентичності.

Принципово важливим кроком у нормативному закріпленні вимог лінгвістичної визначеності стало ухвалення Закону України «Про правотворчу діяльність» від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX [16]. До набрання чинності цим Законом мовно-стилістичні вимоги до нормативно-правових актів регулювалися переважно методичними рекомендаціями та підзаконними актами, що знижувало їх юридичну силу. Закон № 3354-IX вперше у вітчизняній практиці закріпив комплекс мовних вимог до нормативно-правових актів безпосередньо на законодавчому рівні, що принципово підвищує їх статус і робить обов'язковими для всіх суб'єктів правотворчої діяльності.

Стаття 35 названого Закону «Мова та стиль нормативно-правового акта» структурно поділяється на п'ять частин, які системно охоплюють лексичний, термінологічний, стилістичний і синтаксичний рівні мовної організації норма-

тивного тексту. Частина перша статті 35 Закону встановлює, що текст нормативно-правового акта має викладатися державною мовою відповідно до стандартів української правничої термінології та українського правопису; для формулювання норм права використовується офіційно-діловий стиль, для якого характерні нейтральність і стриманість (відсутність емоційної, експресивної, розмовної лексики та індивідуальних авторських рис), використання віддієслівних іменників, безособових і наказових форм дієслова, а також прямого порядку слів у реченні [16]. Кожна з цих характеристик безпосередньо корелює з вимогою лінгвістичної визначеності: нейтральність забезпечує відсутність розмитості, спричиненої емоційно-експресивною лексикою; безособові та наказові форми – однозначність припису; прямий порядок слів – синтаксичну простоту і зрозумілість. Частина друга статті 35 Закону встановлює вимогу термінологічної ієрархії: терміни, що вживаються у тексті нормативно-правового акта, мають відповідати термінології Конституції України, цього Закону, інших законів, а також нормативно-правових актів вищої юридичної сили. Це закріплення принципу системної термінологічної узгодженості, який в європейській легіспруденції відомий як «consistency of terminology» і відповідає настанові 6 Міжінституційної угоди ЄС 1998 р. про спільні настанови щодо якості розробки законодавства Співтовариства [37]. Частина третя статті 35 Закону містить чотири якісні вимоги до термінів: вони повинні бути короткими, лексично правильно сформульованими, однозначними, зрозумілими; перевага надається загальноновживаним та (або) спеціальній термінології державної мови [16].

Частина четверта статті 35 Закону запроваджує систему обмежень щодо вживання мовних засобів, які можуть знижувати лінгвістичну визначеність нормативного тексту. Обмеженому використанню підлягають: 1) запозичені іношомовні слова за наявності рівнозначних українських відповідників; 2) терміни, що позначають вузькоспеціальні поняття, крім випадків професійної необхідності з обов'язковим визначенням; 3) застарілі терміни (з обов'язковим уточненням сучасного значення); 4) іменники та займенники, що акцентують на гендерних відмінностях осіб; 5) прислівникові та дієприслівникові звороти [16]. Ці обмеження фактично кодифікують практичні рекомендації, що вироблялися вітчизняним напрямом правничої лінгвістики.

Частина п'ята статті 35 запроваджує інституційний механізм – Єдиний глосарій правових термінів, що створюється з метою забезпечення єдності термінології, вживаної у нормативно-правових актах України. Наповнення глосарія забезпечується Міністерством юстиції України. Інформація з глосарія є відкритою публічною інформацією у формі відкритих даних. Положення про Єдиний глосарій правових термінів затверджується Кабінетом Міністрів України. Цей механізм є практичним інструментом операціоналізації вимоги термінологічної узгодженості, що до прийняття Закону фактично була декларативною.

Зіставлення статті 35 Закону України «Про правотворчу діяльність» зі стандартами Міжінституційної угоди ЄС 1998 р., вимогами Контрольного списку правовладдя Венеційської комісії 2016 р. і доктриною «якості закону» ЄСПЛ дозволяє констатувати, що український законодавець фактично рецепіював європейські стандарти лінгвістичної визначеності на законодавчому рівні. У цьому сенсі стаття 35 є інструментом євроінтеграційної гармонізації національної правотворчої практики. Водночас слід відзначити дві обмежувальні обставини: по-перше, основна частина Закону вводиться в дію через рік з дня припинення або скасування воєнного стану в Україні, що відтерміновує практичне

застосування його приписів; по-друге, ефективність вимог статті 35 залежатиме від дієвості інституту лінгвістичної експертизи законопроектів, фактичного функціонування Єдиного глосарія, рівня лінгвістичної компетентності нормопроєктувальників і наявності механізмів контролю за дотриманням вимог.

Основу розуміння лінгвістичної визначеності на конституційно-юрисдикційному рівні становить стаття 8 Конституції України [9], що закріплює принцип верховенства права, розгорнутий у правових позиціях Конституційного Суду України. Особливо показовою є правова позиція КСУ, відповідно до якої «з конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакового застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» [18]. Орган конституційної юрисдикції України фактично розкладає вимогу визначеності на три складові – власне визначеність, ясність і недвозначність, – дві з яких (ясність і недвозначність) мають суто лінгвістичну природу. Правові позиції щодо визначеності актів права і якості закону КСУ послідовно напрацьовував упродовж останніх двох десятиліть. Систематизація цих позицій у Каталозі юридичних позицій КСУ під рубрикою «Вимоги до закону. Наслідки їх недотримання» (підрозділ 5.1.7.9) [8] свідчить, що відповідна доктрина набула рівня сталої правової позиції. Для нашого дослідження найважливіші позиції КСУ можна систематизувати за трьома аспектами.

Перший аспект – визначеність актів права як недвозначність, що досягається мовними засобами. У Рішенні від 14 липня 2021 р. № 1-р/2021 у справі щодо Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» Велика палата КСУ, спираючись на Дослідження Венеційської Комісії «Мірило правовладдя» (CDL-AD(2016)007, пункт II.B.3.58), окреслила фундаментальну юридичну позицію: «вимога юридичної визначеності як складовий елемент “верховенства права” стосується якості актів права та їх приписів, а не “ситуації”», а приписи актів права «мають бути <...> передбачними за своїми наслідками: їх має бути сформульовано з достатньою чіткістю та зрозумілістю, аби суб'єкти права мали змогу впорядкувати свою поведінку згідно з ними» [20]. У тому самому Рішенні КСУ сформулював принципово важливу позицію: «Такі вимоги щодо якості актів права та їх приписів висунуто з метою забезпечення, зокрема, їх однозначності. Юридичної визначеності будь-якого нормативного акта (або його окремого припису) неможливо досягти, якщо текст акта (його припису) є двозначним (багатозначним). Особлива роль у цій ділянці належить державній мові. Юридична визначеність – це передовсім недвозначність. Недвозначність найповніше досягається в однорідному мовному середовищі» [20]. КСУ здійснив повну категоріальну реконструкцію співвідношення юридичної визначеності та мовної форми нормативного акта: (1) визначеність зводиться передусім до недвозначності; (2) недвозначність є мовною характеристикою; (3) ця характеристика забезпечується спільністю правничої термінології та однорідним мовним середовищем; (4) вирішальну роль у її забезпеченні відіграє державна мова. Ця позиція була підтверджена і в Рішенні КСУ від 27 грудня 2022 р. № 4-р/2022 [22].

Другий аспект – зв'язок визначеності з передбачуваністю наслідків застосування норми. У Рішенні від 18 червня 2020 р. № 5-р(II)/2020 у справі за конституційною скаргою О. М. Левченко КСУ сформулював важливу позицію: «Принцип юридичної визначеності є істотно важливим у питаннях довіри до

судової системи загалом та дієвості верховенства права (правовладдя). Одним зі складових елементів загального принципу юридичної визначеності є вимога (як принцип) передбачності приписів права» [19]. У цій справі КСУ також встановив прямий причиновий зв'язок між порушенням вимоги юридичної визначеності та неоднаковим застосуванням судами припису закону. Відтак лінгвістична розмитість нормативного припису постає не як суто технічна вада, а як безпосередня причина порушення єдності судової практики – одного з ключових елементів верховенства права.

Третій аспект – зв'язок між якістю нормативного припису і доступністю його змісту для адресата. У Рішенні від 21 липня 2021 р. № 4-р(II)/2021 у справі за конституційною скаргою Б. В. Бівалькевича КСУ сформулював позицію: «доступність учасникам суспільних відносин акта права для ознайомлення не гарантує доступності його змісту, якщо припис такого акта викладений неякісно, зокрема нечітко або суперечливо» [21]. Ця позиція проводить принципове розмежування між формальною доступністю акта (його опублікуванням) та доступністю його змісту (зрозумілістю, недвозначністю, мовною досконалістю формулювання). Цю позицію КСУ продовжив у Рішенні від 1 березня 2023 р. № 1-р(II)/2023 у справі за конституційною скаргою С. М. Василенка, де визнав неконституційним припис саме на підставі його невідповідності вимозі юридичної визначеності, «що полягає з-поміж іншого в чіткості та зрозумілості норм права, передбачності їх змісту» з висновком, що оспорюваний припис «не можна вважати “правом” у державі, керованій верховенством права (правовладдя)» [23]. Це є однією з найбільш показових у контексті нашого дослідження правових позицій КСУ: лінгвістично невизначений припис у сучасному українському конституційному порядку взагалі не визнається правом.

Узагальнюючи практику КСУ, можна стверджувати, що в Україні сформувалася розгалужена і послідовна доктрина юридичної визначеності, що охоплює мовний, темпоральний, інституційний та правозастосовний виміри. Ця доктрина створює готовий конституційно-правовий фундамент для введення у вітчизняний понятійний апарат категорії лінгвістичної визначеності тексту нормативно-правового акта як спеціалізованого, мовно-орієнтованого аспекту юридичної визначеності.

Поряд із національним виміром міжнародний вимір лінгвістичної визначеності доцільно розглядати у трьох площинах: доктринальній (розгортання концепту у зарубіжній правничій науці), нормативній (закріплення мовних вимог у документах Венеційської комісії) та конвенційно-юрисдикційній (практика Європейського суду з прав людини щодо доктрини «якості закону»).

У зарубіжній правовій думці ідея лінгвістичної визначеності має глибокі філософсько-правові витоки. Принциповим є те, що зарубіжна доктрина здебільшого оперує негативно сформульованою категорією – *linguistic indeterminacy* (лінгвістична невизначеність) – як проблемою, що загрожує верховенству права. Позитивна інтегративна категорія, яку ми пропонуємо, у зарубіжній літературі системно не оформлена. Натомість представлені такі напрями як німецька доктрина *Bestimmtheitsgebot* та *Normenklarheit*, англо-американська філософія мови права, школа легіспруденції.

Серед документів Ради Європи, що формують міжнародні стандарти правової визначеності і безпосередньо адресують її мовний вимір, чільне місце посідає доробок Європейської комісії «За демократію через право» (Венеційської комісії) – дорадчого органу Ради Європи. Для нашого дослідження особливе

значення мають три послідовні документи: Доповідь про верховенство права 2011 р. (CDL-AD(2011)003rev), Контрольний список правовладдя 2016 р. (CDL-AD(2016)007) та Оновлений контрольний список правовладдя 2025 р. (CDL-AD(2025)002).

Контрольний список правовладдя 2016 р. (Rule of Law Checklist), ухвалений на 106-му пленарному засіданні Венеційської комісії 11–12 березня 2016 р., виокремлює шість засадничих критеріїв верховенства права: законність; правова визначеність; запобігання зловживанню владою; рівність перед законом і недискримінація; доступ до правосуддя; приклади особливих викликів [13]. У межах критерію правової визначеності принципово важливими для лінгвістичної визначеності є три підкритерії: доступність законодавства, доступність судових рішень, передбачуваність законів. Особливе значення має пункт 58, що деталізує зміст вимоги передбачуваності: «передбачуваність означає не лише те, що закон має, де це можливо, бути проголошений до його імплементації і бути передбачуваним за своїми наслідками: він також має бути сформульований з достатньою точністю і ясністю, щоб дозволити суб'єктам права впорядкувати свою поведінку відповідно до нього» [13]. Це формулювання прямо інкорпорує мовну вимогу («sufficient precision and clarity») у міжнародний стандарт правової визначеності.

Оновлений контрольний список правовладдя 2025 р. (CDL-AD(2025)002) є істотним розширенням доробку 2016 р. [46]. Зберігши п'ять базових критеріїв 2016 р., оновлений документ запровадив два нових – система стримувань і противаг (checks and balances) та конституційний контроль (constitutional review). У межах критерію правової визначеності оновлений Контрольний список зберіг і розвинув підкритерії «доступність та передбачуваність закону» («accessibility and foreseeability of the law»), «стабільність та послідовність закону» («stability and consistency of law»), «правова визначеність у судових рішеннях» («legal certainty in court decisions»), а також додав новий підкритерій – «правова визначеність та нові технології» («legal certainty and new technologies»), що відповідає на виклик використання систем штучного інтелекту в правотворчості і правозастосуванні. Таким чином, у 2025 р. концепт правової визначеності набув ще ширшого змісту, охоплюючи не лише мовні характеристики тексту нормативного акта, а й передбачуваність застосування цього тексту автоматизованими системами. У Збірці висновків та звітів Венеційської комісії щодо принципу правової визначеності 2022 р. (CDL-PI(2022)004) [34] компонентами правової визначеності названо «публічність, точність, послідовність, стабільність, незворотна дія і остаточність та обов'язкова сила рішень», причому дві з цих характеристик (точність і послідовність) безпосередньо охоплюють мовний вимір.

На рівні Європейського Союзу нормативним відповідником стандартів якості законодавчої мови є Міжінституційна угода від 22 грудня 1998 року щодо спільних настанов з якості нормопроєктування у законодавстві Спільноти. Її преамбула прямо проголошує: «ясне, просте і точне нормопроєктування законодавчих актів Спільноти є істотним для того, щоб вони були прозорими і зрозумілими для громадськості та економічних суб'єктів» та є «передумовою належної імплементації та однакового застосування законодавства Спільноти у державах-членах» [37]. Серед двадцяти двох настанов найрелевантнішими для нашого дослідження є настанова 1 (акти мають бути сформульовані ясно, про-

сто і точно), настанова 3 (нормопроекування повинно враховувати коло адресатів) і настанова 6 (термінологічна узгодженість, ідентичні поняття – однаковими термінами). Зобов'язальний характер Угоди був підтверджений Міжінституційною угодою про краще законотворення від 16 грудня 2003 року [38] та Спільним практичним посібником Європейського Парламенту, Ради і Комісії для осіб, залучених до розробки законодавства Європейського Союзу [39]. Для українського контексту ці документи мають подвійне значення: вони, з одного боку, є частиною *acquis communautaire*, з яким має бути гармонізоване українське законодавство, а з іншого – задають стандарт, до якого наближається стаття 35 Закону України «Про правотворчу діяльність» 2023 р.

Найбільш операціоналізованим джерелом стандартів лінгвістичної визначеності у міжнародному вимірі є практика Європейського суду з прав людини щодо доктрини «якості закону» (*quality of law*). Витоки цієї доктрини – у рішенні ЄСПЛ у справі Санді Таймс проти Сполученого Королівства (*Sunday Times v. the United Kingdom*) (1979), де Суд уперше сформулював дві фундаментальні вимоги до правової норми як умови законного обмеження конвенційних прав: доступність (*accessibility*) та передбачуваність (*foreseeability*) [32]. Перша означає, що особа повинна мати реальну можливість ознайомитися з правовою нормою, друга – що ця норма має бути сформульована з достатньою точністю, аби особа могла, за потреби з допомогою фахового консультування, передбачити юридичні наслідки своєї поведінки. У подальшій практиці ЄСПЛ ця доктрина була поширена з обмежень свободи вираження поглядів (стаття 10 Конвенції) на широкий спектр конвенційних прав, зокрема право на повагу до приватного життя (стаття 8), свободу мирних зібрань (стаття 11), право мирного володіння майном (стаття 1 Протоколу № 1).

Особливе значення для України мають три справи, у яких ЄСПЛ констатував порушення вимог якості закону з боку української правової системи. Справа «Щокін проти України» (Заяви № 23759/03 та 37943/06, рішення П'ятої секції ЄСПЛ від 14 жовтня 2010 р.) [31] є показовою щодо лінгвістичної невизначеності податкового законодавства. Заявник Юрій Щокін у 2001–2003 роках сплачував прибутковий податок з доходів, отриманих не за основним місцем роботи. Декрет Кабінету Міністрів України 1992 р., що мав статус закону, передбачав фіксовану ставку 20 % для оподаткування таких доходів; Інструкція Головної державної податкової інспекції 1993 р. та Указ Президента України 1994 р. – прогресивну шкалу. Стаття 67 Конституції України прямо забороняла зміну ставки податку підзаконними актами, а пункт 4.4.1 Закону від 21 грудня 2000 р. імперативно зобов'язував у разі неоднозначного тлумачення законодавства застосовувати тлумачення на користь платника. Попри ці гарантії, податкові органи та національні суди обрали менш сприятливе тлумачення. ЄСПЛ у пункті 56 рішення сформулював вирішальну для запропонованої нами концепції правову позицію: «відсутність необхідної ясності та точності національного законодавства, що пропонувало розбіжні тлумачення з такого важливого фіскального питання, порушила вимогу “якості закону” за Конвенцією і не забезпечила належного захисту від свавільного втручання публічних органів влади у майнові права заявника». Суд констатував порушення статті 1 Протоколу № 1. Принципова значущість цього рішення для нашого дослідження: ЄСПЛ ідентифікував лінгвістичну ваду – одночасну наявність кількох взаємовиключних тлумачень тексту – як самостійну і достатню підставу для констатації порушення Конвенції; не обмежи-

вся перевіркою формальної доступності актів, а оцінив саме мовну якість – ясність і точність; вжив термінів («clarity and precision»), що безпосередньо відповідають концепції лінгвістичної визначеності.

Справа «Серков проти України» (Заява № 39766/05, рішення від 7 липня 2011 р.) [30] розвинула логіку справи Щокіна стосовно іншого аспекту лінгвістичної невизначеності – непередбачуваності зміни тлумачення правової норми. Заявник, фізична особа-підприємець, що працював за спрощеною системою оподаткування, ввезив товар з-за кордону. Спочатку господарські суди тлумачили норми Указу Президента на користь заявника, постановивши, що ПДВ не підлягає сплаті щодо імпорتنих операцій. Вищий господарський суд у лютому 2005 р., а згодом Верховний Суд України, змінили тлумачення на протилежне. ЄСПЛ у пунктах 39–40 рішення зазначив, що «не вбачає виправдання для зміни юридичного тлумачення, з якою зіткнувся заявник. Фактично Верховний Суд не навів жодних підстав для пояснення відповідного перетлумачення. Така відсутність прозорості мала вплинути на громадську довіру і довіру до судової системи». Суд констатував порушення статті 1 Протоколу № 1. Принципова цінність цієї справи – у тому, що ЄСПЛ розширив поняття лінгвістичної визначеності з суто статичної (текст норми) на динамічну характеристику (стабільність тлумачення тексту в часі): лінгвістично визначеним є не лише той текст, що сформульований ясно і точно, а й той, тлумачення якого послідовне і прозоре.

Справа «Веренцов проти України» (Заява № 20372/11, рішення від 11 квітня 2013 р.) [33] демонструє ще один аспект лінгвістичної невизначеності – відсутність відповідного законодавчого регулювання. Заявник, львівський правозахисник Олексій Веренцов, був засуджений до трьох діб адміністративного арешту за організацію мирної демонстрації проти корупції в органах прокуратури – за нібито порушення процедури проведення мирних зібрань. ЄСПЛ дійшов висновку, що, хоча Кодекс про адміністративні правопорушення встановлював адміністративну відповідальність за порушення процедури проведення демонстрацій і був достатньо доступним, самої такої «процедури» в українському правопорядку фактично не існувало: з часу розпаду СРСР Україна не ухвалила спеціального закону про мирні зібрання, а Конституційний Суд України ще у 2001 р. зазначив, що процедура повідомлення про мирні зібрання має визначатися законом. Попри це, упродовж понад 20 років такий закон не був ухвалений. ЄСПЛ зробив принциповий висновок: «не можна вважати, що “процедура”, на яку посилається Кодекс про адміністративні правопорушення, була сформульована з достатньою точністю, щоб дозволити заявнику передбачити, у розумних межах, наслідки своїх дій». Зважаючи на структурний характер проблеми, Суд зобов’язав Україну вжити невідкладних заходів. Отже, ЄСПЛ підтвердив, що невизначеність може полягати не лише в неякісному формулюванні наявного тексту, а й у фактичній відсутності тексту, на який посилається інший нормативний акт. Також Суд вказав на структурний (системний) характер проблеми, відрізнивши невизначеність окремої норми від невизначеності правової системи в цілому.

Таким чином, у трьох справах – Щокіна, Серкова та Веренцова – ЄСПЛ фактично здійснив наднаціональну оцінку лінгвістичної визначеності українського законодавства за трьома різними параметрами: ясність і точність формулювання тексту (Щокін), стабільність і прозорість тлумачення (Серков), наявність належного законодавчого регулювання як такого (Веренцов). У кожному

з цих випадків причиною констатованого порушення став саме лінгвістично-правовий фактор. Україна інкорпорує цю практику в національний правопорядок через статтю 17 Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», згідно з якою практика ЄСПЛ застосовується судами як джерело права. Виконання конкретних рішень контролюється Комітетом міністрів Ради Європи, що створює зовнішній механізм забезпечення лінгвістичної визначеності українського законодавства.

Зіставлення національного і міжнародного вимірів лінгвістичної визначеності дозволяє виявити важливу особливість цього явища – його функціональну двоєдиність. З одного боку, лінгвістична визначеність виконує внутрішню, національно-консолідаційну функцію: забезпечує якість української правничої мови, сприяє розвитку автентичної правничої термінології, зміцнює функціональність державної мови у сфері правового регулювання. З іншого боку, вона виконує зовнішню, інтеграційну функцію: забезпечує сумісність українських нормативних актів з міжнародними стандартами якості законодавства, створює умови для гармонізації українського права з *acquis* ЄС. Ці функції не конфліктують, а взаємно підсилюються: чим якіснішою є українська правнича мова, тим ефективніше відбувається її гармонізація з європейськими стандартами, і навпаки – рецепція європейських стандартів стимулює розвиток власне української правничої мови. У цьому сенсі лінгвістична визначеність виступає одночасно як інструмент піднесення національного правового духу і як механізм консолідації України зі світовим правовим співтовариством.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати такі основні висновки. По-перше, лінгвістична визначеність тексту нормативно-правового акта є самостійним об'єктом теоретико-правового аналізу, що концептуалізується як мовознавчий вимір принципу правової визначеності та, опосередковано, складова принципу верховенства права. Цей концепт охоплює не лише загальномовні характеристики нормативного формулювання (ясність, точність, однозначність, зрозумілість), а й спеціальні вимоги до науково обґрунтованого слововживання у правничій сфері – лексичну правильність, мовознавчу обґрунтованість і системну узгодженість юридичної термінології, незалежно від рівня її формального закріплення. Категоріальне обґрунтування цього концепту спирається на класичну фуллерівську вимогу *clarity*, європейську доктрину формальної правової визначеності (Е. Пауніо), аналітичну філософію права (Т. Ендікотт, С. Соумз, Дж. Волдрон, Р. Пошер), легіспруденцію (Л. Ж. Вінтгенс, Г. Ксантакі) та сучасну *Rechtsstaat*-теорію (Дж. Максайнер).

По-друге, в Україні склалися всі необхідні передумови для визнання лінгвістичної визначеності самостійною правовою категорією: конституційно-юрисдикційний фундамент у практиці КСУ, який експліцитно виводить з конституційних принципів вимогу визначеності, ясності і недвозначності правової норми, причому у Рішенні № 1-р/2021 прямо пов'язує юридичну визначеність з недвозначністю тексту акта та роллю державної мови; нормативне закріплення у статті 35 Закону «Про правотворчу діяльність» 2023 р., що фактично рецепіює європейські стандарти якості нормопроєктування; розвинена доктринальна традиція, представлена національними напрямками дослідження правової визначеності та правничої лінгвістики.

По-третє, у міжнародному вимірі лінгвістична визначеність отримала доктринальне, нормативне і практичне закріплення. У доктринальній площині – через аналітичну філософію права і легіспруденцію. У нормативній площині –

через Контрольний список правовладдя Венеційської комісії 2016 р. (оновлений у 2025 р.) і Міжінституційну угоду ЄС 1998 р. щодо якості нормопроєктування. У конвенційно-юрисдикційній площині – через доктрину «якості закону» ЄСПЛ, найвпливовішим елементом якої для України є серія рішень у справах Щокіна, Серкова, Веренцова, що експліцитно оцінюють мовну якість національних нормативних актів на предмет їх відповідності вимогам Конвенції.

По-четверте, національний і міжнародний виміри перебувають у взаємодоповнювальних відносинах: вимога лінгвістичної визначеності одночасно виконує функцію національної консолідації та функцію європейської інтеграції. Перспективним напрямом подальших досліджень вбачаємо розроблення системи критеріїв та методики оцінювання лінгвістичної визначеності нормативно-правових актів, що дало б змогу операціоналізувати цей концепт як інструмент оцінки якості українського законодавства у контексті євроінтеграційних процесів.

Список використаних джерел:

1. Артикуца Н. В. Мова права і юридична термінологія: навчальний посібник. 2-ге вид. Київ : Стилос, 2004. 277 с.
2. Артикуца Н. В. Курс «Основи законодавчої лінгвістики» та його роль у професійній підготовці українських нормопроєктувальників. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3ddcood6-790a-4b13-ba16-a43b238f7ddf/content>
3. Берназюк Я. Категорія «якість закону» як складова принципу верховенства права та гарантія застосування судом найбільш сприятливого для особи тлумачення закону. 2020. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1011199>
4. Бугайко Ю. О. Лінгвістична експертиза законопроектів в Україні : теоретичний та конституційно-правовий аспекти : монографія. Київ : Алерта, 2023. 204 с.
5. Гребенюк А. В. Правнича лінгвістика: поняття, мета, функції та завдання. *Вісник кримінального судочинства*. 2020. № 3–4. С. 160–167. DOI : <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2020.3-4/160-167>
6. Доценко О. Л. Лінгвістична експертиза законопроектів як запорука якості норм права. *Закарпатські філологічні студії*. 2021. Вип. 20. Т. 1. С. 15–21. DOI: <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.20.1.2>
7. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваїте, 2015. 392 с.
8. Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України. 5.1.7.9. Вимоги до закону. Наслідки їх недотримання. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/5179-vumogu-do-zakonu-naslidky-yih-nedotrymannya>
9. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>
10. Любченко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види : монографія. Харків : Право людини, 2015. 280 с.
11. Мінченко О. В. Юридико-лінгвістична теорія правознавства : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2020. 452 с.
12. Мінченко О. В. Юридико-лінгвістична теорія як складова загальнотеоретичної правничої науки: пропедевтичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2021. Т. 63. С. 22–28. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.63.3>

13. Мірило правовладдя / Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія) : CDL-AD(2016)007. Ухвалено на 106-му пленарному засіданні 11–12 березня 2016 р. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-ukr)
14. Погребняк С. П. Вимоги до нормативно-правових актів, які впливають з принципу правової визначеності. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 3 (42). С. 42–53.
15. Прадід Ю. Ф. Юридична лінгвістика в Україні: здобутки і перспективи. *Мовознавство*. 2011. № 2. С. 31–37.
16. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20>
17. Рабінович П., Дудаш Т. Правнича мова: основні складники (загальнотеоретична характеристика). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1 (88). С. 17–29.
18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05>
19. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 18 червня 2020 року № 5-р(II)/2020 у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко О. М. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5_p2_2020.pdf
20. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) від 14 липня 2021 року № 1-р/2021 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p2021.pdf
21. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 21 липня 2021 року № 4-р(II)/2021 у справі за конституційною скаргою Бівалькевича Б. В. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_p2_2021.pdf
22. Рішення Конституційного Суду України від 27 грудня 2022 року № 4-р/2022 (справа щодо повної назви релігійних організацій). URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4-r2022_o.pdf
23. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 1 березня 2023 року № 1-р(II)/2023 у справі за конституційною скаргою Василенка С. М. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1-rii2023.pdf>
24. Словник української мови : в 11 томах / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua/>
25. Смородинський В. Правова визначеність. *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. № 2. С. 185–201. DOI: <https://doi.org/10.21564/2707-7039.2.242858>
26. Фуллер Лон Л. Мораль права : пер. з англ. Н. Комарова. Київ : Сфера, 1999. 232 с.
27. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 373–379.
28. Bix B. Law, Language and Legal Determinacy. Oxford : Clarendon Press, 1993. 221 p. URL: <https://archive.org/details/lawlanguagelegal0000bixb>

- 29.BVerfGE 110, 33 – Beschluss des Ersten Senats vom 3. März 2004 – 1 BvF 3/92 (Zollkriminalamt). Gebot der Normenbestimmtheit und Normenklarheit als Ausprägung des Rechtsstaatsprinzips. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/DE/2004/03/fs20040303_1bvf000392.html
- 30.Case of Serkov v. Ukraine, Application No. 39766/05, Judgment of 7 July 2011. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105536>
- 31.Case of Shchokin v. Ukraine, Applications Nos. 23759/03 and 37943/06, Judgment of 14 October 2010. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-100944>
- 32.Case of Sunday Times v. the United Kingdom (No. 1), Application No. 6538/74, Judgment of 26 April 1979. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57584>
- 33.Case of Vyerentsov v. Ukraine, Application No. 20372/11, Judgment of 11 April 2013. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-118393>
- 34.Compilation of Venice Commission Opinions and Reports concerning Legal Certainty : CDL-PI(2022)004. URL : [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI\(2022\)004-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2022)004-e)
- 35.Endicott T. A. O. Vagueness in Law. Oxford : Oxford University Press, 2000. 224 p. URL: <https://academic.oup.com/book/10826>
- 36.Gemeinsame Geschäftsordnung der Bundesministerien (GGO) / Bundesministerium des Innern. URL: <https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/downloads/DE/veroeffentlichungen/themen/ministerium/ggo.html>
- 37.Interinstitutional Agreement of 22 December 1998 on common guidelines for the quality of drafting of Community legislation (1999/C 73/01). Official Journal of the European Communities. 17.03.1999. P. 1–4. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31999Y0317\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31999Y0317(01))
- 38.Interinstitutional Agreement of 16 December 2003 on Better Law-Making (2003/C 321/01). Official Journal of the European Communities. 31.12.2003. P. 1–5. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32003Q1231\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32003Q1231(01))
- 39.Joint Practical Guide of the European Parliament, the Council and the Commission for persons involved in the drafting of European Union legislation. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2015. 74 p. URL: <https://eur-lex.europa.eu/content/techleg/KBo213228ENN.pdf>
- 40.Keil G., Poscher R. (eds.). Vagueness and Law : Philosophical and Legal Perspectives. Oxford : Oxford University Press, 2016. 432 p.
- 41.Maxeiner J. R. Legal Certainty: A European Alternative to American Legal Indeterminacy? *Tulane Journal of International & Comparative Law*. 2007. Vol. 15, № 2. P. 541–607. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1150522
- 42.Maxeiner J. R. The Authoritative Text as Imperative to Comprehensibility of Legislation. *Zeitschrift für Europäische Rechtslinguistik*. 2021. URL: <https://ssrn.com/abstract=3985822>
- 43.Paunio E. Beyond Predictability – Reflections on Legal Certainty and the Discourse *Theory of Law in the EU Legal Order*. *German Law Journal*. 2009. Vol. 10, № 11. P. 1469–1493. DOI: <https://doi.org/10.1017/S2071832200018332>

- 44.Poscher R. Ambiguity and Vagueness in Legal Interpretation. *The Oxford Handbook of Language and Law* / ed. by L. M. Solan, P. M. Tiersma. Oxford : Oxford University Press, 2012. P. 128–144. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1651465
- 45.Soames S. Vagueness and the Law. *The Routledge Companion to Philosophy of Law* / ed. by A. Marmor. New York ; London : Routledge, 2012. P. 95–108.
- 46.Updated Rule of Law Checklist, adopted by the Venice Commission at its 145th Plenary Session (Venice, 12–13 December 2025) : CDL-AD(2025)002. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2025\)002-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2025)002-e)
- 47.Waldron J. Vagueness and the Guidance of Action. *Philosophical Foundations of Language in the Law* / ed. by A. Marmor, S. Soames. Oxford : Oxford University Press, 2011. P. 58–82. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1699963>
- 48.Wintgens L. J. Legisprudence : Practical Reason in Legislation. Oxford ; Portland (OR) : Hart Publishing, 2012. 348 p.
- 49.Witczak-Plisiecka I. A Note on the Linguistic (In)Determinacy in the Legal Context. *Lodz Papers in Pragmatics*. 2009. Vol. 5, № 2. P. 201–226. DOI: <https://doi.org/10.2478/v10016-009-0013-y>
- 50.Xanthaki H. Drafting Legislation : Art and Technology of Rules for Regulation. Oxford ; Portland (OR) : Hart Publishing, 2014. 372 p.

References:

- 1.Artykutsa N. V. (2004). *Mova prava i yurydychna terminolohiia* [Language of Law and Legal Terminology]. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
- 2.Artykutsa N. V. *Kurs "Osnovy zakonodavchoi linhvistyky"* [The Course "Fundamentals of Legislative Linguistics"] [in Ukrainian].
- 3.Berniaziuk Ya. (2020). *Katehoriia "yakist zakonu" yak skladova pryntsypu verkhovenstva prava* [The Category of "Quality of Law" as a Component of the Rule of Law Principle]. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1011199> [in Ukrainian].
- 4.Buhaiko Yu. O. (2023). *Linhvistychna ekspertyza zakonoproektiv v Ukraini* [Linguistic Expertise of Draft Laws in Ukraine]. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].
- 5.Hrebeniuk A. V. (2020). *Pravnycha linhvistyka: poniattia, meta, funksi ta zavdannia* [Legal Linguistics: Concept, Purpose, Functions and Tasks]. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva*, 3–4, 160–167 [in Ukrainian].
- 6.Dotsenko O. L. (2021). *Linhvistychna ekspertyza zakonoproektiv yak zaporuka yakosti norm prava* [Linguistic Expertise of Draft Laws as a Guarantee of the Quality of Legal Norms]. *Zakarpatski filolohichni studii*, 20(1), 15–21 [in Ukrainian].
- 7.Koziubra M. I. (Ed.). (2015). *Zahalna teoriia prava* [General Theory of Law]. Kyiv: Vaite [in Ukrainian].
- 8.*Kataloh yurydychnykh pozytsii Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy* [Catalogue of Legal Positions of the Constitutional Court of Ukraine] [in Ukrainian].
- 9.*Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR* [Constitution of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> [in Ukrainian].
- 10.Liubchenko M. I. (2015). *Yurydychna terminolohiia: poniattia, osoblyvosti, vydy* [Legal Terminology: Concept, Features, Types]. Kharkiv: Pravo liudyny [in Ukrainian].

- 11.Minchenko O. V. (2020). Yurydyko-linghivistychna teoriia pravoznavstva [Legal-Linguistic Theory of Jurisprudence] (Doctoral dissertation). National Academy of Internal Affairs, Kyiv [in Ukrainian].
- 12.Minchenko O. V. (2021). Yurydyko-linghivistychna teoriia yak skladova zahalnoteoretychnoi pravnychoi nauky [Legal-Linguistic Theory as a Component of General Theoretical Legal Science]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Pravo, 63, 22–28 [in Ukrainian].
- 13.Rule of Law Checklist, adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016), CDL-AD(2016)007.
- 14.Pohrebniak S. P. (2005). Vymohy do normatyvno-pravovykh aktiv, yaki vyplyvaiut z pryntsyphu pravovoi vyznachenosti [Requirements for normative legal acts arising from the principle of legal certainty]. Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy, 3(42), 42–53 [in Ukrainian].
- 15.Pradid Yu. F. (2011). Yurydychna linghivistyka v Ukraini: zdobutky i perspektyvy [Legal Linguistics in Ukraine: Achievements and Prospects]. Movoznavstvo, 2, 31–37 [in Ukrainian].
- 16.Pro pravotvorchu diialnist: Zakon Ukrainy vid 24.08.2023 № 3354-IX [On Law-Making Activity]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20> [in Ukrainian].
- 17.Rabinovych P., Dudash T. (2017). Pravnycha mova: osnovni skladnyky [Legal Language: Main Components]. Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy, 1(88), 17–29 [in Ukrainian].
- 18.Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 22.09.2005 № 5-rp/2005 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 5-rp/2005] [in Ukrainian].
- 19.Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 18.06.2020 № 5-r(II)/2020 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 5-r(II)/2020] [in Ukrainian].
- 20.Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 14.07.2021 № 1-r/2021 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 1-r/2021] [in Ukrainian].
- 21.Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 21.07.2021 № 4-r(II)/2021 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 4-r(II)/2021] [in Ukrainian].
- 22.Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 27.12.2022 № 4-r/2022 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 4-r/2022] [in Ukrainian].
- 23.Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 01.03.2023 № 1-r(II)/2023 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 1-r(II)/2023] [in Ukrainian].
- 24.Bilodid I. K. (Ed.). (1970–1980). Slovyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh [Dictionary of the Ukrainian Language: in 11 vols.]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- 25.Smorodynskyi V. (2020). Pravova vyznachenist [Legal Certainty]. Filosofiia prava i zahalna teoriia prava, 2 [in Ukrainian].
- 26.Fuller L. (1999). Moral prava [The Morality of Law] (N. Komarova, Trans.). Kyiv: Sfera [in Ukrainian].
- 27.Tsuvina T. A. (2019). Pryntsyp verkhovenstva prava u praktytsi Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny [The Rule of Law Principle in the ECHR Case-Law]. Chasopys Kyivskoho universytetu prava, 4, 373–379 [in Ukrainian].
- 28.Bix B. (1993). Law, Language and Legal Determinacy. Oxford: Clarendon Press.
- 29.BVerfGE 110, 33 – Beschluss des Ersten Senats vom 3. März 2004 – 1 BvF 3/92 (Zollkriminalamt) [in German].
- 30.Case of Serkov v. Ukraine, Application No. 39766/05, Judgment of 7 July 2011. European Court of Human Rights.

31. Case of Shchokin v. Ukraine, Applications Nos. 23759/03 and 37943/06, Judgment of 14 October 2010. European Court of Human Rights.
32. Case of Sunday Times v. the United Kingdom (No. 1), Application No. 6538/74, Judgment of 26 April 1979. European Court of Human Rights.
33. Case of Vyerentsov v. Ukraine, Application No. 20372/11, Judgment of 11 April 2013. European Court of Human Rights.
34. Compilation of Venice Commission Opinions and Reports concerning Legal Certainty, CDL-PI(2022)004.
35. Endicott T. A. O. (2000). *Vagueness in Law*. Oxford: Oxford University Press.
36. Gemeinsame Geschäftsordnung der Bundesministerien (GGO), § 42 Absatz 5: Sprachliche Gestaltung von Gesetzen und Rechtsverordnungen. Bundesministerium des Innern [in German].
37. Interinstitutional Agreement of 22 December 1998 on common guidelines for the quality of drafting of Community legislation (1999/C 73/01). OJ C 73, 17.03.1999, p. 1–4.
38. Interinstitutional Agreement of 16 December 2003 on Better Law-Making (2003/C 321/01). OJ C 321, 31.12.2003, p. 1–5.
39. Joint Practical Guide of the European Parliament, the Council and the Commission for persons involved in the drafting of European Union legislation. (2015). Luxembourg: Publications Office of the European Union.
40. Keil G., Poscher R. (Eds.). (2016). *Vagueness and Law: Philosophical and Legal Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
41. Maxeiner J. R. (2007). Legal Certainty: A European Alternative to American Legal Indeterminacy? *Tulane Journal of International & Comparative Law*, 15(2), 541–607.
42. Maxeiner J. R. (2021). The Authoritative Text as Imperative to Comprehensibility of Legislation. *Zeitschrift für Europäische Rechtslinguistik*.
43. Paunio E. (2009). Beyond Predictability — Reflections on Legal Certainty and the Discourse Theory of Law in the EU Legal Order. *German Law Journal*, 10(11), 1469–1493.
44. Poscher R. (2012). Ambiguity and Vagueness in Legal Interpretation. In L. M. Solan & P. M. Tiersma (Eds.), *The Oxford Handbook of Language and Law* (pp. 128–144). Oxford: Oxford University Press.
45. Soames S. (2012). Vagueness and the Law. In A. Marmor (Ed.), *The Routledge Companion to Philosophy of Law* (pp. 95–108). New York; London: Routledge.
46. Updated Rule of Law Checklist, adopted by the Venice Commission at its 145th Plenary Session (Venice, 12–13 December 2025), CDL-AD(2025)002.
47. Waldron J. (2011). Vagueness and the Guidance of Action. In A. Marmor & S. Soames (Eds.), *Philosophical Foundations of Language in the Law* (pp. 58–82). Oxford: Oxford University Press.
48. Wintgens L. J. (2012). *Legisprudence: Practical Reason in Legislation*. Oxford; Portland: Hart Publishing.
49. Witczak-Plisiecka I. (2009). A Note on the Linguistic (In)Determinacy in the Legal Context. *Lodz Papers in Pragmatics*, 5(2), 201–226.
50. Xanthaki H. (2014). *Drafting Legislation: Art and Technology of Rules for Regulation*. Oxford; Portland: Hart Publishing.

**1.8. РЕКОДИФІКАЦІЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ:
МІЖ НАЦІОНАЛЬНОЮ ТРАДИЦІЄЮ
ТА ЄВРОПЕЙСЬКОЮ ПРАВОВОЮ УНІФІКАЦІЄЮ**

Світлана Товста,

старший викладач кафедри правознавства та фінансів

Полтавського інституту економіки і права

e-mail: kalyna-sv@ukr.net

ORCID: 0000-0003-2510-9259

**RECODIFICATION OF CIVIL LAW OF UKRAINE: BETWEEN
NATIONAL TRADITION AND EUROPEAN LEGAL UNIFICATION**

Svitlana Tovsta,

Senior Lecturer, Department of Law and Finance

Poltava Institute of Economics and Law

Анотація. У розділі досліджується проблема рекодифікації цивільного права України в контексті діалектичного протиріччя між збереженням національних правових традицій та вимогами європейської правової уніфікації. Аналізується Проект нового Цивільного кодексу України, підготовлений Робочою групою при Міністерстві юстиції України, з точки зору його відповідності як вітчизняній цивілістичній традиції, так і сучасним стандартам приватного права Євросоюзу. Висвітлюється генеза правових традицій українського цивільного права, їх римсько-правове коріння та вплив пандектної системи. Розкривається зміст ключових новел Проекту нового ЦКУ щодо загальних положень про осіб, речового права, зобов'язального права, права інтелектуальної власності та цифрових правовідносин. Проводиться порівняльний аналіз підходів до кодифікації цивільного права в державах — членах ЄС, зокрема в Нідерландах, Естонії, Чехії та Польщі, визначаються можливості рецепції відповідного досвіду для України. Обстоюється теза про те, що рекодифікація не повинна зводитися до механічного запозичення норм *acquis communautaire*, а має здійснюватися через їх органічне інтегрування в систему вітчизняного цивільного права з урахуванням національних правових традицій. Пропонуються конкретні пропозиції щодо вдосконалення окремих положень Проекту нового ЦКУ, спрямовані на забезпечення оптимального балансу між уніфікацією та збереженням самобутності правової системи України.

Ключові слова: рекодифікація, Цивільний кодекс України, Проект нового ЦКУ, національна правова традиція, європейська правова уніфікація, *acquis communautaire*, приватне право ЄС, DCFR, правова рецепція, пандектна система.

Abstract. The chapter examines the problem of recodification of civil law of Ukraine in the context of the dialectical tension between the preservation of national legal traditions and the requirements of European legal unification. The Draft of the new Civil Code of Ukraine, prepared by the Working Group under the Ministry of Justice of Ukraine, is analyzed from the perspective of its compliance both with the domestic civil law tradition and with modern standards of EU private law. The genesis of legal traditions of Ukrainian civil law, their Roman law roots and the influence of the Pandect system are highlighted. The content of the key novelties of the Draft new CCU concerning general provisions on persons, property law, law of

obligations, intellectual property law and digital legal relations is disclosed. A comparative analysis of approaches to codification of civil law in EU member states, in particular the Netherlands, Estonia, the Czech Republic and Poland, is carried out, and opportunities for reception of the relevant experience for Ukraine are identified. The thesis is advanced that recodification should not be reduced to a mechanical borrowing of *acquis communautaire* norms, but should be carried out through their organic integration into the system of domestic civil law, taking into account national legal traditions. Specific proposals for improving certain provisions of the Draft new CCU aimed at ensuring the optimal balance between unification and preserving the identity of the legal system of Ukraine are offered.

Keywords: recodification, Civil Code of Ukraine, Draft new CCU, national legal tradition, European legal unification, *acquis communautaire*, EU private law, DCFR, legal reception, Pandect system.

Постановка проблеми та її актуальність. Рекодифікація цивільного законодавства України є одним із найбільш дискусійних і водночас нагально необхідних правових проєктів сучасності. Її актуальність визначається унікальним збігом двох масштабних викликів: внутрішнього — накопиченням системних суперечностей у чинному Цивільному кодексі України 2003 року (далі — ЦКУ), та зовнішнього — євроінтеграційним курсом держави, що передбачає наближення вітчизняного законодавства до *acquis communautaire*. Ці два вектори, попри зовнішню єдність мети, несуть у собі потенційну напругу: вимоги уніфікації з правом ЄС можуть суперечити збереженню цінних здобутків вітчизняної цивілістики.

Набуття Україною статусу кандидата на членство в ЄС у червні 2022 року і укладення угод про фінансову підтримку з боку ЄС актуалізували питання правової конвергенції. Водночас в умовах воєнного стану та повоєнної відбудови особливого значення набуває стабільність правової системи, що забезпечується в тому числі наступністю правових традицій. Саме тому ключовою проблемою рекодифікації є пошук оптимального балансу між національною правовою ідентичністю та вимогами загальноєвропейської уніфікації.

У 2020 році Робочою групою при Міністерстві юстиції України було представлено Концепцію оновлення Цивільного кодексу України, а згодом розпочалося опрацювання Проєкту нового ЦКУ. Цей документ став предметом широкої наукової дискусії: частина правників вбачає в ньому надмірне запозичення конструкцій права ЄС на шкоду самобутності вітчизняної цивілістики, інші, навпаки, вважають реформу недостатньо рішучою в частині наближення до стандартів *acquis communautaire* [4, с. 45–49]. Відповідь на це питання потребує ґрунтовного наукового аналізу.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблематика співвідношення національної правової традиції та загальноєвропейської уніфікації в контексті рекодифікації цивільного законодавства досліджувалася у працях вітчизняних і зарубіжних учених. Н. С. Кузнецова, одна з авторів ЦКУ 2003 року, наголошує на необхідності збереження системної цілісності та концептуальної визначеності кодексу як умови ефективного правового регулювання: «кодекс — це не просто збірник норм, а цілісна правова система, що відображає певну правову філософію». Є. О. Харитонов та О. І. Харитонova розглядають рекодифікацію як можливість для синтезу вітчизняних цивілістичних традицій та сучасних стандартів приватного права ЄС.

Р. А. Майданик досліджував питання рецепції в Україні конструкцій речового права, характерних для правових систем континентальної Європи, та дійшов висновку про доцільність запровадження розширеного переліку речових прав за взірцем нідерландського Burgerlijk Wetboek. О. В. Дзера аналізував проблеми модернізації зобов'язального права, акцентуючи на необхідності збереження традиційного для вітчизняної цивілістики розуміння договірної відповідальності. І. В. Спасибо-Фатєєва досліджувала питання корпоративного права в контексті гармонізації з *acquis communautaire*.

Серед зарубіжних авторів, що вивчали процеси кодифікації та уніфікації приватного права в Європі, особливе місце посідають К. фон Бар і Е. Клайв — керівники розробки Модельних правил європейського приватного права (Draft Common Frame of Reference, DCFR). Р. Циммерман аналізував вплив римського права на формування загальноєвропейського *jus commune* та його значення для сучасних кодифікаційних процесів. М. В. Лесін (Нідерланди) досліджував особливості нідерландської кодифікаційної моделі та уроки, які можна витягти з неї для пострадянських держав.

Попри значний науковий доробок, питання конкретного змісту Проекту нового ЦКУ у взаємозв'язку з проблемою збереження національних правових традицій залишається недостатньо дослідженим. Зокрема, потребують аналізу питання про те, які саме традиції вітчизняного цивільного права заслуговують на збереження, а які є пережитками, що гальмують розвиток, а також питання про методологію інтегрування норм *acquis communautaire* у вітчизняну кодифікаційну систему.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є визначення оптимального балансу між збереженням національних правових традицій цивільного права України та вимогами європейської правової уніфікації в контексті розробки Проекту нового Цивільного кодексу України.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі завдання: дослідити генезу та зміст ключових традицій вітчизняного цивільного права; охарактеризувати основні напрями і підходи до уніфікації приватного права в ЄС; проаналізувати Проект нового ЦКУ з точки зору відображення в ньому національних традицій та імплементації стандартів ЄС; провести порівняльний аналіз кодифікаційного досвіду держав — членів ЄС; виробити критерії, за якими слід вирішувати конфліктні ситуації між вимогами уніфікації та збереження традицій; сформулювати конкретні пропозиції щодо вдосконалення Проекту нового ЦКУ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Осмислення національних правових традицій є необхідною передумовою для будь-якої кодифікаційної роботи. Правова традиція — це не просто сукупність чинних норм чи усталених інституцій, а система правових цінностей, понять і підходів до правового регулювання, що формувалися протягом тривалого часу і набули стійкого характеру. Для цивільного права України такі традиції мають кілька шарів: давньоруське звичаєве право, магдебурзьке право, польсько-литовська правова традиція, вплив Зводу законів Австрійської імперії на Галичині та Загального цивільного уложення Австрії (ABGB), а також радянська кодифікаційна традиція.

Визначальним для сучасної системи цивільного права України є її пандектне коріння. ЦКУ 2003 року був свідомо побудований на засадах пандектної системи — поділу на Загальну і Особливу частини, що є спільною рисою для правових систем Германської правової сім'ї, до якої традиційно відносять і Україну.

Це пов'язує вітчизняне цивільне право із загальноєвропейськими правовими традиціями, що сягають римського права: *randectae* — систематизований збір римського права, здійснений візантійськими юристами в VI ст. за наказом імператора Юстиніана. Саме ця спадщина є точкою дотику між вітчизняною правовою традицією та загальноєвропейськими цивілістичними підходами.

Цивільний кодекс України 2003 року ввібрав у себе найкращі надбання вітчизняної цивілістики та досвід провідних правових систем Європи. Серед ключових здобутків, які становлять предмет вітчизняної правової традиції і заслуговують на збереження при рекодифікації, слід виокремити: широке розуміння предмета цивільного права, що охоплює не лише майнові, а й особисті немайнові відносини; принцип диспозитивності як методологічну основу цивільно-правового регулювання; розвинену систему особистих немайнових прав фізичної особи (книга друга ЦКУ); конструкцію добросовісності як загального принципу цивільного права.

Водночас слід чесно констатувати, що окремі елементи вітчизняної «традиції» є не стільки цінними надбаннями, скільки рудиментами радянського правового мислення, від яких варто відмовитися в процесі рекодифікації. Зокрема, надмірна деталізація законодавчих норм, яка традиційно пояснювалася потребами правозастосування, насправді призводить до негнучкості права та ускладнює його адаптацію до нових суспільних відносин. Принцип «дозволено лише те, що прямо передбачено законом» у сфері цивільного права є антитезою диспозитивності і має бути остаточно подоланий у рекодифікованому кодексі.

Процеси уніфікації приватного права в Євросоюзі розвивалися поступово і пройшли кілька етапів. На першому етапі (1970–1990-ті рр.) домінувала «секторальна гармонізація» через директиви у вузьких сферах — захист прав споживачів, агентські договори, продуктова відповідальність. На другому етапі (2000-ні рр.) з'явилися амбітні проекти загальної уніфікації: Принципи європейського договірної права (PECL) Комісії Ландо, а потім Модельні правила DCFR Дослідницької групи з Європейського цивільного кодексу під керівництвом К. фон Бара. Третій етап (2010-ті — дотепер) характеризується більш прагматичним підходом: ЄС відмовився від ідеї єдиного Європейського цивільного кодексу і зосередився на секторальній уніфікації через регламенти та директиви у сферах, де це є необхідним для функціонування внутрішнього ринку.

Ключовими інструментами уніфікації приватного права в ЄС є: по-перше, мінімальні директиви, що встановлюють мінімальні стандарти захисту (переважно у сфері захисту прав споживачів), залишаючи державам право на вищий рівень регулювання; по-друге, директиви повної гармонізації (*maximum harmonisation directives*), що не допускають відхилень ні в бік підвищення, ні в бік зниження стандартів (наприклад, Директива 2011/83/ЄС у редакції 2019/2161/ЄС); по-третє, регламенти, що є безпосередньо застосовними в усіх державах-членах без потреби в імплементації [12].

Для України як держави-кандидата на членство в ЄС завдання уніфікації полягає не в прийнятті регламентів ЄС як власного законодавства (це відбудеться лише після вступу), а в імплементації директив та наближенні власного законодавства до стандартів *acquis communautaire*. Такий підхід залишає значний простір для збереження національних правових особливостей, оскільки директиви, як правило, регулюють лише результат, залишаючи засоби його досягнення на розсуд держав. Водночас директиви повної гармонізації суттєво обмежують цей простір.

Важливим орієнтиром для розробників Проекту нового ЦКУ є DCFR — Модельні правила європейського приватного права, розроблені у 2009 році. Хоча DCFR не є формально обов'язковим актом ЄС, він є найбільш авторитетним науковим виразом загальних принципів приватного права держав — членів ЄС і використовується як орієнтир при розробці законодавства. Для розробників Проекту нового ЦКУ DCFR є цінним джерелом порівняльно-правового матеріалу, проте його використання не повинно зводитися до механічного перенесення норм в українське право без врахування національного контексту.

Проект нового Цивільного кодексу України, підготовлений Робочою групою при Міністерстві юстиції, є документом, що втілює спробу поєднати збереження вітчизняних цивілістичних традицій з вимогами сучасності та євроінтеграційного курсу [9, с. 3–18]. Аналіз ключових положень Проекту дозволяє виокремити декілька підходів, що реалізуються в ньому.

По-перше, Проект зберігає загальну архітектуру пандектної системи чинного ЦКУ: поділ на Загальну та Особливу частини, структуру книг, відповідних основним інститутам цивільного права. Це є правильним рішенням, оскільки пандектна система є спільним надбанням більшості правових систем ЄС і не є перешкодою для гармонізації. По-друге, Проект суттєво оновлює зміст окремих інститутів цивільного права, запроваджуючи нові правові конструкції, що відповідають сучасним потребам та стандартам ЄС. По-третє, Проект вводить принципово нові об'єкти цивільних прав, зокрема цифрові об'єкти, що відображає реалії цифрової економіки.

Щодо загальних положень про фізичних та юридичних осіб Проект пропонує низку важливих новел. Зокрема, уточнюється поняття дієздатності у контексті нових форм взаємодії особи з цифровим середовищем; розширюється перелік підстав для обмеження дієздатності з урахуванням рекомендацій Комітету ООН з прав осіб з інвалідністю; вдосконалюється регулювання безвісної відсутності та оголошення особи померлою. Ці зміни загалом відповідають тенденціям розвитку права ЄС, проте в окремих аспектах потребують додаткового узгодження.

Репродуктивні права як самостійна правова категорія увійшли до наукового обігу відносно недавно, однак їх нормативне закріплення у міжнародних документах та національному законодавстві свідчить про стрімкий розвиток цього інституту. Тривалий час репродуктивна сфера розглядалася крізь призму суто медичних правовідносин, позбавлених чіткого приватноправового виміру. Сучасна ж правова доктрина дедалі більше схиляється до кваліфікації репродуктивних прав як складової системи особистих немайнових прав фізичної особи.

У вітчизняній цивілістиці відсутнє єдине загальновизнане визначення репродуктивних прав. Натомість у міжнародно-правовому дискурсі відправною точкою слугує Програма дій Міжнародної конференції ООН з народонаселення та розвитку 1994 року (Каїрська програма), що визначила репродуктивні права як визнання за всіма подружніми парами та окремими особами основного права вільно й відповідально вирішувати питання щодо кількості дітей, інтервалів між народженнями та часу їх народження, а також можливості отримувати для цього необхідну інформацію і засоби.

Цивільний кодекс України 2003 року (далі – ЦКУ) не містить окремої статті, присвяченої репродуктивним правам. Водночас низка положень Кодексу формує «точки дотику» між загальними нормами про особисті немайнові

права та специфікою репродуктивних правовідносин. Зокрема, ст. 270 ЦКУ закріплює невичерпний перелік особистих немайнових прав, що відкриває можливість для доктринального включення до нього і репродуктивних прав.

Природа репродуктивних прав є дискусійною. В науці цивільного права виокремлюють щонайменше три підходи до їх кваліфікації: по-перше, як особистих немайнових прав фізичної особи (Р. А. Майданик, Я. М. Романюк); по-друге, як конституційних прав, що реалізуються у приватноправових відносинах (І. В. Венедіктова); по-третє, як комплексного правового явища, що поєднує елементи публічного та приватного права (О. В. Кохановська). Кожний із зазначених підходів обумовлює специфіку цивільно-правового захисту відповідних прав у разі їх порушення.

Для цілей цього підрозділу під репродуктивними правами розуміється сукупність закріплених у нормах міжнародного та національного права суб'єктивних прав фізичної особи, спрямованих на вільне й усвідомлене прийняття рішень у сфері відтворення, включаючи право на: (1) добровільне батьківство та материнство; (2) доступ до репродуктивних технологій; (3) медичну допомогу у сфері репродуктивного здоров'я; (4) захист від примусових медичних втручань у репродуктивну сферу. Таке розуміння узгоджується з позицією *acquis communautaire* у сфері прав людини та Хартією основних прав ЄС 2000 року.

Правове регулювання допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ) є одним із найбільш актуальних і дискусійних питань реформування цивільного законодавства України. Чинне правове забезпечення у цій сфері характеризується фрагментарністю та недостатньою системністю: ключові положення розпорошені між ЦКУ (ст.ст. 123, 124, 281), Сімейним кодексом України (ст.ст. 121, 123, 139), Основами законодавства України про охорону здоров'я (ст. 48) та підзаконними нормативно-правовими актами.

Аналіз законодавства свідчить про наявність щонайменше чотирьох ключових прогалин, усунення яких становить завдання рекодифікації. По-перше, відсутній законодавчий акт прямої дії, який би комплексно регулював відносини у сфері ДРТ. Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 787 від 09.09.2013 «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» є підзаконним актом і не може повноцінно замінити закон у регулюванні відносин, що зачіпають особисті немайнові права. По-друге, цивільне законодавство не визначає правовий статус ембріона людини поза тілом матері, що породжує невирішені питання стосовно кріозберігання генетичного матеріалу та розпорядження ним. По-третє, недостатньо врегульовані договірні відносини у сфері сурогатного материнства, зокрема наслідки розірвання відповідного договору. По-четверте, правовий статус донорів генетичного матеріалу (ооцитів, сперматозоїдів) залишається нерегульованим у частині їхнього права на анонімність та інформаційних прав дитини.

Концепція рекодифікації цивільного законодавства України, підготовлена робочою групою під керівництвом Р. А. Майданика, передбачає включення до оновленого ЦКУ окремої глави, присвяченої особистим немайновим правам у сфері репродукції та сімейного планування. Пропонується нормативно закріпити поняття «репродуктивні права», визначити їх зміст та межі здійснення, унормувати умови та наслідки договорів у сфері ДРТ, а також встановити механізми цивільно-правового захисту у разі порушення відповідних прав.

Порівняльно-правовий аналіз свідчить про різноманітність підходів до законодавчого регулювання ДРТ у державах – членах ЄС. Так, Закон Іспанії про

допоміжне людське відтворення (Ley 14/2006) містить детальні правила щодо статусу ембріонів, прав донорів та умов сурогатного материнства (яке у цій країні заборонено). Натомість Закон Бельгії про медично допоміжне запліднення (Loi du 6 juillet 2007) займає ліберальнішу позицію. Це свідчить про відсутність уніфікованого підходу ЄС у цій сфері, що надає Україні певну свободу розсуду при формуванні власної регуляторної моделі.

Сурогатне материнство як правовий феномен є одним із найбільш суперечливих інститутів у сфері репродуктивних прав. Україна традиційно належить до держав, що допускають гестаційне сурогатне материнство, що разом із відносно ліберальним законодавством обумовило стрімкий розвиток відповідного ринку послуг, передусім у транскордонному вимірі.

Чинне цивільне законодавство України регулює відносини сурогатного материнства лише у фрагментарний спосіб. Стаття 123 СКУ закріплює презумпцію батьківства генетичних батьків у випадку народження дитини сурогатною матір'ю, проте договір сурогатного материнства як самостійна цивільно-правова конструкція законодавством не визначена. На практиці такі договори укладаються на підставі загальних положень ЦКУ про свободу договору (ст. 627), що породжує значну правову невизначеність щодо їх предмета, виконання та наслідків розірвання.

Судова практика виявляє низку типових проблем правозастосування у цій сфері. Серед них – відмова сурогатної матері від передачі дитини генетичним батькам; спори щодо виплати винагороди при народженні дитини з вадами розвитку; питання громадянства дитини, народженої за участю іноземних замовників; а також колізії між нормами цивільного та сімейного права при визначенні правового статусу учасників відносин. Відсутність спеціального законодавчого регулювання змушує суди вирішувати ці спори у значній мірі за власним розсудом, що підриває правову визначеність.

Рекодифікація цивільного законодавства має забезпечити нормативне закріплення *essentialia negotii* договору сурогатного материнства: його предмету (виношування та народження дитини з передачею її замовникам), сторін (сурогатна мати, генетичні батьки або одинокий генетичний батько/мати), умов щодо медичного та психологічного стану сурогатної матері, розміру та порядку виплати компенсації витрат, а також наслідків невиконання договору. Додатково необхідно врегулювати відносини щодо кріозберігання ембріонів у разі смерті генетичних батьків або розірвання ними шлюбу до народження дитини.

Окремим дискусійним питанням є допустимість комерційного сурогатного материнства. Більшість держав ЄС або повністю забороняють сурогатне материнство (Франція, Німеччина, Австрія, Іспанія, Італія), або допускають лише його альтруїстичну форму (Греція, Велика Британія). Реформа цивільного законодавства України надає можливість переосмислити існуючу модель з урахуванням як міжнародних стандартів прав людини, так і специфіки національних правових традицій.

Система цивільно-правового захисту репродуктивних прав у чинному законодавстві України потребує суттєвого вдосконалення. Загальні засоби захисту особистих немайнових прав, передбачені ст.ст. 275–280 ЦКУ, є недостатньо адаптованими до специфіки репродуктивних правовідносин. Відшкодування моральної шкоди (ст. 23 ЦКУ) у справах, пов'язаних із порушенням репродук-

тивних прав, застосовується судами непослідовно, а розмір відповідних відшкодувань залишається вкрай незначним порівняно з аналогічною практикою держав ЄС.

Найбільш поширеними способами порушення репродуктивних прав, що потребують адекватного цивільно-правового захисту, є: (1) ненадання повної та достовірної інформації пацієнту/пацієнтці у сфері ДРТ (порушення принципу *informed consent*); (2) неправомірне використання або знищення кріозбережених ембріонів; (3) розголошення медичної таємниці у сфері репродуктивного лікування; (4) порушення умов договору сурогатного материнства; (5) відмова у наданні медичної допомоги у сфері репродуктивного здоров'я.

Рекодифікація має передбачити розширення системи спеціальних засобів захисту репродуктивних прав. Зокрема, пропонується закріпити: право на відновлення становища, що існувало до порушення (наприклад, у вигляді повторного медичного втручання); право вимагати публічного спростування недостовірної інформації про стан репродуктивного здоров'я; посилену відповідальність медичних закладів та суб'єктів господарювання у сфері ДРТ за порушення прав пацієнтів. Важливим є також запровадження спеціальних процесуальних гарантій для вирішення спорів у цій категорії справ, зокрема закритого розгляду для забезпечення конфіденційності.

Ключовим орієнтиром для вдосконалення національного законодавства у цій сфері є практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). У справі *Evans v. United Kingdom* (2007) Великою палатою ЄСПЛ встановлено, що держава має широкий розсуд (*margin of appreciation*) у регулюванні відносин щодо ДРТ, включаючи правила щодо згоди донора на використання генетичного матеріалу. У справі *Mennesson v. France* (2014) ЄСПЛ констатував порушення ст. 8 Конвенції у зв'язку з відмовою Франції визнати батьківсько-правовий зв'язок між дітьми, народженими за кордоном від сурогатної матері, та їхніми генетичними батьками – громадянами Франції.

Зазначена практика свідчить про те, що права дитини, народженої із застосуванням ДРТ, є самостійним об'єктом правової охорони, який не може бути принесений у жертву публічно-правовим заборонам чи обмеженням. Це має бути враховано при рекодифікації: дитина, незалежно від способу її зачаття і народження, повинна мати гарантовані права на встановлення походження, отримання спадщини та підтримання зв'язку з генетичними батьками, навіть якщо законодавство забороняє певний вид ДРТ.

Курс України на євроінтеграцію, закріплений у ст. 102 Конституції України в редакції 2019 року та підтверджений укладенням Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, обумовлює необхідність гармонізації цивільного законодавства з *acquis communautaire*. Водночас репродуктивні права є однією з небагатьох сфер, де ЄС свідомо утримується від уніфікованого регулювання, залишаючи відповідне питання в компетенції держав-членів.

Відсутність регламентів або директив ЄС у сфері ДРТ та сурогатного материнства обумовлена принципом субсидіарності (ст. 5 Договору про ЄС), а також глибокими цивілізаційними, релігійними та культурними розбіжностями між державами-членами у підходах до цих питань. Незважаючи на це, ряд актів ЄС опосередковано впливає на регулювання репродуктивних прав, а саме: Директива 2004/23/ЄС про встановлення стандартів якості та безпеки для донорства, закупівлі, тестування, обробки, збереження, зберігання і розподілу тканин і

клітин людини; Хартія основних прав ЄС (зокрема ст. 3 про право на тілесну недоторканність та ст. 9 про право на створення сім'ї).

У контексті рекодифікації ЦКУ гармонізація з правом ЄС у сфері репродуктивних прав може здійснюватися у декількох напрямках. По-перше, імплементація стандартів Директиви 2004/23/ЄС щодо якості та безпеки тканин і клітин людини у частині, що стосується донорства ооцитів і сперматозоїдів. По-друге, закріплення у ЦКУ принципу інформованої згоди відповідно до вимог Конвенції Ради Європи про права людини та біомедицину (Ов'єдська конвенція 1997 року, ратифікована Україною у 2022 році). По-третє, адаптація механізмів захисту репродуктивних прав до стандартів практики ЄСПЛ. По-четверте, запровадження ефективного реєстру ДРТ-процедур відповідно до практики держав – членів ЄС.

Важливим є урахування того, що гармонізація цивільного законодавства з правом ЄС у сфері репродуктивних прав не є одновекторним процесом. Законодавство України у сфері сурогатного материнства є значно ліберальнішим, ніж у більшості держав ЄС, і його «наближення до європейських стандартів» теоретично могло б означати суттєве обмеження існуючих прав. Тому при рекодифікації видається доцільним орієнтуватися не стільки на законодавство окремих держав-членів, скільки на загальноєвропейські стандарти у сфері прав людини, зокрема *acquis* Ради Європи та практику ЄСПЛ.

Окремої уваги в контексті рекодифікації заслуговує питання правового статусу ембріона людини поза тілом матері. Чинне законодавство України не містить визначення правового статусу ембріона ані як суб'єкта, ані як об'єкта цивільних правовідносин. Ця прогалина є не лише теоретичною: вона породжує суттєві практичні проблеми у сфері кріозберігання генетичного матеріалу, спадкування та розпорядження ембріонами у разі смерті одного або обох генетичних батьків. Порівняльно-правовий аналіз свідчить про існування щонайменше чотирьох концептуальних моделей: (1) модель “особи” (Ірландія до 2018 р., з конституційним захистом права на життя з моменту зачаття); (2) модель “речі” або особливого об'єкта правовідносин (більшість держав ЄС); (3) модель “потенційної особи” з особливим правовим статусом (Німеччина, де Закон про захист ембріонів 1990 року встановлює кримінальну відповідальність за певні маніпуляції з ембріонами); (4) прагматична модель, що обмежується регулюванням конкретних правовідносин без вирішення питання про статус ембріона (Велика Британія, Франція). Для цілей Проекту нового ЦКУ найбільш прийнятною видається друга модель з елементами третьої: ембріон поза тілом матері доцільно кваліфікувати як особливий об'єкт цивільних прав із спеціальним правовим режимом, що враховує його особливу природу та потенціал людського розвитку.

Правовий режим кріозбереження генетичного матеріалу (ооцитів, сперматозоїдів та ембріонів) є одним з найменш врегульованих питань вітчизняного законодавства у сфері ДРТ. У практиці виникають численні спірні ситуації: що відбувається з кріозбереженими ембріонами при розлученні подружжя, якщо один із них заперечує проти продовження зберігання або подальшого використання? Яка доля ембріонів у разі смерті одного або обох генетичних батьків? Чи може особа, яка довірила медичному закладу кріозберігання своїх статевих клітин, включити право на їх подальше використання до свого заповіту? Практика держав ЄС демонструє різні підходи: у Великій Британії Закон про запліднення людини та ембріологію 1990 року (*Human Fertilisation and Embryology*

Act) вимагає письмової згоди обох донорів на кожний етап поводження з ембріоном, причому ця згода може бути відкликана в будь-який момент до моменту підсадки. У Франції Закон про біоетику 2021 року встановлює п'ятирічний максимальний строк зберігання ембріонів з можливістю продовження лише за спільною заявою обох батьків. Проект нового ЦКУ має передбачити чіткий правовий режим кріозберігання, що включатиме: максимальні строки зберігання, порядок прийняття рішень про долю ембріонів у спірних ситуаціях, наслідки смерті одного або обох генетичних батьків, а також умови донування зайвих ембріонів для медичних досліджень.

Важливою складовою системи репродуктивних прав є право на репродуктивну автономію одинокі особи. Чинне законодавство України передбачає право одинокі жінки на проведення штучного запліднення (ст. 281 ЦКУ, ст. 48 Основ законодавства про охорону здоров'я), однак питання права одинокі чоловіка на використання сурогатного материнства залишається практично неврегульованим. Відповідна прогалина є особливо актуальною у контексті поступового визнання рівних прав батьків незалежно від статі та сімейного стану. Практика ЄСПЛ у справах щодо одинокі батьківства та ДРТ (зокрема, *D. and Others v. Belgium*, 2014, та *Paradiso and Campanelli v. Italy*, 2017) свідчить про те, що держави зберігають широкий розсуд у цій сфері, однак повна заборона доступу одинокі чоловіка до ДРТ може суперечити ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у разі відсутності переконливого обґрунтування. Проект нового ЦКУ має вирішити це питання, спираючись на принцип рівності та заборони дискримінації за ознакою статі та сімейного стану.

Права дитини, народженої із застосуванням ДРТ, є самостійним і надзвичайно важливим аспектом правового регулювання у цій сфері. Серед таких прав особливої уваги заслуговує право дитини на інформацію про своє генетичне походження. Питання про те, чи має дитина, народжена від анонімного донора статевих клітин, право знати особу донора, є предметом гострої наукової та суспільної дискусії. ЄСПЛ у справі *Odièvre v. France* (2003) визнав, що право на доступ до інформації про своє походження є складовою права на приватне та сімейне життя (ст. 8 ЄКПЛ), проте залишив за державами широкий розсуд у виборі між системою анонімного та відкритого донорства. Упродовж останнього десятиліття у ряді держав ЄС відбулася відмова від повної анонімності донорів: Нідерланди (з 2004 р.), Швеція (з 1985 р.), Велика Британія (з 2005 р.) та Австрія запровадили системи, що дозволяють дітям після досягнення повноліття отримати інформацію про донора. Натомість Франція зберігала повну анонімність аж до 2021 року, коли Закон про біоетику встановив право дитини на отримання ідентифікаційних даних донора після досягнення 18-річного віку. В Україні це питання є повністю неврегульованим на законодавчому рівні. Рекодифікація ЦКУ надає можливість запровадити збалансовану систему, яка поєднує захист конфіденційності донора з правом дитини на інформацію про генетичне походження, що є базовим елементом права на ідентичність.

Транскордонний вимір ДРТ та сурогатного материнства є ще однією проблемою, яка потребує законодавчого вирішення в процесі рекодифікації. Внаслідок суттєвих відмінностей у регулюванні ДРТ між різними державами значна кількість осіб вдається до “репродуктивного туризму” – виїзду до держав з більш ліберальним законодавством задля отримання послуг у сфері ДРТ. Для України, де дозволено гестаційне сурогатне материнство, ця проблема має обе-

рнений вимір: іноземці приїждять в Україну для укладення договорів сурогатного материнства, а громадяни України можуть виїжджати до інших держав для отримання послуг, заборонених в Україні. Правові наслідки такого транскордонного сурогатного материнства є особливо болючими: дитина може опинитися в правовому вакуумі, якщо держава, громадянами якої є генетичні батьки, відмовляється визнавати їхнє батьківство. Справа *Mennesson v. France* (2014), як зазначалось вище, стала переломною у цьому питанні. Тому Проект нового ЦКУ має передбачити чіткі колізійні норми, що регулюють транскордонні репродуктивні правовідносини: критерії визнання батьківства, встановленого в іноземній державі; умови, за яких іноземне батьківство може бути відмовлено у визнанні з підстав публічного порядку; правовий статус дитини, народженої від сурогатної матері – іноземки, на території України.

Медіація та альтернативні способи вирішення спорів у сфері репродуктивних правовідносин є ще однією недостатньо дослідженою проблемою. Специфіка репродуктивних правовідносин (їх інтимний характер, особлива емоційна навантаженість, складність доказової бази, необхідність збереження конфіденційності) зумовлює доцільність широкого застосування медіації як альтернативи судовому розгляду. У Великій Британії Агентство з питань запліднення людини та ембріології (HFEA) рекомендує звернення до медіатора як першого кроку у вирішенні спорів між сурогатною матір'ю та замовниками. В Ізраїлі, де сурогатне материнство регулюється Законом про угоди про сурогатне материнство 1996 року, всі договори у цій сфері підлягають обов'язковому затвердженню спеціальним комітетом, що здійснює попередній контроль умов угод. Проект нового ЦКУ має передбачити спеціальні засоби альтернативного вирішення спорів у сфері репродуктивних прав, зокрема: обов'язкову медіацію як передумову звернення до суду у спорах щодо виконання договорів сурогатного материнства, запровадження інституту спеціалізованого медіатора у справах про ДРТ, а також можливість укладення досудових угод про врегулювання спору за участю нотаріуса.

Цифровізація медицини та поширення телемедицини ставлять нові виклики перед правовим регулюванням у сфері репродуктивних прав. Застосунки для відстеження менструального циклу та фертильності, онлайн-консультування репродуктологів, електронний документообіг у сфері ДРТ, зберігання медичних даних у хмарних сервісах – все це породжує питання про захист персональних даних репродуктивного характеру як особливої категорії чутливих даних. Відповідно до ст. 9 GDPR, дані про здоров'я є окремою категорією персональних даних, що підлягає посиленому захисту. При цьому дані про репродуктивне здоров'я та фертильність є особливо вразливими з точки зору можливого використання третіми особами – роботодавцями, страховими компаніями, державними органами. Рекодифікація ЦКУ у частині особистих немайнових прав має включити положення про право особи на захист персональних даних репродуктивного характеру як складову права на приватність, що узгоджується з вимогами GDPR та відповідає тенденціям розвитку приватного права ЄС. Окремо слід передбачити відповідальність операторів цифрових платформ у сфері репродуктивного здоров'я за незаконне розкриття або використання відповідних даних.

Репродуктивні права в умовах збройного конфлікту набувають особливого правового виміру, що є вкрай актуальним для України в контексті повномасштабного вторгнення Росії. Міжнародне гуманітарне право традиційно приділяє

увагу захисту вагітних жінок та матерів малолітніх дітей (Женевські конвенції та додаткові протоколи до них). Водночас перед правовою наукою постають нові питання: який правовий режим кріозбережених ембріонів у разі знищення медичного закладу внаслідок бойових дій? Яка відповідальність держави-агресора за знищення репродуктивного матеріалу громадян держави-жертви? Чи є примусове переміщення дітей, народжених від сурогатних матерів на окупованих територіях, порушенням репродуктивних прав їхніх генетичних батьків? Відповіді на ці питання потребують міждисциплінарного підходу, що поєднує цивільне право, міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини. Проект нового ЦКУ має забезпечити базове регулювання репродуктивних прав в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема встановити особливий порядок розпорядження кріозбереженим генетичним матеріалом в умовах евакуації або надзвичайного стану, а також механізми відшкодування шкоди, завданої знищенням такого матеріалу.

Підсумовуючи аналіз репродуктивних прав у контексті рекодифікації цивільного законодавства України, можна констатувати, що цей підрозділ Проекту нового ЦКУ потребує найбільш суттєвого доопрацювання. Основні висновки та пропозиції можна згрупувати у такий спосіб. По-перше, необхідно нормативно визначити правовий статус ембріона поза тілом матері як особливого об'єкта цивільних прав зі спеціальним правовим режимом, що враховує його біологічну природу та потенціал людського розвитку. По-друге, слід запровадити комплексне регулювання договорів у сфері ДРТ, включаючи договори донорства статевих клітин, договори кріозберігання та договори сурогатного материнства, з чітким визначенням їх *essentialia negotii* та наслідків невиконання. По-третє, доцільно закріпити право дитини, народженої від донора, на інформацію про своє генетичне походження після досягнення повноліття, збалансувавши його з правом донора на конфіденційність. По-четверте, необхідно передбачити чіткі колізійні норми для транскордонних репродуктивних правовідносин, передусім щодо визнання батьківства, встановленого за кордоном в рамках договору сурогатного материнства. По-п'яте, треба розширити систему цивільно-правового захисту репродуктивних прав, зокрема шляхом введення спеціальних засобів захисту права на інформовану згоду та права на конфіденційність у сфері репродуктивного здоров'я. Реалізація цих пропозицій у Проекті нового ЦКУ дозволить Україні сформулювати одну з найбільш сучасних та комплексних систем правового регулювання репродуктивних прав у Центральній та Східній Європі, що відповідатиме як євроінтеграційному курсу держави, так і потребам вітчизняного суспільства.

Важливою новелою є вдосконалення загальних положень про правочини, зокрема запровадження більш чітких критеріїв недійсності правочинів, що ґрунтуються на підходах DCFR та Принципів UNIDROIT для міжнародних комерційних договорів. Проект також суттєво оновлює положення про представництво, наближаючи їх до стандартів DCFR щодо агентських відносин. Проте дискусійним залишається питання щодо доцільності запровадження конструкції «видимого уповноваження» (*apparent authority*), яка є усталеною в праві Англії та ряду держав ЄС, але є чужорідною для вітчизняної правової традиції [4, с. 88–94].

Речове право є однією з найбільш консервативних галузей цивільного права, де національні традиції є особливо стійкими. Більшість держав — членів

ЄС ретельно оберігають свої системи речових прав від уніфікаційного впливу, посиляючись на ст. 345 Договору про функціонування ЄС, яка прямо встановлює нейтралітет ЄС щодо систем права власності держав-членів. Водночас вплив *acquis communautaire* на речове право є суттєвим у певних секторах — іпотечне кредитування, забезпечення виконання зобов'язань, ринок нерухомості.

Проект нового ЦКУ у сфері речового права передбачає суттєве розширення переліку речових прав. Зокрема, пропонується запровадити право забудови (суперфіцій) у новій редакції, наближеній до нідерландської конструкції *erfpacht*; модернізувати право узуфрукту; запровадити новий різновид сервітуту для потреб цифрової інфраструктури (право прокладення кабелів та розміщення обладнання телекомунікацій). Ці пропозиції є обґрунтованими і відповідають потребам ринкової економіки.

Водночас Проект містить ряд положень щодо речового права, які викликають дискусію з точки зору збереження національних традицій. Зокрема, пропозиція запровадити конструкцію «довірчої власності» (*trust*), запозичену з англосаксонської правової традиції, викликає серйозні застереження: *trust* є інституцією, органічно пов'язаною з *equity* — специфічним елементом англійського права, і її перенесення в романо-германську правову систему без відповідного контексту може породити системні суперечності. Цей приклад наочно ілюструє небезпеку «трансплантації» правових інститутів без врахування їхнього системного контексту.

Більш вдалим прикладом рецепції є запропоноване в Проекті нового ЦКУ оновлення положень про право власності на квартиру (кондомініум). Нова редакція суттєво наближається до стандартів, встановлених законодавством більшості держав — членів ЄС, зокрема щодо управління спільним майном, прийняття рішень у ОСББ та відповідальності власників. При цьому зберігаються основні принципи вітчизняної системи права власності на житло, що є правильним методологічним підходом: рецепція окремих рішень, а не цілих правових систем.

Зобов'язальне право є тією сферою цивільного права, де вплив *acquis communautaire* є найбільш інтенсивним і де потреба в оновленні є найбільш очевидною. Проект нового ЦКУ пропонує комплексне реформування зобов'язального права, що охоплює як загальну частину зобов'язань, так і систему договорів.

У сфері загальної частини зобов'язального права ключовою новелою Проекту є запровадження принципу добросовісності як наскрізного стандарту поведінки сторін на всіх етапах існування зобов'язання — від переговорів до виконання і припинення. Такий підхід відповідає стандартам DCFR та Принципів UNIDROIT і є кроком до подолання формалізму, характерного для вітчизняної правозастосовної практики. Водночас принцип добросовісності не є чужим для вітчизняної цивілістики — він закріплений у ст. 3 чинного ЦКУ, а тому його розширення є органічним розвитком традиції, а не запозиченням.

Суттєвою новелою є також уточнення підстав і меж відповідальності за порушення зобов'язань. Проект відходить від радянської концепції «наявності вини» як загальної підстави відповідальності і запроваджує більш гнучкий підхід, що диференціює відповідальність залежно від типу зобов'язання (зусиль чи результату) та характеру порушення. Це відповідає підходам DCFR (зокрема ст. III.-3:101 DCFR) і є виправданим кроком. Проте дискусійним залишається питання щодо збереження традиційного для вітчизняного права поняття «вина» як елемента складу цивільного правопорушення.

Щодо системи договорів, Проект новелізує ряд традиційних договірних конструкцій та запроваджує нові. Серед найважливіших нових договірних типів — договір постачання цифрового контенту та цифрових послуг, що відповідає Директиві 2019/770/ЄС [11]; договір підписки (subscription agreement) як самостійний договірний тип, що відображає реалії сучасної цифрової економіки; договір з використанням алгоритмічного ціноутворення з відповідними захисними механізмами для слабкої сторони.

Особливо важливою є новела Проекту щодо споживчих договорів. Чинний ЦКУ майже не містить спеціальних норм про захист прав споживачів, відсилаючи до спеціального законодавства. Проект пропонує запровадити загальні положення про споживчі договори безпосередньо до кодексу, що відповідає підходу більшості держав — членів ЄС та забезпечить вищий рівень систематизації відповідного регулювання. Такий підхід відповідає Директиві 2011/83/ЄС та Директиві 2019/2161/ЄС. При цьому основні принципи охорони прав споживачів, закладені у вітчизняне законодавство з 1991 року, зберігаються і розвиваються.

Одним із найбільш інноваційних аспектів Проекту нового ЦКУ є спроба урегулювати цифрові правовідносини на рівні кодексу. Це питання є дискусійним навіть у провідних правових системах ЄС: більшість із них регулюють цифрові відносини через спеціальне законодавство, не включаючи відповідні норми до цивільних кодексів. Однак є й винятки: Нідерланди у 2021 році внесли до Burgerlijk Wetboek положення про відповідальність цифрових платформ; Естонія з самого початку будувала свій цивільний кодекс з орієнтацією на цифрове середовище.

Проект нового ЦКУ пропонує включити до Загальної частини визначення та правовий режим цифрових об'єктів: цифрових активів (токени, криптовалюти, невзаємозамінні токени — NFT), цифрових прав та цифрових даних. Такий підхід є методологічно виправданим, оскільки дозволяє забезпечити системну узгодженість регулювання цифрових відносин з традиційними інститутами цивільного права. Водночас ряд запропонованих у Проекті визначень потребує уточнення у контексті Регламенту ЄС 2023/1114 про ринки криптоактивів (MiCA), що набрав чинності у 2024 році.

Суперечливим є питання про правовий режим персональних даних як об'єкта цивільних прав. Проект пропонує визначити персональні дані як особливий об'єкт цивільних прав, відмінний від інших видів інформації, та встановити спеціальний режим їх обігу. Такий підхід є прогресивним і відповідає концепції, обстоюваній в науковій літературі ЄС. Водночас він породжує питання про співвідношення цивільно-правового регулювання з нормами GDPR (Регламент ЄС 2016/679), що є публічно-правовим актом. Проект потребує чіткішого розмежування цих режимів.

Важливою новелою Проекту у сфері цифрових відносин є регулювання смарт-контрактів. Проект пропонує визначити смарт-контракт як форму договору, що виконується автоматично за допомогою програмного коду при настанні визначених умов, та встановити спеціальні правила щодо його укладення, виконання та розірвання. Цей підхід є новаторським навіть для права ЄС, де правовий режим смарт-контрактів залишається дискусійним [37, с. 56–62]. Законодавчий піонеризм у цій сфері є обґрунтованим, проте слід забезпечити відповідність запропонованих норм загальним принципам договірного права.

Порівняльний аналіз кодифікаційного досвіду держав — членів ЄС дає цінний матеріал для розробки Проекту нового ЦКУ. Найбільш значущими для України є досвід Нідерландів, Естонії, Чехії та Польщі — держав, які провели масштабні кодифікаційні реформи в умовах, що мають певні паралелі з українськими.

Нідерланди завершили тривалу (понад п'ятдесятирічну) роботу над новим Burgerlijk Wetboek у 1992 році. Нідерландська кодифікаційна модель характеризується: відмовою від традиційного поділу між торговельним і цивільним правом (уніфікація приватного права); розширеним переліком речових прав, що охоплює понад десять різновидів; гнучкою системою зобов'язального права, що легко адаптується до нових типів договорів. Для України цінним є нідерландський досвід поступової кодифікації — пооб'єктного введення нових книг кодексу в дію, що дозволяло уникати системних суперечностей.

Естонія пройшла кодифікаційний шлях в стислі терміни — нові кодекси приватного права були прийняті в 2001–2003 роках у рамках підготовки до вступу в ЄС. Естонська модель передбачає п'ять окремих кодексів (Загальна частина цивільного права, Речове право, Зобов'язальне право, Сімейне право, Спадкове право), кожен з яких є самостійним законодавчим актом. Для України цікавим є досвід Естонії щодо регулювання цифрових відносин: Закон про електронний підпис 2000 року та подальші доповнення до цивільних кодексів забезпечили правову основу для розвитку е-держави, що стала зразком для інших країн.

Чехія у 2012 році прийняла новий Цивільний кодекс, що набрав чинності з 2014 року, — найбільш масштабну кодифікаційну реформу в країні за останні сто років. Чеський кодекс свідомо відновив зв'язок з довоєнною кодифікаційною традицією (ABGB 1811 року) та одночасно імплементував вимоги *acquis communautaire*. Цей досвід є особливо цінним для України як приклад «повернення до коренів» при одночасній модернізації. Польща, на відміну від Чехії, досі зберігає ЦКУ 1964 року з численними змінами і лише готується до масштабної реформи. Польський досвід є застереженням: надмірна поступовість реформ може призвести до накопичення системних суперечностей, аналогічних тим, що маємо в Україні.

На основі аналізу кодифікаційного досвіду зазначених держав можна виокремити такі уроки для України: по-перше, кодифікаційна реформа має спиратися на чітку концепцію, що визначає співвідношення між уніфікацією та збереженням традицій; по-друге, оптимальним методом є рецепція окремих конструкцій, а не систем загалом; по-третє, реформа повинна бути поступовою у частині введення в дію нових норм, але рішучою у частині концептуальних засад; по-четверте, необхідно забезпечити широку участь наукового та юридичного співтовариства в розробці кодексу.

Ключовою методологічною проблемою рекодифікації є визначення критеріїв, за якими слід вирішувати ситуації, коли вимоги уніфікації з правом ЄС суперечать збереженню вітчизняних правових традицій. Аналіз Проекту нового ЦКУ та кодифікаційного досвіду держав ЄС дозволяє запропонувати такі критерії.

Перший критерій — системної сумісності: нова правова конструкція, запозичена з права ЄС, має бути сумісною із загальною системою вітчизняного цивільного права. Системна несумісність не є підставою для відмови від запозичення, але є підставою для адаптації запозиченої конструкції. Прикладом системно несумісної конструкції є *trust*, органічно пов'язаний з *equity*; прикладом

успішно адаптованої конструкції є принцип добросовісності, що органічно вписується у вітчизняну систему.

Другий критерій — функціональної еквівалентності: якщо у вітчизняному праві вже існує правова конструкція, що функціонально еквівалентна тій, яку пропонує право ЄС, перевагу слід надати вдосконаленню вітчизняної конструкції, а не її заміні запозиченою. Наприклад, вітчизняне поняття «недобросовісна поведінка» функціонально еквівалентне поняттю «unfair commercial practices» Директиви 2005/29/ЄС, тому реформа має полягати у вдосконаленні наявної конструкції, а не у механічному перенесенні директивного тексту.

Третій критерій — правової визначеності: нові правові конструкції мають бути чіткими, зрозумілими та такими, що забезпечують передбачуваність правового регулювання. Запозичення конструкцій, що є дискусійними або неусталеними навіть у праві ЄС (наприклад, правовий режим смарт-контрактів), потребує особливої обережності і детального опрацювання. Цей критерій є особливо важливим в умовах України, де правозастосовна практика лише формується.

Четвертий критерій — відповідності цивілізаційному вибору: рекодифікація має виходити з того, що Україна є частиною романо-германської правової сім'ї та спільного правового простору ЄС. Апеляція до «самобутності» правової системи не може бути виправданням для збереження конструкцій, що є відображенням радянської правової спадщини та суперечать базовим принципам ринкової економіки і верховенства права.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дозволяє зробити такі висновки.

По-перше, рекодифікація цивільного законодавства України є процесом, що перебуває у діалектичній напрузі між збереженням вітчизняних правових традицій та вимогами уніфікації з правом ЄС. Ця напруга не є деструктивною — вона є рушійною силою якісного реформування, що не допускає ні безоглядного запозичення чужих конструкцій, ні консервативного збереження застарілих норм.

По-друге, вітчизняна традиція цивільного права є неоднорідною: вона містить і цінні здобутки (пандектна система, принцип диспозитивності, розвинена система особистих немайнових прав), і рудименти радянського правового мислення (надмірна деталізація, формалізм, підозра до автономії волі). Перші заслуговують на збереження та розвиток, другі — на подолання.

По-третє, Проект нового ЦКУ загалом демонструє правильний методологічний підхід до вирішення зазначеного протиріччя, проте в окремих аспектах потребує вдосконалення. Зокрема, пропозиція запровадити конструкцію trust є системно несумісною з вітчизняним правом; правовий режим смарт-контрактів потребує більш ретельного опрацювання; визначення цифрових об'єктів потребує узгодження з Регламентом MiCA ЄС.

По-четверте, порівняльний аналіз досвіду держав — членів ЄС (Нідерланди, Естонія, Чехія, Польща) свідчить, що найуспішніші кодифікаційні реформи ґрунтувалися на чіткій концепції, що поєднувала рецепцію окремих конструкцій права ЄС з органічним збереженням національної правової ідентичності.

По-п'яте, запропоновані критерії вирішення конфліктів між уніфікацією та збереженням традицій (системна сумісність, функціональна еквівалентність, правова визначеність, відповідність цивілізаційному вибору) можуть слугувати практичним інструментом для розробників Проекту нового ЦКУ.

Перспективами подальших досліджень є: детальний аналіз кожного з розділів Проекту нового ЦКУ в контексті відповідності *acquis communautaire*; вивчення питань транзитного регулювання при введенні нового ЦКУ в дію; дослідження проблематики співвідношення нового ЦКУ з Господарським кодексом України в контексті уніфікації приватного права.

Список використаних джерел:

- 1.Дзера О. В. Зобов'язальне право в умовах реформування. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 344 с.
- 2.Концепція оновлення Цивільного кодексу України / Робоча група з питань рекодифікації цивільного законодавства України. Київ: АртЕк, 2020. 128 с.
3. Кузнєцова Н. С. Принципи цивільного права України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 176 с.
4. Майданик Р. А. Речове право: монографія. Київ: Алерта, 2019. 752 с.
- 5.Скакун О. Ф. Загальне порівняльне правознавство: основні типи (сім'ї) правових систем світу. Київ: ін Юре, 2018. 464 с.
6. Спасибо-Фатєєва І. В. Корпоративне право в євроінтеграційному вимірі. Харків: Право, 2021. 228 с.
- 7.Харитонов Є. О. Приватне право як концепт: у 3 т. Т. 1: Генеза. Одеса: Фенікс, 2016. 452 с.
- 8.Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Рекодифікація цивільного законодавства України та право ЄС. Одеса: Фенікс, 2022. 256 с.
- 9.Цвайгерт К., Кетц Х. Вступ до порівняльного правознавства у сфері приватного права: в 2 т. Т. 1 / пер. з нім. Д. В. Шульженка. Київ: Україна, 2000. 576 с.
- 10.Directive (EU) 2019/770 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services (Text with EEA relevance). OJ L 136, 22.5.2019. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/770/oj>
- 11.Directive 2011/83/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2011 on consumer rights, amending Council Directive 93/13/EEC and Directive 1999/44/EC of the European Parliament and of the Council and repealing Council Directive 85/577/EEC and Directive 97/7/EC of the European Parliament and of the Council. OJ L 304, 22.11.2011. EUR-Lex. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32011L0083>.

References:

- 1.Dzera, O. V. (2019). Pryntsyp svobody dohovoru u pravi Ukrainy ta YeS [The principle of freedom of contract in the law of Ukraine and the EU]. Pryvatne pravo i pidpryiemnytstvo, 18, 141–153.
- 2.Kalenychenko, L. I. (2023). Kryterii retseptsii norm prava YeS u pryvatnomu pravi Ukrainy [Criteria for the reception of EU law norms in the private law of Ukraine]. Pryvatne pravo i pidpryiemnytstvo, 22, 86–99.
- 3.Kokhanovska, O. V. (2023). Tsyfrovyi spadok ta pravo na tsyfrovu identychnist: novi vyklyky dlia tsyvilnoho prava [Digital heritage and the right to digital identity: new challenges for civil law]. Pravo ta innovatsiine suspilstvo, 1, 73–88.
- 4.Maidanyk, R. A. (2022). Novitni rechovi prava: vid teorii do proektu kodeksu [Novel property rights: from theory to a draft code]. Aktualni problemy pryvatnoho prava, 1, 61–76.

- 5.Protsenko, T. O. (2023). Tsyfrovi aktyvy yak obiekty tsyvilnykh prav: pytannia kvalifikatsii [Digital assets as objects of civil rights: qualification issues]. Aktualni problemy pryvatnoho prava, 1, 73–89.
- 6.Spasybo-Fatieieva, I. V. (2021a). Doviricha vlasnist v Ukraini: perspektyvy ta ryzyky [Trust ownership in Ukraine: prospects and risks]. Pryvatne pravo, 17, 118–132.
- 7.Sukhanov, K. O. (2022). Dyrektyvy YeS u sferi tsyvilnoho prava: teoriia i praktyka implementatsii [EU directives in the field of civil law: theory and practice of implementation]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky, 1, 108–121.
- 8.Kharytonov, Ye. O., & Kharytonova, O. I. (2021). Pryvatne pravo YeS i tsyvilne pravo Ukrainy: tochky peretynu [Private law of the EU and civil law of Ukraine: points of intersection]. Yurydychnyi visnyk, 3, 74–89.
- 9.Kharytonov, Ye. O., & Kharytonova, O. I. (2022). Rekodyfikatsiia tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy ta pravo YeS [Recodification of civil legislation of Ukraine and EU law]. Feniks.
- 10.Directive 2011/83/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2011 on consumer rights, amended by Directive 2019/2161/EU. (2011). Official Journal of the European Union, L 304, 64–88.
- 11.Directive 2019/770/EU of the European Parliament and of the Council of 20 May 2019 on certain aspects concerning contracts for the supply of digital content and digital services. (2019). Official Journal of the European Union, L 136, 1–27.

РОЗДІЛ 2
СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ РОЗВИТКУ
ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

УДК 159.944.4:004.7]:331.103.11

2.1. СТРАТЕГІЯ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ
РЕСУРСІВ У ПРОФІЛАКТИЦІ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ
В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Алла Барбінова,

кандидат педагогічних наук, доцент

доцент кафедри філології та соціально-гуманітарних дисциплін

Полтавського інституту економіки і права

barbinovaalla3008@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1305-6412>

STRATEGY FOR THE RATIONAL USE OF DIGITAL RESOURCES
IN THE PREVENTION OF EMOTIONAL BURNOUT
UNDER REMOTE WORKING CONDITIONS

Alla Barbinova,

PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor

at the Department of Philology and Social-Humanitarian Disciplines

Poltava Institute of Economics and Law

Анотація. У дослідженні представлено теоретико-методологічне обґрунтування стратегії раціонального використання цифрових ресурсів як інструменту профілактики емоційного вигорання фахівців. Описано феномен раціонального використання цифрових ресурсів, профілактику емоційного вигорання, в умовах дистанційної роботи, визначено вплив техностресу на ментальне здоров'я фахівців, що здійснюють професійну діяльність дистанційно. Конкретизовано мету, принципи, завдання та структурні компоненти стратегії раціонального використання цифрових ресурсів у профілактиці емоційного вигорання в умовах дистанційної діяльності: діагностично-аналітичний етап, спрямований на виявлення індивідуальних «цифрових тригерів» та оцінку рівня техностресу; інструментально-регулятивний етап, що передбачає впровадження механізмів цифрової гігієни, налаштування технічних фільтрів та «цифрових вікон»; комунікативно-оптимізаційний етап, орієнтований на трансформацію процесів мережевої взаємодії та оптимізацію інформаційних потоків.

Доведено, що така системна раціоналізація онлайн-активності дозволяє суттєво знизити когнітивне виснаження та відновити адаптаційний потенціал особистості. Видання розраховане на науковців, психологів, фахівців з управління персоналом та широке коло читачів, які працюють у дистанційному форматі.

Ключові слова: емоційне вигорання, дистанційна діяльність, цифрова гігієна, технострес, когнітивний ресурс, інформаційне навантаження, цифрова саморегуляція

Abstract. The research presents a theoretical and methodological substantiation of the strategy for the rational use of digital resources as a tool for preventing emotional burnout among specialists. It describes the phenomenon of rational digital resource utilization and the prevention of emotional burnout in the context of remote

work, while determining the impact of technostress on the mental health of professionals operating remotely. The purpose, principles, objectives, and structural components of the strategy for the rational use of digital resources in preventing emotional burnout under remote working conditions are concretized: the diagnostic and analytical stage, aimed at identifying individual "digital triggers" and assessing technostress levels; the instrumental and regulatory stage, involving the implementation of digital hygiene mechanisms and the configuration of technical filters and "digital windows"; and the communicative-optimization stage, focused on transforming network interaction processes and optimizing information flows. It is proved that such a systematic rationalization of online activity significantly reduces cognitive exhaustion and restores the adaptive potential of the individual. This publication is intended for researchers, psychologists, HR specialists, and a wide audience of readers working in a remote format.

Keywords: emotional burnout, remote activity, digital hygiene, technostress, cognitive resource, information load, digital self-regulation.

Динамічні зміни у сфері зайнятості, що посилюються завдяки цифровізації та поширенню дистанційних і гібридних форматів зайнятості, спричинили появу нових викликів для психічного здоров'я людини. Розмивання часових і просторових меж між роботою та особистим життям призвело до формування феномену «постійної доступності». У таких умовах інформаційно-комунікаційні технології, покликані підвищувати продуктивність, нерідко стають чинником безперервного когнітивного перевантаження.

Емоційне вигорання в дистанційному форматі роботи набуває особливих характеристик: до традиційного виснаження додаються цифрова перевтома, почуття соціальної ізоляції та технострес. Відсутність звичних ритуалів завершення робочого дня разом із безперервним потоком цифрових сповіщень виснажує адаптаційні ресурси нервової системи. Саме тому створення й упровадження науково обґрунтованої стратегії цифрової гігієни стає не просто бажаним кроком, а необхідною умовою збереження професійної витривалості та психологічного благополуччя сучасного спеціаліста.

Актуальність обраної теми зумовлена низкою факторів:

1. Соціально-економічний фактор: зростання кількості випадків професійної деформації та зниження продуктивності праці через «дистанційне вигорання», що завдає збитків як окремим організаціям, так і економіці в цілому.
2. Технологічний фактор: стрімке впровадження штучного інтелекту та алгоритмів негайного реагування, що підвищує вимоги до швидкості опрацювання інформації людиною.
3. Психологічний фактор: недостатня вивченість довгострокових наслідків тривалої цифрової експозиції на психоемоційний стан людини та дефіцит дієвих інструментів саморегуляції в онлайн-середовищі.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та розробка цілісної стратегії раціонального використання цифрових ресурсів як превентивного механізму, спрямованого на мінімізацію ризиків емоційного вигорання та відновлення адаптаційного потенціалу працівників, що здійснюють професійну діяльність у дистанційному режимі.

Тема раціонального використання цифрових ресурсів та профілактики вигорання в умовах дистанційної роботи активно досліджується українськими вченими в галузях психології праці, кіберпсихології та педагогіки.

В. Биков досліджує цифрову трансформацію суспільства та методологію використання ІКТ [1]. О. Кокун вивчає професійне вигорання та адаптацію до дистанційної роботи [6]. Н. Панчук акцентує свою увагу на темі подолання професійного вигорання саме в умовах дистанційної діяльності [10]. С. Гриньків аналізує техніки саморегуляції та профілактики стресу в цифровому середовищі. [3] І. Пономаренко наголошує, що емоційне вигорання призводить до «застою» у професійному розвитку, знецінення власної компетентності [13].

Слушною для нашого дослідження є думка О. Кокуна, який адаптував поняття емоційного вигорання до умов дистанційного формату. Автор розглядає емоційне вигорання в умовах дистанційного навчання/роботи як складний психологічний феномен, що виникає внаслідок дефіциту безпосередньої соціальної взаємодії, розмивання меж робочого часу та підвищеного когнітивного навантаження [6].

На думку Л. Карамушки емоційне вигорання персоналу в умовах дистанційної роботи - це специфічний вид професійного стресу, що детермінований труднощами самоорганізації, технічними збоями («техностресом») та неможливістю повноцінного психологічного відключення від робочих завдань у домашньому середовищі [4, с. 35].

На основі підходів вітчизняних авторів пропонуємо власне визначення емоційного вигорання в умовах дистанційної діяльності, під яким розуміємо специфічний стан психоемоційного виснаження особистості, що виникає внаслідок нераціональної взаємодії з цифровим середовищем, яке характеризується когнітивним перевантаженням, розмиванням меж між професійною та приватною сферами (дифузія кордонів), хронічним техностресом та дефіцитом безпосередньої соціальної підтримки, що призводить до зниження професійної ефективності та деструкції ментального ресурсу фахівця. З цього визначення доцільним буде виокремити структурні компоненти цього явища. До них відносимо:

1. *Нераціональна взаємодія з цифровим середовищем.* Цей компонент є першопричиною вигорання і полягає у відсутності культури споживання цифрового контенту. Цей компонент базується на порушенні принципів цифрової гігієни. В. Биков наголошує, що неконтрольована цифровізація без належної методологічної бази створює надмірний тиск на особистість. Нераціональність проявляється у відсутності пріоритетності інформаційних потоків [1, с.20]. Це проявляється через:

- Інформаційну хаотичність: відсутність пріоритетності в опрацюванні повідомлень (негайне реагування на некритичні запити).
- Перевантаження комунікаційними платформами: використання занадто великої кількості комунікаційних платформ (месенджери, пошта, таск-менеджери, відеозв'язок), що розпорошує увагу.
- Відсутність «цифрових пауз»: нехтування необхідністю регулярного офлайн-відновлення впродовж робочого дня.

2. *Когнітивне перевантаження.* Дистанційна робота потребує більшої зосередженості на «плоскому» екрані порівняно з безпосередньою міжособистісною взаємодією. Основними чинниками когнітивного перевантаження є:

- Zoom-втома: специфічний стан виснаження, зумовлений постійною необхідністю зчитувати та інтерпретувати невербальні сигнали під час відеокommunікації.
- Багатозадачність (multitasking): уявна ефективність одночасного виконання кількох дій - перегляду новинної стрічки, листування та участі в онлайн-

нараді — що в підсумку призводить до швидкого виснаження нейронних ресурсів мозку.

3. *Дифузія кордонів (розмивання меж між сферами життя)*. Це ключовий детермінант вигорання саме на «віддаленці». Коли дім перетворюється на офіс, зникають фізичні та психологічні тригери завершення роботи.

Л. Карамушка та О. Креденцер акцентують увагу на тому, що в домашніх умовах працівник втрачає здатність до «психологічного відключення». Роль професіонала зміщується з сімейними ролями, що створює перманентну напругу та неможливість повноцінної релаксації [4].

Дифузія кордонів проявляється через:

- Ефект «Always-on»: відчуття обов'язку бути доступним для колег та керівництва в позаробочий час (вечеря, вихідні).
- Рольовий конфлікт: складність перемикавання між соціальними ролями (батько/мати — працівник), коли вони змушені реалізовуватися в одному просторі одночасно.

4. *Хронічний технострес*. Стрес, спричинений негативною взаємодією людини з новими технологіями:

- Техно-вторгнення: нав'язливі сповіщення, що переривають глибоку зосереджену роботу.
- Техно-невпевненість: страх перед швидкими оновленнями ПЗ або технічними збоями під час важливих онлайн-подій, що тримає нервову систему в постійній напрузі.

5. Дефіцит безпосередньої соціальної підтримки пояснює стан, за якого людині бракує живого, особистого спілкування та емоційної взаємодії з іншими людьми (колегами, керівником, соціальним оточенням), які зазвичай забезпечують підтримку, розуміння й відчуття залученості.

Екранна комунікація не замінює «живу» енергетику та невербальну підтримку колективу.

- Соціальна ізоляція: відчуття ізоляції, втрата приналежності до корпоративної культури.
- Викривлення фідбеку: через відсутність живого контакту працівник часто схильний сприймати письмові зауваження керівництва більш критично або тривожно, ніж вони є насправді.

Аналіз структурних компонентів дає підстави стверджувати, що емоційне вигорання в умовах дистанційної роботи є багатофакторним деструктивним явищем, яке суттєво відрізняється від класичного професійного вигорання в офісному середовищі. Його специфіка визначається домінуванням техногенних чинників, зокрема хронічного техностресу, когнітивного перевантаження та розмитості меж між різними сферами життя. Встановлено, що відсутність чітких просторово-часових кордонів між роботою і приватним життям формує ефект «постійної присутності», який виснажує адаптаційні ресурси особистості та спричиняє швидке порушення психоемоційної рівноваги.

Вагомим чинником дестабілізації ментального стану фахівця є дефіцит безпосередньої соціальної взаємодії, що проявляється у вигляді соціальної деривації та комунікативної ізоляції. Втрата живих емоційних контактів із колективом і спотворення зворотного зв'язку в умовах екранної комунікації посилюють відчуття самотності й тривожності. За таких обставин професійна діяльність перестає виконувати функцію соціальної самореалізації, перетворюючись

на механічну обробку цифрової інформації, що значно підвищує ризики депersonалізації та зниження відчуття професійних досягнень.

Емоційне вигорання в дистанційному форматі не є статичним явищем, а постає як динамічний процес, тісно пов'язаний з інтенсивністю та неупорядкованістю використання цифрових інструментів. Виявлені прояви - від когнітивного перевантаження до глибокої соціальної ізоляції - підтверджують припущення, що традиційні методи психологічної саморегуляції вже не є достатніми в сучасних умовах. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба переходу від епізодичних спроб обмеження екранного часу до комплексного та системного управління цифровою активністю.

Враховуючи вищезазначене, пропонуємо **стратегію раціонального використання цифрових ресурсів у профілактиці емоційного вигорання в умовах дистанційної діяльності.**

Аналіз сучасних наукових підходів до розробки превентивних стратегій дозволяє стверджувати, що подолання емоційного вигорання в умовах дистанційної діяльності потребує інтегрованого підходу, який поєднує когнітивні, гігієнічні та соціокультурні аспекти. Зокрема, у праці О. Оніщенко [9, с. 38]. акцентується увага на пріоритетності стратегій фільтрації та селекції інформації. Авторка доводить, що раціональне використання цифрових ресурсів базується на здатності особистості вибудовувати внутрішні та зовнішні «захисні екрани», які мінімізують вплив інформаційного шуму та запобігають когнітивній інтоксикації фахівця.

Важливим складником стратегії є нормативно-гігієнічний аспект, який детально розкривається в дослідженнях С. Гриньків [3]. Автор розглядає цифрову гігієну не як набір ситуативних обмежень, а як системну стратегію збереження ментального здоров'я персоналу. Згідно такого підходу, впровадження «санітарних норм» цифрової взаємодії - таких як регламентація екранного часу та оптимізація сповіщень - виступає обов'язковим елементом професійної підготовки, що створює безпечний функціональний простір для діяльності фахівця.

Психологічний вимір стратегії доповнюється концепцією Л. Помиткіної [12], яка фокусується на механізмах саморегуляції та збереженні психологічного здоров'я в умовах тотальної цифровізації. Дослідниця обґрунтовує необхідність стратегічного відновлення природних біоритмів особистості, що порушуються через надмірну екранну експозицію. У цьому контексті раціоналізація онлайн-активності постає як інструмент гармонізації внутрішнього стану фахівця та запобігання фазі виснаження за рахунок усвідомленого керування власним «цифровим слідом».

Нарешті, практичне втілення стратегії через психотехнічну підготовку обґрунтовує С. Гриньків [3]. Автор пропонує впроваджувати короткочасні «інформаційні паузи» та специфічні вправи на розвиток концентрації як дієвий засіб протидії когнітивній втомі. Синтез цих підходів дозволяє сформулювати комплексну модель раціонального використання цифрових ресурсів, де технічні налаштування середовища доповнюються розвиненою культурою самозбереження та високим рівнем комунікативної компетентності особистості.

В нашому розумінні це науково обґрунтована система індивідуальних та організаційних заходів, спрямована на оптимізацію взаємодії фахівця з інформаційно-комунікаційним середовищем шляхом свідомого регулювання обся-

гів, тривалості та якості цифрових контактів, що забезпечує збереження когнітивного ресурсу, відновлення психоемоційної стабільності та превенцію емоційного вигорання в умовах дистанційної діяльності.

Місія нашої стратегії - створення системного механізму превенції емоційного вигорання шляхом оптимізації інформаційної взаємодії фахівця, що забезпечує відновлення його когнітивного ресурсу, збереження психоемоційної стабільності та підвищення професійної ефективності в умовах дистанційної діяльності. Оскільки це комплексне дослідження, вважаємо доцільним виокремити мету стратегії на окремих рівнях:

- на психологічному рівні - нівелювання станів когнітивного перевантаження, техностресу та соціальної деривації (ізоляції);
- на поведінковому рівні - формування стійких навичок «цифрової саморегуляції» та встановлення чітких кордонів між професійною та приватною сферами життя;
- на комунікативному рівні - трансформація хаотичного обміну інформацією у структуровану, цілеспрямовану та ощадливу взаємодію;
- на професійному рівні - збереження працездатності фахівця та попередження його передчасного професійного «самозгоряння» через виснаження в цифровому середовищі.

Перехід від теоретичного осмислення проблеми вигорання до практичної реалізації запропонованої стратегії потребує визначення її концептуального базису - фундаментальних принципів. У межах нашого дослідження принципи виступають не просто декларативними правилами, а регуляторними механізмами, що забезпечують внутрішню цілісність та життєздатність стратегії. Формуючи перелік принципів, ми дотримуємося ідеї, що вони мають бути водночас гуманістичними (захищати людину) та прагматичними (не заважати роботі). Такими **принципами** є:

- Принцип функціональної доцільності - використання цифрового ресурсу виправдане лише тоді, коли він є найефективнішим інструментом для конкретного завдання. Це мінімізує когнітивне навантаження [6].
- Принцип екологічності цифрового середовища - формування інформаційного простору, вільного від деструктивних подразників та надлишкових даних, що запобігає виснаженню нервової системи [7].
- Принцип часової суверенності - захист права особистості на періоди повної недоступності для повноцінної психологічної декомпресії [4].
- Принцип права на «цифрове відключення» - етична та нормативна легітимізація права не реагувати на цифрові запити у неробочий час [10].
- Принцип комунікативної ощадливості - зниження когнітивного навантаження шляхом створення стислих та структурованих повідомлень.
- Принцип превентивної самодіагностики - систематичний моніторинг ранніх маркерів втоми для своєчасної корекції навантаження [10].

Застосування цих принципів у межах стратегії дозволяє перетворити розрізнені технічні заходи на цілісну систему психоемоційного самозбереження фахівця. Вони виступають регуляторними механізмами, що нейтралізують когнітивне перевантаження та технострес шляхом відновлення чітких просторово-часових меж між професійною діяльністю та приватним життям. Завдяки впровадженню культури комунікативної ощадливості та технологічної усвідомленості, стратегія мінімізує «інформаційний шум», що дозволяє зберегти

вищі психічні функції від виснаження та запобігти розвитку симптомів деперсоналізації в умовах цифрової ізоляції.

Визначені концептуальні принципи та методологічні засади раціоналізації цифрової активності потребують чіткої послідовності практичних дій, що дозволить трансформувати теоретичну модель у дієвий механізм профілактики вигорання. Впровадження стратегії не може бути одномоментним актом, а має розгортатися як стадійний процес, де кожен наступний крок базується на результатах попереднього. Такий системний підхід забезпечує перехід від загального усвідомлення проблеми до формування стійких навичок цифрової саморегуляції.

Відповідно до визначеної мети, практична реалізація стратегії раціонального використання цифрових ресурсів структурується за трьома взаємопов'язаними етапами:

- 1.Діагностично-аналітичний: виявлення індивідуальних «цифрових тригерів» та оцінка поточного рівня техностресу й емоційного виснаження фахівця.
- 2.Інструментально-регулятивний: впровадження конкретних технік тайм-менеджменту (наприклад, «цифрові вікна») та налаштування технічного середовища для мінімізації інформаційного шуму.
- 3.Комунікативно-оптимізаційний: розробка та засвоєння алгоритмів лаконічної та цілеспрямованої професійної взаємодії, що знижують когнітивне навантаження.

У структурі нашої стратегії **перший етап - діагностично-аналітичний** - розглядається як фундаментальна передумова всієї стратегії. Його головна мета - перевести суб'єктивні відчуття втому фахівця в об'єктивну систему показників, що дозволяє розробити персоналізований план профілактики вигорання. Без проведення ґрунтовного аналізу впровадження будь-яких обмежень онлайн-активності може бути неефективним або навіть контрпродуктивним. Основними завданнями на цьому етапі є:

- Диференціація джерел стресу:** розмежування власне професійного навантаження та напруження, зумовленого нераціональним використанням цифрових пристроїв. Ця процедура є важливою аналітичною дією, спрямованою на відокремлення об'єктивних вимог роботи від додаткового психоемоційного тиску, що виникає через неефективну цифрову поведінку. Нерідко фахівець схильний пояснювати загальну втому складністю завдань або жорсткими дедлайнами, однак більш глибокий самоаналіз дає змогу виявити значну частину «техногенної напруги», яка не пов'язана безпосередньо з професійними обов'язками. Таке розрізнення дозволяє усвідомити, що значна частка виснаження формується через хаотичну взаємодію з гаджетами зокрема, через звичку до безцільного перегляду інформації, імпульсивне реагування на кожне сповіщення та псевдобагатозадачність, яка розпорошує увагу й ускладнює глибоку концентрацію на роботі.

- Визначення «точок виснаження»:** ідентифікації конкретних часових проміжків або цифрових інструментів, які найшвидше вичерпують когнітивний ресурс. Визначення «точок виснаження» у межах діагностично-аналітичного етапу передбачає перехід від загальної фіксації стресу до детальної ідентифікації конкретних часових проміжків, ситуативних контекстів та цифрових інструментів, що виступають головними поглиначами ментальної енергії фахівця. Суть цього процесу полягає у виявленні моментів найшвидшої втрати когнітивного ресурсу, коли взаємодія з цифровим середовищем стає деструктивною і

призводить до різкого зниження працездатності. Об'єктом аналізу тут постають не лише кількісні показники екранного часу, а й якісні характеристики станів, що супроводжують роботу з певними платформами: наприклад, виявлення специфічної «Zoom-втоми» після тривалих відеоконференцій або відчуття спустошення після інтенсивної, але безрезультатної комунікації у месенджерах. Такий аудит дозволяє локалізувати джерела психоемоційних втрат, трансформуючи абстрактне відчуття перевтоми у конкретну карту персональних цифрових ризиків.

Ідентифікація цих точок дозволяє фахівцеві побачити приховані механізми виснаження, які часто ігноруються в щоденній рутині, зокрема енергетичні витрати на «фонову» перевірку сповіщень або когнітивну вартість постійного перемикання між різними професійними чатами.

Визначення індивідуальних «цифрових тригерів» вимагає поєднання об'єктивного моніторингу та суб'єктивної саморефлексії. Це своєрідний процес «інвентаризації» чинників-подразників, які активують стресову реакцію ще до початку безпосереднього виконання робочих завдань.

На цьому етапі дослідження пропонуємо використовувати такі методи об'єктивного моніторингу та суб'єктивної рефлексії: цифровий хронометраж та аудит активності, метод рефлексивного щоденника напруги, аналіз архітектури сповіщень та пріоритетів, скринінг симптомів «техно-вторгнення» - ревізія структури медіа-взаємодії. Детальний опис методів наведено у таблиці 1.

**Таблиця 1. Методи об'єктивного моніторингу
та суб'єктивної рефлексії дистанційної діяльності**

Критерій аналізу	Метод діагностики	Зміст та об'єкт дослідження	Результат (індикатор тригера)
Поведінковий	Цифровий хронометраж та аудит активності	Аналіз статистики екранного часу за допомогою вбудованих функцій (<i>Screen Time, Digital Wellbeing</i>).	Виявлення «дофамінових петель» (надмірна кількість автоматичних розблокувань екрана).
Емоційний	Метод рефлексивного щоденника напруги	Фіксація миттєвих психоемоційних реакцій на вхідні сигнали (звуки, індикатори, запити).	Ідентифікація конкретних каналів зв'язку, що викликають роздратування або тривогу.
Когнітивний	Аналіз архітектури сповіщень та пріоритетів	Оцінка вхідного інформаційного потоку на предмет його функціональної цінності.	Виявлення джерел «інформаційного шуму» та ілюзорної терміновості.

Психофізіологічний	Скринінг симптомів «техно-вторгнення»	Тестування за допомогою шкали техно-стресу (за Т. Тараздаром) та опитувальників втоми.	Фіксація станів когнітивного розсіювання та неможливості глибокої концентрації.
Комунікативний	Ревізія структури медіа-взаємодії	Картування професійних чатів та оцінка їхнього впливу на дифузцію (розмивання) меж.	Визначення «токсичних» форматів комунікації (наприклад, хаотичні голосові повідомлення).

Розподіл результатів діагностики за критеріями є ключовим етапом, оскільки він перетворює абстрактну скаргу на втому в точний алгоритм дій. Розуміння структури перевтоми дозволяє фахівцеві не витрачати зусилля на загальні методи, а застосовувати «таргетований» вплив на те джерело виснаження, яке є домінуючим у його конкретному випадку. Виділення цих критеріїв у структурі стратегії має на меті перехід від загального опису проблеми до диференційованого управління процесом подолання вигорання.

Якщо за результатами аналізу переважає поведінковий критерій, це вказує на дефіцит самоконтролю та наявність сформованих нейронних зв'язків «автоматичного реагування». У такому разі фокус стратегії має бути спрямований на деконструкцію звичок: боротьбу з «цифровим фабінгом» (відволіканням на смартфон під час розмови) та імпульсивним розблокуванням екрана. Робота тут полягає у фізичному обмеженні доступу до гаджета (метод «телефон в іншій кімнаті») та заміні дофамінових циклів перевірки сповіщень на аналогові дії.

Коли діагностика фіксує домінування комунікативного критерію, джерело виснаження лежить не в самому фахівцеві, а у неякісно побудованій взаємодії з оточенням. Це сигнал про те, що емоційний ресурс поглинається через «інформаційний хаос» у чатах, голосові повідомлення, які неможливо опрацювати швидко, або очікування миттєвої відповіді від колег. У цій ситуації індивідуальні обмеження часу не допоможуть — потрібно працювати над зміною регламентів: домовлятися з командою про «години тиші», фіксувати єдиний канал для термінових запитів та впроваджувати стандарти лаконічного листування.

Переважаання когнітивного критерію свідчить про глибоке виснаження вищих психічних функцій (уваги та мислення) через багатозадачність. Тут стратегія має зосередитися на техніках «глибокої роботи» та ліквідації фонового шуму. Якщо ж домінує психофізіологічний критерій, це є індикатором фізичного зносу нервової системи та зорового апарату, що потребує негайної екологізації технічного простору (налаштування світлових фільтрів) та впровадження жорстких циклів декомпресії. Таким чином, структурування втоми робить стратегію гнучкою та адаптивною до реальних потреб особистості.

Другий етап стратегії - інструментально-регулятивний - є фазою безпосереднього втручання в цифрову архітектуру робочого простору фахівця. Якщо перший етап дав нам «карту проблем», то цей етап пропонує «інженерні рішення» для їх подолання.

Мета цього етапу - мінімізація «інформаційного шуму» та створення технічного бар'єра між когнітивним ресурсом людини та агресивним цифровим середовищем. Тут відбувається перехід від усвідомлення тригерів до їх фізичного та програмного обмеження. Це етап налаштування «цифрового імунітету».

У межах наукового дослідження ця мета реалізується через три ключові вектори:

1. Об'єктивізація проблеми. Визначення реального стану психоемоційного виснаження та рівня техностресу за допомогою валідизованих наукових методик, що дозволяє відокремити професійну втому від «цифрової перевтоми». Об'єктивізація проблеми в межах діагностично-аналітичного етапу є критично важливою процедурою, яка дозволяє вийти за межі суб'єктивних скарг фахівця на «загальну втому» та надати його стану чіткої наукової кваліфікації. У контексті дистанційної діяльності це передбачає використання валідизованого інструментарію для точного вимірювання глибини психоемоційного виснаження та інтенсивності техностресу. Головне аналітичне завдання тут полягає у проведенні межі між класичною професійною втомою, що виникає від змісту та обсягу завдань, та специфічною «цифровою перевтомою», яка є наслідком дисфункціональної взаємодії з інформаційно-комунікаційними технологіями.

Детальний процес об'єктивізації включає кілька рівнів аналізу:

- Рівень емоційного вигорання. Використання стандартизованих опитувальників (наприклад, методик М. Масlach або В. Бойка) дозволяє зафіксувати, на якій стадії перебуває особистість. Цей інструментарій вважається найбільш інформативним для виявлення динаміки вигорання, оскільки він дозволяє побачити, на якій стадії формування перебуває захисний механізм психіки. Об'єктивізація допомагає виявити симптоми «емоційної відстороненості» та «редукції професійних досягнень», які в умовах дистанційної роботи часто маскуються під звичайну лінь або низьку мотивацію, хоча насправді є захисною реакцією психіки на перевантаження [5]. Опитувальник складається з 84 тверджень, що групуються у 12 шкал, які, своєю чергою, формують три фази стресу:
- Фаза «Напруження»: передвісник вигорання. В умовах дистанційної праці вона проявляється через симптом «переживання психотравмуючих обставин» (коли кожен робочий запит у месенджері сприймається як загроза).
- Фаза «Резистенція» (опір): спроба захиститися. Тут ключовим є симптом «економічної емоції», коли фахівець починає відповідати на повідомлення сухо, формально або з великою затримкою, намагаючись зберегти залишки енергії.
- Фаза «Виснаження»: стадія психосоматичних порушень. Характеризується симптомом «емоційної відстороненості», коли робота через екран стає повністю механічною, а особистість втрачає співпереживання до колег [8].
- Рівень техностресу. За допомогою спеціалізованих шкал (зокрема, шкали техностресу Т. Тараздара) визначається ступінь негативного впливу технологій. Це дозволяє об'єктивно оцінити такі параметри, як «техно-вторгнення» (проникнення роботи в особистий час) та «техно-перевантаження» (надлишок інформаційних потоків) [9]. Без такого вимірювання неможливо зрозуміти, чи є причиною стресу складність робочих завдань, чи сама цифрова форма їх реалізації.

Згідно з підходом Т. Тараздара, технострес не є однорідним станом; він структурується за п'ятьма основними шкалами (компонентами), які дозволяють об'єктивно оцінити, як саме цифрові ресурси деструктивно впливають на фахівця в

умовах дистанційної діяльності [2]. Класифікація наведена у таблиці 2.

Таблиця 2. Структурні компоненти техностресу за Т. Тарафдаром та їх прояви в умовах дистанційної праці

Компонент (шкала)	Наукове пояснення суті	Спосіб прояву в дистанційній діяльності
Техно-перевантаження	Стан, за якого цифрові ресурси змушують працювати інтенсивніше та довше за межі природних можливостей	Отримання завдань через забагато каналів (пошта, чати); необхідність опрацьовувати потік даних у режимі реального часу
Техно-вторгнення	Дифузія меж, за якої технології дозволяють робочим процесам проникати у приватний час та особистий простір	Очікування миттєвої відповіді у месенджерах після 19:00; робочі дзвінки у вихідні дні; відсутність «цифрової приватності»
Техно-складність	Психологічне напруження через високі вимоги до ІТ-компетентності та запутаність інтерфейсів	Витрата значного часу на опанування нових платформ замість виконання роботи; стрес через нерозуміння функціонала ПЗ
Техно-невизначеність	Стан тривоги, зумовлений стрімкою зміною технологій, частими оновленнями та технічною нестабільністю	Страх перед технічним збоєм під час відеоконференції; постійна необхідність адаптуватися до оновлень алгоритмів програм
Техно-небезпека	Відчуття загрози втрати статусу або робочого місця через недостатнє володіння технологіями порівняно з іншими	Намагання бути «онлайн» 24/7, щоб довести свою ефективність; страх, що автоматизація (ШІ) замінить професійні функції

Аналіз структурних складових техностресу за Т. Тарафдаром у межах дослідження дає змогу розкласти складний феномен цифрового виснаження на чітко визначені та вимірювані напрями впливу. Виявлення таких проявів, як техно-перевантаження та техно-вторгнення, дозволяє перейти від загального опису втоми до розуміння її внутрішньої структури, де когнітивне виснаження розглядається як прямий наслідок порушення інформаційних і просторово-часових меж особистості. Це забезпечує можливість об'єктивного визначення техногенного навантаження на фахівця та розмежування стресу, спричиненого змістом професійних завдань, і стресу, що виникає внаслідок цифрової форми їх реалізації, що є ключовим для наукового обґрунтування необхідності впровадження регуляторних механізмів.

Практична цінність цієї класифікації для стратегії полягає в її адресності та високій інструментальній точності. Кожен ідентифікований компонент - від техно-складності до техно-небезпеки — виступає окремою мішенню для подальшого коригування, що дає змогу замінити хаотичні обмеження цифрової активності на цілеспрямовані заходи саморегуляції та оптимізації технічного се-

редовища. Таким чином, модель Т. Тарафдара виконує роль аналітичної основи, на якій ґрунтується доказовість стратегії, перетворюючи результати діагностики на структурований і логічно обґрунтований план нейтралізації деструктивних факторів, що, своєю чергою, запобігає переходу фахівця до критичних стадій емоційного вигорання.

2. Локалізація деструктивних чинників. Виявлення конкретних «цифрових тригерів» (інструментів, звичок чи форматів комунікації), які спричиняють найбільші когнітивні та емоційні втрати саме у даного фахівця.

Наукова доцільність локалізації полягає у можливості створення персональної карти ризиків. Як зазначає Н. Панчук [10], вигорання на «віддаленці» часто детерміноване саме індивідуальним профілем цифрового споживання. Тому виявлення того, які саме фактори спричиняють найбільші втрати (наприклад, для одного це відеодзвінки, а для іншого — постійні текстові запити), дозволяє стратегії бути точковою та максимально ефективною. Це забезпечує перехід до другого етапу, де інструменти саморегуляції будуть спрямовані безпосередньо на нейтралізацію виявлених деструкторів.

3. Створення доказової бази для втручання. Формування фундаменту для подальшої стратегії, щоб наступні інструментальні та комунікативні обмеження були не хаотичними, а цілеспрямовано спрямованими на нейтралізацію виявлених «точок виснаження».

Створення безпечної технічної архітектури та індивідуальне налаштування цифрових фільтрів, реалізовані на попередньому етапі, формують лише зовнішній захисний контур особистості. Проте ефективність стратегії раціонального використання ресурсів залишатиметься неповною без якісної трансформації самих процесів взаємодії, оскільки головним джерелом інформаційного тиску в умовах дистанційної діяльності є не стільки пристрої, скільки нерегламентована комунікація з іншими учасниками трудового процесу. Виявлена на діагностичному етапі проблема «інформаційного шуму» та хаотичного обміну даними потребує переходу від технічних обмежень до змістовної оптимізації професійного діалогу.

На цьому рівні впроваджуються методи, що обмежують інтенсивність вхідних потоків даних. Ключовим інструментом є техніка «цифрових вікон» (Time-Blocking), яка передбачає відмову від реактивного перегляду пошти та месенджерів на користь фіксованих часових слотів. Це дозволяє реалізувати принцип когнітивної односпрямованості, захищаючи мозок від постійного перемикання уваги та зберігаючи інтелектуальний ресурс для складних аналітичних завдань.

Для подолання дифузії меж між професійним та приватним життям впроваджуються регулятивні фільтри. Це передбачає радикальне налаштування режимів фокусування та «тихих годин» на пристроях, що технічно блокує робочі запити у неробочий час. Такий підхід реалізує право на «цифрове відключення», надаючи фахівцеві необхідну часову суверенність для повноцінної психологічної декомпресії та відпочинку. За таких умов фахівець може сформувати власне «безпечне цифрове середовище», де технології виконують роль керованого інструмента, а не джерела стресу.

Це створює умови для переходу до **третього етапу стратегії - комунікативно-оптимізаційного**.

Мета **комунікативно-оптимізаційного** етапу - мінімізація «інформаційного шуму» та когнітивного навантаження через впровадження нових

стандартів цифрового спілкування. Це перехід від хаотичного обміну повідомленнями до професійної мовної ощадливості.

Даний етап дозволяє впроваджувати чіткий розподіл цифрових інструментів за рівнем їхньої терміновості. Це дозволяє подолати стан «тривожного очікування». Процес оптимізації професійного діалогу спрямований на системне нівелювання чинників вигорання, таких як когнітивна перевтома, технострес та соціальна ізоляція. Цей етап передбачає перетворення комунікації з хаотичного джерела подразників на керований і ресурсний інструмент.

Техно-невизначеність - це психологічний стан тривоги та невпевненості фахівця, зумовлений стрімким темпом технологічних змін, нестабільністю програмного забезпечення, постійними оновленнями цифрових платформ та непередбачуваністю їхньої роботи. В умовах дистанційної діяльності цей стан посилюється через страх перед технічними збоями під час важливих онлайн-процесів (наприклад, зникнення зв'язку під час наради) та необхідність безперервної адаптації до нових алгоритмів, що створює відчуття втрати контролю над інструментами праці [2].

В межах *комунікативно-оптимізаційного етапу відбувається формування особистих механізмів* раціонального використання цифрових ресурсів у профілактиці емоційного вигорання в умовах дистанційної діяльності.

Актуальність цього етапу зумовлена тим, що в умовах віддаленої праці саме нерегламентована комунікація стає головним джерелом емоційного виснаження. Як зазначає Н. Петрова, комунікативна компетентність у цифрову епоху виступає не просто м'якою навичкою, а ключовим інструментом професійного самозбереження, що дозволяє фахівцеві ефективно функціонувати в умовах інформаційної надмірності.

Ідеї профілактики емоційного вигорання внаслідок інформаційної перевтоми базуються на переході від технічного захисту до активного конструювання екологічного інформаційного простору через три ключові ідеї:

- Встановлення чіткої «матриці комунікації» (наприклад, використання електронної пошти для стратегічних питань, а таск-менеджерів — для оперативних) створює ситуацію передбачуваності. Коли фахівець точно знає, через який канал надійде терміновий запит, зникає необхідність перманентного моніторингу всіх месенджерів. Це знижує стан гіперпильності нервової системи та вивільняє когнітивний ресурс для продуктивної діяльності, нейтралізуючи тривогу, спричинену хаотичністю цифрового середовища.

- Відмова від фрагментарних реплік на користь структурованих запитів (мета, зміст, дедлайн) дозволяє мінімізувати кількість вхідних пуш-сповіщень. Це зменшує частоту вимушених перемикань уваги. Такий підхід захищає «глибоку роботу» фахівця, запобігаючи фрагментарності мислення, яка є одним із головних маркерів цифрової перевтоми.

- Встановлення офіційних «годин тиші» та права на «цифрове відключення» у позаробочий час. Використання статусів «Не турбувати» створює психологічно безпечний простір для відновлення емоційних резервів. Це дозволяє подолати дифузії меж між домом і офісом, надаючи особистості можливість для повноцінної психологічної декомпресії, що є критично важливим для довгострокового професійного здоров'я.

На думку Н. Панчука [10], фахівця у галузі прикладної психології, ефективність діяльності в умовах кризи (якою є дистанційна робота) прямо залежить від

здатності особистості вибудовувати екологічні кордони. Саме комунікативна оптимізація дозволяє легітимізувати ці межі всередині професійної спільноти.

Основним механізмом превенції вигорання тут виступає управління інформаційним навантаженням. Коли фахівець впроваджує регламентацію каналів зв'язку, він припиняє процес безперервного моніторингу гаджетів. Це зупиняє вимивання нейронних ресурсів, що відповідають за концентрацію уваги. Головним джерелом стресу є не сама інформація, а її надмірність і хаотичність. Управління навантаженням передбачає радикальне налаштування архітектури сповіщень. Це відбувається шляхом вимкнення всіх неперіоритетних push-повідомлень, що розривають стан «глибокої роботи». Фахівець залишає лише критичні канали зв'язку.

Ефект відбувається за рахунок зниження рівня техно-перевантаження, оскільки мозок звільняється від необхідності постійно ігнорувати або опрацьовувати нерелевантні сигнали.

Прикладом реалізації цього механізму є домовленість про використання електронної пошти для стратегічних питань, що не потребують миттєвої реакції. Це дозволяє працівнику вийти зі стану «тривожного очікування», який, за твердженням дослідників, є базовим тригером емоційного виснаження.

Наступним важливим кроком є впровадження стандартів змістовної лаконічності. Відмова від фрагментарних повідомлень на користь єдиних смислових блоків суттєво знижує кількість звукових та візуальних пуш-сповіщень. Кожне таке сповіщення діє на мозок як мікростресор.

Зменшення частоти «цифрових атак» на увагу фахівця дозволяє йому довше перебувати у стані потоку. Це попереджає формування симптому «редукції професійних досягнень», оскільки людина відчуває реальну продуктивність, а не лише втому від марної метушні в чатах.

Особливе значення має впровадження асинхронної моделі взаємодії. Легітимізація права на відкладену відповідь руйнує ілюзію «миттєвої доступності», яка часто стає причиною техногенного стресу. Це дає фахівцеві час на обдумане рішення без відчуття зовнішнього тиску.

Застосування статусів «Не турбувати» або «Глибока робота» є формою соціальної угоди, що захищає когнітивний простір особистості. Це запобігає розвитку деперсоналізації, оскільки фахівець не відчуває роздратування від колег, які «вторгаються» в його робочий процес.

Механізм регуляції відеозв'язку безпосередньо бореться з феноменом «Zoom-втоми». Дослідження показують, що необхідність постійно контролювати власне зображення та невербальні сигнали інших виснажує мозок значно швидше, ніж звичайне спілкування.

Відмова від увімкнених камер у випадках, коли це не є функціонально необхідним, знижує сенсорне навантаження. Це дозволяє зберегти емоційну енергію для творчих завдань та є більша ймовірність вищої продуктивності праці.

Окремої уваги заслуговує механізм захисту права на офлайн. Як стверджують Л. Карамушка та О. Креденцер [10], розмивання меж між домом і роботою призводить до того, що людина психологічно «ніколи не залишає офіс».

Встановлення годин цифрової тиші дозволяє нервовій системі здійснити «декомпресію». Це єдиний спосіб зупинити кумулятивний ефект втоми, який зазвичай і призводить до важких форм емоційного вигорання та психосоматичних розладів.

Додавання до стратегії механізму «соціальної регідrataції» допомагає подолати наслідки соціальної деривації. Свідоме планування неформальних он-лайн-пауз (наприклад, «віртуальна кава») дозволяє отримати емоційну підтримку, якої так бракує на «віддаленці».

Це підкріплюється думкою Т. Титаренко [14], яка досліджує психологічне здоров'я в умовах невизначеності. Вона наголошує, що відновлення соціальних зв'язків через емпатійну комунікацію є ключовим ресурсом життєстійкості особистості.

Коли комунікація стає прозорою та передбачуваною, зникає техно-невизначеність. Фахівець відчуває контроль над своїм робочим днем, що є базовою психологічною потребою для запобігання стресовим станам.

Впровадження алгоритмів «структурованого фідбеку» знижує тривожність. Чітка критика або схвалення у письмовій формі, зроблені за правилами цифрового етикету, сприймаються легше і не викликають хворобливої рефлексії.

Механізм інформаційної фільтрації сповіщень на цьому етапі стає не просто технічною дією, а комунікативною звичкою. Людина привчає колег до того, що вона відповідає лише на важливе, що поступово оздоровлює все інформаційне середовище команди.

Важливим аспектом є мінімізація дзеркальної тривоги під час нарад. Можливість вимкнути самоперегляд дозволяє зосередитися на змісті розмови, а не на самокритиці, що суттєво економить психічну енергію.

Використання спільних візуальних платформ (типу Miro чи Trello) замість довгих описів у чатах спрощує сприйняття. Візуалізація задач знижує навантаження на текстовий аналізатор мозку, запобігаючи розумовій перевтомі.

Застосування механізму «відкладених повідомлень» демонструє повагу до кордонів колег. Це створює атмосферу психологічної безпеки в колективі, що є потужним буфером проти організаційного вигорання. Регулярний комунікативний аудит (видалення зайвих чатів) звільняє простір не лише в гаджеті, а й у свідомості. Менше «незакритих гештальтів» у месенджерах - менше фонового стресу для працівника.

Механізм лаконізації вдячності (використання реакцій замість окремих повідомлень «дякую») прибирає сотні непотрібних сповіщень. Це приклад «гігієни уваги», яка в масштабах місяця зберігає години робочого часу.

Змістовне перемикання на аналогові формати (дзвінок замість довгого тексту) допомагає швидше вирішувати конфліктні ситуації. Це запобігає накопиченню прихованої агресії, яка є симптомом стадії резистенції при вигоранні.

Етична домовленість про заборону голосових повідомлень без запиту захищає слуховий канал сприйняття. Це особливо важливо для людей з високою чутливістю, які швидко втомлюються від звукового хаосу.

Впровадження регламенту зустрічей (не більше 40 хвилин) базується на особливостях людської уваги. Короткі ітерації дозволяють підтримувати тонус мозку, не доводячи його до фази застійного гальмування.

Культура «цифрової грамотності запиту» (чітке розділення «для відомо» і «треба зробити») прибирає плутанину в пріоритетах. Працівник чітко знає, на що витрачати сили, що підвищує його суб'єктивне відчуття успішності.

Таким чином, комунікативно-оптимізаційний етап створює цілісну систему захисту. Він перетворює цифрову комунікацію з агресивного середовища на підтримуючий простір, де кожен контакт має сенс і не виснажує.

Завдяки реалізації цих механізмів, стратегія раціонального використання ресурсів досягає своєї мети - збереження цілісності особистості. Фахівець отримує можливість працювати дистанційно протягом тривалого часу, не втрачаючи при цьому професійного запалу та здоров'я. Загалом, впровадження цієї стратегії забезпечує стійку превенцію емоційного вигорання. Це перетворює дистанційну зайнятість на безпечний та високоефективний формат професійної реалізації людини в сучасну цифрову епоху.

Реалізація запропонованої стратегії розглядається як цілісний процес формування адаптивного механізму, що забезпечує психоемоційну стійкість фахівця в умовах дистанційної праці. Очікувані результати впровадження цієї моделі охоплюють системні зміни в когнітивній, емоційній та професійній сферах життєдіяльності особистості. Основним показником успішності стратегії виступає якісна трансформація взаємодії людини з інформаційним середовищем, що веде до стабілізації її ментального здоров'я.

Першочерговим результатом є радикальне зниження інтенсивності техно-стресу, що досягається завдяки впорядкуванню архітектури цифрового простору. Шляхом нейтралізації таких чинників, як «техно-вторгнення» та «техно-перевантаження», стратегія дозволяє фахівцеві позбутися стану перманентної напруги. Це створює умови для функціонування в режимі передбачуваності, де кожен цифровий сигнал сприймається не як загроза, а як керований елемент робочого процесу.

Важливим вектором позитивного впливу є збереження та відновлення когнітивного потенціалу особистості. Завдяки впровадженню методик концентрації та ліквідації інформаційного шуму, зменшується енергетична ціна когнітивних операцій. Фахівець отримує можливість уникати фрагментарності мислення, що підвищує якість аналітичної діяльності та запобігає інтелектуальному виснаженню, яке є передвісником вигорання.

Стратегія забезпечує відновлення суб'єктивного відчуття контролю над власним життєвим ритмом. Це стає можливим через чітку регламентацію годин онлайн-активності та легітимізацію періодів повної недоступності. Повернення влади над власним часом нівелює почуття безпорадності перед технологіями, що є критично важливим для підтримання внутрішньої рівноваги та впевненості у своїх діях.

Суттєвим результатом впровадження стратегії є подолання дифузії меж між професійною сферою та приватним життям. Створення «цифрових бар'єрів» дозволяє фахівцеві повноцінно перемикатися на особисті потреби та сімейну взаємодію без фонові тривоги про робочі запити. Такий розподіл є фундаментальною умовою для щоденної психологічної декомпресії та емоційного відновлення.

На рівні емоційної стійкості очікується мінімізація ризику розвитку деперсоналізації. Завдяки оптимізації комунікаційних процесів знижується рівень міжособистісного роздратування, викликаного хаотичним спілкуванням. Це дозволяє фахівцеві зберігати гуманістичне ставлення до колег, розглядаючи цифрову взаємодію не як обтяжливий обов'язок, а як конструктивну співпрацю.

Стратегія безпосередньо впливає на попередження симптомів емоційного виснаження через впровадження культури відновлення. Ритмічне чергування екранної активності та аналогових пауз дозволяє запобігти кумулятивному

ефекту втоми нервової системи. Такий підхід забезпечує стабільність афективної сфери, роблячи особистість менш вразливою до зовнішніх стресогенних викликів дистанційної праці.

Очікується суттєве покращення показників самореалізації та професійної ефективності. Повернення здатності до «глибокої роботи» дозволяє фахівцеві бачити реальні результати своєї праці, що нейтралізує відчуття редукції професійних досягнень. Успішне виконання складних завдань у захищеному від подразників середовищі підвищує суб'єктивну задоволеність роботою та зміцнює мотиваційну структуру.

Важливим результатом є екологізація командної взаємодії. Впровадження принципів ощадливості та поваги до чужого часу формує здорову корпоративну етику, де кожен учасник відчуває підтримку, а не тиск. Це створює сприятливий психологічний клімат, який діє як потужний антидот проти організаційного вигорання та соціальної ізоляції.

На фізіологічному рівні стратегія сприяє нормалізації біоритмів, що порушуються через надмірну цифрову експозицію. Зменшення зорової напруги та обмеження використання гаджетів у вечірній час сприяють відновленню якості сну. Міцна фізіологічна база є необхідною передумовою для високої стресостійкості та тривалої працездатності фахівця.

Значення стратегії для дослідження полягає у формуванні нової парадигми цифрової гігієни, яка розглядається як невід'ємна частина професійної підготовки. Це забезпечує трансформацію ролі технологій із джерела деструкції на ефективний інструмент досягнення професійних цілей. Особистість набуває навичок свідомого управління ресурсами, що гарантує її цілісність у цифровому суспільстві.

Стратегія попереджає емоційне вигорання шляхом систематичного усунення його корінних причин: інформаційного перевантаження, відсутності кордонів та когнітивної хаотичності. Вона діє превентивно, створюючи захисний «цифровий імунітет», який не дозволяє втомлюваності перейти у стадію хронічного виснаження. Це забезпечує довгострокове професійне довголіття фахівця.

Очікуваним результатом є також підвищення адаптаційних можливостей особистості до майбутніх технологічних змін. Засвоєння фундаментальних принципів раціональності дозволяє фахівцеві залишатися стійким незалежно від того, які нові цифрові інструменти з'являтимуться в майбутньому. Це формує стратегічну перевагу - здатність до продуктивної праці без втрати якості життя.

У підсумку, реалізація стратегії забезпечує перехід від реактивної моделі виживання в цифровому просторі до проактивної моделі добробуту (digital well-being). Вона гармонізує взаємодію людини з технологіями, роблячи дистанційну працю безпечною та ресурсною. Це підтверджує гіпотезу про те, що раціональне використання ресурсів є ключем до профілактики професійної деформації.

Завершальним результатом впровадження є зміцнення інтелектуального капіталу організації чи окремого спеціаліста. Збережена від виснаження людина здатна до інновацій та творчого вирішення завдань, що є неможливим у стані вигорання. Таким чином, стратегія має не лише гуманістичне, а й високе прагматичне значення для сучасної економіки знань.

Ці очікувані результати складають логічне завершення пропонованої моделі, обґрунтовуючи її доцільність як системної відповіді на виклики цифровізації. Кожен абзац дослідження підкреслює, що шлях до подолання вигорання лежить через усвідомлену трансформацію повсякденної цифрової поведінки.

Практичне значення стратегії раціонального використання цифрових ресурсів у профілактиці емоційного вигорання в умовах дистанційної діяльності полягає у створенні універсальної моделі цифрової саморегуляції, яка може бути адаптована для різних професійних груп, що працюють у віддаленому або гібридному режимах. Сформована стратегія виступає дієвим інструментом збереження людського капіталу в умовах тотальної цифровізації суспільства, пропонуючи шлях до гармонізації взаємодії людини з технологіями. Таким чином, раціональне використання цифрових ресурсів визначається як ключовий чинник профілактики професійної деформації, що гарантує збереження ментального здоров'я та професійне довголіття в сучасну цифрову епоху.

Список використаних джерел:

1. Биков, В. Ю. (2019). Цифрова трансформація суспільства і розвиток комп'ютерно-технологічної платформи освіти і науки. *Інформаційні технології і засоби навчання*, 70(2), 1–26.
2. Блинова, О. Є., & Кривоконь, Н. І. (2020). Психологічні особливості професійної діяльності фахівців в умовах дистанційної роботи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, (4), 13–20.
3. Гриньків, С. С. (2022). Профілактика емоційного вигорання працівників в умовах цифрової трансформації. *Актуальні проблеми психології*, 1(60), 45–52.
4. Карамушка, Л. М., & Креденцер, О. В. (2020). Особливості професійного вигорання в персоналі організацій в умовах дистанційної роботи. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, (1), 34–45.
5. Кокун, О. М. (2020). Особливості психологічного благополуччя та вигорання науково-педагогічних працівників за умов дистанційного навчання. *Психологічний часопис*, 6(10), 45–54. doi.org
6. Кокун, О. М. (2025). *Життєстійкість і резильєнтність людини в сучасному світі: теорія, дослідження, практика* (Монографія). Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.
7. Левченко, М. Г. (2022). Цифрова гігієна як чинник збереження ментального здоров'я персоналу. *Економіка та управління*, (3), 88–95.
8. Максименко, С. Д. (2021). *Психологія особистості та професійний стрес*. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.
9. Оніщенко, О. В. (2021). Психологічні стратегії протидії інформаційному перевантаженню. *Медіапсихологія: теорія і практика*, (11), 34–48.
10. Панчук, Н. П. (2021). Емоційне вигорання фахівців у процесі дистанційної діяльності: чинники та способи подолання. *Габітус*, (22), 138–142. doi.org
11. Петрова, Н. О. (2023). Комунікація в цифрову епоху: виклики та стратегії. *Вісник НАПН України*, 5(1). doi.org
12. Помиткіна, Л. В. (2022). Психологічне здоров'я особистості в умовах цифровізації життєвого простору. *Актуальні проблеми психології*, (51).
13. Пономаренко, І. (2021). Емоційне вигорання практичного психолога: чинники та наслідки. *Український психологічний журнал*, (1), 24–33.
14. Титаренко, Т. М. (2020). *Психологічне здоров'я особистості в умовах життєвої невизначеності*. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.

References:

- 1.Bykov, V. Y. (2019). Tsyfrova transformatsiia suspilstva i rozvytok kompiuterno-tekhnologichnoi platformy osvity i nauky [Digital transformation of society and development of computer-technological platform of education and science]. *Information Technologies and Learning Tools*, 70(2), 1–26.
- 2.Blynova, O. Y., & Kryvokon, N. I. (2020). Psykholohichni osoblyvosti profesiinoi diialnosti fakhivtsiv v umovakh dystantsiinoi roboty [Psychological features of professional activity of specialists in conditions of remote work]. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences*, (4), 13–20.
- 3.Hrynkiv, S. S. (2022). Profilaktyka emotsiinoho vyhorannia pratsivnykiv v umovakh tsyfrovoy transformatsii [Prevention of emotional burnout of employees in the conditions of digital transformation]. *Current Problems of Psychology*, 1(60), 45–52.
- 4.Karamushka, L. M., & Kredentser, O. V. (2020). Osoblyvosti profesiinoho vyhorannia v personalu orhanizatsii v umovakh dystantsiinoi roboty [Features of professional burnout in the staff of organizations in terms of remote work]. *Organizational Psychology. Economic Psychology*, (1), 34–45.
- 5.Kokun, O. M. (2020). Osoblyvosti psykholohichnoho blahopoluchchia ta vyhorannia naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv za umov dystantsiinoho navchannia [Features of psychological well-being and burnout of scientific and pedagogical workers under the conditions of distance learning]. *Psychological Journal*, 6(10), 45–54.
- 6.Kokun, O. M. (2025). *Zhyttiistiikist i rezylientnist liudyny v suchasnomu sviti: teoriia, doslidzhennia, praktyka* [Hardiness and resilience of a person in the modern world: theory, research, practice] (Monograph). G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine.
- 7.Levchenko, M. H. (2022). Tsyfrova hihiena yak chynnyk zberezhennia mentalnoho zdorovia personalu [Digital hygiene as a factor in maintaining the mental health of personnel]. *Economics and Management*, (3), 88–95.
- 8.Maksymenko, S. D. (2021). *Psykhologhiia osobystosti ta profesiyni stres* [Psychology of personality and professional stress]. G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine.
- 9.Onishchenko, O. V. (2021). Psykholohichni stratehii protydii informatsiinomu perevantazhenniu [Psychological strategies for countering information overload]. *Media Psychology: Theory and Practice*, (11), 34–48.
- 10.Panchuk, N. P. (2021). Emotsiine vyhorannia fakhivtsiv u protsesi dystantsiinoi diialnosti: chynnyky ta sposoby podolannia [Emotional burnout of specialists in the process of remote activity: factors and ways of overcoming]. *Habitus*, (22), 138–142.
- 11.Petrova, N. O. (2023). Komunikatsiia v tsyfrovu epokhu: vyklyky ta stratehii [Communication in the digital age: challenges and strategies]. *Herald of the NAES of Ukraine*, 5(1).
- 12.Pomytkina, L. V. (2022). Psykholohichne zdorov'ia osobystosti v umovakh tsyfrovizatsii zhyttievoho prostoru [Psychological health of the personality in the conditions of digitalization of living space]. *Current Problems of Psychology*, (51).
- 13.Ponomarenko, I. (2021). Emotsiine vyhorannia praktychnoho psykholoha: chynnyky ta naslidky [Emotional burnout of a practical psychologist: factors and consequences]. *Ukrainian Psychological Journal*, (1), 24–33.
- 14.Tytarenko, T. M. (2020). *Psykhologichne zdorov'ia osobystosti v umovakh zhyttievoi nevypravdanosti* [Psychological health of the personality in conditions of life uncertainty]. Institute of Social and Political Psychology of the NAES of Ukraine.

УДК 378.04: 364-057.875-056.26 (043.5)

2.2. МОДЕЛЬ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО РОБОТИ ЗІ СТУДЕНТАМИ З ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ОБМЕЖЕННЯМИ ЗДОРОВ'Я В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Ольга Бацман,

кандидатка педагогічних наук, доцентка,
завідувачка кафедри соціальної роботи та спеціальної освіти
Полтавський інститут економіки і права
ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»
olgapisnya2203@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9358-4513>

Наталія Сайко,

докторка педагогічних наук, професорка, завідувачка кафедри
соціальної роботи, реабілітації та повоєнної адаптації
Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
natsayko@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8459-6301>

A MODEL FOR TRAINING FUTURE SOCIAL WORKERS TO WORK WITH STUDENTS WITH FUNCTIONAL HEALTH LIMITATIONS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTION

Olha Batsman,

*Candidate of Pedagogical Sciences (PhD in Education), Associate Professor,
Head of the Department of Social Work and Special Education
Poltava Institute of Economics and Law, Higher Educational Institution
“Open International University of Human Development ‘Ukraine’”*

Nataliia Saiko,

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Head of the Department of Social Work, Rehabilitation and Post-War Adaptation
V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University*

Анотація. Представлено теоретичне обґрунтування та зміст моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в закладах вищої освіти. Розкрито сутність педагогічного моделювання як методу наукового дослідження та визначено його роль у вдосконаленні професійної підготовки фахівців соціальної сфери. Охарактеризовано структурні компоненти моделі, зокрема інформаційну, методичну, соціально-інтеграційну та психологічну готовність майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в умовах інклюзивного освітнього середовища. Визначено педагогічні умови, принципи, форми та методи реалізації моделі, а також критерії, показники й рівні оцінювання сформованості професійної готовності студентів. Представлено результати констатувального етапу педагогічного експерименту, які засвідчили недостатній рівень готовності майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в закладах вищої освіти. Обґрунтовано необхідність удосконалення змісту професійної підготовки шляхом упровадження спеціально розробленої моделі,

спрямованої на формування професійних компетентностей, соціальної активності, психологічної стійкості та готовності до забезпечення адаптації, соціалізації й інтеграції студентів з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: соціальна робота, майбутні соціальні працівники, функціональні обмеження здоров'я, заклад вищої освіти, професійна підготовка, педагогічне моделювання, інклюзивна освіта, соціальна інтеграція, адаптація, соціалізація.

Abstract. The chapter presents the theoretical substantiation and content of a model for training future social workers to work with students with functional health limitations in higher education institutions. The essence of pedagogical modeling as a method of scientific research is revealed, and its role in improving the professional training of social work specialists is determined. The structural components of the model are characterized, including informational, methodological, social-integrative, and psychological readiness of future social workers for professional activity in an inclusive educational environment. The pedagogical conditions, principles, forms, and methods of implementing the model, as well as the criteria, indicators, and levels for assessing students' professional readiness, are identified. The results of the ascertaining stage of the pedagogical experiment are presented, demonstrating an insufficient level of readiness of future social workers to work with students with functional health limitations in higher education institutions. The necessity of improving the content of professional training through the implementation of a specially designed model aimed at developing professional competencies, social activity, psychological resilience, and readiness to ensure the adaptation, socialization, and integration of students with special educational needs is substantiated.

Key words: social work, future social workers, functional health limitations, higher education institution, professional training, pedagogical modeling, inclusive education, social integration, adaptation, socialization.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток інклюзивної освіти в Україні актуалізує потребу у створенні сприятливих умов для навчання, соціалізації та інтеграції студентів з функціональними обмеженнями здоров'я в закладах вищої освіти. Реалізація принципів рівного доступу до освіти, безбар'єрності та соціальної справедливості потребує підготовки висококваліфікованих соціальних працівників, здатних здійснювати професійний супровід цієї категорії студентів, сприяти їхній адаптації до освітнього середовища та забезпечувати ефективну взаємодію всіх учасників освітнього процесу.

Водночас аналіз змісту освітніх програм підготовки майбутніх соціальних працівників свідчить про недостатню увагу до формування компетентностей, необхідних для роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я саме в умовах закладів вищої освіти. Це зумовлює суперечність між суспільною потребою у фахівцях, готових до професійної діяльності в інклюзивному освітньому середовищі, та недостатнім рівнем їхньої професійної підготовки.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває розроблення та наукове обґрунтування моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в закладах вищої освіти, яка забезпечувала б формування інформаційної, методичної, соціально-інтеграційної та психологічної готовності до здійснення професійної діяльності в умовах інклюзивного освітнього простору.

Орієнтуючись на наукові позиції Є. Лодатка й ураховуючи, що дослідження педагогічних явищ (об'єктів і процесів) відбувається через моделювання, що дозволяє виокремлювати з сукупності характеристик педагогічного явища поодинокі характеристики і досліджувати їх із застосуванням відомих чи спеціально розроблених методик [94, с. 69-71], застосували метод наукового моделювання, який дав змогу здійснити технологічний опис процесу підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я закладів вищої освіти.

Обґрунтовуючи доцільність використання педагогічного моделювання, доцільно проаналізувати наявні наукові висновки дослідників щодо цього.

Поняття «модель» походить від франц. *model*, лат. *modulus* – міра, взірєць, образ і позначає штучно створений зразок у вигляді схеми, фізичних конструкцій, знакових форм або формул, який, має подібність до досліджуваного об'єкта (або явища) [1].

А. Баскаков в узагальненому розумінні визначає модель як умовний образ будь-якого об'єкта чи системи, певний спосіб вираження властивостей, зв'язків предметів чи явищ реальної дійсності на основі аналогії, встановлення між ними подібності [1].

Н. Грицай розглядає моделювання як метод опосередкованого вивчення об'єкта, в ході якого досліджують не сам об'єкт, який зацікавив дослідника, а деяку проміжну систему – модель, спеціально створену для його вивчення [2].

Слушною є думка Л. Бірюк, яка визначає модель навчального процесу як еталонне уявлення про навчання студентів, його конструювання в умовах конкретних освітньо-виховних закладів. Вона визначає цілі, основи організації і проведення навчального процесу [1].

Цінним у контексті нашого дослідження є думка науковців про те, що об'єктом педагогічного моделювання завжди є зміст освіти.

Згідно з твердженням О. Дубанесюк, метою моделювання є вибір найкращого варіанта управління змінами, коли в процесі самореалізації змінюється сама педагогічна освіта та критерії її оцінювання [3].

Основними типами педагогічних моделей науковці виділяють:

- *змістові* – досліджують зміст педагогічного об'єкта, що утворюється сукупністю певних атрибутів (властивостей, ознак, характеристик тощо);
- *структурні* – досліджують структуру педагогічного об'єкта;
- *функціональні* – предметом моделювання є зорієнтованість досліджуваного об'єкта на реалізацію певних педагогічно значущих функцій [4].

У процесі моделювання орієнтуємося на вдосконалення змісту підготовки майбутніх соціальних працівників і оновлення структури педагогічного процесу. Тому розробили модель професійної підготовки соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я закладів вищої освіти, яка передбачає доповнення, підсилення існуючої моделі професійної підготовки майбутніх соціальних працівників, та розглядається нами як системний, багатовимірний процес, що має цілісний і неперервний характер та охоплює такі компоненти: *інформаційну, методичну, соціально-інтеграційну та психологічну готовність* майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в закладах вищої освіти.

Модель підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в закладах вищої освіти пе-

редбачає єдність, взаємозумовленість усіх зазначених структурних компонентів, що її формують.

Пропонована модель є методологічним орієнтиром побудови й організації педагогічної моделі підготовки майбутніх соціальних працівників і збагачує традиційну завдяки структуризації змістового компонента дисциплін нормативної підготовки навчального плану спеціальності 231 «Соціальна робота», доповненню циклу вибіркового компонента, дисциплін за вибором університету (спецкурси), передбачає зміну акцентів у моделі соціальної роботи ЗВО та посилення уваги до студентів із функціональними обмеженнями здоров'я.

Модель підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО містить такі блоки: *цільовий* – забезпечує єдність мети, методологічних підходів, принципів реалізації та завдань, визначення яких сприяло конкретизації змісту організаційної роботи; педагогічні умови, виконання яких забезпечує ефективність реалізації моделі; *організаційно-методологічний* – відображає структурні компоненти професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО: формування готовності організовувати процес адаптації студентів із ФОЗ; здійснювати соціальний супровід процесів соціалізації й інтеграції студентів із ФОЗ у ЗВО на основі формування в ЗВО сприятливого адаптаційного клімату, який розуміємо як створення умов, що позитивно впливають на студентів із ФОЗ, змінюють їх ставлення до власної особистості, навколишнього середовища, забезпечують відчуття повноцінності та рівноправності; *змістово-процесуальний* блок представляє зміст, засоби, методи й форми, педагогічні умови, що дібрані з урахуванням основних цілей кожного етапу реалізації моделі; *критеріально-оцінний* блок характеризує ступінь досягнення поставленої мети і передбачає діагностику готовності майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО на основі визначених критеріїв, показників і рівнів, а також виявлення основних перспективних напрямів підвищення якості професійної підготовки.

Інформаційна готовність майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в ЗВО передбачає засвоєння системи теоретичних знань соціальної роботи з особами з особливими потребами, які навчаються в ЗВО, її формування припадає на інформаційно-мотиваційний етап запропонованої моделі. Метою цього етапу є ознайомлення майбутніх соціальних працівників із особливостями адаптації, соціалізації та інтеграції студентів із ФОЗ у ЗВО, зі змістом соціально-педагогічної діяльності ЗВО та специфікою організації освітньої діяльності студентів із ФОЗ у ЗВО.

По-перше, це усвідомлення сутності поняття «адаптація», її мети та необхідності цілеспрямованої організації процесу адаптації. Для ефективної діагностики рівнів адаптованості студентів до умов ЗВО майбутні соціальні працівники мають знати основні критерії адаптованості та їх показники (психофізіологічний, соціальний, психологічний, дидактичний, професійний) її рівні (біологічний, фізіологічний, екологічний, соціальний, психологічний, економічний, політичний, професійний), форми адаптації (формальна і суспільна) та види (біологічна, педагогічна, професійна, психологічна).

По-друге, майбутні соціальні працівники мають чітко орієнтуватися у різних аспектах здійснення соціального супроводу процесу соціалізації студентів з функціональними обмеженнями здоров'я. З цією метою слід забезпечити поглиблення знань у таких фахових аспектах, як: сутність поняття «соціалізація»,

концепції соціалізації, її механізми. Особливо необхідними є знання особливостей соціалізації осіб із функціональними обмеженнями, вплив середовища на соціалізацію особистості, бар'єри соціалізації.

Третім аспектом інформаційної готовності майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я є знання сутності й особливостей процесу інтеграції молодшої людини. Тому важливо акцентувати увагу майбутніх соціальних працівників на таких поняттях, як «інтеграція», «інтегроване навчання», «інклюзивне навчання» та розвиток умінь створювати інтеграційне середовище, яке розуміємо як створення середовища творчого буття, де студент має можливість випробувати себе не тільки як виконавця, але перш за все як генератора ідей.

Особливо важливим у підготовці майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я у ЗВО є формування системи знань про вікові особливості розвитку особистості з особливими потребами, її адаптації, соціалізації, інтеграції на кожному році навчання в ЗВО.

Методична готовність майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями, що відповідає змістовно-технологічному етапу моделі, вміщує формування вмінь використовувати в організації інтегрованого середовища інформаційні, Інтернет-технології, інтерактивні технології, психологічні, педагогічні технології, а також технологій безбар'єрної доступності, які застосовують у роботі з особами з інвалідністю для організації інтегрованого навчання. Це передбачає ознайомлення майбутніх соціальних працівників із будовою і роботою різних спеціальних пристроїв вводу інформації в комп'ютер (педалі, світлові пера, маніпулятори, альтернативні та плоскі клавіатури, з програмою «*Camera Mouse 2008*» тощо). Також до методичної готовності відносимо вміння лобювати інтереси осіб із інвалідністю, привертати увагу суспільства такими методами, як виступи на різних заходах на рівні університету, міста, країни; створення рекламної продукції або її використання в Інтернет-мережах; друк та поширення друкованої продукції тощо. До інтерактивних технологій відносимо проведення тренінгів, круглих столів, мозкових штурмів, вебінарів, воркшопів, організацію участі в різних видах спортивних змагань, де відбувається активний вплив і проникнення у внутрішній світ учасників та робота з ним. Серед психологічних технологій виділили найбільш впливові та зручні для проведення в межах ЗВО: ігрові; естетотерапевтичні; НЛП (нейролінгвістичне програмування), яке певною мірою належить і до педагогічних технологій.

Для забезпечення ефективного інтегративного середовища майбутні соціальні працівники мають володіти знаннями вимог до архітектурної адаптації середовища: розміри навчального місця, допоміжні засоби пересування, габарити приміщень, доступність приміщень, допоміжні засоби сенсорної орієнтації тощо.

Соціально-інтегративна готовність передбачає створення активної позиції майбутніх соціальних працівників та відповідає організаційно-методичному етапу. Професія соціального працівника передбачає широке коло спілкування, знання всіх структурних елементів соціуму, які реалізують безпосередньо чи опосередковано завдання соціальної і соціально-педагогічної роботи. Тому майбутніх соціальних працівників необхідно залучати до активної практичної соціальної роботи, знайомити їх із якомога більшою кількістю державних і недержавних організацій, що опікуються різними аспектами соціальної і соціа-

льно-педагогічної діяльності. У свою чергу, це сприятиме формуванню професійних умінь, соціальній професійній інтеграції, а в деяких випадках – і особистісній – налагодженню нових знайомств, розширенню кола особистісного спілкування тощо. Цей підхід у підготовці майбутніх соціальних працівників дає можливість сформувати професійний світогляд із перших років навчання, а у майбутньому – успішно працевлаштуватися.

Необхідно організовувати й сприяти участі майбутніх соціальних працівників у різних заходах на рівні групи, університету, міста, в міжнародних проєктах, участь у програмі мобільності студентів, волонтерському русі, в наукових заходах країни: конференціях, круглих столах, воркшопах, семінарах, інтерактивах, вебінарах тощо.

Також варто додати до цього переліку участь у волонтерському русі, в міжнародних і вітчизняних соціальних проєктах, організаціях, об'єднаннях студентів.

Наприклад, варто залучити майбутніх соціальних працівників до участі в міжнародній молодіжній некомерційній і неполітичній організації *AIESEC*, діяльність якої спрямована на виявлення та розвиток лідерського потенціалу для здійснення позитивних змін у суспільстві через організацію і реалізацію соціально значущих проєктів.

Міжнародна неприбуткова організація *Enactus* об'єднує студентів, викладачів і представників бізнесу, які працюють у напрямі покращення якості життя та життєвих стандартів людей із різними потребами.

У межах проєкту «Школа молодого тренера» працює організація «Граніт». Її діяльність орієнтована на амбітних, готових до співпраці молодих людей, які хочуть спробувати себе в ролі спікерів.

Global Nest – міжнародна асоціація вчених, технологів, інженерів та інших зацікавлених груп, що беруть участь у всіх наукових і технологічних заходах покращення навколишнього середовища, а також у застосуванні методів, спрямованих на сталий розвиток.

Молодіжний проєкт *UReport* надає можливість запропонувати власну ідею щодо вирішення соціальних питань певного регіону й України, дізнатися думку інших щодо окремих важливих суспільних питань.

Організація «Фундація Регіональних Ініціатив» (ФРІ) – найбільша в Україні молодіжна громадська організація, що об'єднує молодих людей із усіх областей України. Її діяльність спрямована на організацію культурного дозвілля, мистецької діяльності.

«AFEW-Україна» є частиною міжнародної мережі незалежних організацій Східної Європи та Центральної Азії AFEW зі секретаріатом у Нідерландах. Місія полягає в зниженні впливу ВІЛ / СНІДу й інших соціально небезпечних захворювань через використання інноваційних та проактивних підходів, через активний міжнародний і регіональний обмін досвідом та зміцнення потенціалу місцевих урядових і неурядових організацій.

Молодіжна організація «Альтернатива» ставить за мету створення умов для розкриття творчого, організаційного, спортивного потенціалу молоді; залучення молоді до активного громадського та культурного життя; сприяння зростанню національної свідомості молоді; прищеплення моральних і духовних цінностей.

У кожному місті України створюють різні конкурсні пропозиції для проєктів, що спрямовані на покращення благоустрою міста або вирішення проблем різних уразливих категорій населення.

Психологічна готовність майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями передбачає формування емоційної стійкості особистості, позитивної життєвої спрямованості та лідерських якостей майбутнього соціального працівника. Формування психологічної готовності – провідне завдання діяльнісно-рефлексійного етапу підготовки.

Формування емоційної стійкості особистості базується на позитивній психології особистості та залежить від сформованості її оптимістичної позиції. З цією метою важливим є ознайомлення майбутніх соціальних працівників із основами позитивної психології, принципи якої закладені в усіх формах соціальної роботи; використання в навчальному процесі терапевтичних методик, спрямованих на формування позитивної спрямованості в житті. Мова йде про формування в майбутніх соціальних працівників керованого оптимізму, що передбачає, на думку М. Селігмана, контрольовану зміну стилю мислення. Вченим запропонований метод зміни способу реагування людини на невдачі, поразки, втрату і безпорадність. М. Селігман наголошує на необхідності не залишати все, як є, а змінювати своє песимістичне сприйняття світу на оптимістичне, адже людина здатна впливати на своє мислення і через нього – на емоційну сферу та поведінку [5].

Організація соціальної роботи зі студентами з функціональними обмеженнями без віри в позитивні зміни в їх поведінці та власні сили як професіонала і людини, котра здатна допомогти, призведе до негативних результатів, у цьому випадку результативність роботи соціального працівника зведеться до нуля. Тому майбутні соціальні працівники мають усвідомлювати, що формування позитивних думок, оптимістичної позиції впливає на якість особистісного життя та професійну діяльність. Особливо важливого значення набуває професійна мотивація, яка може бути двох типів: мотивація успіху та мотивація страху невдачі.

Особливого значення мотивації успіху надає психолог А. Реан. За такої мотивації дії людини спрямовані на те, щоб досягти конструктивних, позитивних результатів. Особистісна активність при цьому залежить від потреби досягати успіху. Основними характерними рисами особистості з орієнтацією на успіх учений називає такі: активність, ініціативність, пошук рішень у складних ситуаціях, продуктивність діяльності, наполегливість у досягненні цілей, здатність планувати своє майбутнє на далеку перспективу. І навпаки, мотивація страху носить негативний характер, при ній людина прагне перш за все уникнути покарання, негативної оцінки. Очікування неприємних наслідків – є рушійною силою її діяльності, ще нічого не зробивши, особистість уже побоюється можливої невдачі та думає як цього уникнути, а не досягти успіху. Мотивація страху невдачі зумовлює появу таких рис, як незначна ініціативність, неадекватна оцінка своїх можливостей, неможливість взяття на себе відповідальності, відсутності стійких прагнень у досягненні цілей, схильність до надмірних переживань з приводу невдач, від чого втрачається інтерес і знижується активність [6].

Організуюючи процес підготовки майбутніх соціальних працівників, варто постійно фіксувати успіхи кожного, допомагати будувати власну траєкторію розвитку для кожного студента-соціального працівника. Це допоможе студентам відчувати власну самостійність, автономність і незалежність.

У цьому контексті майбутніх соціальних працівників потрібно навчити правильно реагувати на власні помилки та невдачі – сприймати їх як засоби вдосконалення власної особистості й матеріал для самоаналізу. Також необхід-

ним є формування вмінь відновлювати свій психофізичний стан, оскільки робота в системі «людина-людина» є виснажливою, а особливо з тими категоріями людей, які потребують спеціальної допомоги у соціальному функціонуванні. Для цього варто познайомити майбутніх працівників із різними методами відновлення внутрішнього балансу.

Умовно методи гармонізації психофізичного стану людини можна об'єднати в 3 групи за рівнями:

1) *фізіологічний рівень регуляції психофізичного стану* (вплив на фізичне тіло): *достатньо тривалий і якісний сон, збалансоване харчування, достатнє фізичне навантаження, заняття спортом, ранкова гімнастика, танці, фітотерапія, масаж, ароматерапія, терапія мінералами, дихальні вправи, водні процедури тощо;*

2) *емоційно-вольова регуляція психофізичного стану* (вплив на емоційний стан): *гумор* (сміх позитивно впливає на імунну систему, активізуючи Т-лімфоцити крові; у відповідь на усмішку організм продукуватиме бажані гормони радості; гумор чудово «перезаряджає» негатив); *музика* (найкраще сприяє гармонізації психоемоційного стану прослуховування класичної музики, хоча у малих дозах рок теж буває корисним, він допомагає вивільнитись від негативних емоцій); *спілкування з сім'єю, друзями; заняття улюбленою справою, хобі* (комп'ютер, книжки, фільми, в'язання, садівництво, рибальство, туризм); *спілкування з природою* (природа завжди дає людині відчуття приливу сил, відновлення енергії); *спілкування з тваринами; медитації, е візуалізації* (уявити щось, приємне); *аутотренінгу;*

3) *ціннісно-смісловий рівень регуляції психофізичного стану* (вплив на думки, зміна світогляду): *позитивно сприймати світ, професійні невдачі розглядати як методи самовдосконалення, не зациклюючись на негативі* [62].

Позиція соціального працівника стосовно професійної діяльності має бути позицією активного суб'єкта, який самостійно приймає рішення, не залежить від зовнішньої оцінки. У свою чергу, це передбачає розвиток і формування лідерських якостей майбутніх соціальних працівників.

Як зазначає В. Семиченко, для суб'єкта характерне активне, діяльнісне начало людини, через реалізацію якого вона виражає своє ставлення до дійсності [7].

На думку В. М'ясищева, особистістю є та людина, яка є суб'єктом впливу, активно й ініціативно ставиться до дійсності [7].

Поняття «суб'єкт» можна трактувати в двох значеннях: суб'єкт діяльності, здатний її освоїти і творчо перетворити; суб'єкт життя, внутрішнього (духовного) світу, здатний вибудувати стратегію й тактику своєї життєдіяльності [8].

О. Волкова суб'єктність пояснює як особистісну властивість людини, що розкриває сутність її способу буття і полягає в усвідомленому та діяльному ставленні до світу і себе в ньому, здатності здійснювати взаємозумовлені зміни у світі й у людині [9].

Позиція суб'єкта соціального працівника відображує спосіб самореалізації, самоствердження і саморозвитку його як професіонала та має вияви: суб'єктивна фіксація професійно-значущих способів діяльності, вироблення на цій основі власної системи дій; вироблення особистісних критеріїв і норм професійної діяльності; вихід за межі нормативної діяльності, здатність авторського проєктування особистісно значущого способу здійснення життєвих і професійних стратегій.

Кожному майбутньому соціальному працівнику потрібно визначитися з власним професійним стилем, дібрати низку методів соціальної роботи, які є для нього зручними, відповідають його внутрішнім переконанням і вмінням; навчитися чітко планувати професійну діяльність, поступово виробляючи власну систему дій реагування на різні життєві ситуації, як власні, так і інших людей. І найвищим рівнем психологічної готовності до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями в ЗВО розглядаємо реалізацію творчих підходів, задумів у професійній діяльності й уміння задіяти в них студентський колектив, у тому числі й студентів із особливими потребами, що буде сприяти їхній успішній адаптації, інтеграції і соціалізації. Організацію спільної діяльності соціального працівника зі студентами, викладачами розглядаємо провідним засобом утворення інтегративного середовища ЗВО.

Підґрунтям формування лідерських якостей є самооцінка фахівця. Соціальний працівник із низькою самооцінкою не в змозі конструктивно вирішувати професійні питання, реалізувати творчі підходи. Його особистість буде характеризуватися такими якостями, як принижена гідність, страх зробити помилки, постійна думка про фізичну й інтелектуальну недосконалість, прагнення діяти вже відомими шляхами, несприйняття компліментів, залежність від оцінки оточуючих. Тому першочерговим у формуванні фахівця є процес формування професійної самооцінки, яка базується на рівні професійних умінь, можливостей, досягнень і тісно пов'язана з професійним світоглядом. Це передбачає формування особистісних рис, якостей, становлення особистості засобами професійної діяльності.

На основі зазначеного вище, для успішної реалізації змісту підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я визначили педагогічні умови відповідно до структури експериментальної моделі: поєднання теоретичної підготовки, розвитку професіоналізму з формуванням світоглядної оптимістичної позиції особистості; формування особистості майбутнього соціального працівника через професійне вдосконалення; забезпечення постійної соціальної професійної активності майбутніх соціальних працівників.

У визначенні принципів організації підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями орієнтувалися на загальноприйняті принципи організації освітнього процесу в ЗВО, які зазначені в Законі України про вищу освіту [10]. Так, були обрані такі принципи: принцип органічної єдності теоретичної та практичної підготовки; принцип професійної спрямованості навчання, що регулює співвідношення загального та специфічного, визначає діалектику взаємодії цілісного розвитку особистості, її професійних особливостей і відіграє роль системоутворювального елемента для всього процесу навчання; принцип студентоцентрованого навчання, що передбачає формування в майбутніх соціальних працівників позиції суб'єкта, надання можливостей для формування індивідуальної професійної траєкторії, взаємоповага, партнерство в освітньому процесі. Також виокремили спеціальні принципи для організації інтегрованого навчання: цінність людини не залежить від її здібностей і досягнень; кожна людина здатна відчувати і думати; кожна людина має право на спілкування і на те, щоб бути почутою; адаптація системи до потреб особи з інвалідністю, а не навпаки; створення необхідних умов для самореалізації кожної особистості; доступність освітнього процесу та принцип інтегрованості навчання.

Керуючись зазначеними принципами, добирали форми і методи підготовки. В освітньому процесі поєднували традиційні й інноваційні, які охоплювали всі напрями підготовки фахівців у закладах вищої освіти – теоретичну, практичну підготовку, науково-дослідну діяльність і самостійну роботу. Так, застосовували інтерактивні, мультимедійні лекції, мета яких полягає в оптимізації й інтенсифікації навчального процесу; семінарсько-практичні, лабораторні заняття з використанням тренінгових методів і вправ, методу дискусії, обговорення, мозкового штурму; створення соціальних проєктів та їх презентації, створення програм удосконалення власної особистості студента; участь студентів у програмах і заходах різного рівня, участь студентів у волонтерській діяльності та в міжнародних проєктах.

Розроблена модель підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО містить блоки: *цільовий* – забезпечує єдність мети, методологічних підходів, принципів реалізації та завдань, визначення яких сприяло конкретизації змісту організаційної роботи; педагогічні умови, виконання яких забезпечує ефективність реалізації моделі; *організаційно-методологічний* – відображує структурні компоненти професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО: формування готовності організовувати процес адаптації студентів із ФОЗ; здійснювати соціальний супровід процесів соціалізації й інтеграції студентів із ФОЗ у ЗВО на основі формування в ЗВО сприятливого адаптаційного клімату, який розуміємо як створення умов, що позитивно впливають на студентів із ФОЗ, змінюють їх ставлення до власної особистості, навколишнього середовища, забезпечують відчуття повноцінності та рівноправності; *змістово-процесуальний блок* представляє зміст, засоби, методи й форми, педагогічні умови, що дібрані з урахуванням основних цілей кожного етапу реалізації моделі; *критеріально-оцінний блок* характеризує ступінь досягнення поставленої мети і передбачає діагностику готовності майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО на основі визначених критеріїв, показників і рівнів, а також виявлення основних перспективних напрямів підвищення якості професійної підготовки.

Етапи професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в закладах вищої освіти реалізуються в структурі всіх компонентів описаної моделі – інформаційному, методичному, соціально-інтеграційному, психологічному, але на кожному етапі домінують завдання того чи іншого рівня. Тому нами було визначено взаємозв'язок етапів і компонентів моделі. Так, інформаційний компонент відповідає інформаційно-мотиваційному етапу; методичний – змістовно-технологічному; соціально-інтеграційний – організаційно-методичному етапу підготовки соціального працівника; психологічний – психологічно-особистісному етапу.

Основними критеріями і показниками, що відповідають окресленій структурі організаційно-змістового наповнення, визначено:

- *інформаційно-когнітивний критерій* передбачає сформованість основних понять і знань про зміст соціальної роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО та має такі показники: володіння основними знаннями з адаптації, соціалізації, інтеграції студентів із ФОЗ; засвоєння змісту соціально-педагогічної діяльності ЗВО; знання специфіки організації освітньої діяльності студентів із ФОЗ у ЗВО;
- *технологічно-процесуальний критерій* відбиває сформованість умінь використовувати в ЗВО різні види технологій організації соціальної роботи зі

студентами з ФОЗ та має такі показники: використання інформаційних комп'ютерних (голосові синтезатори, брайлівські термінали та принтери, програми розпізнавання мови, озвучення екрану тощо), Інтернет-технологій (електронні бібліотеки, *Viber*, *WhatsApp*, *Zoom*, *Google Meet* тощо), соціально-педагогічних інтерактивних технологій, а також технологій створення безбар'єрного простору ЗВО;

– *організаційно-інтегративний критерій* характеризує сформованість і реалізацію потреби майбутніх соціальних працівників у соціальній активності. Основними показниками цього критерію є: готовність до професійної соціальної активності в ЗВО (участь у соціально-педагогічних заходах та їх організація на рівні групи, університету); волонтерська активність (професійна діяльність із власної ініціативи); наукова, академічна соціально-педагогічна мобільність майбутніх соціальних працівників (участь у наукових заходах, програмах мобільності студентів різних рівнів реалізації);

– *психологічно-особистісний критерій* передбачає психологічну готовність майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО, його показниками є: сформованість емоційної стійкості, позитивної життєвої спрямованості та лідерських якостей особистості майбутнього соціального працівника.

За кожним із визначених критеріїв конкретизовано й охарактеризовано три якісні рівні сформованості професійної готовності майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО: *системно-творчий* (високий), *функціонально-виконавчий* (середній), *інструкційно-репродуктивний* (низький).

Уведення нових дисциплін, які розкривають сутність соціальної роботи зі студентами з функціональними обмеженнями в ЗВО пропонуємо здійснювати з урахуванням бази теоретичних знань і практичних умінь майбутніх соціальних працівників, що формуються дисциплінами навчального плану спеціальності 231 «Соціальна робота».

Наукове обґрунтування моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в закладах вищої освіти, а також характеристика компонентів, критеріїв та показників підготовки надає можливість перейти до експериментального впровадження й перевірки висунутих теоретичних положень.

Специфікою організації педагогічного експерименту, як зазначають науковці Ю. Бабанський, М. Болдирєва, М. Данилова, М. Скаткін, є своєрідно сконструйований і здійснений педагогічний процес, що містить принципово нові елементи й організований таким чином, що дає можливість глибше, ніж звичайно, бачити зв'язки між різними його сторонами й точно враховувати результати внесених змін [9].

У відповідності до визначених завдань дослідження й установлених теоретичних засад підготовки майбутніх соціальних працівників у цьому підрозділі схарактеризовано підготовчий етап експериментальної роботи, що відповідав констатувальному дослідженню.

Рис. 1 Модель підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в ЗВО

Констатувальним експериментом на різних його етапах було охоплено 140 студентів (із них студентів із функціональними обмеженнями 45 осіб) освітнього рівня «бакалавр» денної та заочної форм навчання Полтавського інституту економіки і права ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, Хортицької національної навчально-реабілітаційної академії Запорізької обласної ради.

Метою констатувального експерименту було визначення рівнів готовності майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в закладах вищої освіти відповідно до структурних компонентів: *інформаційна, методична, соціально-інтеграційна і психологічна готовність*.

Основними принципами організації експериментального дослідження були конфіденційність індивідуальних результатів діагностування; наукова обґрунтованість діагностичних методів; незаподіяння шкоди особистості студента; об'єктивність в аналізові діагностичних результатів і реальних умов навчального процесу ЗВО.

На першому, *констатувальному етапі експерименту* дослідженням було передбачено: розроблення діагностичного інструментарію для виявлення рівнів сформованості готовності студентів за визначеними критеріями (інформаційно-когнітивним, технологічно-процесуальним, організаційно-інтегративним, психологічно-особистісним) до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в закладах вищої освіти; аналіз отриманих даних, а також вивчення специфіки взаємодії-кореляції критеріальних рівнів цієї готовності за допомогою конкретних практично-експериментальних методів дослідження.

Відповідно до визначеної мети констатувальний експеримент містив два етапи, що відображують логіку науково-експериментального дослідження:

I етап – визначення й апробація діагностувального інструментарію для вияву означених критеріїв і показників готовності студентів до соціальної роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в умовах ЗВО;

II етап – виявлення критеріальних рівнів готовності майбутніх соціальних працівників до означеної діяльності за допомогою дібраного інструментарію.

Із метою реалізації завдань першого етапу констатувального експерименту провели аналіз сучасних методів експериментального психологічного та соціально-педагогічного діагностування якісних і кількісних характеристик психологічних процесів, що супроводжують професійну діяльність соціального працівників і демонструють рівень сформованості його окремих особистісних властивостей, професійних знань, умінь і навичок.

Вихідними положеннями при відборі необхідного діагностичного інструментарію були: максимальна відповідність методики меті дослідження, легкість у використанні обраної методики діагностування; зацікавленість студентів в отриманні результатів діагностики; ергономічність констатувального дослідження.

На основі цих положень визначили систему способів і методів вимірювання стану готовності майбутнього соціального працівника до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в закладах вищої освіти, що використана в дослідженні. Так, для діагностики вихідного стану сформованості рівнів зазначеної готовності за інформаційним, технологічним, організаційно-інтегративним та психологічним критеріями використовували опиту-

вання (усне і письмове), спостереження, мета яких – установлення особливостей розуміння понять «адаптація студентів з функціональними обмеженнями здоров'я», «соціалізація студентів з функціональними обмеженнями здоров'я», «інтеграція студентів з функціональними обмеженнями здоров'я»; зміст соціальної роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в ЗВО; які саме технології соціальної роботи з особами з функціональними обмеженнями знають майбутні соціальні працівники і де саме вони здобули ці знання; в яких заходах і якого рівня студенти брали участь упродовж навчання в ЗВО; чи займаються вони волонтерською діяльністю і які проблеми осіб із інвалідністю можуть пов'язати з процесом навчання в ЗВО.

Спостереження дали змогу встановити активність, цілеспрямованість студентів і ступінь самостійності у виконанні завдань. Опитування провели серед студентів освітнього рівня «бакалавр». Результати показали, що відповіді студентів на запитання, які розкривають хоча б початковий рівень інформаційної готовності, характеризуються відсутністю чіткого розмежування понять «соціалізація студентів із функціональними обмеженнями здоров'я», «адаптація студентів із функціональними обмеженнями здоров'я», «інтеграція студентів із функціональними обмеженнями здоров'я»; опитані не розуміють відмінності між ними та їх специфіку. Перелічуючи основні функції соціального працівника, частина студентів утруднювалася назвати їх у ЗВО, оскільки не бачила наочного прикладу. Про це свідчать такі твердження студентів: «Так, у нас немає соціального працівника!». Дехто обмежувався копіюванням інформації з Інтернет мережі. Щодо проблем осіб із ФОЗ, значний відсоток студентів (72 %) назвали лише необлаштованість приміщень. Більш детально відповіли на це запитання особи з ФОЗ, кількість яких складала 30 %, назвавши психологічні проблеми (проблеми спілкування), проблеми, що стосуються навчання (швидкість викладання навчального матеріалу, великий обсяг завдань, неможливість обрати базу практики, формальне ставлення викладачів до результатів у навчанні тощо).

Це говорить про те, що слабо лобіюються інтереси й актуалізуються проблеми студентів із ФОЗ у середовищі ЗВО, тобто учасники педагогічного процесу ними не цікавляться і не допомагають вирішувати.

На питання про технології, які можна використати в роботі з особами з ФОЗ, більшість студентів назвали естетотерапевтичні, такі як: казкотерапія, лялькотерапія, музикотерапія. При цьому значна кількість студентів продемонстрували відсутність знань зі спеціальних комп'ютерних технологій, які використовують зі студентами з ФОЗ у процесі їх навчання. Щодо розуміння необхідності організації роботи соціального працівника в ЗВО, студенти дали односкладну відповідь: «Так», без пояснень, не уявляючи поле цієї діяльності.

За питаннями, спрямованими на виявлення соціально-інтегративної готовності до соціальної роботи зі студентами з функціональними обмеженнями в ЗВО («В яких заходах особисто ви брали участь у процесі навчання у ЗВО?», «Чи приваблює вас волонтерська діяльність і чи займалися нею?»), лише 24 % майбутніх соціальних працівників підтвердили, що брали активну участь у житті університету, волонтерством займалися 10 %, однак майже всі студенти зазначили, що знайомство з діяльністю різних структур, які реалізують завдання соціальної роботи, їм сподобалося. Варто відмітити, що до складу активних учасників життя університету належить лише 2 % студентів із інвалідністю – це ті студенти, стан здоров'я яких не відобразився на зовнішності. Також було

уточнено – які саме бази для проходження виробничих практик обирають студенти – майбутні соціальні працівники. Відповіді студентів свідчать, що лише 2 % студентів прагне працювати з особами з ФОЗ, переважно з дітьми. Працювати з дорослими особами зазначеної категорії жоден студент не виявив бажання, пояснюючи це великим психологічним тиском і напруженістю роботи. Саме така позиція свідчить про низький рівень сформованості емоційної стійкості майбутніх соціальних працівників та невміння її відновлювати, що підтверджують відповіді на питання «Які методи відновлення психофізичного стану вам відомі і які ви використовуєте?». Відповіді на запитання щодо планів на майбутню професійну діяльність дала можливість проаналізувати наявність позитивної життєвої спрямованості, лідерських якостей майбутніх соціальних працівників. Установили, що людина, яка не має чітких планів на майбутню професійну діяльність, пояснюючи, що соціальні працівники нікому не потрібні, не може характеризуватися сформованістю перелічених якостей.

Отримані результати дозволили виділити рівні готовності майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО за кожним критерієм до початку формувального експерименту.

Інформаційно-когнітивний критерій. На системно-творчому (високому) рівні готовності до соціальної роботи зі студентами з ФОЗ в умовах ЗВО опинилися студенти, які дали чітку відповідь щодо тлумачення понять «адаптація осіб із ФОЗ в умовах ЗВО», «соціалізація осіб із ФОЗ в умовах ЗВО» «інтеграція студентів із ФОЗ в умовах ЗВО»; чітко пояснювали взаємозв'язки між цими поняттями, продемонстрували вміння застосовувати ці поняття для вирішення практичних завдань, легко оперували ними. Відсоток таких студентів склав 23 (33 особи).

Функціонально-виконавчий (середній) рівень готовності за інформаційним критерієм склав 36 % (51 особа). Це студенти, система теоретичних знань яких є дискретною, їм важко встановлювати взаємозв'язки між основними поняттями, вирішувати практичні завдання, вони потребують допомоги в застосуванні виділених основних теоретичних понять.

Інструкційно-репродуктивний (низький) рівень виявили в студентів, які мають значні ускладнення в поясненні таких понять, як «адаптація студентів із ФОЗ до ЗВО», «соціалізація студентів із ФОЗ в умовах ЗВО», «інтеграція студентів із ФОЗ в умовах ЗВО». Вони не вміють вирішувати практичні завдання на основі теоретичних знань із соціальної роботи зі студентами з ФОЗ в умовах ЗВО, що свідчить про несформованість системи професійних знань для роботи з означеною категорією студентів. Відсоток таких студентів склав 41 (57 осіб).

Технологічно-процесуальний критерій. На системно-творчому (високому) рівні готовності до соціальної роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в умовах ЗВО за технологічно-процесуальним критерієм майбутні соціальні працівники продемонстрували знання інформаційних, Інтернет-технологій, інтерактивних, психологічних технологій і технологій безбар'єрної доступності, які використовують для організації інтегрованого навчання студентів із ФОЗ у ЗВО. Однак відсоток таких студентів є досить низьким – 28 % (39 осіб) із 140.

До функціонально-виконавчого (середнього) рівня за технологічно-процесуальним критерієм віднесли студентів (35 %, 49 осіб), які частково схарактеризували технології організації соціальної роботи в ЗВО зі студентами з ФОЗ, називаючи тільки один їх вид, в основному – естетотерапевтичні.

Інструкційно-репродуктивний (низький) рівень сформованості готовності до соціальної роботи зі студентами з ФОЗ в умовах ЗВО склав 52 майбутніх соціальних працівників (37 %). Це студенти, які не характеризували жодної технології та з дуже великим ускладненням назвали 2-3 естетотерапевтичні технології, не розуміючи, до якого виду вони належать.

Організаційно-інтегративний критерій. Системно-творчий (високий) рівень передбачає соціальну активність майбутніх соціальних працівників, їх участь у заходах, які відбуваються на рівні групи, університету, міста. Особливо важливим на цьому рівні є участь у міжнародних проєктах, у програмах мобільності студентів; участь у волонтерській діяльності в організаціях, які реалізують різні напрями професійної практичної соціальної роботи. До високого рівня належать студенти, які продемонстрували наукові здобутки й участь у різних наукових заходах. До зазначеного рівня віднесли 35 % (49 осіб) із охоплених дослідженням студентів.

Функціонально-виконавчий (середній) рівень передбачав вияв професійної соціальної активності студентів в усіх перелічених на високому рівні аспектах (окрім наукового), однак власного бажання щодо такої участі вони не виявляли, а діяли в результаті спеціальної мотивації з боку викладачів. Наукова діяльність таких студентів не цікавила взагалі. Вони брали пасивну участь у всіх наукових заходах університету. Відсоток таких студентів склав 55 % (або 77 осіб).

Інструкційно-репродуктивний (низький) рівень сформованості готовності до роботи зі студентами з ФОЗ в умовах ЗВО, що склав 10 % (14 осіб), передбачав відсутність бажання та фізичну неможливість відвідувати професійно зорієнтовані заходи й брати в них активну участь.

Психологічно-особистісний критерій. Системно-творчий (високий) рівень свідчить про сформованість емоційної стійкості, наявність лідерських якостей і позитивної життєвої спрямованості. У констатувальному дослідженні до зазначеного рівня віднесли 39 % (55 студентів). Це студенти, які виявляють лідерські якості, в їхніх відповідях та поведінці простежуються позитивна налаштованість та емоційна стійкість.

Функціонально-виконавчий (середній) рівень готовності за психологічним критерієм склав 33 % (46 студентів). Цей рівень передбачає наявність лідерських якостей, однак емоційна стійкість наявна не в усіх ситуаціях, а позитивна життєва позиція залежить від настрою.

Інструкційно-репродуктивний (низький) рівень виявили студенти з пасивною позицією в навчанні, які не виявляють лідерські якості, але характеризуються наявністю позитивної життєвої спрямованості. Їх відсоток склав 28 – 39 осіб.

Результати діагностики стану готовності майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами з ФОЗ в умовах ЗВО за підсумками першого констатувального дослідження подано в табл. 1.

Таблиця 1.

**Рівні готовності майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи
зі студентами з ФОЗ в умовах ЗВО (перший констатувальний зріз)**

Рівні	Критерії							
	Інформаційно-когнітивний		Технологічно-процесуальний		Організаційно-інтегративний		Психологічно-особистісний	
	к-ть осіб	%	к-ть осіб	%	к-ть осіб	%	к-ть осіб	%
Системно-творчий (високий)	33	23	39	28	49	35	55	39
Функціонально-виконавчий (середній)	51	36	49	35	77	55	46	33
Інструкційно-репродуктивний (низький)	57	41	52	37	14	10	39	28
Усього	140	100 %	140	100 %	140	100 %	140	100 %

Аналіз одержаних результатів дозволив зробити висновки про загальний низький рівень готовності студентів до соціальної роботи зі студентами з ФОЗ в умовах ЗВО. Лише за організаційно-інтегративним та психологічно-особистісним критерієм студенти показали більш високі результати, оскільки показники цих критеріїв частково формуються в процесі підготовки до інших видів діяльності соціальних працівників, наприклад, під час підготовки до проєктної діяльності, до роботи з молоддю й у процесі вивчення різних дисциплін – тобто мають міждисциплінарний характер.

Отже, отримані результати свідчать про те, що майбутні соціальні працівники потребують удосконалення підготовки до роботи зі студентами з функціональними порушеннями в ЗВО. Цей висновок пояснює і підтверджує проведений аналіз освітніх і навчальних програм спеціальності 231 Соціальна робота в закладах вищої освіти України, які здійснюють підготовку за зазначеною спеціальністю. Саме питання організації освітнього процесу у вищих закладах освіти студенти вивчають на другому освітньому (магістерському) рівні – «Педагогіка вищої школи», «Методика викладання соціальної роботи», «Психологія вищої школи» тощо. На освітньому рівні «бакалавр» дисципліни не спрямовані на підготовку майбутніх соціальних працівників до роботи в ЗВО, і зокрема, до роботи зі студентами з ФОЗ.

Отже, проведений аналіз рівнів готовності майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО, освітніх програм, навчальних планів, урахування експертної оцінки практиків соціальної роботи, результати якої представлені в п. 1.4, дозволили зробити висновок про необхідність піднесення підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО та перейти до впровадження розробленої моделі цієї підготовки.

У ході формувального експерименту перевіряли ефективність моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО, схарактеризованої в теоретичному розділі, в умовах освітнього процесу.

Мета формувальної дослідно-експериментальної роботи полягала в підтвердженні гіпотези дослідження, яка ґрунтується на припущенні: професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО буде ефективною за умови реалізації її науково обґрунтованої моделі, яка містить інформаційно-когнітивний, технологічно-процесуальний, організаційно-інтегративний, психологічно-особистісний компоненти й ураховує історичний вітчизняний і зарубіжний досвід організації педагогічного процесу в ЗВО, практику сучасної соціальної роботи, особливості організації інтегрованого навчання.

Організацію й проведення експериментальної роботи базували на основних теоретико-методичних засадах підготовки соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО (див. розділи 1 і 2), на поєднанні традиційних форм (лекції, семінарсько-практичні, лабораторні заняття) і методів підготовки студентів із інноваційними.

Перевагу серед інноваційних форм надавали інтерактивним – інтерактивна лекція, вебінари, воркшопи, семінарсько-практичні й лабораторні заняття, «жива бібліотека», інтерактиви, тренінги, квести тощо.

Інтерактивна лекція дозволяє поєднати керівну роль викладача з високою активністю студентів на основі використання сучасних інтерактивних технологій. Особливістю інтерактивного навчання є те, що навчальний процес відбувається за умов постійної активної взаємодії всіх студентів. Педагог виконує роль організатора процесу навчання, лідера групи. Організація інтерактивного навчання передбачає моделювання життєвих ситуацій, використання рольових ігор, спільне розв'язання проблем [10].

Протягом формувального експерименту провели низку інтерактивних лекцій, одну з яких організували спільно з представниками Національної Асамблеї людей з інвалідністю України на тему: «Інклюзивний простір та формування інклюзивного мислення», охопивши всі НВП Університету «Україна» в *online* режимі.

Інтерактивні лекції тісно взаємопов'язані з проблемним викладанням як методом активізації уваги та мислення студентів. Викладач визначає проблему, яка потребує дослідження та вирішення на лекції. При цьому лектор не тільки ставить проблему, а й організовує процес її розв'язання, активізує студентів, залучає їх до обговорення, висловлення думок і прийняття рішення. Найбільш дієвими проблемними запитаннями є ті, які безпосередньо пов'язані з досвідом студентів, із їх життєвими планами й особистісними проблемами.

Як різновид лекцій, використовували мультимедійні лекції («*multy*» – множинний, складний та «*media*» – середовище, засіб, спосіб). Використання інформаційної комп'ютерної технології не тільки дозволяє збільшити обсяг навчального матеріалу, урізноманітнює його структуру, покращує запам'ятовування матеріалу, полегшує його сприйняття, але й дозволяє познайомити майбутніх соціальних працівників із різними комп'ютерними пристроями, програмами, які використовують для адаптації навчального процесу до особливостей студентів із різними функціональними обмеженнями здоров'я.

Знайомили студентів із такими різновидами програмного забезпечення: *Jaws*, *Nida*, *Cobra*, екранний диктор *Windows* – це програми, що дозволяють комп'ютеру відтворювати мовлення. Вони забезпечують користування Інтернетом, електронною поштою й ін. Також студенти знайомилися з програмою «ди-

сплей Брайля» – пристроєм вводу та відображення графічної і текстової інформації у вигляді крапкових символів (азбуки Брайля); принтером Брайля – це пристрій, що дозволяє друк документів у вигляді крапкових символів.

Однією із найпоширеніших Інтернет-комунікацій вважають вебінари або веб-конференції. Термін має англійське коріння й утворюється від слів *web* (мережа), *seminar* (курси). Вебінари дають можливість на відстані обмінюватися інформацією. Систематично використовували зазначену форму роботи з майбутніми соціальними працівниками, оскільки формувальний експеримент відбувався в різних містах України. Провели вебінари на такі теми: «Засоби інтерактивного навчання», «Архітектурна адаптація середовища до потреб осіб із інвалідністю», «Адаптація, її форми та рівні» й ін.

Воркшоп (дослівний переклад «робоча майстерня») – навчальний захід, на якому учасники отримують знання самостійно. Характеризуються високою інтенсивністю групової взаємодії, активністю і самостійністю учасників. Передбачає актуалізацію власного досвіду й особистих переживань. Учасники діляться знаннями, досвідом із іншими. Ведучий уміло контролює процес, спрямовує діяльність групи. Для формування готовності майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями в ЗВО провели воркшопи за такими темами: «Соціальні проєкти», «Методи соціальної роботи з особами з інвалідністю», «Сучасні тенденції розвитку ЗВО» тощо. Також організували й провели міський захід на базі Полтавського інституту економіки і права «Університету Україна» воркшоп «Транспортна доступність для маломобільних груп населення з позиції осіб із інвалідністю», в якому брали участь студенти і викладачі інституту, представники міської влади, громадських організацій, інспекції по контролю за благоустроєм, екологічним і санітарним станом міста, житлово-комунального господарства, транспортного відділу, проєктанти, а також Національний координатор проєкту «Безбар'єрна Україна» Національної Асамблеї людей з інвалідністю України.

Окрім традиційних семінарсько-практичних та лабораторних занять, проводили виїзні семінарсько-практичні, лабораторні заняття. Були організовані відвідування студентами – майбутніми соціальними працівниками різних організацій (державних і недержавних), які займаються вирішенням проблем адаптації, інтеграції, соціалізації дітей і молоді з ФОЗ. Так, майбутні соціальні працівники протягом експерименту відвідали ГО «Полтавське міське об'єднання осіб з інвалідністю «Віра», ГО «Перекладачів жестової мови та людей з інвалідністю «Міст», БО «Світло надії», ГО «Полтавська обласна організація інвалідів «Ключ простору», Благодійний фонд «Карітас Полтава», Полтавський осередок Всеукраїнської організації осіб з порушенням зору «Генерація успішної дії», УТОГ, УТОС, міський центр соціальної реабілітації дітей-інвалідів, Полтавське казенне експериментальне протезно-ортопедичне підприємство. Така форма роботи сприяла актуалізації, поглибленню теоретичних знань студентів, їх самостійності, перетворенню соціально-професійних переконань студентів у практичні дії.

Цікавою сучасною формою роботи є «жива бібліотека» – інноваційний концептуально новий спосіб передачі знань. Основна ідея «живої бібліотеки» – те, що «книгами» є живі люди, які мають знання і досвід вирішення того чи іншого питання. У вищій школі це є незамінною формою і засобом формування професійної компетентності майбутніх фахівців. Технологія проведення «жи-

вої бібліотеки», як форми роботи з майбутніми соціальними працівниками, передбачала організацію спілкування студентів із різними фахівцями, які реалізують практику соціальної роботи з особами з інвалідністю, з викладачами ЗВО, студентами з інвалідністю. Тематами таких «живих бібліотек» були: «Можливості соціалізації осіб із інвалідністю», «Основні проблеми навчання та викладання в інтегрованому середовищі», «Бар'єри інтеграції осіб із інвалідністю та шляхи їх подолання» тощо.

Особливе місце в підготовці майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями посідала така форма, як тренінги. Соціальна робота – це той вид професійної діяльності, який потребує сформованості, в першу чергу, практичних умінь фахівців. Тому розробили і провели тренінг для викладачів і студентів «Інклюзивна освіта в ЗВО: Досвід. Перспективи. Результати». Його зміст спрямований на адаптацію учасників навчального процесу до роботи з молоддю, яка має функціональні обмеження здоров'я, та зміну установок викладачів стосовно цієї категорії студентів. Тренінг пов'язаний із віртуальним зануренням у внутрішній світ молодої людини з функціональними обмеженнями, тобто основне завдання тренінгу полягає в тому, щоб спонукати його учасників подивитися на особливих студентів із середини, спробувати збагнути їх проблеми, почуття, сприймання світу.

Актуальною інтерактивною формою роботи є квест (у перекладі з англ. – пошук) – аматорське спортивно-інтелектуальне змагання, основою якого є послідовне виконання заздалегідь підготовлених завдань командами або окремими гравцями. Під час гри команди вирішують логічні завдання, здійснюють пошук на місцевості, будують оптимальні маршрути переміщення, шукають оригінальні рішення і підказки. Після завершення чергового завдання команди переходять до виконання наступного. Перемагає команда, що виконала всі завдання швидше за інших. Організовували професійні квести на соціально-педагогічну тематику, тобто квести, які містили професійно зорієнтовані завдання. Наприклад, квест «Змінюємо кордони», «Від знання – до безпеки», який передбачав виконання завдань у різних ролях – особистості з вадами слуху, зору, опорно-рухового апарату. Це дає можливість здоровим майбутнім соціальним працівникам відчувати ті бар'єри й труднощі, з якими зустрічається особа з інвалідністю.

Особливу увагу в підготовці майбутніх соціальних працівників приділяли їх участі у волонтерському русі, що забезпечувало їх соціальну професійну активність.

Як інноваційну форму роботи запропонували участь студентів у короткотривалому соціальному проєкті «Відеолэнд. Тренінг + Кіно». Програма цього тренінгу спрямована на формування толерантної поведінки засобами кіно.

Ефективність застосування форм навчально-виховної і дослідницької роботи залежить від майстерності викладача в доборі відповідних методів і засобів педагогічної діяльності.

Базуючись на визначенні поняття «методи навчання» А. Кузьмінського, (це впорядковані способи взаємопов'язаної, цілеспрямованої діяльності педагога й студентів, спрямовані на ефективне розв'язання навчально-виховних завдань [11]), використовували традиційні: розповідь, опитування, і дібрали низку методів, які передбачають високу активність студентів у навчальному процесі: диску-

сії, обговорення, тренінгові вправи, «мозковий штурм», круглий стіл, фасилітаційні вправи («Відкритий простір», «Всесвітнє кафе», «Пошук майбутнього», «Саміт позитивних змін», «Динамічна фасилітація», кейс-ситуації.

Умовно загальний хід упровадження моделі підготовки соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в ЗВО розподілили на три самостійні частини: *підготовчу, основну і заключну*.

Підготовчий етап уміщував розробку методики та парадигми впровадження моделі, співвіднесення її змісту з існуючими моделями освітнього процесу, встановлення методологічних взаємозв'язків між існуючими й запровадженими компонентами навчального плану підготовки майбутніх соціальних працівників.

У ході активного обговорювання основних теоретико-методичних питань підготовки соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в закладах вищої освіти (наукові доповіді, виступи на науково-практичних конференціях, робота проблемної групи «Соціальна інтеграція студентів з інвалідністю», робота наукового гуртка «Майстерня соціальної роботи», диспути, дискусії тощо) отримали підтвердження висунутої робочої гіпотези про те, що ефективність освітнього процесу ЗВО для осіб із ФОЗ залежить від цілеспрямованої організації роботи соціального працівника в ЗВО, яка має такі напрями: організація процесу адаптації, соціальний супровід студентів із ФОЗ протягом усього процесу навчання й адаптація викладачів до інтегрованого навчання.

На *основному етапі* формувального експерименту впроваджували експериментальні курси, різні види і форми самостійної роботи студентів, що були розроблені для освітнього процесу з підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в закладах вищої освіти. Визначили найбільш ефективні форми і методи роботи зі студентами з точки зору психолого-педагогічного впливу на фахову готовність.

Уточнили змістовий компонент підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО у відповідності до основних тенденцій розвитку сучасної вищої освіти, вимог побудови педагогічного процесу, остаточно визначили основні компоненти готовності соціального працівника: мету, функції, структуру, зміст, форми і методи, критерії і діагностичні засоби. Теоретичне обґрунтування моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО дозволило опрацювати й практично втілити розроблені положення та методику їх реалізації в педагогічний процес ЗВО. На цьому етапі формувального експериментального дослідження реалізували етапи моделі підготовки майбутніх соціальних працівників у такій послідовності: 1-й етап – *інформаційно-мотиваційний*; 2-й етап – *змістово-технологічний*; 3-й етап – *організаційно-методичний*; 4-й етап – *діяльнісно-рефлексійний*.

Розроблена модель підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в закладах вищої освіти, яку перевіряли в ході формувального дослідження, відповідала основній критеріальній характеристиці готовності, над формуванням якої працювали впродовж визначених етапів: *інформаційно-когнітивна* (1-й етап); *технологічно-процесуальна* (2-й етап); *організаційно-інтегративна* (3-й етап); *психологічно-особистісна* (4-й етап). Безпосередню підготовку майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО на основі розробленої моделі здійснювали впродовж усього періоду навчання в ЗВО. Основними завданнями

її реалізації були такі: експериментально перевірити доцільність реалізації запропонованої моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО; здійснити апробацію етапів підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО; визначити вплив розроблених і дібраних форм, методів і засобів роботи на професійне й особистісне формування майбутніх соціальних працівників; перевірити доцільність підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ упродовж усього періоду навчання в ЗВО; перевірити запропоновані умови реалізації моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО; здійснити математичне оброблення отриманих емпіричних даних і сформулювати висновок щодо дієвості запропонованої моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО.

Учасниками формувального експерименту були студенти, що навчалися за освітніми програмами «Соціальна робота» спеціальності 231 Соціальна робота.

На початку експериментального дослідження визначили експериментальні й контрольні групи студентів, не здійснюючи спеціального підбору студентів для цих груп. Це дозволило, по-перше, забезпечити репрезентативність вибірки, по-друге, – здійснити повноцінний природний констатувальний педагогічний експеримент.

До початку формувальної дослідно-експериментальної роботи здійснили розподіл студентів на контрольні (загальна кількість – 140 осіб) та експериментальні (загальна кількість – 136 осіб) групи.

На початку активної фази формувального експерименту провели констатацію рівнів сформованості готовності до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в ЗВО за визначеними критеріями: *інформаційно-когнітивним, технологічно-процесуальним, організаційно-інтегративним, психологічно-особистісним*. Визначення початкового рівня сформованості готовності майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ за кожним критерієм здійснили за методикою констатувального експерименту. І в експериментальних, і в контрольних групах отримані дані відрізнялися несуттєво, що дало змогу констатувати їх однорідність і розпочати експериментальну роботу в рівних стартових умовах.

Як свідчать дані таблиці, більшість студентів виявили інструкційно-репродуктивний (низький) і функціонально-виконавчий (середній) рівні сформованості готовності майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО; експериментальні групи студентів не мали суттєвих відмінностей на етапі констатувального дослідження: значення основних числових характеристик вибірок констатувального та на початку формувального експериментів майже однакові. Це дало можливість розпочати експериментальне впровадження розробленої моделі підготовки в ЕГ. Зупинимось більш детально на описові формувального експерименту.

В експериментальних групах здійснювали систематичну реалізацію (протягом усього періоду навчання в ЗВО – 4 роки на освітньому рівні «бакалавр») опрацьованої моделі підготовки майбутніх соціальних працівників. У контрольних групах підготовка проходила за стандартними планами і робочими програмами, сам педагогічний процес здійснювався традиційно без упровадження експериментальних курсів, методів, форм і видів роботи.

Для здійснення перевірки моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО на підготовчому етапі

формуального експерименту ознайомили викладачів навчальних закладів – учасників експерименту з методикою його проведення.

Підготовка викладачів до реалізації моделі полягала в наданні їм інформації про структуру, зміст і методику реалізації моделі підготовки соціального працівника у формі семінарів, інструктажів і самостійного ознайомлення зі змістом програм із експериментальних курсів і методичних рекомендацій до них. Така організація підготовки викладачів до експериментальної роботи на основі ознайомлення з програмами, методичними рекомендаціями і наступним обговоренням на семінарах забезпечила успішне проведення формуального експерименту.

Під час першого етапу впровадження експериментальної моделі особливу увагу приділяли формуванню в студентів аналітико-синтезуючих умінь, що передбачало переконування студентів у необхідності організації цілеспрямованої роботи соціального працівника в ЗВО зі студентами з ФОЗ. Це завдання вирішували в ході аналізу та формування наукових поглядів на поняття «адаптація», «соціалізація», «інтеграція» й засвоєння особливостей організації цих процесів в інтегрованому середовищі ЗВО. Реалізацію I-го етапу моделі здійснили в руслі вивчення дисциплін професійної підготовки, як нормативних, так і вибіркового компонентів освітньої програми: «Вступ до спеціальності», «Теорія і методи соціальної роботи», «Інклюзивне суспільство». – перший рік навчання; «Технології соціальної роботи», «Практикум з соціальної роботи», «Прикладні методики соціальної роботи», «Соціальна робота з групами клієнтів», «Сучасні моделі та технології соціальної роботи», «Професійний супровід (супервізія) у соціальній роботі» та навчальної практики зі спеціальності на базі реабілітаційних та інклюзивно-ресурсних центрів для осіб із ФОЗ – другий рік навчання; «Психологія соціальної роботи», «Соціальна робота з ЛФО (люди з функціональними обмеженнями)», «Соціальна робота зі студентами з ФОЗ у ЗВО», проходження виробничої практики на базі ЗВО. Умовою вибору бази практики була наявність студентів із ФОЗ у таких ЗВО – третій і четвертий рік навчання.

Розробили програми й навчально-методичне забезпечення таких дисциплін, як «Соціальна робота з ЛФО (люди з функціональними обмеженнями)» та «Соціальна робота зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я у ЗВО», «Інклюзивне суспільство».

У ході вивчення цих дисциплін закладали наукові підвалини засвоєння основних наукових понять досліджуваної теми. Студенти опановували категоріальний апарат соціальної роботи в ЗВО, особливу увагу звертали на такі категорії, як *адаптація, соціалізація, інтеграція студентів із ФОЗ*. Майбутні соціальні працівники розглядали, аналізували, уточнювали такі питання, як сутність понять «адаптація», «соціалізація», «інтеграція» та їх узаємозв'язок, критерії адаптації, її форми, рівні, бар'єри. Також детально вивчали зміст роботи соціального працівника в ЗВО, переконували в необхідності соціального супроводу осіб із інвалідністю під час навчання. Вивчали проблеми соціалізації, які супроводжують молодь із особливими потребами в освітньому процесі, на основі аналізу та формування наукових поглядів майбутніх соціальних працівників на науково-теоретичні поняття досліджуваної проблеми. Студентам-учасникам експерименту надавали повний обсяг знань, формували вміння та навички вести наукову дискусію, доводити власну наукову позицію, добирати аргументи і факти в контексті вивчення необхідних дисциплін.

Основними формами і методами роботи зі студентами на цьому етапі впровадження експериментальної моделі були інтерактивна, мультимедійна лекція,

мозкові штурми, обговорення, дискусії, дебати, доповіді на наукових конференціях, різні форми наукової роботи. У доборі форм і методів роботи зі студентами враховували основну мету цього етапу втілення моделі – розвиток умінь аналізувати, оперувати науковою інформацією, що забезпечило активність позиції студента та формування особистісної наукової позиції з досліджуваної проблеми.

Упровадження другого етапу підготовки майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами з функціональними обмеженнями передбачало формування методичної готовності до цього виду діяльності в процесі вивчення таких дисциплін, як «Технології соціальної роботи», «Практикум з соціальної роботи», «Прикладні методики соціальної роботи», «Соціальна робота з групами клієнтів», «Сучасні моделі та технології соціальної роботи», «Професійний супровід (супервізія) у соціальній роботі» та навчальної практики зі спеціальності на базі реабілітаційних та інклюзивно-ресурсних центрів для осіб із ФОЗ – другий рік навчання; «Психологія соціальної роботи», «Соціальна робота з ЛФО (люди з функціональними обмеженнями)», «Соціальна робота зі студентами з ФОЗ у ЗВО» – третій, четвертий рік навчання. Студенти опановували різні види педагогічних, психологічних, Інтернет–технологій і технологій організації безбар'єрного середовища; принципи їх використання (гнучкість, модульність, далекодія, паралельність, асинхронність). Основною метою добору форм і методів реалізації цього етапу було формування у майбутніх соціальних працівників умінь використовувати різні види технологій організації соціальної роботи в ЗВО. Реалізація цього етапу підготовки охоплювала також і навчальну практику 4-го року навчання на освітньому рівні «бакалавр».

Студентам надавали знання щодо методів організації інтегрованого середовища й інтегрованого навчання, методів діагностики рівнів адаптованості першокурсників та методи організації соціального супроводу студентів із інвалідністю. Використовували такі форми і методи, як тренінги, тренінгові, ігрові вправи, воркшопи, квести, дискусії, обговорення, метод «живої бібліотеки», виконання практичних творчих завдань. У ході виробничих практик запропонували студентам обрати особу з ФОЗ, здійснити діагностику її проблем (опитування, зміст якого студенти розробляли самостійно, орієнтуючись на зміст опитування, представленого в Додатку Д), діагностику соціуму, в якому перебуває особистість, і його адаптаційного потенціалу. На основі отриманої діагностичної інформації студенти розробляли план соціального супроводу та його методичне забезпечення за напрямками, визначеними в дисертації:

- надання інформації першокурсникам щодо структури закладу вищої освіти (які факультети, кафедри існують, які їх функції; культурно-мистецькі осередки, мистецькі активності тощо) та про особливості вищої освіти (форми організації навчального процесу, культура пізнавальної діяльності студента, гігієна розумової праці тощо);

- ознайомлення з документацією, що визначає зміст, структуру вищої освіти (Закони України «Про освіту», «Про вищу освіту», навчальні плани, освітні програми, графік навчального процесу тощо);

- ознайомлення з правами і обов'язками студента, процедурами, які діють в університеті в разі порушення прав та невиконання обов'язків;

- ознайомлення студентів із функціональними обмеженнями здоров'я з переліком пільг, на які вони мають право під час навчання у ЗВО;

- ознайомлення та залучення студентів у міжнародну співпрацю університету;
- організація посередницької діяльності між адміністрацією університету та студентським самоврядуванням;
- організація і корекція процесів спілкування в інтегрованих групах;
- ініціювання участі студентів, викладачів у регіональних, обласних, міжнародних проєктах, а також їх створення і реалізація;
- організація взаємодії з різними соціальними інституціями з метою вирішення проблем соціалізації й інтеграції молоді;
- ознайомлення студентів із можливостями академічної мобільності;
- підсилення профілактичної роботи (профілактика неуспішності, пропусків навчальних занять, професійної пасивності студентів, девіантної поведінки тощо);
- пошук додаткових ресурсів для вирішення соціально-педагогічних завдань, наприклад забезпечення архітектурної адаптації приміщення відповідно нозології інвалідності;
- адаптація процесу викладання до індивідуальних особливостей студента з функціональними обмеженнями.

У руслі використання методу «жива бібліотека» організували зустрічі студентів із фахівцями – «живими книгами» – управління соціального захисту населення Подільської районної у м. Полтаві ради; служби у справах дітей виконкому Подільської районної у м. Полтаві ради, територіального центру соціального обслуговування (надання соціальних послуг) Подільської районної у м. Полтаві ради; комунального закладу «Центр соціально-психологічної реабілітації дітей», Благодійної організації «Світло Надії», з фахівцями притулку для жінок, які постраждали від домашнього насильства, Полтавського міського центру комплексної реабілітації для осіб із інвалідністю; комунального закладу «Центр соціально-психологічної реабілітації дітей», запропонувавши таку тематику: «Методи соціальної роботи з особами з інвалідністю та їх ефективність», «Соціально-економічна складова інтегрованого навчання та інклюзії», «Чи потрібне інклюзивне навчання: за і проти».

Третій етап утілення розробленої моделі передбачав формування професійної соціальної активності майбутніх соціальних працівників. На цьому етапі застосовували такі форми і методи роботи зі студентами: організація участі студентів в університетських заходах; у соціальних проєктах; у наукових конференціях, конкурсах, круглих столах; сприяння участі студентів у волонтерській діяльності різних організацій, що працюють із особами з ФОЗ; у програмі академічної мобільності студентів. Основною метою добору форм і методів роботи було забезпечення активності функціонування студентів у професійній сфері, навчання висловлювати у різних формах (доповіді, статті, виступи на телебаченні, створення соціальної реклами тощо) власні наукові погляди, своєю діяльністю сприяти приверненню уваги суспільства до проблем осіб із інвалідністю та формувати конструктивне толерантне ставлення до цієї категорії – демократичності у відносинах та наявність бажання і конкретних кроків у здоровій частини населення допомогти особам із ФОЗ. Активна фаза реалізації цього етапу розпочата на 3-му курсі й тривала до кінця навчання.

Передумовою формування *психологічної готовності* студентів, що відповідає четвертому етапу втілення розробленої моделі, є вивчення таких дисциплін, як «Вступ до спеціальності», «Інклюзивне суспільство». Реалізація цього етапу особистісно-професійного формування майбутнього соціального працівника відбувалася під час вивчення таких дисциплін: «Психологія соціальної роботи», «Соціальна робота з ЛФО (люди з функціональними обмеженнями)», «Соціальна робота зі студентами з ФОЗ у ЗВО» та проходження виробничої практики на базі ЗВО. Упродовж вивчення цих навчальних предметів, у різних формах позааудиторної професійної активності студентів і під час виробничих практик на базі реабілітаційних центрів для осіб із інвалідністю, на базі інклюзивно-ресурсних центрів тощо формували в студентів емоційну стійкість у роботі з особами з ФОЗ, позитивну життєву позицію, лідерські якості.

Орієнтуючись на теорію *атрибутивного оптимізму*, яка визначає оптимізм людини як первинний спосіб пояснення та інтерпретації подій – стилем пояснення, який починає формуватися в дитинстві, студентам запропонували вправу «Перетвори фразу на позитивну», передбачаючи переформулювання негативних висловів на позитивні, наприклад: «Я не підготувався до заняття» трансформується в твердження: «Я частково підготувався»; «Я ніколи не буду науковцем» перетворюється на твердження-установку: «Я гадаю, що свої здібності зможу застосувати в іншій сфері» тощо.

Низку вправ націлювали на цілісне ставлення студентів до проблемної ситуації, отримання досвіду розгляду проблеми з різних точок зору, наприклад, запропонована вправа «Оптиміст – Песиміст». У результаті виконання таких вправ студенти усвідомлювали і робили висновки, що складність і безвихідність ситуації залежить від того, як її сприймає людина, а тому, змінюючи своє ставлення, людина отримує змогу безболісно вирішити проблему. Тому добір тренінгових вправ сприяв формуванню лідерських якостей у студентів: уміння самостійно робити вибір, ухвалювати рішення, контролювати емоції, досягати цілей тощо. Так, виконуючи вправу «Проблемний діалог», студенти навчилися вести розмову в різних несприятливих для того обставинах: не слухають, затягують паузу, вербально демонструють сумнів щодо ваших слів або виявляють ознаки не уваги тощо.

Упродовж усіх етапів упровадження обґрунтованої моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами з ФОЗ здійснювали постійний контроль за якістю й успішністю навчання студентів у вигляді традиційних форм поточного та підсумкового контролю знань: усне та письмове опитування, контрольні роботи, тестові завдання, заліки, екзамени, а також інноваційні: презентація і захист індивідуальних соціальних проєктів, які спрямовані на вирішення проблем адаптації, інтеграції, соціалізації осіб із ФОЗ у ЗВО.

Отже, формувальний експеримент на засадах особистісно зорієнтованого навчаннями й утілення єдності інформаційно-когнітивного, технологічно-процесуального, організаційно-інтегративного, психологічно-особистісного компонентів, застосування запропонованих методів, форм і засобів, а також реалізації виокремлених педагогічних умов дозволив забезпечити педагогічний процес формування готовності майбутніх соціальних працівників до організації соціальної роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО у відповідності до теоретично обґрунтованої моделі їх підготовки.

Підтвердження ефективності теоретично обґрунтованої й розробленої моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з

ФОЗ у ЗВО здійснили через низку методів кількісного аналізу даних і методів вторинної статистичної обробки експериментальних даних.

Під час формувального експерименту провели виміри, які дозволити одержати кількісне вираження якісної підготовленості майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО. Результативність підготовки студентів до цього виду діяльності визначали в процесі здійснення всього формувального експерименту, а також на узагальнювальному етапі науково-дослідної роботи. Це зумовлено безперервністю і систематичністю опанування теорії і практики змісту соціальної роботи в ЗВО впродовж усього періоду навчання студентів у вищому педагогічному закладі та специфічними особливостями досліджуваних параметрів, що вимагало лонгітюдного підходу в дослідженні.

Модель підготовки має цілісний, неперервний характер, тому вивчали динаміку професійного зростання учасників дослідження впродовж 4 років навчання, тобто діагностика була розгорнута в часі.

Рівень готовності майбутніх соціальних працівників визначали систематично в процесі навчальних занять, виконання науково-дослідної роботи, під час проходження виробничих практик та на основі аналізу результатів різних форм підсумкового контролю, виконання контрольних робіт, самостійної роботи, написання рефератів, курсових робіт, у яких висвітлювалися різноманітні аспекти соціальної роботи в ЗВО та соціальної роботи з особами з інвалідністю.

Ураховуючи нерівномірність формування різних рис особистості та циклічність (дискретність) навчального процесу, застосували діагностичні зрізи. Отримані дані порівнювали з відповідними результатами контрольних груп. Окрім того, проводили порівняльний аналіз експериментальних даних між собою (за роками навчання) з метою оцінювання ефективності кожного з розроблених етапів підготовки студентів до соціальної роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО. Основний контроль здійснювали за допомогою констатувальних зрізів на початку формувального експерименту та після кожного етапу підготовки студентів до соціальної роботи зі студентами з функціональними обмеженнями в ЗВО. Особливість і складність експериментальної роботи полягала в необхідності дослідження двох складників професійної підготовки, що реалізувалися одночасно: підготовка до професійної діяльності та покращення соціального функціонування майбутнього соціального працівника, його індивідуальне становлення як особистості. Окреслені характеристики, їхню динаміку відслідковували в процесі засвоєння студентами експериментальних курсів у лонгітюдному дослідженні.

Навчальні заняття з підготовки майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами з функціональними обмеженнями у ЗВО проводили у здоровій психологічній атмосфері групи, викладач орієнтувався на успіхи студентів, постійно відбувалася мотивація студентів до вияву лідерських якостей, використовували форми роботи, що стимулювали соціальну активність майбутніх соціальних працівників у професійній діяльності.

Дані, що були отримані на початкових етапах формувального експерименту, дозволили припустити, що: по-перше, модель підготовки майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО повинна сприяти актуалізації цілеспрямованості в навчанні, формуванню активної професійної позиції; по-друге, експериментальна модель має сприяти підвищенню рівня загальних і спеціальних компетентностей, що вплине на якість організації соціальної роботи зі студентами з функціональними обмеженнями в ЗВО.

Ця гіпотеза отримала підтвердження в ході подальшої формувальної дослідно-експериментальної роботи. Складність перевірки ефективності експериментальної моделі полягала в тому, що особистість є складним утворенням, на динаміку її розвитку та на якість засвоєння знань впливає багато чинників, починаючи від стану здоров'я, настрою і до групи складних соціальних причин. До цього додається ефект віддаленості педагогічного результату. Тому досліджувані процеси не завжди підлягали формалізації, отже, діагностика й оцінка їхньої ефективності вимагала від застосування системних та нелінійних за своєю природою процедур.

Достовірність висновків залежала від адекватності обраних критеріїв і параметрів оцінки. Насамперед, про якість та ефективність підготовки свідчили позитивні зміни, що спостерігали в поведінці студентів, у ставленні до навчання та особисто до себе. Наприклад, з'ясовували, чи став студент більш цілеспрямованим, чи з'явилася в нього ціль, яку він прагне досягти, чи виявляє впевненість у власних можливостях тощо.

Для отримання достовірних та об'єктивних даних провели діагностику змін в інформаційній, методичній, соціально-інтегративній, психологічній готовності до соціальної роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в умовах ЗВО. Отже, якщо підсумковим критерієм було обрано рівні готовності студентів до досліджуваного виду діяльності, то операційними критеріями вважали різницю значень у виявлених характеристиках за період експериментального дослідження.

У процесі встановлення ефективності запропонованої моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в умовах ЗВО аналізували таку інформацію:

- 1) особливості психічної діяльності під час виконання експериментальних завдань (ставлення до завдання, особливості спілкування, наявність бажання, відсутність тривоги тощо);
- 2) дані тестових методик, що були застосовані в експериментальній роботі;
- 3) дані, отримані за допомогою опитувальників, анкет та інших методів;
- 4) дані про рівень виконання творчих завдань, тренінгових вправ, тобто успішність у навчанні;
- 5) дані про кількість заходів, у яких брали участь майбутні соціальні працівники.

Для дотримання якості всіх діагностичних процедур у ході експериментального дослідження враховували такі характеристики, як валідність, достовірність, надійність і репрезентативність. Так, валідність і достовірність усіх психометричних даних учасників експерименту забезпечували чіткою зорієнтованістю діагностики саме на складники досліджуваної професійної якості соціальних працівників та взаємодоповнюваністю діагностичних методик. Надійність отриманих у педагогічній психометрії даних підтверджували повторними тестуваннями й опитуваннями реципієнтів упродовж усього експерименту. Репрезентативність забезпечували обробкою результатів математично-статистичними методами та чітким визначенням експериментальної вибірки.

Диференціацію рівнів сформованості показників за інформаційним критерієм здійснювали на основі аналізу письмових та усних відповідей студентів на запропоноване опитування аналогічно до констатувального експерименту, а також використали методи, які допомагають визначити вміння оперувати ос-

новними науковими поняттями, сформованість власної наукової позиції – обговорення, дискусії, «мозковий штурм», дебати. Результати перелічених форм роботи з майбутніми соціальними працівниками свідчать про те, що студенти чітко усвідомлюють сутність основних понять змісту, уміють доводити власну думку, демонструють знання технологій, які можна застосувати в роботі зі студентами з ФОЗ для їхньої успішної адаптації, соціалізації та інтеграції. Оскільки на цьому етапі експериментальної роботи передбачали формування власної наукової позиції майбутніх соціальних працівників щодо особливостей, змісту соціальної роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО, аналізували вміння написання наукових статей, доповідей, конкурсних робіт, участь студентів не лише в наукових заходах, а і в різних формах майбутньої професійної діяльності (квести, воркшопи, акції тощо).

Так, студенти спеціальності 231 Соціальна робота разом із викладачами протягом формувального експерименту брали участь у таких наукових конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Становлення особистості в умовах сучасного розвитку суспільства: соціально-педагогічний, психологічний, корекційний і медичний аспекти», яка проходить щороку на базі ПНПУ імені В. Г. Короленка; у щорічних наукових конференціях, які проводить Університет навесні (квітень); у Всеукраїнській науковій студентській конференції молодих вчених «Молодь: освіта, наука, духовність»; Міжнародних науково-практичних конференціях «Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі» та «Інклюзивне освітнє середовище: проблеми, перспективи та кращі практики».

Також аналізували активність студентів у конкурсах студентських наукових робіт, які проводять кожного року у Відкритому університеті «Україна».

Отже, аналізуючи результати перевірки сформованості показників інформаційного критерію, виявили, що більшість студентів (75 %) демонструють системно-творчий (високий) рівень інформаційної готовності. Вони чітко і швидко пояснювали поняття «адаптація» «соціалізація», «інтеграція» як основні напрями соціальної роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в ЗВО, встановлювали взаємозв'язки між ними; легко оперують набутими науковими поняттями, що свідчить про включення основних понять, нової інформації до системи вже сформованих професійно зорієнтованих знань.

Динаміка сформованості готовності майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами ФОЗ в умовах ЗВО за інформаційним критерієм в експериментальних і контрольних групах на початку й після формувального експерименту представлена в табл. 2.

Таблиця 2.

Динаміка змін у сформованості готовності майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами з ФОЗ в умовах ЗВО за інформаційно-когнітивним критерієм в експериментальних і контрольних групах

Рівні	На початку формульовального експерименту				Після формульовального експерименту			
	КГ		ЕГ		КГ		ЕГ	
	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
Системно-творчий (високий)	34	24	27	20	33	23	65	48
Функціонально-виконавчий (середній)	49	35	52	38	50	36	55	40
Інструкційно-репродуктивний (низький)	57	41	57	42	57	41	16	12
Усього	140	100	136	100	140	100	136	100

Як бачимо, за результатами проведеної роботи, динаміка показників інформаційного критерію є позитивною, що підтверджує ефективність упровадження першого етапу експериментальної підготовки. Більшість студентів в експериментальних групах (65 осіб із 136 – 48 %) підтвердили системно-творчий (високий) рівень засвоєння системи знань із соціальної роботи зі студентами ФОЗ в умовах ЗВО, усвідомлюють її необхідність і важливість. На початку експерименту до цього рівня належало 20 %, тоді як у контрольних групах відсоток високого рівня склав 24 % (34 особи зі 140). Слід зауважити, що інструкційно-репродуктивний (низький) рівень в експериментальних групах (16 осіб із 136 – 12 %) виявили студенти, в яких значна кількість пропусків, тому вони фізично були відсутні на заняттях і в них не сформоване чітке розуміння щодо основних понять досліджуваної проблеми.

Результати формульовального експерименту представлені в гістограмі поділу респондентів за рівнями сформованості інформаційно-когнітивного критерію.

За підсумками операційно-технологічного етапу втілення експериментальної моделі визначали готовність майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами ФОЗ в умовах ЗВО за технологічно-процесуальним критерієм. Організували спостереження за роботою студентів під час виконання практичних завдань на семінарських, практичних, лабораторних заняттях і в позааудиторній роботі (на тренінгах, воркшопах, акціях, флешмобах), обговорення результатів виробничої практики. Особливо цінним діагностичним матеріалом була зібрана інформація щодо поведінки, ставлень, особливостей спілкування, коментарів у процесі виконання різного роду завдань, що передбачені програмами експериментальних дисциплін.

Роботу студентів аналізували за такими показниками: знання інформаційних, Інтернет-технологій, інтерактивних, психологічних технологій, а також технологій безбар'єрної доступності, які використовують у роботі з особами з інвалідністю для організації інтегрованого навчання. Також урахували активність, уміння організувати аудиторію, ставлення до роботи, швидкість включення в роботу та її виконання, вміння працювати разом.

Так, при виконанні завдання «Створити план супроводу студента з особливими потребами» мали змогу діагностувати, наскільки майбутній соціальний працівник уміє встановлювати контакт із клієнтом, наскільки повно враховано в плані супроводу всі сфери функціонування клієнта, його проблеми, наскільки вдало дібрані форми, методи роботи. Оскільки план супроводу передбачав успішну адаптацію студентів із ФОЗ до умов ЗВО, мали можливість визначити, наскільки правильно і глибоко розуміють майбутні соціальні працівники зміст нормативних документів, що регламентують роботу ЗВО й освіти в цілому, основні освітні тенденції та поняття, визначені в Законі України «Про освіту»: компетентність, компетенції (загальні, спеціальні), академічна мобільність, доброчесність, освітня програма тощо.

У ході презентації планів соціального супроводу майбутні соціальні працівники демонстрували конструктивне ставлення до осіб із інвалідністю, що виявлялося в професійності добору методів соціальної роботи, в активній позиції майбутніх фахівців. Особливо яскраво був представлений психологічний компонент роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я, активно використовували методи естетотерапії, НЛП, позитивної психології.

Під час знайомства майбутніх соціальних працівників із різними технологіями організації інтегрованого середовища, визначили рівень володіння ними впродовж виробничої практики. Студенти легко могли скористатися комп'ютерними програмами, які адаптовані для осіб із інвалідністю (віднайти, встановити на ПК та навчити користуватися). Були випадки відсутності різних спеціальних пристроїв для полегшення роботи за комп'ютером для студентів із функціональними обмеженнями, – тоді майбутні соціальні працівники надавали інформацію про існування таких пристроїв і їхні переваги, що свідчить про готовність допомогти в різних непередбачуваних ситуаціях.

У результаті письмового виконання творчого завдання «Визначити архітектурну готовність приміщення до навчання осіб із інвалідністю та запропонувати проєкт щодо його вдосконалення» встановили рівень знань студентів щодо технологій створення безбар'єрного середовища.

Зокрема, студентами були запропоновані такі вдосконалення приміщень ЗВО: створити таблички з номерами аудиторій та інших приміщень азбукою Брайля, запропонувати викладачам створити аудіозаписи лекцій, на сходах нанести жовту смугу, перебудувати санітарно-гігієнічні приміщення відповідно до норм загальної площі для пересування на візку тощо. Цікавим був проєкт створення медико-соціального реабілітаційного центру на базі ЗВО для осіб із інвалідністю. За проєктом, такий Центр має надавати послуги фізичних процедур, масажу, плавання тощо, а також послуги соціально-педагогічної, психологічної діагностики, організації культурного дозвілля. Саме такі відповіді свідчать, що майбутні соціальні працівники орієнтуються в зазначених технологіях і сформована активна позиція щодо їх реалізації.

Динаміка сформованості готовності майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами ФОЗ в умовах ЗВО за технологічно-процесуальним критерієм в експериментальних та контрольних групах на початку і після формульовального експерименту представлена в табл. 3.

Таблиця 3.

Динаміка змін сформованості готовності майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами ФОЗ в умовах ЗВО за технологічно-процесуальним критерієм в експериментальних і контрольних групах

Рівні	На початку формульовального експерименту				Після формульовального експерименту			
	КГ		ЕГ		КГ		ЕГ	
	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
Системно-творчий (високий)	35	25	34	25	39	28	68	50
Функціонально-виконавчий (середній)	45	32	42	31	49	35	65	48
Інструкційно-репродуктивний (низький)	60	43	60	44	52	37	3	2
Усього	140	100	136	100	140	100	136	100

Отже, виявлена різниця в показниках системно-творчого (високого) рівня в експериментальних групах на початку та після формульовального експерименту становить + 25 %, функціонально-виконавчого (середнього) – + 17 %, а інструкційно-репродуктивного (низького) – – 42 %. Тому стверджуємо, що динаміка формування знань, умінь і навичок студентів на операційно-технологічному етапі підготовки майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами ФОЗ в умовах ЗВО за експериментальною моделлю є позитивною, що підтверджує її доцільність і ефективність.

Результати формульовального експерименту представлені на гістограмі поділу респондентів за рівнями сформованості технологічно-процесуального критерію.

Для виявлення сформованості соціально-інтегративної готовності майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ установлювали рівень професійної соціальної активності майбутніх соціальних працівників.

Із цією метою проаналізували кількість заходів, у яких брали участь майбутні соціальні працівники на рівні університету, міста, країни, та рівень умовитованості студентів до такої участі (власне бажання чи зовнішні стимули). Більшість студентів спеціальності 231 Соціальна робота ведуть соціально активне професійне життя – спільно з працівниками різних організацій, що реалізують завдання соціальної, соціально-педагогічної роботи, брали участь в організації та проведенні спортивних змагань для осіб із ФОЗ, святкування Нового року в реабілітаційному центрі для осіб із інвалідністю та в дитячому онкологічному диспансері, воркшопах, акціях, участь у волонтерському русі, в роботі Наукового гуртка «Соціальна робота зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я».

Виявлена динаміка сформованості готовності майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами ФОЗ в умовах ЗВО за організаційно-інтегративним критерієм в експериментальних та контрольних групах на початку і після формульовального експерименту наведена в табл. 4.

Таблиця 4.

Динаміка змін сформованості готовності майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами ФОЗ в умовах ЗВО за організаційно-інтегративним критерієм в експериментальних і контрольних групах

Рівні	На початку формульовального експерименту				Після формульовального експерименту			
	КГ		ЕГ		КГ		ЕГ	
	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
Системно-творчий (високий)	49	35	42	31	49	35	72	53
Функціонально-виконавчий (середній)	74	53	67	49	77	55	60	44
Інструкційно-репродуктивний (низький)	17	12	12	20	14	10	4	3
Усього	140	100	136	100	140	100	136	100

Отже, виявлено покращення якості готовності студентів на етапі професійного становлення: кількість осіб в експериментальних групах із інструкційно-репродуктивним (низьким) рівнем соціально-інтеграційної готовності майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами ФОЗ в умовах ЗВО зменшилася на 17 %. Водночас, системно-творчий (високий) рівень готовності майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами ФОЗ в умовах ЗВО в експериментальних групах зріс на 22 %. Це свідчить, що студенти більш свідомо почали ставитися до професійного вдосконалення, самостійно виявляти бажання реалізуватися в позааудиторних формах роботи професійного спрямування. Порівнюючи показники функціонально-виконавчого (середнього) рівня в експериментальних групах, відзначимо незначну позитивну динаміку, оскільки після формульовального експерименту відсоток середнього рівня зменшився на 5 %. Однак, беручи до уваги, що низький рівень сформованості соціально-інтегративної готовності зменшився після формульовального експерименту на 17 %, можемо стверджувати, що зменшення відсотка середнього рівня відбулося за рахунок високого.

Результати формульовального експерименту представлені на гістограмі поділу респондентів за рівнями сформованості організаційно-інтегративного критерію.

На етапі активного особистісного формування визначали рівень психологічної готовності за психологічно-особистісним критерієм. Для цього використали низку методик діагностування емоційної стійкості, життєвої спрямованості (песиміст чи оптиміст), сформованості лідерських якостей майбутніх соціальних працівників.

Зокрема, студентам була запропонована методика визначення емоційної стійкості. Її основна мета – визначити ступінь дратівливості, нервозності, запальності та здатності контролювати ці якості. Майбутнім соціальним працівникам ставили питання, на які вони мали дати відповідь «так, безумовно», «так, але не дуже» чи «ні, у жодному разі». Ця методика, на нашу думку, є достатньо обґрунтованою, має високу валідність і надійність, а також відповідає меті дос-

лідження. За результатами опитування більшість (74 %) студентів продемонстрували середній і низький рівень нестабільності, що відповідає високому і середньому рівню стабільності. Це студенти, яких важко вивести з рівноваги, з реальними поглядами на життя.

Для визначення сформованості та суті життєвої позиції майбутніх соціальних працівників провели тестування на основі методики «*Attributional Style Questionnaire*» М. Селігмана, адаптованої Л. Рудіною [12].

Основними параметрами визначення життєвої позиції людини за цією методикою були: *постійність*, *широта* і *персоналізація*.

Постійність передбачає визначення постійної чи тимчасової орієнтації особистості на оптимізм або песимізм.

Широта – це певний стиль пояснення, що позначає характер узагальнення досвіду – приємні чи неприємні події в різних життєвих сферах особистості. Надмірна широта в поясненнях негативних подій, що притаманна песимістам, виявляється в схильності до нераціональних надузагальнень неприємного досвіду, що створюють основу негативного прогнозу. Для оптимістичного стилю пояснення характерна конкретика у визначенні причин негативних подій, що не передбачає узагальнень.

Персоналізація характеризує орієнтацію на зовнішні і внутрішні причини несприятливих і сприятливих подій. Для песимістичного стилю притаманна висока персоналізація негативних подій, що виявляється в приписуванні причин невдач і нещасть самому собі і низька персоналізація позитивних подій, пов'язана з приписуванням причин зовнішнім факторам. Оптимістичному стилю пояснення притаманні протилежні характеристики.

Стиль атрибуції, утворений певним поєднанням цих параметрів, є основою схильності людини до позитивних чи негативних очікувань. Таким чином, позитивне і негативне мислення пояснюється тимчасовою характеристикою або стабільністю причин приємних і неприємних подій (постійністю), масштабом охоплення різноманітних сфер життя тими чи іншими причинами (широтою) та схильністю людини відшукувати причини у внутрішніх чи зовнішніх факторах [13].

Отримані результати тестування свідчать про те, що більшість студентів оптимістично налаштовані (72 %), демонструють стійкість у позитивному налаштуванні в будь-яких життєвих ситуаціях. 26 % студентів притаманна змінювана в залежності від емоційного настрою позиція, для них характерні вагання, невпевненість. Лише 2 % учасників тестування залишаються переконаними песимістами, але їхню поведінку можна назвати демонстративною.

Для діагностики сформованості лідерських якостей застосували тест відповідних здібностей (Є. Жаріков, Е. Крушельницький) [14].

Аналізували відповіді студентів і їхні реакції на запитання, а також відвертість у висловлюваннях. Отримали такі результати: більшість (77 %) студентів мають середній рівень сформованості лідерських якостей; 20 % мають слабо виражені якості лідера і 3 % студентів набрали більше 40 балів, що характеризує їх як лідерів, схильних до диктату.

Динаміка змін у сформованості готовності майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами ФОЗ в умовах ЗВО за психологічно-особистісним критерієм в експериментальних і контрольних групах на початку і після формувального експерименту представлена в табл. 5.

Таблиця 5.

Динаміка сформованості готовності майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами ФОЗ в умовах ЗВО за психологічно-особистісним критерієм в експериментальних і контрольних групах

Рівні	На початку формувального експерименту				Після формувального експерименту			
	КГ		ЕГ		КГ		ЕГ	
	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%	к-ть	%
Системно-творчий (високий)	45	32	43	32	55	39	70	52
Функціонально-виконавчий (середній)	44	31	41	30	46	33	63	46
Інструкційно-репродуктивний (низький)	51	37	52	38	39	28	3	2
Усього	140	100	136	100	140	100	136	100 100

Дані таблиці підтверджують позитивну динаміку формування психологічної готовності. Системно-творчий (високий) рівень в експериментальних групах збільшився на 20 %, а в контрольних групах – лише на 7 %. Результати формувального експерименту представлені гістограмою поділу респондентів за рівнями сформованості психологічного критерію.

На основі узагальнення отриманих даних за кожним критерієм готовності майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами ФОЗ в умовах ЗВО порівняли результати констатувального та формувального експерименту для даних ЕГ і КГ.

У контрольних групах не було зафіксовано значних змін, хоча, навчаючись за традиційною програмою, яка практично не передбачає підготовку майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами ФОЗ в умовах ЗВО, але містить технології соціальної роботи, деякі студенти перейшли на більш високі рівні готовності до досліджуваного виду діяльності (наприклад, у контрольних групах за інформаційно-когнітивним критерієм функціонально-виконавчий (середній) рівень збільшився на 1 %; за технологічно-операційним – системно-творчий (високий) і функціонально-виконавчий (середній) рівень зросли на 3 % кожний; за організаційно-інтегративним відбулося зростання середнього рівня на 2 %; за психологічно-особистісним – високий рівень збільшився на 7 %, а середній – на 4 %). За даними таблиць робимо висновок, що робота з формування визначених показників за різними критеріями в контрольних групах здійснюється побіжно, має нецілеспрямований та неактуалізований характер, і тому спостерігаємо значну розбіжність між результатами контрольних і експериментальних груп.

Для перевірки достовірності отриманих під час формувального експерименту висновків і гіпотези дослідження проведено статистичний аналіз методами вторинної статистичної обробки експериментальних даних для з'ясування суттєвості відмінностей у показниках експериментальних і контрольних груп, тобто визначального впливу впровадження розробленої моделі, а не випадко-

вих чинників. Оскільки експериментальне вимірювання здійснювали за номінальною шкалою, для перевірки нульової гіпотези обрали непараметричний критерій однорідності χ^2 (хі-квадрат) Пірсона [15].

Сформулювали дві робочі гіпотези. *Нульова гіпотеза H_0* – експериментальна та контрольна вибірки сформованості готовності до роботи зі студентами з ФОЗ за досліджуваними рівнями однорідні. *Альтернативна гіпотеза H_1* – експериментальна й контрольна вибірки за досліджуваними рівнями різні.

Обчислення проводили за кожним рівнем готовності майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в ЗВО. Для перевірки нульової гіпотези за допомогою критерію χ^2 розраховували значення T за формулою:

$$T = \frac{1}{n_1 \cdot n_2} \sum_{i=1}^C \frac{(n_{1i}O_{2i} - n_{2i}O_{1i})^2}{O_{1i} + O_{2i}},$$

де n_1 і n_2 – обсяги вибірок, C – кількість категорій, O_{1i} – частоти першої вибірки; O_{2i} – частоти другої вибірки.

Значення T , отримане на основі експериментальних даних, порівнюємо з критичним значенням за таблицею χ^2 зі ступенями свободи $k = C - 1$ й урахуванням значущості $\alpha = 0,01$, яке становить у нашому випадку 11,345.

При виконанні нерівності $T > \chi_1$ відхиляємо нульову й приймаємо альтернативну гіпотезу. Це означає, що розподіл об'єктів на C категорій за станом властивості, яку вивчаємо, різний у двох досліджуваних незалежних вибірках.

У результаті статистичного аналізу було встановлено, що до впровадження експериментальної моделі контрольна й експериментальна вибірки є однорідні за всіма чотирма критеріями (нульову гіпотезу підтверджено з рівнем значущості $\alpha = 0,01$); після проведення формувального експерименту контрольна й експериментальна вибірки різні за рівнем сформованості готовності до соціальної роботи зі студентами ФОЗ в умова ЗВО за всіма чотирма критеріями (нульова гіпотеза відхилена і прийнята альтернативна з рівнем значущості $\alpha = 0,01$).

Розрахункові таблиці експериментальних значень T_e за кожним із чотирьох критеріїв до і після впровадження моделі. Результати перевірки нульової гіпотези наведено в табл. 6.

Для виявлення зв'язків між окремими досліджуваними рівнями готовності майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО використали кореляційний аналіз (побудова кореляційної матриці) за методикою Пірсона.

Це дозволило виявити статистично значущі кореляційні зв'язки за кожним критерієм між усіма трьома рівнями готовності майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО в експериментальній та контрольній групах до та після впровадження експериментальної моделі.

Таблиця 6.

**Результати перевірки нульової гіпотези за критерієм χ^2
з рівнем значущості $\alpha = 0,01$**

Критерій	До експерименту		Після експерименту	
	$T_{сп}$	$T_{кр}$	$T_{сп}$	$T_{кр}$
Інформаційно-когнітивний	0,8346	11,345	33,6636	11,345
Висновок	$T_{сп} < T_{кр}, H_0$ підтверджено		$T_{сп} > T_{кр}, H_0$ відхилено	
Технологічно-процесуальний	0,06	11,345	53,7133	11,345
Висновок	$T_{сп} < T_{кр}, H_0$ підтверджено		$T_{сп} > T_{кр}, H_0$ відхилено	
Організаційно-інтегративний	3,1014	11,345	11,9815	11,345
Висновок	$T_{сп} < T_{кр}, H_0$ підтверджено		$T_{сп} > T_{кр}, H_0$ відхилено	
Психологічно-особистісний	0,1031	11,345	35,258	11,345
Висновок	$T_{сп} < T_{кр}, H_0$ підтверджено		$T_{сп} > T_{кр}, H_0$ відхилено	

Аналіз кореляційних зв'язків провели засобами комп'ютерної обробки в електронній таблиці *Excel* (табл. 7.).

Коефіцієнт кореляції (r) між даними за інформаційним і технологічним критерієм становить 0,9882; між інформаційним та організаційно-інтеграційним критеріями – 0,9996; між інформаційним та психологічним критеріями – 0,9951.

Кореляційні зв'язки виявлені в парах даних за критеріями: технологічний і організаційно-інтеграційний – коефіцієнт кореляції $r = 0,9922$; технологічний і психологічний – коефіцієнт кореляції $r = 0,9985$; організаційно-інтеграційний і психологічний – коефіцієнт кореляції $r = 0,9975$.

Таблиця 7.

Кореляційна матриця критеріїв готовності майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО

	Критерій 1 Інформаційний критерій	Критерій 2 Технологічний критерій	Критерій 3 Організаційно- інтеграційний критерій	Критерій 4 Психологічний критерій
Критерій 1	1	0,9882	0,9996	0,9951
Критерій 2	0,9882	1	0,9922	0,9985
Критерій 3	0,9996	0,9922	1	0,9975
Критерій 4	0,9951	0,9985	0,9975	1

Значення коефіцієнту кореляції лежать у межах між -1 до $+1$, тобто (r) = 0 ± 1 , причому від'ємний коефіцієнт кореляції означає, що збільшення однієї змінної пов'язане зі зменшенням іншої (від'ємна кореляція). Додатна кореляція – кореляція, при якій збільшення однієї змінної пов'язане зі збільшенням іншої, при цьому коефіцієнт кореляції додатний. Це визначає напрям кореляційного зв'язку – прямий або зворотній. Величина числового значення коефіцієнту кореляції визначає силу кореляційного зв'язку – *сильний* – від $\pm 0,7$ до ± 1 , *середній* – від $\pm 0,3$ до $\pm 0,699$ і *слабкий* – від 0 до $\pm 0,299$.

Отже, між рядами даних за цими критеріями існує суттєвий, значущий зв'язок прямого напрямку, оскільки коефіцієнт кореляції близький до одиниці.

Таким чином, вибудовуємо взаємозалежності даних за всіма чотирма критеріями, що мають такий логічний зв'язок у структурі готовності майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами ФОЗ в умовах ЗВО: знання – вміння – соціальна професійна активність – психологічна готовність до роботи зі студентами з ФОЗ. Зростання за попереднім складником викликає аналогічну реакцію підвищення в наступних позиціях заявленої послідовності. Отже, запропонована модель підготовки майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами з ФОЗ у закладі вищої освіти, яка враховує поступовість залучення всіх компонентів підготовки майбутніх соціальних працівників, є ефективною, що підтверджено здійсненою математично-статистичною обробкою експериментальних даних.

Таким чином, представлений якісний і кількісний аналіз отриманих результатів показав позитивну динаміку зміни рівнів готовності студентів до соціальної роботи зі студентами з ФОЗ в умовах ЗВО за визначеними критеріями та їх показниками, яка відбулася під час експериментальної перевірки розробленої моделі. Підтверджено, що модель підготовки майбутніх соціальних працівників до соціальної роботи зі студентами з ФОЗ в умовах ЗВО сприяє підвищенню рівня загальних і спеціальних компетентностей, що впливають на якість організації соціальної роботи зі студентами з ФОЗ у закладах вищої освіти.

Співвідношення результатів констатувального та формувального експериментів свідчить про ефективність запропонованої моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи зі студентами з ФОЗ у ЗВО.

Список використаних джерел:

1. Биковець О. В. Інтеграція технічних засобів реабілітації в інклюзивне освітнє середовище університету як соціально-педагогічна умова підтримки студентів з особливими потребами. *Витоки педагогічної майстерності*. 2025. № 35. С. 5–9. DOI: 10.33989/2075-146X.2025.35.330943.
2. Дуб Н. Є. Особливості підготовки студентів з інвалідністю до професійної діяльності в медичних освітніх закладах. *Нова педагогічна думка*. 2025. № 2 (122). С. 88–92. DOI: 10.37026/2520-6427-2025-122-2-88-92.
3. Дуб Н. Є. Роль академічної мобільності як інструменту інклюзивної освіти студентів з інвалідністю в медичних освітніх закладах. *Проблеми хімії та сталого розвитку*. 2025. № 1. С. 98–103. DOI: 10.32782/pcsd-2025-1-15.
4. Кравченко О. О. Зарубіжний досвід діяльності центрів підтримки студентів. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2024. № 2 (13). С. 118–126. DOI: 10.31499/2618-0715.2(13).2024.316772.
5. Матрос О. В. Правове забезпечення соціальної інтеграції дітей з інвалідністю. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2021. № 1 (6). С. 74–82.
6. Ніколенко Л. В. Організаційно-освітні принципи включення здобувачів в інклюзивний простір закладу вищої освіти. *Inclusion and Diversity*. 2025. № 5. С. 65–72. DOI: 10.32782/inclusion/2025.5.10.
7. Османова А. В., Острянка Т. С. Соціально-психологічна підтримка та реабілітація здобувачів вищої освіти з інвалідністю. *Інклюзія і суспільство*. 2025. № 1. С. 91–98. DOI: 10.32782/2787-5137-2025-1-13.
8. Підвальна Ю. В. Особливості процесу соціальної адаптації молоді з інвалідністю в закладах вищої освіти. *Соціальна робота та психологія: освіта і наука*. 2025. № 1. С. 105–113. DOI: 10.32782/3041-1351/2025-1-12.

9. Потіщук О. І., Руденко Т. М. Інклюзивна освіта як складова соціальної роботи. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2021. № 1 (6). С. 43–51.
10. Ростиславович Демянчук М. М. Бар'єри забезпечення інклюзивної освіти у процесі підготовки майбутніх фахівців сестринської справи. *Health & Education*. 2025. № 4. С. 184–191. DOI: 10.32782/health-2025.4.32.
11. Чупіна К. О. Психолого-педагогічний супровід студентів з особливими освітніми потребами в умовах закладу вищої освіти. *Психологічний журнал*. 2021. Т. 7, № 9. С. 54–63.
12. Грень Л. М., Черкашин А. І., Чеботарьов М. К. Інклюзивне освітнє середовище в закладах вищої освіти: шляхи створення. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2021. № 2. С. 67–76. DOI: 10.20998/2078-7782.2021.2.06.
13. Про вищу освіту : Закон України від 01 лип. 2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 22.06.2026).
14. Про соціальні послуги : Закон України від 17 січ. 2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19> (дата звернення: 22.06.2026).
15. Стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2030 року. Київ: Міністерство освіти і науки України, 2024. 42 с.

References:

1. Bykovets, O. V. (2025). Intehratsiia tekhnichnykh zasobiv reabilitatsii v inkliuzyvne osvitnie seredovyshe universytetu yak sotsialno-pedahohichna umova pidtrymky studentiv z osoblyvymy potrebamy [Integration of rehabilitation technologies into the inclusive educational environment of a university as a socio-pedagogical condition for supporting students with special needs]. *Vytoky pedahohichnoi maisternosti* (Origins of Pedagogical Mastery), 35, 5–9. <https://doi.org/10.33989/2075-146X.2025.35.330943>
2. Dub, N. Ye. (2025). Osoblyvosti pidhotovky studentiv z invalidnistiu do profesiinoi diialnosti v medychnykh osvitnikh zakladakh [Features of training students with disabilities for professional activity in medical educational institutions]. *Nova pedahohichna dumka* (New Pedagogical Thought), 2(122), 88–92. <https://doi.org/10.37026/2520-6427-2025-122-2-88-92>
3. Dub, N. Ye. (2025). Rol akademichnoi mobilnosti yak instrumentu inkliuzyvnoi osvity studentiv z invalidnistiu v medychnykh osvitnikh zakladakh [The role of academic mobility as a tool of inclusive education for students with disabilities in medical educational institutions]. *Problemy khimii ta staloho rozvytku* (Problems of Chemistry and Sustainable Development), 1, 98–103. <https://doi.org/10.32782/pcsd-2025-1-15>
4. Kravchenko, O. O. (2024). Zarubizhnyi dosvid diialnosti tsentriv pidtrymky studentiv [Foreign experience of student support centers]. *Sotsialna robota ta sotsialna osvita* (Social Work and Social Education), 2(13), 118–126. [https://doi.org/10.31499/2618-0715.2\(13\).2024.316772](https://doi.org/10.31499/2618-0715.2(13).2024.316772)
5. Matros, O. V. (2021). Pravove zabezpechennia sotsialnoi intehtatsii ditei z invalidnistiu [Legal support for the social integration of children with disabilities]. *Sotsialna robota ta sotsialna osvita* (Social Work and Social Education), 1(6), 74–82.
6. Nikolenko, L. V. (2025). Orhanizatsiino-osvitni pryntsypy vkluchennia zdobuvachiv v inkliuzyvnyi prostir zakladu vyshchoi osvity [Organizational and educational principles of students' inclusion in the inclusive space of a higher

- education institution]. *Inclusion and Diversity*, 5, 65–72. <https://doi.org/10.32782/inclusion/2025.5.10>
7. Osmanova, A. V., & Ostrianko, T. S. (2025). Sotsialno-psykholohichna pidtrymka ta reabilitatsiia здобувачів вищої освіти з invalidnistiu [Socio-psychological support and rehabilitation of higher education students with disabilities]. *Inkliuziia i suspilstvo* (Inclusion and Society), 1, 91–98. <https://doi.org/10.32782/2787-5137-2025-1-13>
8. Pidvalna, Yu. V. (2025). Osoblyvosti protsesu sotsialnoi adaptatsii molodi z invalidnistiu v zakladakh vyshchoi osvity [Features of the social adaptation process of youth with disabilities in higher education institutions]. *Sotsialna robota ta psykholohiia: osvita i nauka* (Social Work and Psychology: Education and Science), 1, 105–113. <https://doi.org/10.32782/3041-1351/2025-1-12>
9. Potishchuk, O. I., & Rudenko, T. M. (2021). Inkliuzyvna osvita yak skladova sotsialnoi roboty [Inclusive education as a component of social work]. *Sotsialna robota ta sotsialna osvita* (Social Work and Social Education), 1(6), 43–51.
10. Demianchuk, M. M. (2025). Bariery zabezpechennia inkliuzyvnoi osvity u protsesi pidhotovky maibutnikh fakhivtsiv sestrynskoï spravy [Barriers to ensuring inclusive education in the training of future nursing specialists]. *Health & Education*, 4, 184–191. <https://doi.org/10.32782/health-2025.4.32>
11. Chupina, K. O. (2021). Psykholoho-pedahohichniy suprovid studentiv z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v umovakh zakladu vyshchoi osvity [Psychological and pedagogical support of students with special educational needs in higher education institutions]. *Psykhologichnyi zhurnal* (Psychological Journal), 7(9), 54–63.
12. Hren, L. M., Cherkashyn, A. I., & Chebotarov, M. K. (2021). Inkliuzyvne osvitnie seredovyshche v zakladakh vyshchoi osvity: shliakhy stvorennia [Inclusive educational environment in higher education institutions: ways of creation]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymi systemamy* (Theory and Practice of Social Systems Management), 2, 67–76. <https://doi.org/10.20998/2078-7782.2021.2.06>
13. Law of Ukraine On Higher Education No. 1556-VII (2014, July 1). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
14. Law of Ukraine On Social Services No. 2671-VIII (2019, January 17). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>
15. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2024). *Strategy for the Development of Inclusive Education until 2030*. Kyiv, Ukraine.

УДК 37.091.12:001.895"364"

2.3. РОЗВИТОК ІННОВАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПЕДАГОГІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Надія Білик,

*д-р пед. наук, доцент, професор кафедри
педагогічної майстерності та інклюзивної освіти,
Полтавська академія неперервної освіти ім. М. В. Остроградського
bilyk@papo.pl.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2344-5347>*

DEVELOPMENT OF TEACHERS' INNOVATIVE POTENTIAL UNDER MARTIAL LAW

Nadiia Bilyk,

*Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Skills and Inclusive Education,
M. V. Ostrohradskyi Poltava Academy of Continuous Education*

Анотація. Узагальнено інноваційні підходи науковців до визначення наукового змісту ключових термінів статті, як-от: інновація, інноваційний потенціал педагога, з інноваційний потенціал закладу освіти, інноваційна діяльність, інноваційна позиція.

Підкреслено, що чим більше педагогів із високим рівнем інноваційного потенціалу у закладі освіти, тим вищий рівень інноваційного потенціалу цього закладу, тобто це сукупна здатність педагогічного колективу створювати, сприймати, впроваджувати нові ідеї, технології та методики (педагогічні, управлінські, інформаційні) для підвищення якості освіти та конкурентоспроможності.

Розглядається інноваційна діяльність як головний чинник інноваційного розвитку сучасного педагога в умовах воєнного стану в країні. Обґрунтовується потреба в осмисленні інноваційного потенціалу як сутнісного складника інноваційної діяльності, як усвідомленого дієвого інструменту для розуміння реформування традиційної системи закладу освіти в інноваційну.

Отже, інноваційний потенціал включає інтелектуальні ресурси працівників, оновлену матеріально-технічну базу закладу освіти та мотивацію до змін. Для України це означає необхідність системного поєднання освітньої політики з цифровими, культурними і соціальними стратегіями, що створить підґрунтя для стійкого професійного зростання педагогів-новаторів у сучасному суспільстві.

Ключові слова: потенціал, освітні інновації, інноваційний потенціал педагога, інноваційний потенціал закладу освіти, інноваційна діяльність педагога, інноваційна позиція педагога.

Abstract. The article summarizes researchers' innovative approaches to defining the conceptual content of key terms, including innovation, the innovative potential of a teacher, the innovative potential of an educational institution, innovative activity, and an innovative stance.

It is emphasized that a higher proportion of teachers with high innovative potential directly elevates the collective innovative potential of their educational institution. This collective potential represents the capacity of the teaching staff to develop, perceive, and implement new pedagogical, managerial, and informational technologies and methodologies to enhance educational quality and competitiveness.

Innovative activity is considered the primary factor in the innovative development of modern teachers under martial law. The need to conceptualize innovative potential as an essential component of innovative activity, acting as a conscious and effective tool for transforming traditional educational systems into innovative ones, is substantiated.

Thus, innovative potential encompasses the intellectual resources of staff, a modernized material and technical base, and a strong motivation for change. For Ukraine, this implies the need to systematically integrate educational policy with digital, cultural, and social strategies, laying the groundwork for the sustainable professional growth of innovative educators in contemporary society.

Keywords: potential, educational innovation, teachers' innovative potential, educational institutions' innovative potential, teachers' innovative activities, teachers' innovative approach.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Аналіз розвитку інноваційних процесів у системі освіти України свідчить про те, що сучасним педагогам у складних умовах воєнного стану бракує:

- чіткого розуміння стратегічних завдань освітніх інновацій;
- належної технологічної підготовки для їхнього ефективного застосування у професійній діяльності;
- психологічної готовності до сприйняття та упровадження інновацій.

Тому при застосуванні нововведень в освітньому середовищі часто виникають перешкоди, що ускладнюють цей процес. Наразі реалізацію освітніх інновацій гальмують наступні чинники:

- системного рівня, що пов'язані із соціально-політичними та культурними умовами, а також із нестачею необхідних ресурсів, зокрема інноваційних;
- концептуально-методологічні, що виникають унаслідок недостатнього рівня рефлексивного осмислення сучасних суспільних трансформацій;
- соціально-психологічні, що стосуються якості міжособистісної та професійної взаємодії, а також психологічного стану учасників освітнього процесу.

Однак українські вчені Т. Паска, І. Мойсеєнко, І. Шапка підкреслюють, що сучасний розвиток українського суспільства і, зокрема, сфери освіти характеризується унікальними трансформаціями, зумовленими пошуком нових цінностей. Дослідники підкреслюють, що «в умовах війни в Україні та пандемії у світі важливо зосередитися на співіснуванні поколінь – максимальному взаєморозумінні, співпраці та комунікації педагога і здобувача в освітній діяльності. Інноваційні інструменти в освіті допомагають своєчасно виокремити творчі та інші здібності школярів, спонукати їх до навчання впродовж життя, реалізовувати здатність стати патріотами своєї країни з позитивним ставленням до життя та брати на себе відповідальність за свої рішення згідно з морально-етичними принципами» [11, с. 4].

Крім того, потрібно враховувати основні види інновацій у сучасній освіті:

- інформаційно-комунікаційні технології: використання дистанційного та змішаного навчання, онлайн-платформ;
- особистісно-орієнтовані технології: навчання, що враховує індивідуальні особливості дитини, технології гуманізації;
- активні методи навчання: проєктна діяльність, ігрові технології, технології розвивального навчання тощо.

У цьому напрямі в освітній сфері інновації систематизуються за певними критеріями:

- сферою застосування;
- масштабом змін;
- інноваційним потенціалом;
- зв'язком із попередніми здобутками;
- місцем і часом виникнення;
- рівнем прогнозованості.

Із перелічених критеріїв одним із важливих є інноваційний потенціал, який у Постанові Кабінету Міністрів України від 04.08.2023 року № 816 визначено як сукупність науково-технологічних, фінансово-економічних, виробничих, соціальних і культурно-освітніх можливостей країни (галузі, регіону, підприємства тощо), необхідних для забезпечення інноваційного розвитку економіки [6].

Виходячи із зазначеного вище, розуміємо потенціал як внутрішню структурну здатність природного або штучно створеного людиною об'єкта до системних кількісних чи-то якісних модернізацій за відповідності до новочасних змін у матеріальному просторі [15, с. 555], а інноваційність – як спроможність або здатність об'єкта, конструкта, функціонала до певних змістовно-структурних перетворень, які в той чи інший спосіб мають сприяти якісним змінам в предметному середовищі [14, с. 460].

Теоретичні аспекти інноваційного потенціалу розкрито у працях різних науковців, як-от: І. Вакулова [2], О. Варгата, А. Цимбалюк [3], С. Давимука, О. Паска [5]; інноваційна діяльність педагога та інновації в освіті у роботах Н. Білик, І. Калініченко та ін. [4], Т. Койчева [7]; інноваційні підходи до підготовки педагогів розглядали Т. Паска, І. Мойсеєнко, І. Шапка [11]. Вивченню проблеми впровадження сучасних інноваційних технологій управління приділяють увагу науковці: І. Богданова, Л. Буркова, І. Дичківська, О. Козлова, Л. Машкіна, Л. Момот, В. Паламарчук, І. Підласий, О. Попова.

Зосередимо увагу на тому, що розвиток інноваційного потенціалу педагога і закладу освіти вимагає системного підходу, що включає оновлення педагогічного мислення, активне впровадження новітніх технологій і створення середовища, сприятливого для творчості.

Виокремимо основні вимоги щодо розвитку інноваційного потенціалу:

1. Особистісно-професійний розвиток педагога:

- високий рівень мотивації (внутрішнє бажання вчителя вдосконалювати освітній процес і впроваджувати зміни);
- розвиток рефлексії (здатність педагога до самоаналізу власної діяльності та інноваційної позиції);
- інноваційна компетентність (володіння знаннями та уміннями застосовувати педагогічні інновації (проектна діяльність, інформаційно-комунікаційні технології, особистісно-орієнтовані методи);
- творчий підхід (здатність до пошуку нестандартних рішень і готовність до експериментів).

2. Організаційні зміни в закладі освіти:

- створення інноваційного середовища (формування культури, яка підтримує експериментальну діяльність, вивчення та поширення передового досвіду);
- управління інноваціями (розроблення стратегії, що базується на впровадженні організаційних і змістових нововведень);

- співпраця (розвиток партнерства між учителями, учнями та адміністрацією).
3. Післядипломна та неперервна освіта:
- підвищення кваліфікації (регулярне оновлення знань через курси, тренінги та майстер-класи);
 - підтримка професійного зростання (своєчасна оцінка та розвиток готовності педагогів до інноваційної діяльності).

Виходячи із зазначеного вище, вважаємо, що інноваційний потенціал педагога – це сукупність особистісних якостей, професійних знань і вмінь, що забезпечують здатність до творчого перетворення освітнього процесу, сприйняття та впровадження нових ідей.

Інноваційні зміни в шкільній освіті, як соціальний механізм розвитку, можуть бути успішними при правильному поєднанні шкільної освітньої системи з інноваційною педагогічною діяльністю, яка сприяє розвитку особистості учня через процес виховання та навчання. Тому особливу увагу у Концепції Нової української школи приділяється потребі системної реформи шкільної освіти на основі інноваційного підходу [8].

Отже, інноваційна діяльність педагога спрямована на оновлення системи освіти, зміни у змісті та технологіях навчання, що в результаті підвищує ефективність освітнього процесу.

У цьому напрямі О. Кірдан, В. Романова, С. Прокопов, Н. Білик, І. Цисарук, розкриваючи інноваційні підходи в організації самостійної роботи здобувачів на вищу освіту в умовах освітнього інформаційного середовища, звернули увагу на одну з негативних причин, що впливають на динаміку зростання академічних компетенцій. Ця причина, перш за все, пов'язана з недоліками комп'ютеризації освітнього процесу: відсутністю достатнього методичного забезпечення роботи з комп'ютерними програмами освітнього призначення.

Проведена дослідницька робота дозволила авторам зробити висновки:

- Під час розроблення педагогічного забезпечення освітнього процесу потрібно приділяти увагу не лише вдосконаленню методів навчання, а й методам організації, психолого-педагогічного супроводу самостійної роботи студентів.
- Успіх в організації самостійної роботи як основного засобу формування академічних компетенцій значною мірою залежить від того, якою мірою сам викладач володіє сучасними освітніми технологіями, зокрема у сфері самоосвіти.
- Завдання формування академічних компетенцій не може бути вирішене в рамках однієї дисципліни, зусиллями одного або кількох викладачів: потрібен системний підхід усіх викладачів.
- Найбільші труднощі учні відчують у формуванні мовленнєвих компетенцій, основа яких значною мірою закладається у старшій школі. Для подолання труднощів, розвитку цих компетенцій доцільно активізувати використання діалогічних методів навчання, ширше залучати учнів до опанування одностаттків, до рецензування, залучати учнів до усних презентацій зі звітами, оглядами, рефератами, статтями та іншими формами представлення результатів. А також організації дослідницької роботи (наприклад, участь у телеконференціях, підготовка та презентації комп'ютерних презентацій) [17, с. 487].

Отже, з огляду на сучасні інноваційні тенденції системи освіти в Україні, що відображені у різних концепціях, законах і положеннях, наукових публікаціях, саме розвиток інноваційного потенціалу забезпечує ефективність упровадження інновацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. С. Давимука, О. Паска, засвідчують, що Україна належить до категорії країн, де розвиток інновацій відбувається швидше, ніж її економіка, вона посідає третє місце у світі за співвідношенням кількості викладачів до кількості студентів і має високий вплив талантів на економічний розвиток [5].

Нині питання особливої ролі інноваційного потенціалу економіки та суспільства є не лише актуальними, а й потребують системного переосмислення, що зумовлено стратегічними завданнями вибору ефективних засобів перемоги України у війні проти російського агресора та післявоєнної відбудови країни. В інноваційному розвитку суспільства з точки зору формування, реалізації та відтворення його інноваційного потенціалу все починається з освіти [там само].

Т. Пушкарьова, О. Гриценко у статті «Інноваційна спроможність, інноваційний потенціал та інноваційна варіативність інструментів навчання в умовах реформування освіти» представили семантичний аналіз категоріальних словосполучень «інноваційна спроможність», «інноваційний потенціал» та «інноваційна варіативність» та інструментів навчальної діяльності, як-от: галузевий стандарт, освітня програма та навчальний підручник.

Також авторами означено формат кореляційного зв'язку між лексемами «спроможність», «потенціал» і «варіативність» у контексті реалізації всього інноваційного ресурсу засобів організації, нормування та проведення освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти за умов розбудови Нової української школи [12].

Отже, аналізуючи інструментарій педагогічної діяльності (рівневі стандарти, освітні програми й навчальні підручники) за контекстом їхньої інноваційної спроможності, інноваційного потенціалу та інноваційної варіативності в умовах реформування освіти, автори довели, що цей інструментарій є не лише доречним, а й конче необхідним [там само].

Зазначимо, що інноваційний потенціал закладу освіти – це його здатність генерувати, сприймати та впроваджувати нові ідеї, технології та методи навчання для підвищення якості освіти. Він базується на творчому ресурсі педагогів, сучасному технічному забезпеченні, готовності до змін та ефективному управлінні, забезпечуючи конкурентоспроможність закладу.

Зокрема, науковці виокремлюють різноманітні критерії інноваційного потенціалу педагога, а саме:

- мотиваційно-ціннісний (прагнення до саморозвитку, професійного зростання);
- усвідомлення значущості інновацій (розуміння потреби у змінах для покращення якості освіти на особистісному та професійному рівнях);
- позитивне ставлення до педагогічних інновацій (відкритість до нового);
- когнітивно-інтелектуальний критерій (педагогічна креативність, тобто здатність генерувати оригінальні педагогічні ідеї);
- професійні знання (розуміння сутності інтернет-технологій, мультимедіа);
- аналітичне мислення (вміння прогнозувати результати впровадження інновацій);
- діяльнісно-практичний критерій (апробувати нові педагогічні проєкти);
- адаптивність і гнучкість (здатність швидко пристосовуватися до змін в освітньому середовищі);

- володіння інноваційними методиками (використання сучасних форм, методів та засобів навчання);

- рефлексивно-оцінний критерій (здатність педагога аналізувати власну інноваційну діяльність).

Отже, високий рівень інноваційного потенціалу передбачає гармонійне поєднання перелічених вище критеріїв, що дозволяє педагогу не лише впроваджувати нововведення, а й створювати власні авторські методики.

Незважаючи на значну кількість досліджень сутності поняття інноваційного потенціалу у сферах економіки, психології та педагогіки, вважаємо за доцільне вивчення розвитку інноваційного потенціалу педагогів закладів освіти.

У цьому напрямі О. Варгата, А. Цимбалюк здійснили теоретичний аналіз та емпіричне дослідження інноваційного потенціалу педагогів закладів освіти. Ними уточнено сутність поняття інноваційний потенціал педагога і доведено, що «інноваційний потенціал педагога передбачає наявність необхідних особистісних характеристик, що виявляється у готовності змінювати та вдосконалювати педагогічну діяльність, використовуючи наявні внутрішні можливості. У свою чергу для педагогів із високим рівнем інноваційного потенціалу характерним є: широкий кругозір, готовність до інновацій в освіті, гнучкість, критичність, про активність мислення, творчість і креативність, ініціативність, упевненість, рішучість, самостійність, працездатність, прагнення до розвитку» [3, с. 48].

І. Вакулова відповідно до структурних компонентів інноваційного потенціалу майбутніх учителів іноземних мов розробила діагностичний інструментарій оцінювання рівнів розвитку інноваційного потенціалу майбутніх учителів іноземних мов, виокремила групу критеріїв (спонукальний, гностичний, процесуальний, рефлексивний), показників і рівнів розвитку інноваційного потенціалу майбутніх учителів іноземних мов (репродуктивно-імітаційний, перетворювально-корекційний, продуктивно-інноваційний) із детальним описом та обґрунтуванням кожного з визначених рівнів [2, с. 204].

Підтвердженням сказаного вище може бути збірник науково-методичних праць «Розвиток інноваційного потенціалу педагога в умовах упровадження Нової української школи (з досвіду тренерської роботи з учителями початкових класів)», де розкрито технологію тренінгового навчання та означено можливості розвитку інноваційного потенціалу, професійних компетентностей і педагогічної майстерності педагогічних працівників засобами методичних і навчальних тренінгів в умовах їхнього впровадження [13].

У свою чергу, М. Оліскевич, аналізуючи сучасні напрями дослідження інноваційного потенціалу публічного управління, дає підстави стверджувати, що вітчизняні дослідники вбачають аспекту проблематику розвитку інноваційного потенціалу публічної влади в Україні як актуальну та затребувану [10, с. 195].

Питання дослідження інноваційного потенціалу органів публічної влади в Україні у контексті вітчизняного цивілізаційного вибору – Євроінтеграції – потребує комплексного, обсягового та послідовного відображення у національній науково-теоретичній дослідницькій парадигмі [там само, с. 201].

Т. Койчева у методичних рекомендаціях до практичних занять і виконання самостійної роботи з навчальної дисципліни «Інноваційна діяльність в сучасній освіті» зазначає, що «саме сформованість інноваційної компетентності вможливорює виявлення вчителем самостійності, ініціативності, креативності та

розроблених самостійно інноваційних підходів у професійно-педагогічній діяльності, наполегливості у змодельованих самостійно та реальних педагогічних ситуаціях» [7, с. 15].

У цьому контексті, наприклад, кафедра педагогічної майстерності та інклюзивної освіти Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського акцентує увагу на готовності до інноваційної діяльності, а саме розвитку професійної та інклюзивної компетентностей педагога-майстра [4]. А також викладачами кафедри визначено критерії оцінки роботи вчителя: самооцінка, підвищення кваліфікації, самоосвіта, інноваційна діяльність, сформованість умінь і навичок, рівень навченості.

Результатом VII Всеукраїнського відкритого науково-практичного онлайн-форуму стало видання збірника матеріалів за темою «Інноваційні трансформації в сучасній освіті: виклики, реалії, стратегії», у якому вміщено нашу публікацію «Міжрегіональне управлінське віче в освітньому просторі міських, селищних і сільських громад» [1].

Координатори регіональних шкіл новаторства (РШН) керівних, науково-педагогічних і педагогічних працівників неперервної освіти А. Остапенко, Л. Кірішко, Н. Білик засвідчують, що Міжрегіональне управлінське віче директорів міських, селищних і міських громад Харківщини, Кіровоградщини, Полтавщини повинно стати потужною силою щодо активізації діяльності закладів дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійної (професійно-технічної), післядипломної педагогічної та неперервної освіти. Обмін досвідом роботи, координація діяльності найкращих опорних закладів освіти міських, селищних і сільських громад у межах РШН, презентація директорів-новаторів активізувала мережевий інноваційний міжрегіональний освітній простір шкіл новаторства Харківщини, Полтавщини, Кіровоградщини, змотивувала освітян до продуктивного впровадження інноваційних технологій в освітній процес і зрощення педагогів новаторів [там само, с. 224–225].

Підкреслимо, що чим більше педагогів із високим рівнем інноваційного потенціалу у закладі освіти, тим вищий рівень інноваційного потенціалу закладу освіти. На наш погляд, це сукупна здатність педагогічного колективу створювати, сприймати, впроваджувати нові ідеї, технології та методики (педагогічні, управлінські, інформаційні) для підвищення якості освіти та конкурентоспроможності.

Отже, інноваційний потенціал включає інтелектуальні ресурси працівників, оновлену матеріально-технічну базу закладу освіти та мотивацію до змін.

Які ж повинні бути ключові складники інноваційного потенціалу закладу освіти?

По-перше, це кадровий потенціал: творча активність учителів, їхня готовність до професійного розвитку, підвищення кваліфікації та володіння сучасними інструментами.

По-друге, організаційно-управлінський складник: здатність керівника створювати сприятливий клімат для креативних ідей, інноваційна компетентність адміністрації.

По-третє, ресурсне забезпечення: наявність інформаційно-комунікаційних технологій, сучасного обладнання, доступ до інформаційних ресурсів.

По-четверте, інноваційна культура: відкритість до експериментів, розвиток проєктної діяльності, прагнення до постійного оновлення.

Отже, високий інноваційний потенціал дозволяє закладу освіти перейти від функціонування до розвитку, забезпечуючи результативність освітнього процесу.

О. Лавриненко наголошує, що вибір напрямів інноваційного пошуку, вибудовування інноваційної траєкторії розвитку сучасного освітнього закладу залежить від багатьох чинників, кожен з яких має свою вагу, значущість у конкретному педагогічному колективі.

Проте ключовою позицією в такому визначенні є усвідомлення ціннісно-смыслових орієнтирів, які стають основою (підґрунтям) на шляху від зародження педагогічної ідеї (впровадження нововведення), вибору напрямку інноваційного пошуку, побудови інноваційної траєкторії розвитку в конкретному освітньому закладі до створення моделі інноваційного розвитку закладу освіти в цілому.

Виокремлення та розвиток ціннісно-смыслових орієнтацій педагогів і, насамперед, керівників закладів освіти в контексті інноваційної діяльності є підґрунтям для створення оптимальних умов здійснення дослідно-експериментальної роботи у сучасних закладах освіти [9, с. 78]. Це положення О. Лавриненко розглядає як основний висновок проведеного дослідження.

Викликає інтерес стаття О. Трофименко про активну інноваційну позицію педагога, яке визначається нею як складне особистісно-професійне утворення, що характеризується усвідомленою суб'єктністю, сталістю та ціннісно-мотиваційною спрямованістю у контексті оновлення освітнього процесу.

Авторка підкреслює, що «на теперішній час, коли перед вітчизняною системою освіти постають завдання з модернізації її змісту, розроблення та впровадження нових методів і технологій організації освітнього процесу, виникає запит на педагога з активною інноваційною позицією, здатного до усвідомленого визначення власної ролі в інноваційних процесах в освіті, здатності працювати в інноваційному режимі та при достатньому рівні інноваційної компетентності.

Ураховуючи той факт, що сучасні тенденції в освіті за своєю суттю є інноваційними, виникає необхідність поглибити теоретичні знання та удосконалити методичні розробки з розвитку інноваційної позиції педагога.

Систематизація поглядів до структурних елементів інноваційної позиції дозволяє покращити рівень підготовки педагогів до впровадження інновацій, підвищення їхньої кваліфікації відповідно до вимог часу та здійснити якісний науково-методичний супровід інноваційної діяльності педагогів. Інноваційна позиція, як складне явище, у своєму змісті відображає сукупність інтересів, ціннісних орієнтацій, потреб педагога, які пов'язані з інноваційною діяльністю та є маркером педагога-інноватора, здатного до якісного впровадження нових методів і технологій» [16, с. 154–155].

Отже, цей феномен інноваційної позиції передбачає здатність педагога до якісного впровадження нових методів, що поєднує індивідуальні ціннісні орієнтації з активною роллю в інноваційній діяльності.

Висновки. Швидкий темп розвитку технологій, поява інноваційних підходів обумовлює необхідність неперервної освіти, яка є важливим чинником розвитку професійної компетентності педагогів.

Нами зосереджено увагу на науковому змісті термінів потенціалу, освітніх інновацій, інноваційного потенціалу педагога, інноваційного потенціалу закладу освіти, інноваційній діяльності педагога, інноваційній позиції педагога.

Не дивлячись на непрості умови, а саме воєнного часу в Україні, підкреслимо, що інноваційний потенціал педагога виступає мотивом розвитку його

особистості, і як наслідок, веде до новаторства й до розвитку інноваційної діяльності у системі неперервної освіти.

Саме цій проблемі через регіональні та районні школи новаторства керівних, науково-педагогічних і педагогічних працівників приділяється особлива увага на кафедрі педагогічної майстерності та інклюзивної освіти Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського, а саме зрощення педагога-новатора – інноваційно спрямованого, компетентнісно озброєного, технологічно грамотного.

Список використаних джерел:

1. Білик Н. І. Міжрегіональне управлінське віче в освітньому просторі міських, селищних і сільських громад. *Інноваційні трансформації в сучасній освіті: виклики, реалії, стратегії* : зб. матеріалів VII Всеукр. відкр. наук.-практ. онлайн-форуму, Київ, 25–28 лист. 2025 / заг. ред.: І. М. Савченко, В. В. Ємець. Київ, 2025. С. 224–226.
2. Вакулова І. В. Розвиток інноваційного потенціалу майбутніх учителів іноземних мов у фаховій підготовці : дис. ... д-ра філософії з педагогіки : 011 / Київ. столичний ун-т імені Бориса Грінченка. Київ, 2024. 277 с.
3. Варгата О., Цимбалюк А. Емпіричне дослідження інноваційного потенціалу педагогів закладів освіти. *Psychology Travelogs*. 2021. № 1. С. 39–50. DOI: <https://doi.org/10.31891/PT-2021-1-4>
4. Готовність до інноваційної діяльності: розвинення професійної та інклюзивної компетентностей педагога-майстра : електрон. навч.-метод. посіб. / [упоряд. : І. О. Калініченко, Н. І. Білик; за наук. ред. Н. І. Білик]. Полтава : ПАНО ім. М. В. Остроградського, 2024. 170 с. URL: <https://pano.pl.ua/wp-content/uploads/2024/03/modul-2024-POSIBNYK.pdf>
5. Давимука С. А., Паска О. В. Тенденції та перспективи розвитку освіти як складової інноваційного потенціалу України. *Регіональна економіка*. 2024. № 114 (4). С. 63–78. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-4-7>
6. Деякі питання розроблення регіональних стратегій розвитку і планів заходів з їх реалізації та проведення моніторингу реалізації зазначених стратегій і планів заходів : постанова Кабінету Міністрів України; Порядок, Форма типового документа, Звіт, Перелік від 04.08.2023 № 816. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/uk-pt/816-2023-%D0%BF/ed20230804#n14>
7. Койчева Т. І. Методичні рекомендації до практичних занять і виконання самостійної роботи з навчальної дисципліни «Інноваційна діяльність в сучасній освіті» для здобувачів вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти зі спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки. Одеса : Університет Ушинського, 2024. 36 с.
8. Концепція Нової української школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna/20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
9. Лавриненко О. Визначення інноваційної траєкторії розвитку сучасного закладу освіти: ціннісно-сміслові орієнтації. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика. Педагогічні науки*. 2022. Вип. 2 (71). С. 73–81.
10. Оліскевич М. Аналіз сучасних напрямів дослідження інноваційного потенціалу публічного управління. *Наукові інновації та передові технології*. 2025. № 3 (43). С. 193–204. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-3\(43\)-193-204](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-3(43)-193-204). URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/21120/21094>.

- 11.Паска Т. В., Мойсеєнко І. М., Шапка І. В. Інноваційні підходи до підготовки педагогів для впровадження сучасних освітніх технологій та стимулювання творчості у здобувачів освіти в Україні. *Академічні візії*. 2024. № 29. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/948>
- 12.Пушкарьова Т. О., Гриценко О. П. Інноваційна спроможність, інноваційний потенціал та інноваційна варіативність інструментів навчання в умовах реформування освіти. *Академічні візії*. 2025. Вип. 46/202. С. 1–12. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17432161>
- 13.Розвиток інноваційного потенціалу педагога в умовах упровадження Нової української школи (з досвіду тренерської роботи з учителями початкових класів) : зб. наук.-метод. праць. Одеса : КЗВО «ОАНОООР», 2023. 14 с.
- 14.Стрілець С. І. Інновації у вищій педагогічній освіті: теорія і практика : навч. посіб. Чернівці : ФОП Лозовий В.М., 2015. 544 с.
- 15.Сучасний словник іншомовних слів / уклад.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. Київ : Довіра, 2006. 789 с.
- 16.Трофименко О. А. Інноваційна позиція педагога: сутність і характеристики поняття. *Інноваційна педагогіка*. 2023. Вип. 57, т. 2. С. 151–155. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/57.2.30>
- 17.Kirdan O., Romanova V., Prokopov S., Bilyk N., Tsisaruk I. Innovative approaches in the organization of independent work of applicants for higher education in the conditions of information educational environment. *Laplage em Revista (International)*. 2021. Vol. 7, n 3A. P. 480–488. DOI: <https://doi.org/10.24115/S2446-6220202173A1442p.480-488>

References:

1. Bilyk, N. I. (2025). Mizhrehionalne upravlinske viche v osvitnomu prostori miskyykh, selyshchnykh i silskykh hromad [Interregional management meeting in the wider world of towns, villages and rural communities]. In I. M. Savchenko, V. V. Yemets (2025). *Innovatsiini transformatsii v suchasnii osviti: vyklyky, realii, stratehii* [Innovative transformations in current coverage: comments, realities, strategies]: zb. materialiv VII Vseukr. vidkr. nauk.-prakt. onlain-forumu (pp. 224-226). Kyiv [in Ukrainian].
2. Vakulova, I. V. (2024). *Rozvytok innovatsiinoho potentsialu maibutnykh uchyteliv inozemnykh mov u fakhovii pidhotovtsi* [Development of the innovative potential of future teachers of foreign languages in faculty training]. (PhD diss.). Kyiv. stolychnyi un-t imeni Borysa Hrinchenka. Kyiv [in Ukrainian].
3. Varhata, O., & Tsymbaliuk, A. (2021). Empirychne doslidzhennia innovatsiinoho potentsialu pedahohiv zakladiv osvity [Empirical investigation of the innovative potential of educational teachers]. *Psychology Travelogs*, 1, 39-50. DOI: <https://doi.org/10.31891/PT-2021-1-4> [in Ukrainian].
4. Bilyk, N. I. (Ed.). (2024). *Hotovnist do innovatsiinoi diialnosti: rozvynennia profesiinoi ta inkluzyvnoi kompetentnostei pedahoha-maistra* [Readiness for innovative activity: development of professional and inclusive competencies of a teacher-master]: elektron. navch.-metod. posib. Poltava: PANO im. M. V. Ostrohradskoho. Retrieved from <https://pano.pl.ua/wp-content/uploads/2024/03/modul-2024-POSIBNYK.pdf> [in Ukrainian].
5. Davymuka, S. A., & Paska, O. V. (2024). Tendentsii ta perspektyvy rozvytku osvity yak skladovoi innovatsiinoho potentsialu Ukrainy [Trends and prospects for development of the warehouse innovative potential of Ukraine]. *Rehionalna*

- ekonomika [Regional economy]*, 114 (4), 63-78. DOI: <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2024-4-7> [in Ukrainian].
6. *Deiaki pytannia rozroblennia rehionalnykh stratehii rozvytku i planiv zakhodiv z yikh realizatsii ta provedennia monitorynhu realizatsii zaznachenykh stratehii i planiv zakhodiv [Activities of subdivision of regional development strategies and plans for their implementation and monitoring of the implementation of strategic strategies and plans for progress]: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy; Poriadok, Forma typovoho dokumenta, Zvit, Perelik vid 04.08.2023 № 816.* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/uk-pt/816-2023-%Do%BF/ed20230804#n14> [in Ukrainian].
 7. Koicheva, T. I. (2024). *Metodychni rekomendatsii do praktychnykh zaniat i vykonannia samostiinoi roboty z navchalnoi dystsypliny «Innovatsiina diialnist v suchasniy osviti» dlia zdobuvachiv vyshchoi osvity tretoho (osvitnonaukovoho) rivnia vyshchoi osvity zi spetsialnosti 011 Osvitni, pedahohichni nauky [Methodical and practical recommendations for engaging in independent work from the primary discipline “Innovative activity in current education” for advanced education students (Education) level of high level of knowledge in specialty 011 Educational, pedagogical sciences]*. Odesa: Universytet Ushynskoho [in Ukrainian].
 8. *Kontseptsiiia Novoi ukrainskoi shkoly [Concept of the New Ukrainian School]*. Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna/20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> [in Ukrainian].
 9. Lavrynenko, O. (2022). *Vyznachennia innovatsiinoi traiektorii rozvytku suchasnoho zakladu osvity: tsinnisno-smyslovi oriiantatsii [Significant innovation trajectory of the development of the daily foundation of illumination: value-meaning orientation]. Neperervna profesiina osvita: teoriia i praktyka. Pedahohichni nauky [Continuous professional education: theory and practice. Pedagogical sciences]*, 2 (71), 73-81 [in Ukrainian].
 10. Oliskevych, M. (2025). *Analiz suchasnykh napriamiv doslidzhennia innovatsiinoho potentsialu publichnoho upravlinnia [Analysis of current directions for researching the innovative potential of public administration]. Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii [Scientific innovations and advanced technologies]*, 3 (43), 193-204. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-3\(43\)-193-204](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-3(43)-193-204). Retrieved from <https://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/21120/21094> [in Ukrainian].
 11. Paska, T. V., Moiseienko, I. M., & Shapka, I. V. (2024). *Innovatsiini pidkhody do pidhotovky pedahohiv dlia vprovadzhennia suchasnykh osvitnikh tekhnolohii ta stymuliuvannia tvorchosti u zdobuvachiv osvity v Ukraini [Innovative approaches to teacher training for the promotion of current lighting technologies and stimulation of creativity among educational teachers in Ukraine]. Akademichni vizii [Academic visas]*, 29. Retrieved from <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/948> [in Ukrainian].
 12. Pushkarova, T. O., & Hrytsenko, O. P. (2025). *Innovatsiina spromozhnist, innovatsiinyi potentsial ta innovatsiina variatyvnist instrumentiv navchannia v umovakh reformuvannia osvity [Innovative capabilities, innovative potential and innovative variability of tools have started to shape the minds of reform education.]. Akademichni vizii [Academic visas]*, 46/202, 1-12. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17432161> [in Ukrainian].

13. *Rozvytok innovatsiinoho potentsialu pedahoha v umovakh uprovdzhennia Novoi ukrainskoi shkoly (z dosvidu trenerskoi roboty z uchyteliamy pochatkovykh klasiv)* [Development of the innovative potential of the teacher in the minds of the development of the New Ukrainian school (with the evidence of coaching work with teachers of primary classes)]: zb. nauk.-metod. prats. (2023). Odesa: KZVO «OANOOOR» [in Ukrainian].
14. Strilets, S. I. (2015). *Innovatsii u vyshchyi pedahohichnii osviti: teoriia i praktyka* [Innovations in advanced pedagogical education: theory and practice]: navch. posib. Chernihiv: FOP Lozovyi V.M. [in Ukrainian].
15. Skopnenkoi, O. I., & Tsymbaliuk, T. V. (Comps.). (2003). *Suchasnyi slovnyk inshomovnykh sliv* [Current dictionary of personal words]. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].
16. Trofymenko, O. A. (2023). Innovatsiina pozytsiia pedahoha: sutnist i kharakterystyky poniattia [The innovative position of the teacher: the essence and characteristics of the concept]. *Innovatsiina pedahohika* [Innovative pedagogy], 57, 2, 151-155. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/57.2.30> [in Ukrainian].
17. Kirdan, O., Romanova, V., Prokopov, S., Bilyk, N., & Tsisaruk, I. (2021). Innovative approaches in the organization of independent work of applicants for higher education in the conditions of information educational environment. *Laplace em Revista (International)*, 7, 3A, 480-488. DOI: <https://doi.org/10.24115/S2446-6220202173A1442p.480-488>

УДК 316.334.56:711.4(477.53)

2.4. МІСЬКЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В УМОВАХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ (НА ПРИКЛАДІ ПОЛТАВИ)

Віталій Заїка,

кандидат психологічних наук, доцент

доцент кафедри соціальної роботи та спеціальної освіти

Полтавський інститут економіки і права

ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

zaika_vitaliy@ukr.net

ORCID: 0000-0001-5710-2997

URBAN ENVIRONMENT AS A FACTOR OF HUMAN POTENTIAL DEVELOPMENT IN THE CONDITIONS OF CIVILIZATIONAL CHALLENGES (USING THE EXAMPLE OF POLTAVA)

Vitalii Zaika,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Social Work and Special Education

Poltava Institute of Economics and Law

of Open International University of Human Development «Ukraine»

Анотація. У роботі проаналізовано уявлення мешканців щодо різних аспектів міського середовища Полтави. Досліджено ставлення респондентів до вибору району проживання, символіки міста, рівня розвитку інфраструктури,

діяльності міських служб, соціальних інституцій та перспектив розвитку міста в коротко- і довгостроковій перспективі. Встановлено, що оцінки міського середовища є переважно неоднорідними: поєднують як позитивні, так і критичні судження. Виявлено запит на покращення інфраструктури, підвищення якості міських послуг, розвиток соціальної сфери та підвищення рівня благоустрою. Особливу увагу приділено уявленням про майбутній розвиток Полтави, які варіюються від реалістичних до футуристичних сценаріїв.

Ключові слова: міське середовище; соціологічне дослідження; якість життя; інфраструктура; громадська думка; соціальні інституції; урбаністика; міська ідентичність; перспективи розвитку міста.

Abstract. The paper analyzes residents' perceptions of various aspects of Poltava's urban environment. The respondents' attitudes towards the choice of residential area, the city's symbolism, the level of infrastructure development, the activities of city services, social institutions, and the prospects for the city's development in the short and long term were investigated. It was found that the assessments of the urban environment are mostly heterogeneous: they combine both positive and critical judgments. A request for improving infrastructure, improving the quality of city services, developing the social sphere, and increasing the level of amenities was identified. Special attention is paid to perceptions of the future development of Poltava, which vary from realistic to futuristic scenarios.

Key words: urban environment; sociological research; quality of life; infrastructure; public opinion; social institutions; urban studies; urban identity; prospects for city development.

Постановка проблеми. У сучасних умовах цивілізаційних викликів, зокрема воєнних, економічних і соціокультурних трансформацій в Україні, особливої актуальності набуває проблема розвитку та збереження людського потенціалу. Важливу роль у цьому процесі відіграє міське середовище як простір повсякденного життя, соціальної взаємодії, освіти, праці та відпочинку.

Стан міської інфраструктури, доступність послуг, якість транспорту, екологічна ситуація, рівень безпеки та соціальної згуртованості безпосередньо впливають на формування життєвих можливостей населення. Водночас у багатьох українських містах спостерігаються проблеми, що обмежують реалізацію людського потенціалу: зношеність інфраструктури, нерівномірність розвитку міських районів, недостатній рівень комфорту та екологічної безпеки.

У цьому контексті дослідження міського середовища як чинника розвитку людського потенціалу є важливим для розуміння механізмів підвищення якості життя населення та формування стратегій відновлення міст України, зокрема на прикладі Полтави.

Аналіз актуальних досліджень. Проблематика розвитку людського потенціалу та впливу міського середовища на якість життя населення розглядається у працях багатьох українських і зарубіжних науковців.

Теоретичні основи концепції людського потенціалу та людського розвитку закладені у працях А. Сена (Amartya Sen), який розглядає розвиток як розширення можливостей людини [11; 12], та М. Ул Хака, який запропонував індекс людського розвитку як інтегральний показник якості життя.

У вітчизняній науковій традиції значний внесок у дослідження людського потенціалу зробили Е. Лібанова, яка аналізує демографічні та соціальні аспекти розвитку населення України, а також проблеми людського розвитку в умовах трансформаційної економіки [4].

Питання людського капіталу та його ролі у розвитку територіальних систем досліджували В. Геєць, О. Грішнова, Л. Семів, які акцентують увагу на взаємозв'язку між якістю людського капіталу, економічним зростанням та соціальною стабільністю [1].

Урбаністичний вимір розвитку міського середовища представлений у працях Д. Харві (David Harvey) [7], який розглядає місто як простір соціальних відносин і нерівностей, та Я. Гейла (Jan Gehl), який обґрунтовує важливість людиноцентричного міського простору для підвищення якості життя [6].

Проблеми сталого міського розвитку та ролі урбаністичного середовища у формуванні соціального капіталу також висвітлюються у працях Е. Остром, яка досліджувала механізми самоорганізації громад, та сучасних урбаністичних дослідженнях, що підкреслюють значення доступності міської інфраструктури, екологічності та соціальної інтеграції [10] та інших вчених [5; 8; 9].

Таким чином, у сучасній науковій літературі сформовано підхід, відповідно до якого міське середовище розглядається як важливий чинник формування людського потенціалу, що поєднує економічні, соціальні та просторові аспекти розвитку суспільства.

Метою статті є дослідження міського середовища як чинника розвитку людського потенціалу в умовах сучасних цивілізаційних викликів (на прикладі міста Полтава).

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, зокрема: аналіз і синтез наукових джерел, узагальнення, порівняльний метод, а також елементи соціологічного аналізу результатів опитування мешканців міста.

Методологічною основою дослідження є міждисциплінарний підхід, що поєднує положення соціології міста, урбаністики, соціальної географії та теорії людського розвитку. Такий підхід дозволяє розглядати міське середовище як інтегральний фактор формування якості життя населення та реалізації людського потенціалу

Виклад основного матеріалу. Міське середовище є складною багаторівневою системою, що включає просторові, соціальні, економічні та культурні компоненти. У контексті дослідження воно розглядається як сукупність умов життєдіяльності населення, які безпосередньо впливають на формування, розвиток та реалізацію людського потенціалу.

Людський потенціал у межах міського простору проявляється через рівень освіти, зайнятості, соціальної активності, культурної участі та загальної якості життя населення. Відповідно, якість міського середовища визначає можливості для самореалізації особистості та соціальної інтеграції.

Динаміка чисельності населення Полтави характеризується тривалими періодами зростання до початку ХХІ століття та подальшим поступовим скороченням (рис. 1, 2). Історично місто демонструвало активний демографічний розвиток, що було пов'язано з промисловим зростанням, розвитком освіти, медицини та розширенням міської інфраструктури. Найвищого значення чисельність населення досягла на початку 2000-х років, після чого почався спад, зумовлений міграційними процесами, зниженням народжуваності та соціально-

економічними трансформаціями.

Сучасна тенденція скорочення населення має безпосередній вплив на міське середовище як чинник розвитку людського потенціалу в умовах цивілізаційних викликів. Зменшення кількості мешканців призводить до змін у структурі ринку праці, навантаженні на соціальну інфраструктуру та системи міського управління. Водночас це створює нові виклики для забезпечення сталого розвитку міста, зокрема необхідність модернізації міського простору, підвищення якості публічних послуг та формування комфортного середовища для життя і самореалізації населення.

Емпіричною основою дослідження стали результати соціологічного опитування мешканців міста Полтави, що дозволило виявити особливості сприйняття міського середовища, його проблемні зони та потенціал розвитку [2; 3]. Ми здійснюємо змістовний аналіз відповідей на питання, що стосувалися суб'єктивних уявлень про місто в свідомості респондентів. Результати наведені у вигляді відсоткових показників. Усі згадані місця та заклади міста, а також їх описи й характеристики, не мають жодного рекламного чи комерційного підтексту – вони відображають виключно репрезентації уявлень учасників дослідження. Представлені дані наведені у відповідному відсотковому розподілі згідно з особистими сприйняттями респондентів, із збереженням найбільш інформативних семантичних значень та словесних описів, наданих самими учасниками.

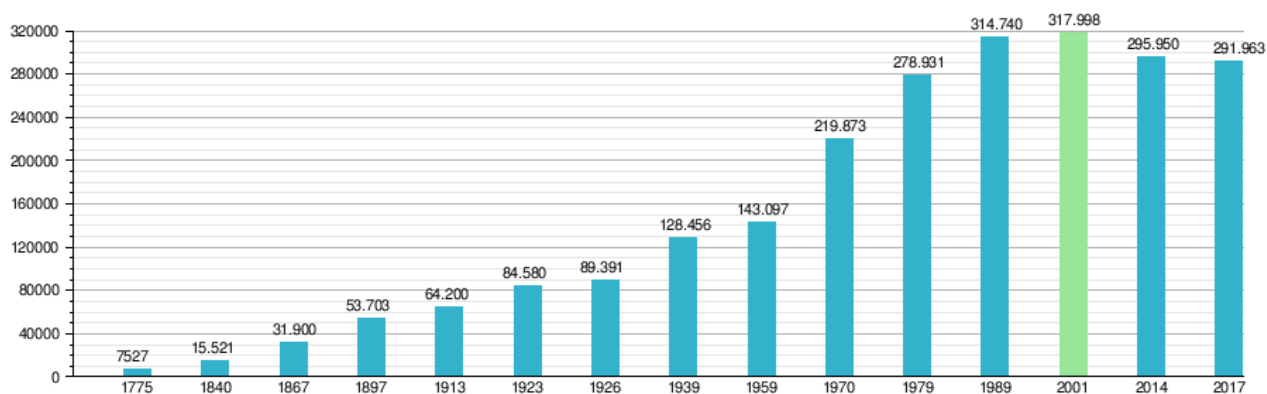

Рис. 1. Історична динаміка чисельності населення Полтави за 1775 – 2017 рр. (за даними Вікіпедії)

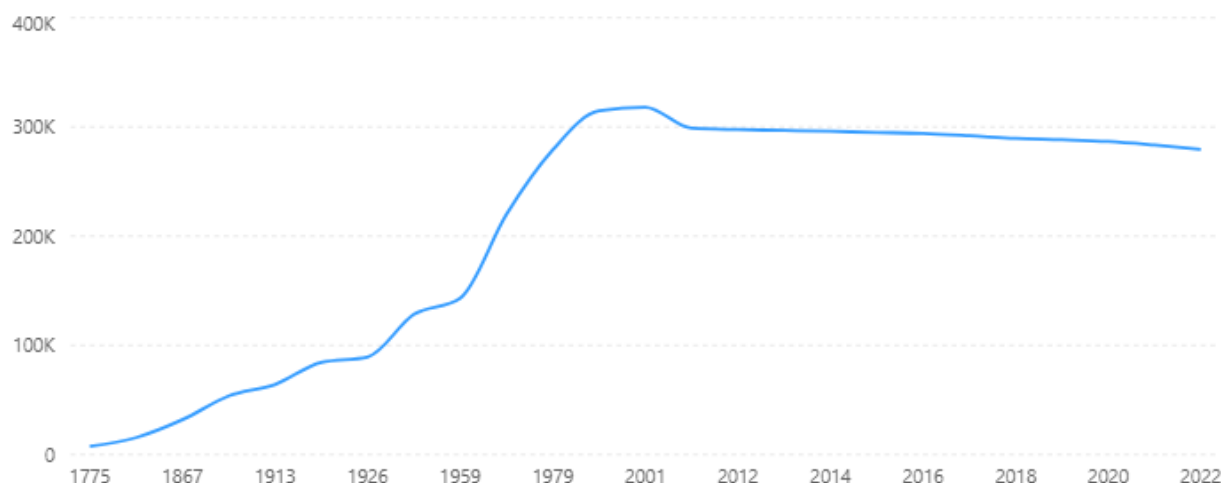

Рис. 2. Крива динаміки чисельності населення з XVIII по XXI ст.

«Що в Полтаві потребує змін на краще?» 39% респондентів вказали на стан доріг. По 11% опитаних назвали такі аспекти: діяльність влади, громадський транспорт, система вивезення сміття, Кадетський корпус, а також відповіді «не знаю», «інший президент», «все ідеально». По 6% респондентів зазначили: рівень життя, околиці міста, необхідність збільшення кількості зелених насаджень, поведінку окремих мешканців.

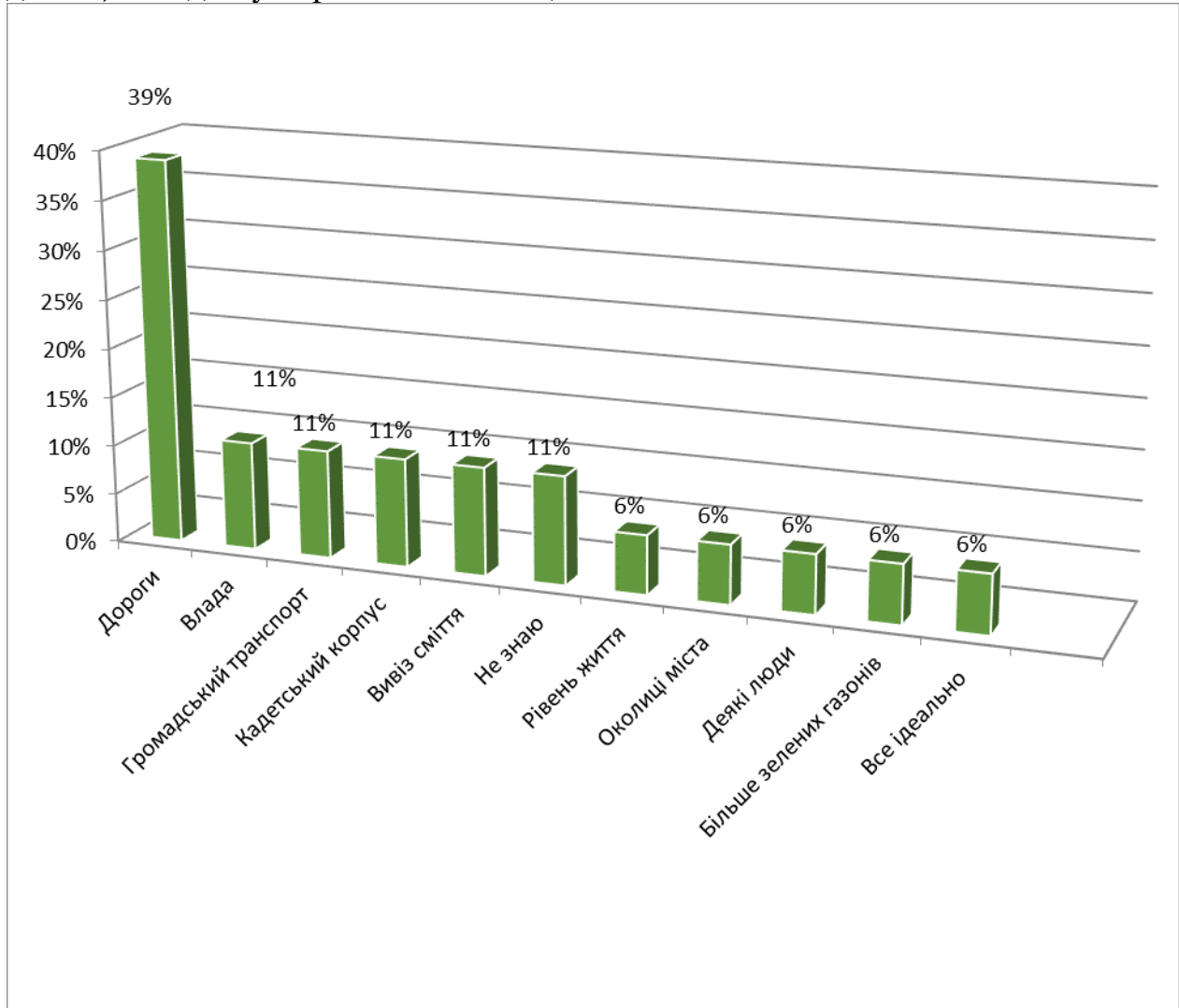

Рис. 3. Показники представлень респондентів на запитання «Що в Полтаві потребує змін на краще?»

«Яка головна проблема міста Полтави і чому?» 33% респондентів вважають головною проблемою громадський транспорт (нестача транспортних засобів, незручне сполучення у вечірній час, зокрема в райони Південного вокзалу та Левади, а також потреба в оновленні та покращенні стану транспорту). По 22% зазначили дороги та відповідь «не знаю». 17% опитаних вказали на проблему засміченості міста. По 11% респондентів назвали владу та відсутність проблем. По 6% опитаних відзначили такі проблеми: занедбаний стан Кадетського корпусу, високі тарифи, неефективність комунальних служб, недостатній рівень чистоти міста, небезпечні явища (падіння бурульок), соціальні проблеми (відсутність єдності, поява людей із залежностями), а також інші поодинокі відповіді.

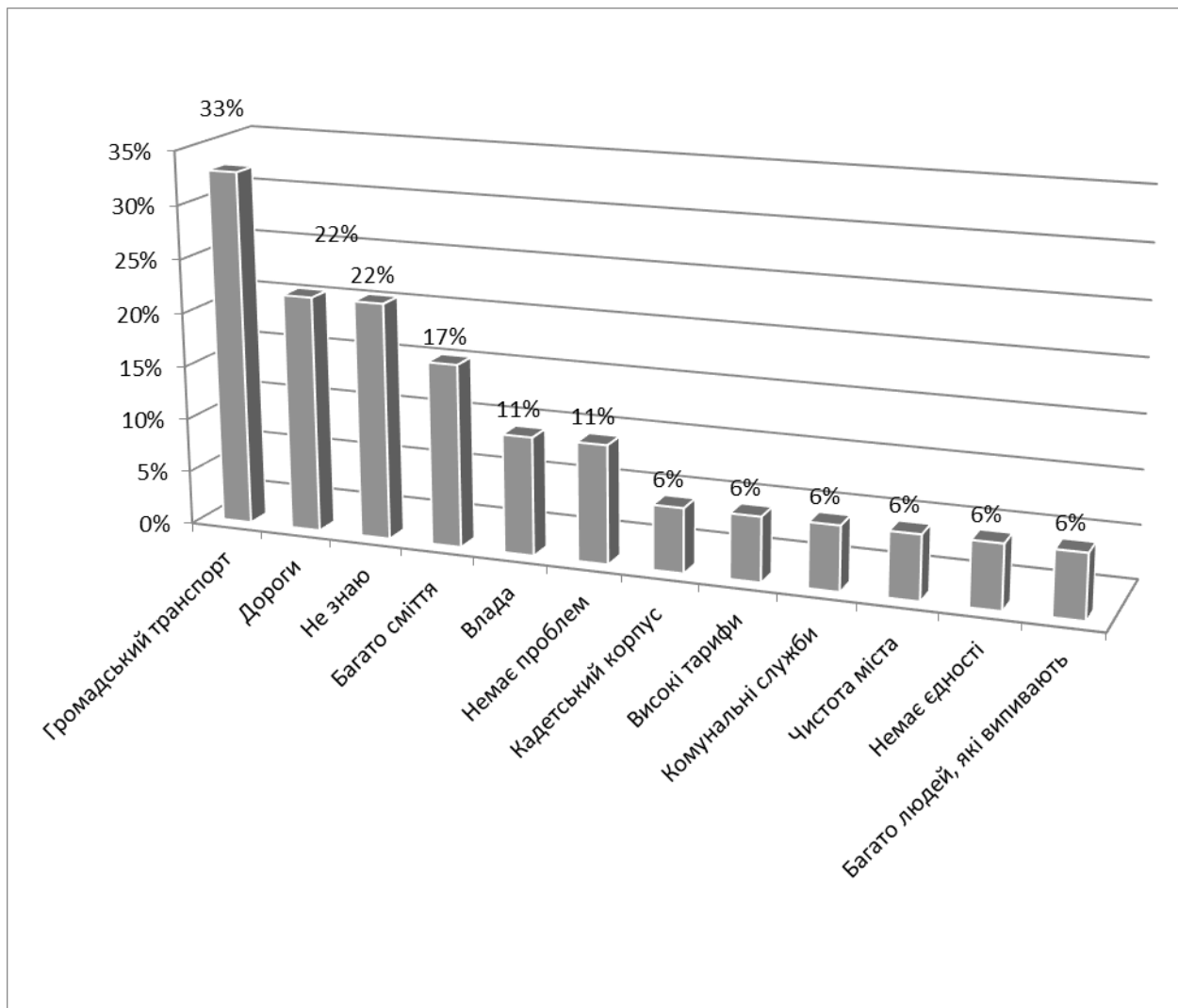

Рис. 4. Показники представлень респондентів на запитання «Яка головна проблема міста Полтави?»

«Які місця Ви відвідуєте в нашому місті найчастіше і чому?» 22% респондентів найчастіше відвідують центр міста через його розвинену інфраструктуру та різноманітність локацій. 17% зазначили Корпусний парк і заклади вищої освіти як місця регулярного перебування (навчання, проходження через парк). 11% опитаних обирають парки для відпочинку з дітьми, а також торгово-розважальні центри, палац дозвілля «Листопад», Білу альтанку та ТРЦ «Екватор». По 6% респондентів назвали такі локації: Каштанова алея, театр імені Миколи Гоголя, ТЦ «Злато місто», ТРЦ «Київ», заклади харчування, житлові райони, вокзал, гуртожиток та інші місця.

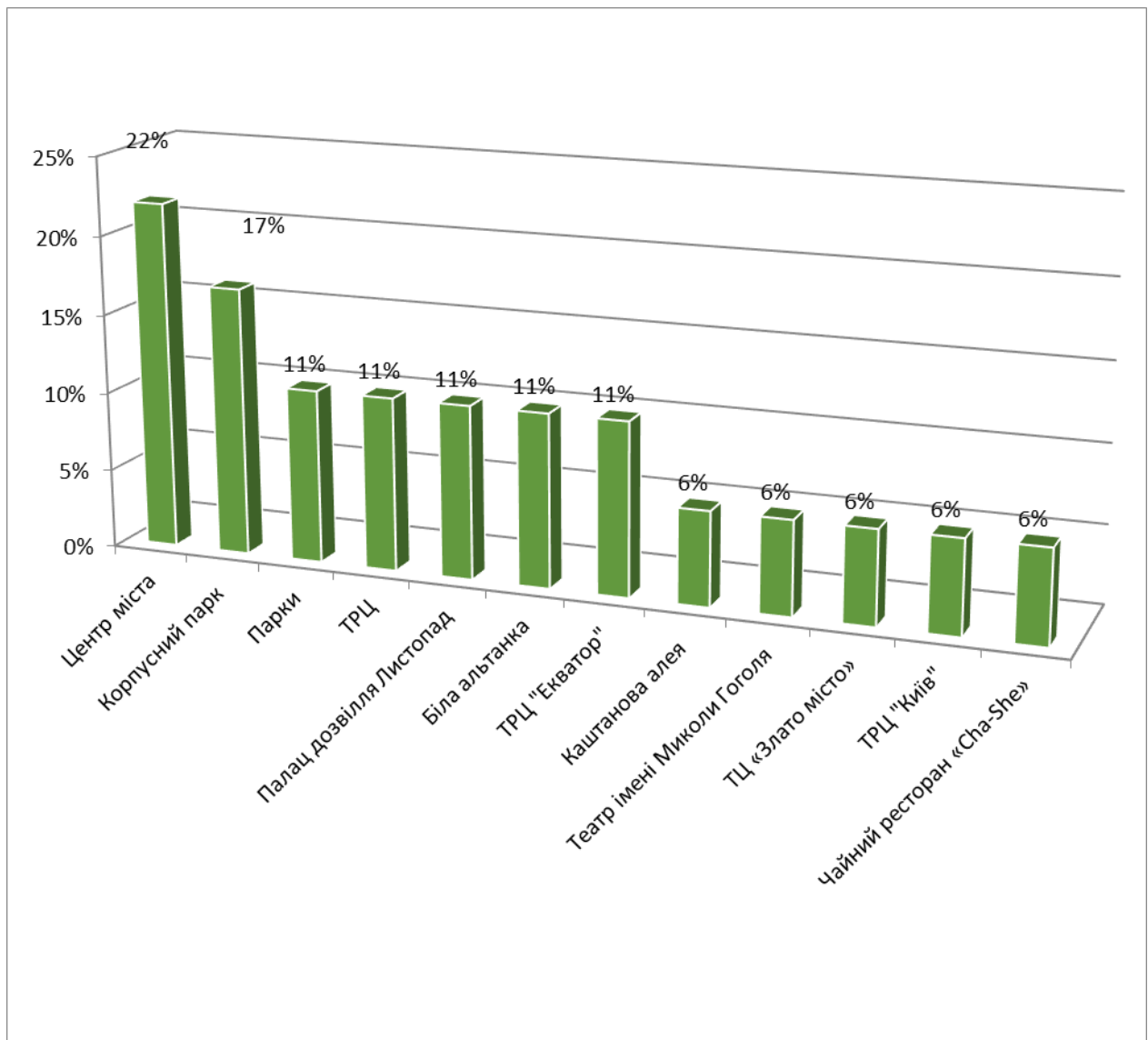

Рис. 5. Показники представлень респондентів на запитання «Які місця Ви відвідуєте в нашому місті найчастіше?»

«В яких місцях Полтави Ви хоті б бувати частіше ніж буваєте зараз і чому?» 17% респондентів назвали кінотеатри через рідкісні відвідування. Частина опитаних відзначила річку Ворсклу як привабливе місце для відпочинку та прогулянок. По 6% респондентів згадали ТРЦ, Білу альтанку, Співоче поле Марусі Чурай, парки, центр міста, Макдональдс, фітнес-центри та інші об'єкти. Окремо зазначено потребу в більшій доступності деяких закладів та браку часу для відвідування культурних місць.

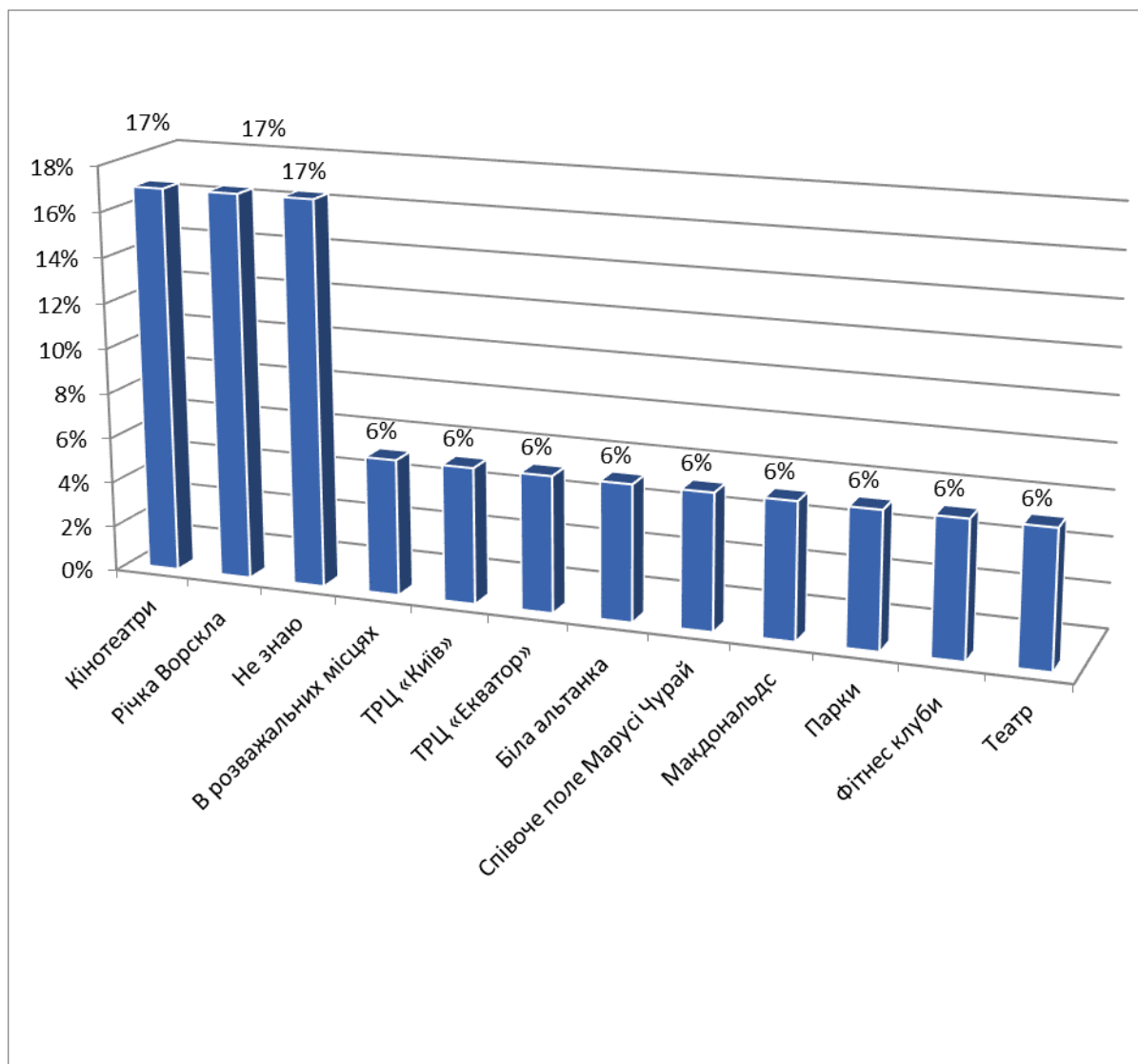

Рис. 6. Показники представлень респондентів на запитання «В яких місцях Полтави Ви хоті б бувати частіше ніж буваєте зараз?»

«Які місця нашого міста найкраще підходять для відпочинку?». Для відпочинку, на думку опитаних, найсприятливішими є річка Ворскла та дендропарк. Другу позицію за популярністю займають міські парки. До менш частотних відповідей належать Корпусний парк, центр міста, торговельно-розважальні центри (зокрема ТРЦ «Київ» і ТРЦ «Екватор»), парк Перемоги, ставки на Садах, заміські зони відпочинку, пляж «Гаваї», інші міські пляжі, домашній відпочинок, заклади громадського харчування, Співоче поле Марусі Чурай тощо.

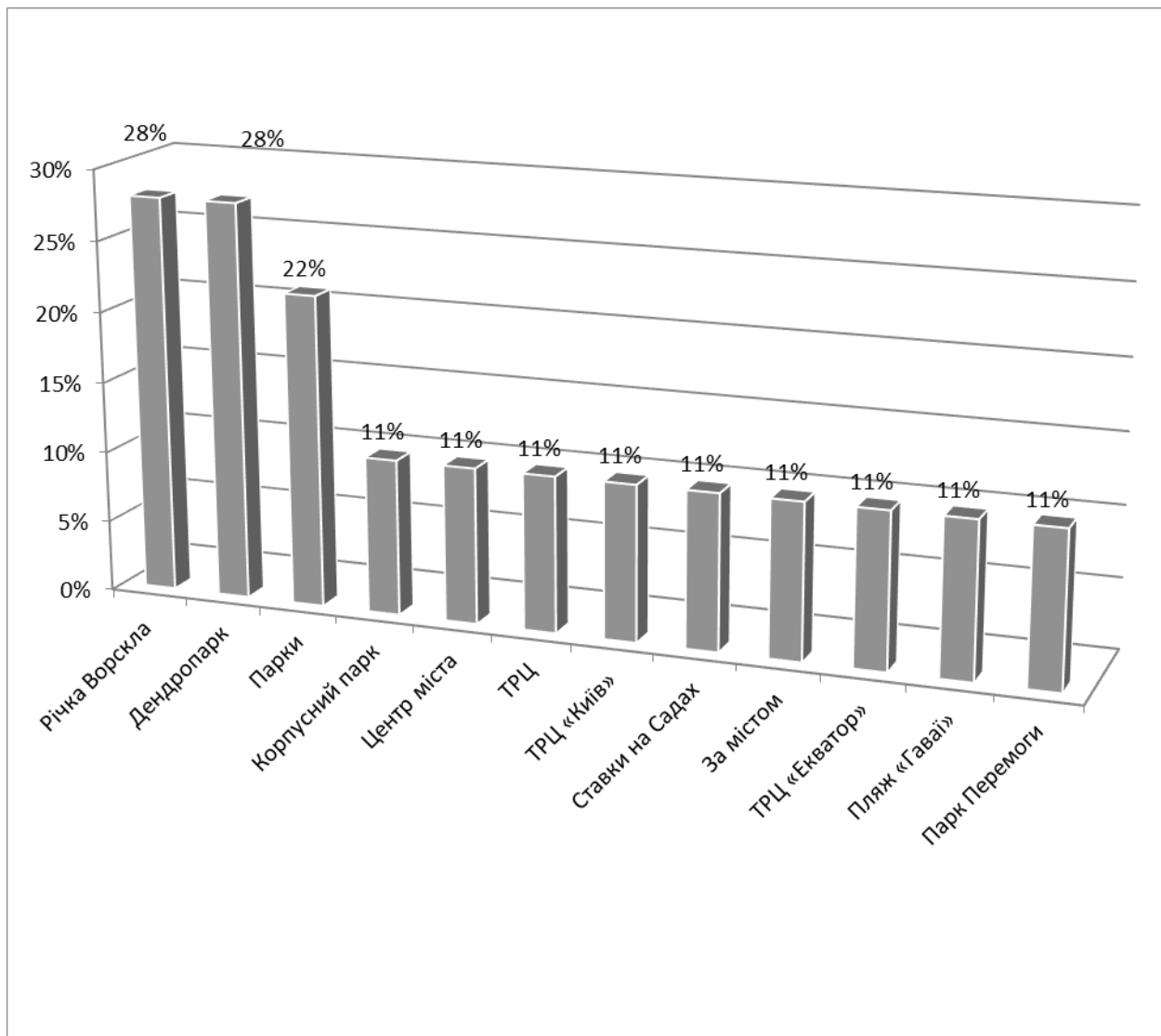

Рис. 7. Показники представлень респондентів на запитання «Які місця нашого міста найкраще підходять для відпочинку?»

«Яке місце в Полтаві Вам подобається найбільше? Чому?» 22% респондентів назвали Білу альтанку через краєвиди та емоційну привабливість. 11% – Корпусний парк. По 6% опитаних відзначили Співоче поле Марусі Чурай, Поділ, музей-садибу І. Котляревського, Поле Полтавської битви, краєзнавчий музей, ТРЦ «Екватор» та інші місця.

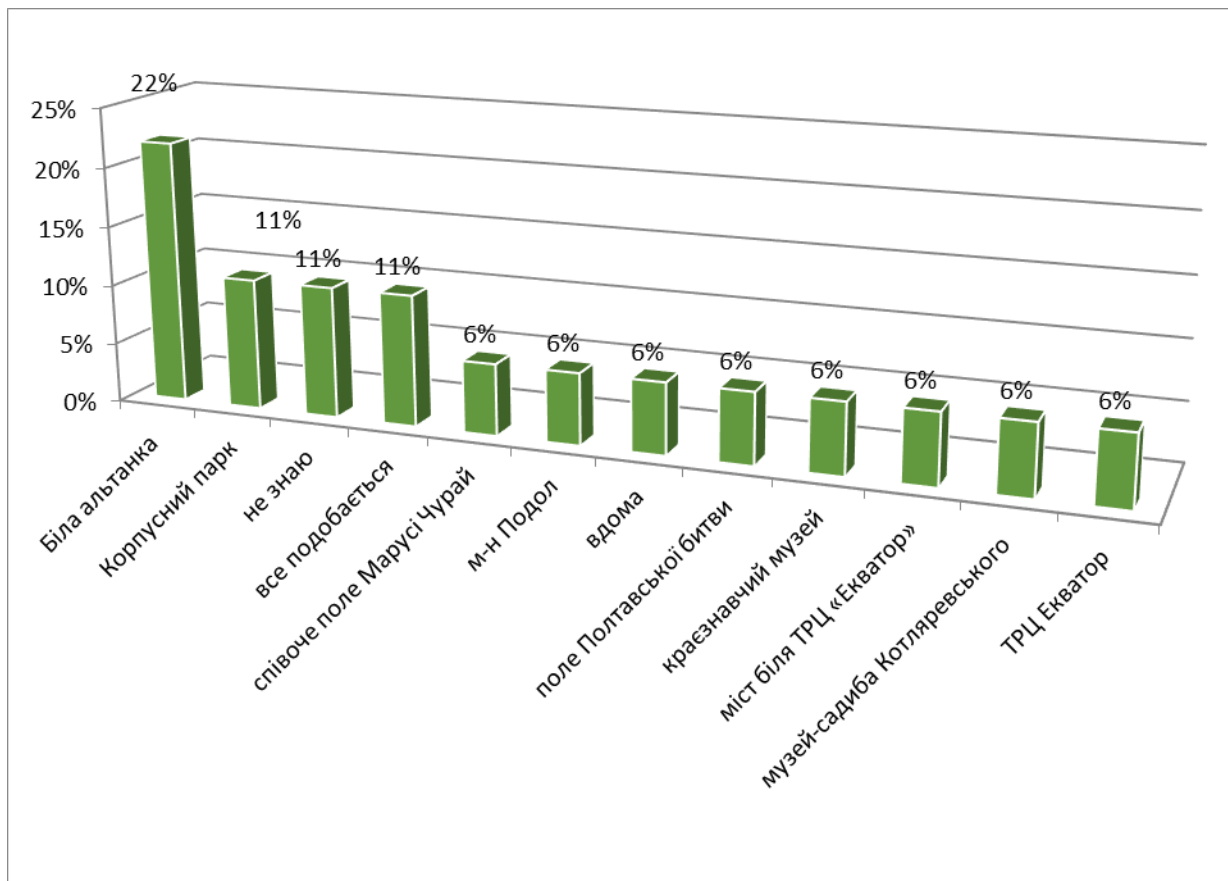

Рис. 8. Показники представлень респондентів на запитання «Яке місце в Полтаві Вам подобається найбільше?»

«Яке місце чи будівля в місті на Вашу думку є зайвими?» 39% респондентів вважають, що зайвих місць у місті немає. 17% зазначили занедбані або аварійні будівлі. По 6% респондентів назвали окремі об'єкти, зокрема старі споруди в різних районах міста, будівлі біля автостанції, на вул. Ю. Матвійчука, зупинці Котляревського, міську раду, центральний ринок та інші.

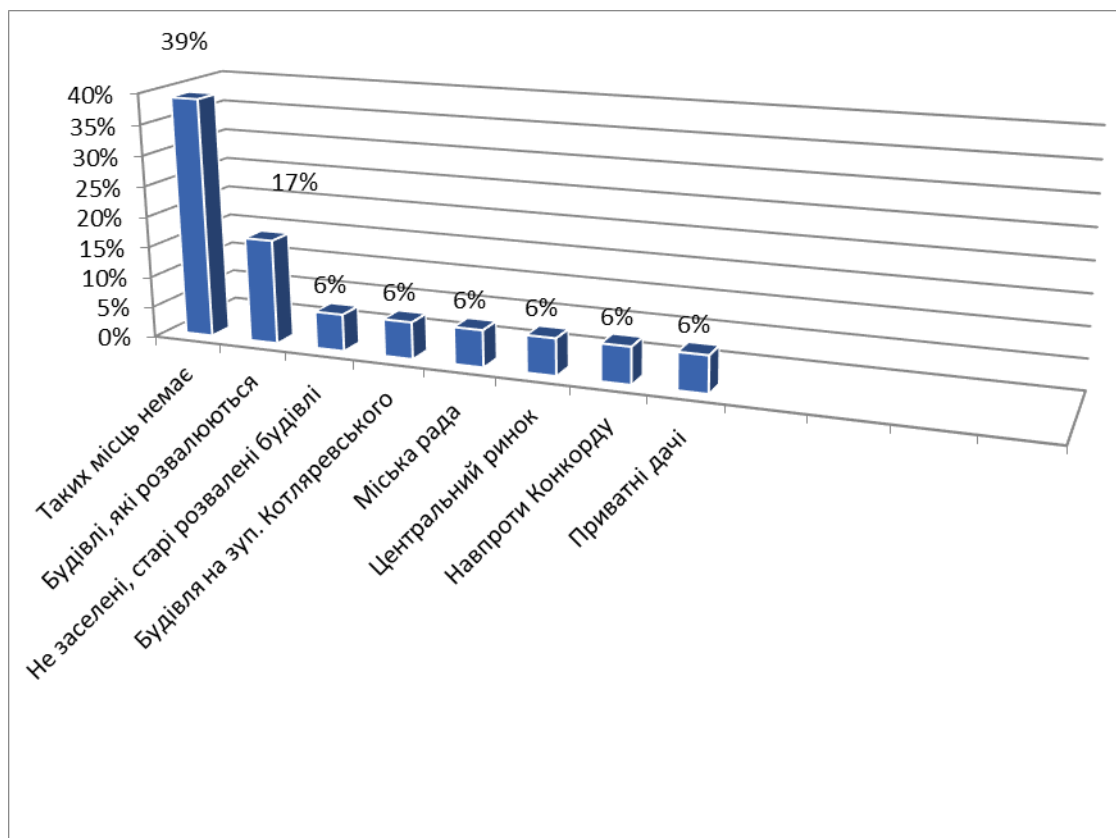

Рис. 9. Показники представлень респондентів на запитання «Яке місце чи будівля в місті на Вашу думку є зайвими?»

«В якому районі міста Ви б хотіли мешкати? Чому?» Переважна частина респондентів (33%) обрала для проживання центральну частину міста, аргументуючи свій вибір зручністю розташування, близькістю до об'єктів «цивілізації», навчальних закладів, закладів обслуговування та загальною розвинутою інфраструктурою. 11% опитаних надали перевагу Київському району, що часто пояснювалося особистим досвідом тривалого проживання в ньому та емоційною прив'язаністю.

Інші відповіді (по 6%) демонструють значну варіативність життєвих пріоритетів: частина респондентів обирає райони Браїлки та Поділ, а також окремі мікрорайони міста або навіть варіанти «де завгодно, аби не в гуртожитку», що свідчить про прагнення до самостійного житла. Серед мотивів також відзначаються близькість до природних об'єктів (річки, зелених зон), спокійне середовище проживання (м-н Алмазний, с. Розсошенці), комфортна житлова забудова (м-н Левада), наявність рекреаційних зон (м-н Огнівка), а також зручність транспортної інфраструктури та доступність супермаркетів. Окремі респонденти висловлювали навіть бажання проживати в інших містах, зокрема в Харкові, мотивуючи це більшою привабливістю середовища.

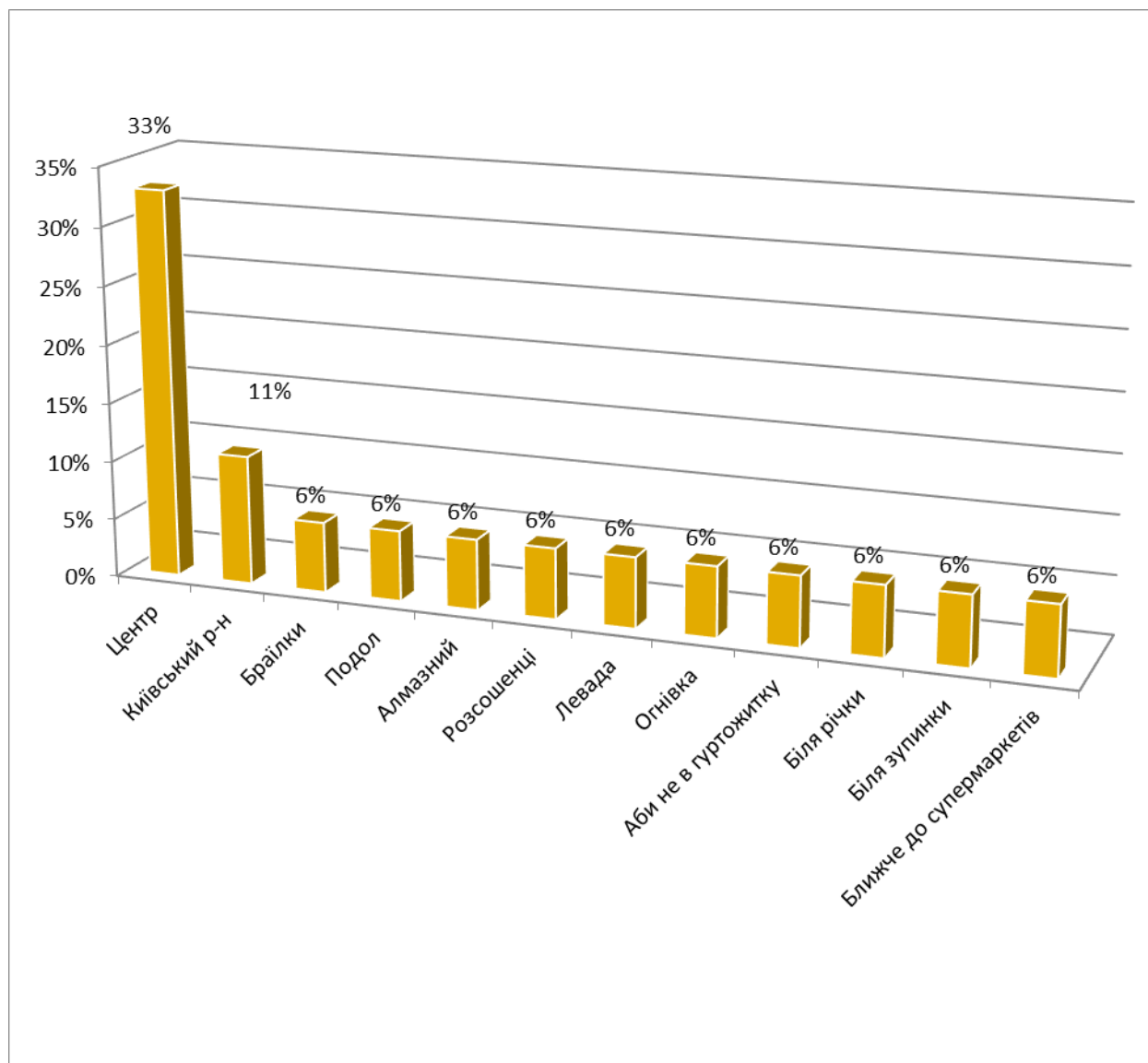

Рис. 10. Показники представлень респондентів на запитання «В якому районі міста Ви б хотіли мешкати?»

Найчастіше небажаними для проживання називалися м-н Алмазний (17%) через соціальні проблеми, зокрема асоціації з асоціальною поведінкою частини мешканців, забрудненням та недостатньою освітленістю вулиць. Також негативні оцінки отримали м-н Браїлки через старий житловий фонд, аварійність будівель і низький рівень благоустрою.

По 11% респондентів не хотіли б проживати в районі Мотель та окремих периферійних територіях через шум, нестабільну соціальну ситуацію або транспортні труднощі. Водночас частина опитаних зазначала небажаність проживання в Леваді та Розсошенцях через віддаленість від міських центрів активності та обмежені транспортні можливості.

Негативні характеристики також отримали м-н Половки, Сади та Сади-2, які асоціюються з недостатнім рівнем благоустрою, а також центр міста – через надмірний шум і щільність забудови. Окремі респонденти уникали б проживання у гуртожитках або на околицях міста через низький рівень комфорту та обмежену інфраструктуру.

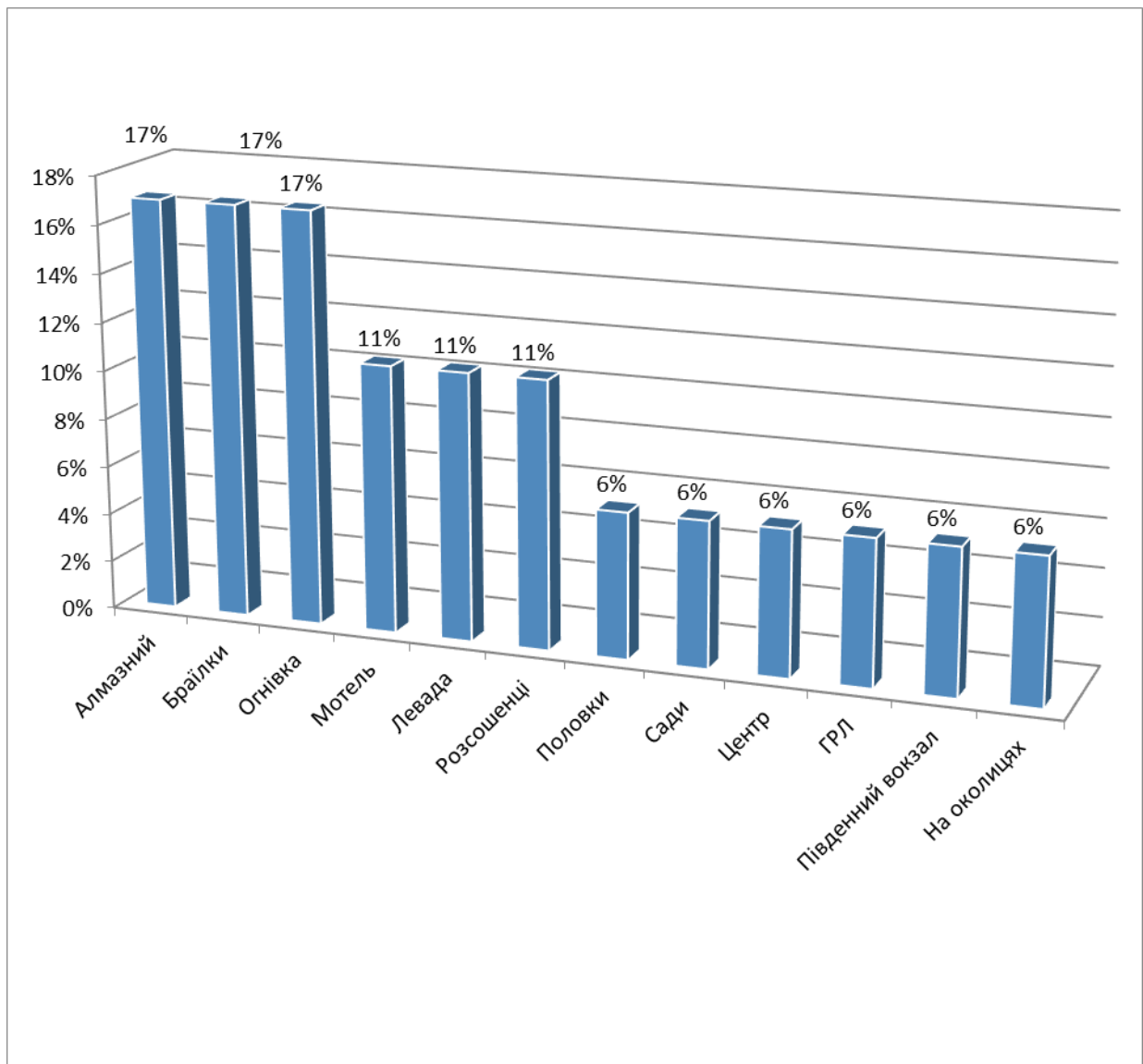

Рис. 11. Показники представлень респондентів на запитання «В якому районі міста Ви б не хотіли мешкати?»

«Що є символом Полтави і чому?» Найбільш впізнаваним символом Полтави, за результатами опитування, є полтавські галушки (39%), які сприймаються як елемент гастрономічної та культурної ідентичності міста. Значна частина респондентів також відзначила Корпусний парк (11%) як символ центральної частини міста та його історичного ядра.

Серед інших символів згадувалися Монумент Слави (орел), герб міста як уособлення його історичного характеру, а також Біла альтанка як унікальна архітектурна пам'ятка. Окремі відповіді включали менш традиційні елементи – суржик, міський гімн, прапор, ресторан «Ворскла» та навіть сам центр міста як символ простору, якого немає в інших містах у такому вигляді.

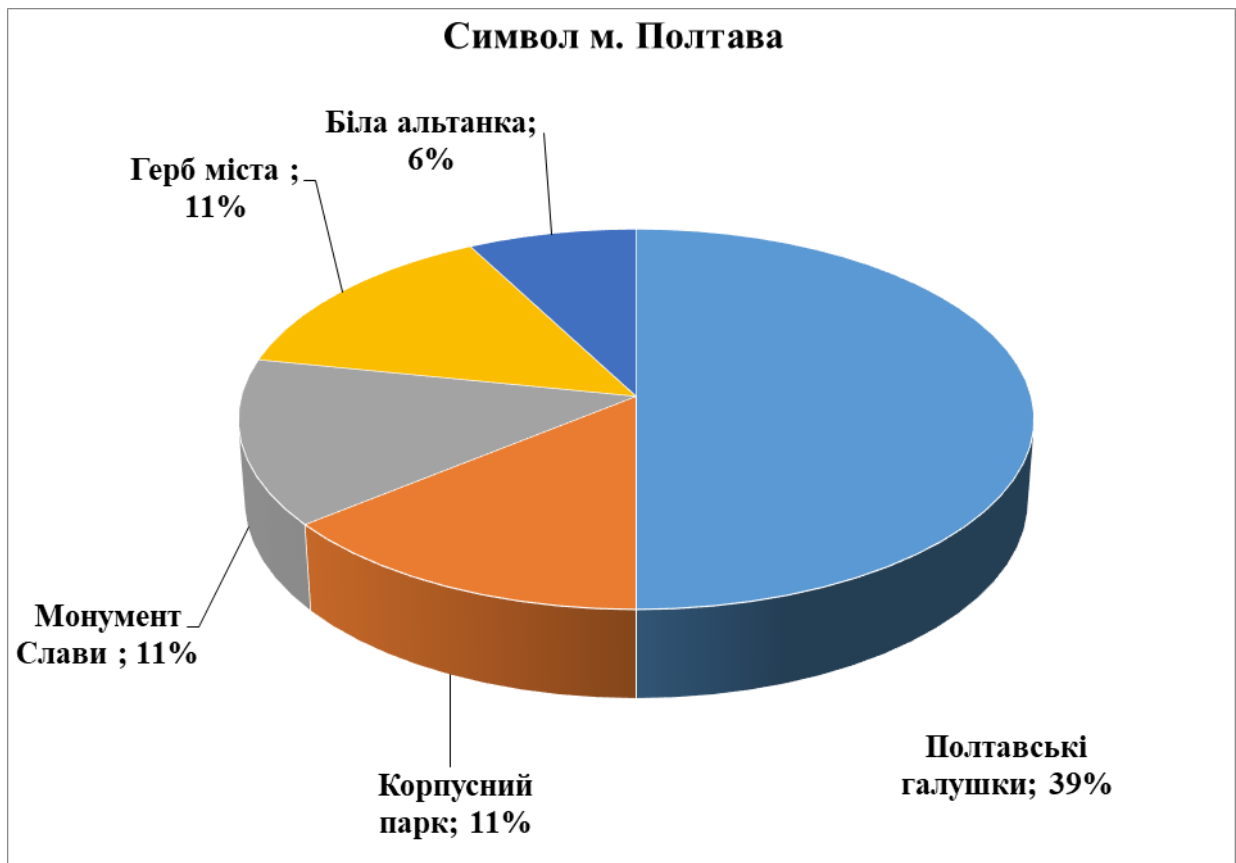

Рис. 12. Показники представлень респондентів на запитання «Що є символом Полтави?»

«Чи можна вважати Полтаву Європейським містом і чому?» Більшість респондентів (67%) не вважають Полтаву європейським містом, аргументуючи це недостатнім рівнем розвитку інфраструктури, проблемами з дорогами, доступністю для людей з інвалідністю, забрудненістю вулиць, наявністю занедбаних територій та низьким рівнем культури частини населення. Також відзначається невідповідність європейським стандартам міського середовища.

Водночас частина опитаних висловила проміжні або позитивні оцінки: 11% не змогли визначитися, а окремі респонденти вказували на наявність потенціалу розвитку, транспортні та культурні проблеми як основні бар'єри. Лише незначна частина респондентів вважає місто умовно європейським або таким, що має перспективи стати ним у майбутньому.

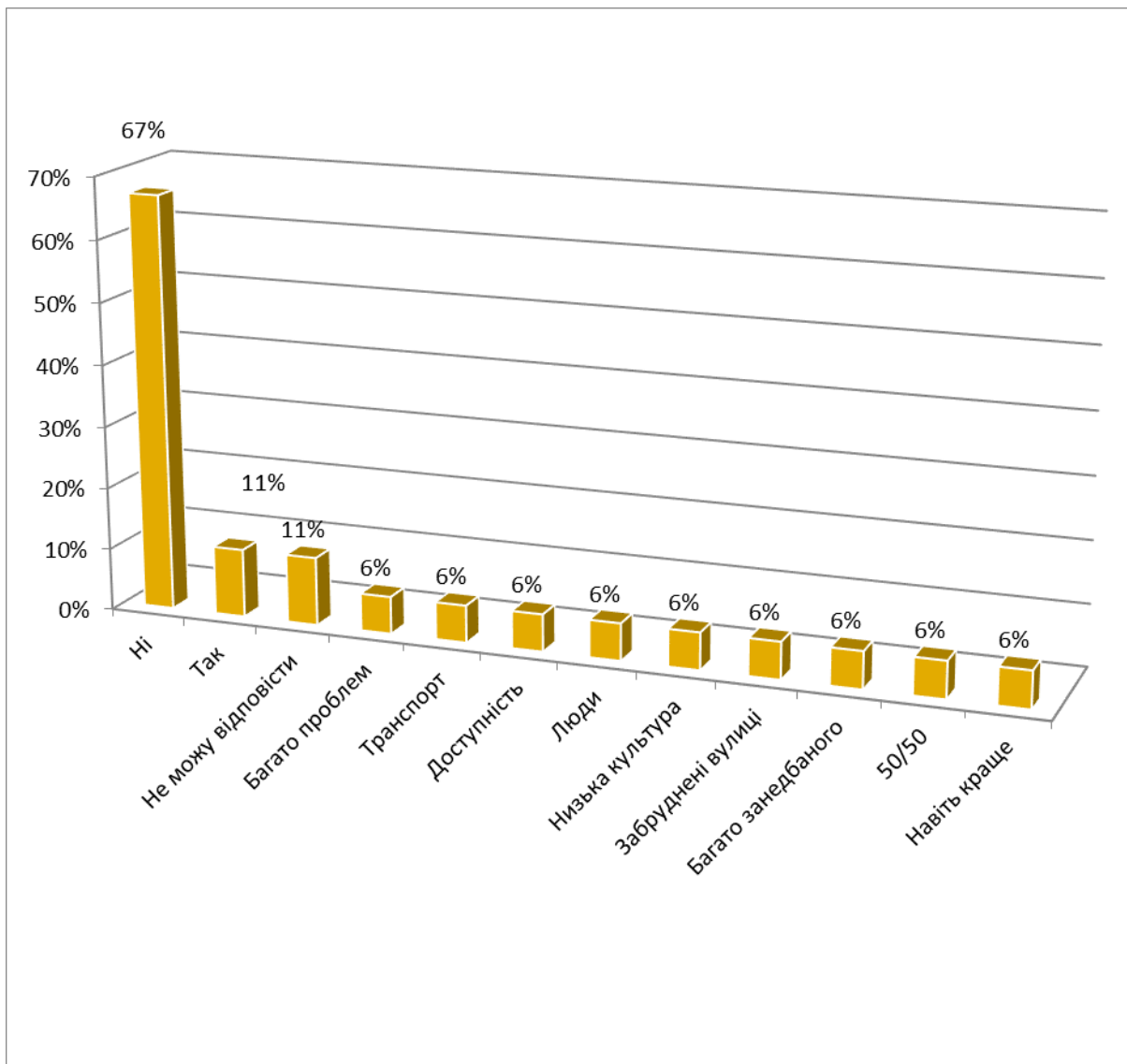

Рис. 13. Показники представлень респондентів на запитання «Чи можна вважати Полтаву Європейським містом?»

«На достатньому рівні розвитку загальна культура мешканців Полтави? Чому?» 39% респондентів вважають, що рівень загальної культури мешканців є недостатнім, пояснюючи це наявністю сміття, недотриманням правил поведінки та низькою соціальною відповідальністю. 33% не змогли дати однозначної відповіді.

Лише 17% оцінюють рівень культури позитивно, зазначаючи, що значна частина мешканців поводить себе ввічливо та коректно. Інші респонденти підкреслюють неоднорідність ситуації, вказуючи, що рівень культури суттєво залежить від району міста та соціального середовища.

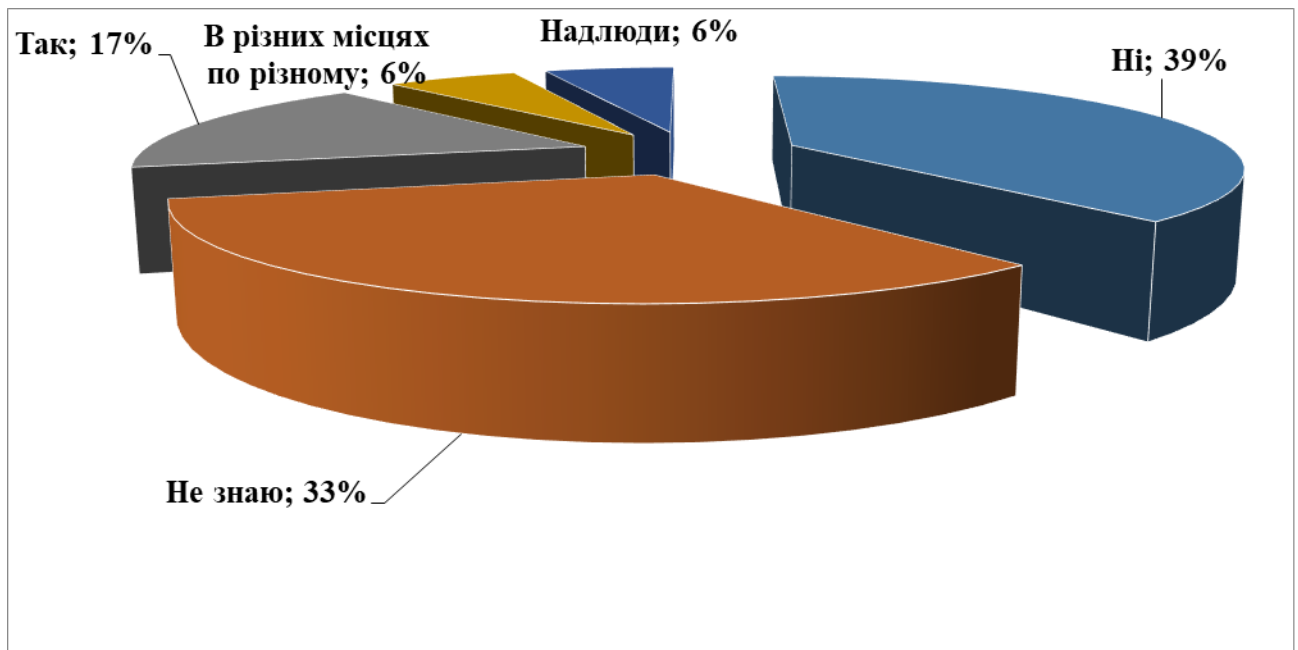

Рис. 14. Показники представлень респондентів на запитання «Чи на достатньому рівні розвитку загальна культура мешканців Полтави?»

Більшість респондентів історичним ядром Полтави вважають Поле Полтавської битви. Менша частина називає музей-садибу Івана Котляревського, Корпусний парк, Гришків ліс та центральну частину міста. Це свідчить про домінування кількох ключових історико-культурних маркерів у колективній пам'яті містян.

Серед місць, пов'язаних з історичними подіями, 56% опитаних також назвали Поле Полтавської битви, тоді як 28% не змогли дати відповідь, що вказує на недостатній рівень знань історії міста серед частини населення.

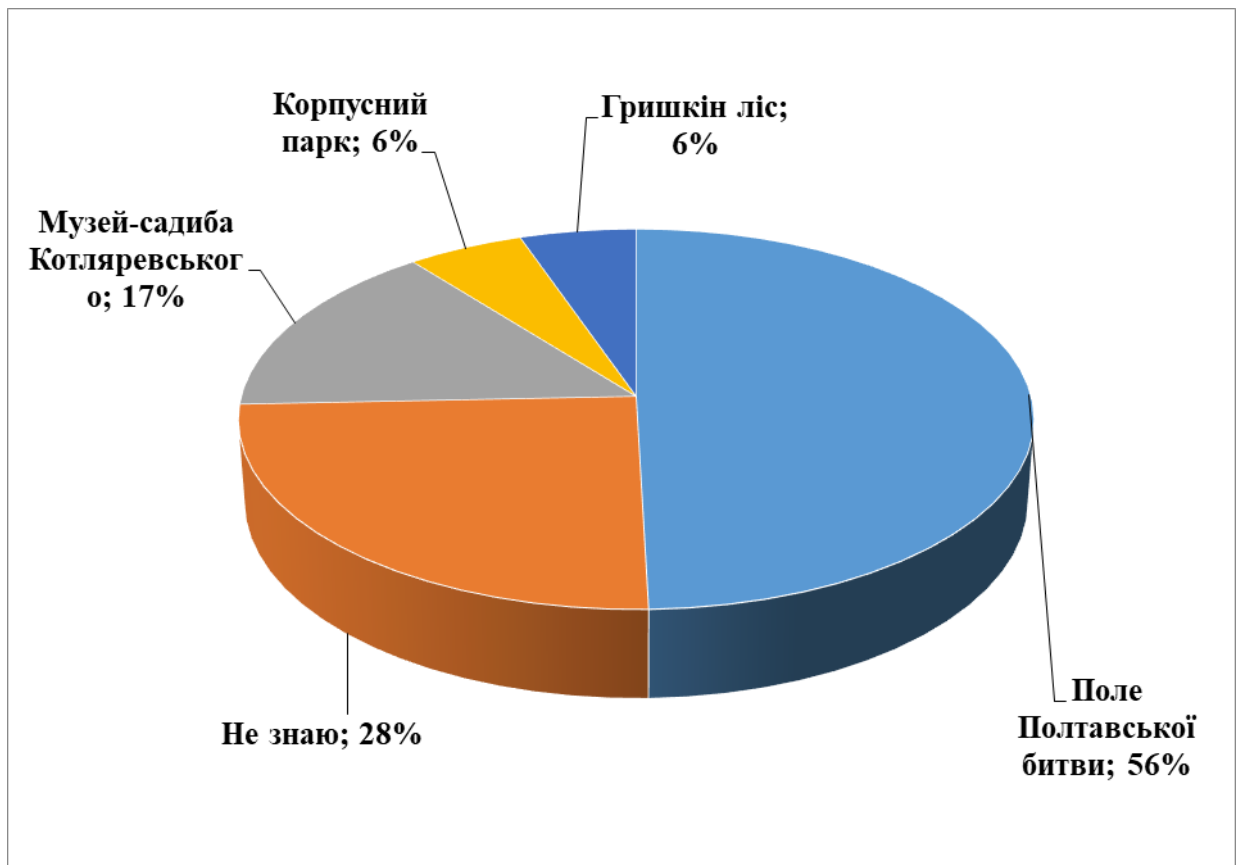

Рис. 15. Показники представлень респондентів на запитання «Які місця Полтави пов'язані з історичними подіями?»

«Кого з відомих діячів, які пов'язані з Полтавою, Ви можете назвати?» Найчастіше респонденти називали Івана Котляревського (67%), що свідчить про його статус головної культурної постаті міста. Далі за частотою згадок йдуть Микола Гоголь (28%) та Симон Петлюра (11%). Також називалися Григорій Сковорода, Раїса Кириченко, Клара Лучко, Анатолій Кукоба, Тарас Шевченко, Маруся Чурай та інші діячі, що підкреслює багатий історико-культурний контекст регіону.

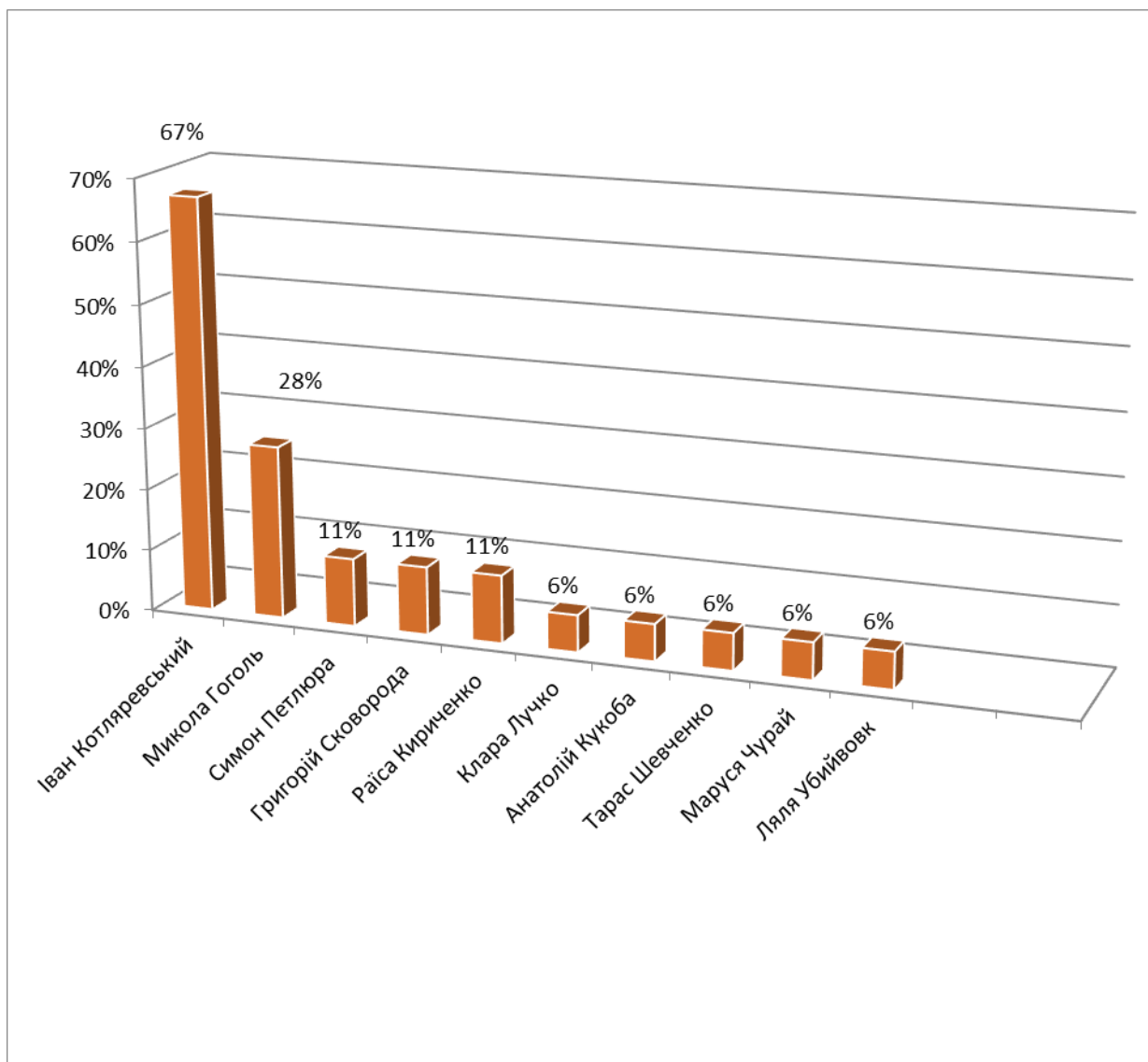

Рис. 16. Показники представлень респондентів на запитання «Кого з відомих діячів, які пов'язані з Полтавою, Ви можете назвати?»

«Яке Ваше ставлення до іноземних мешканців Полтави? Чому?» Половина респондентів (50%) висловлює позитивне ставлення до іноземних мешканців, аргументуючи це відкритістю, міжкультурною комунікацією та позитивним досвідом взаємодії. 22% мають нейтральну позицію, а 11% – негативну. Частина респондентів демонструє толерантний підхід, підкреслюючи глобальну єдність людства.

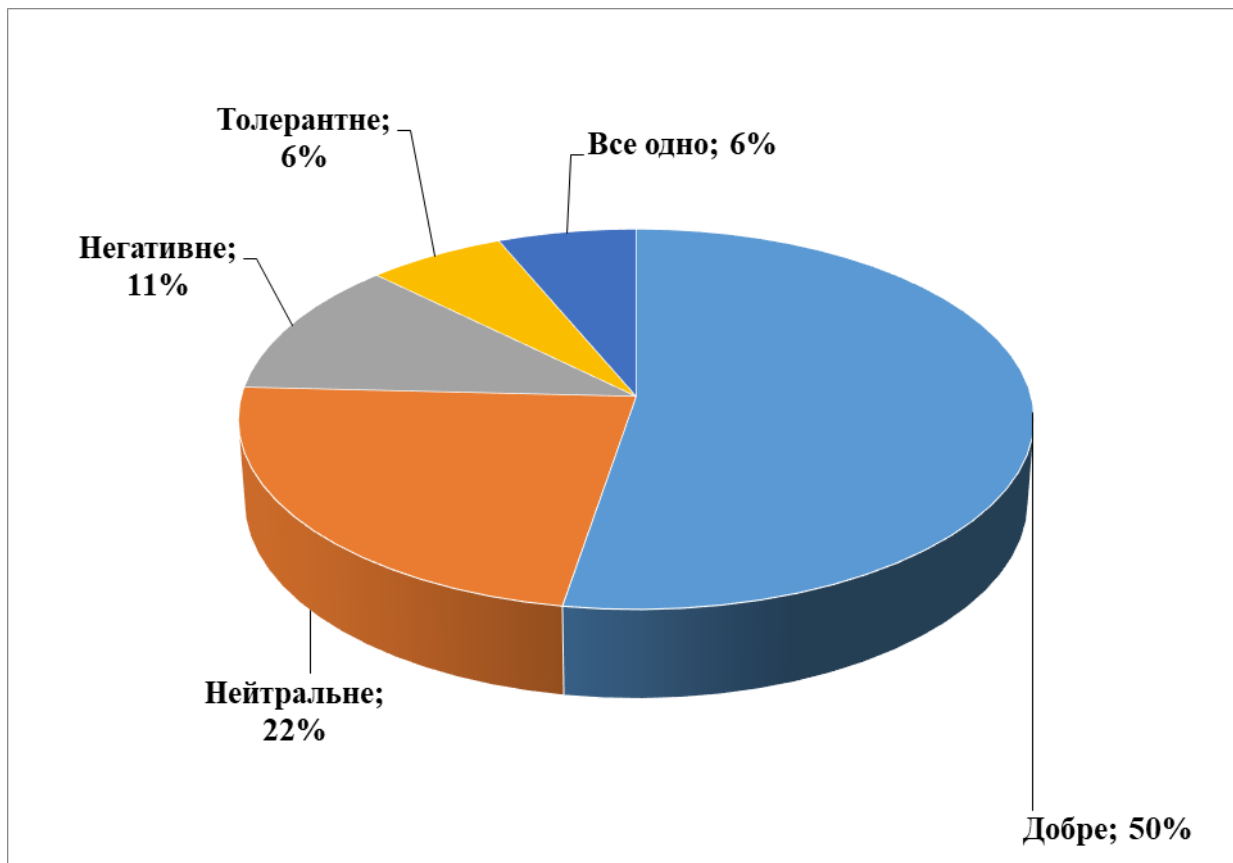

Рис. 17. Показники представлень респондентів на запитання «Яке Ваше ставлення до іноземних мешканців Полтави?»

«Чого в Полтаві занадто багато?» Серед надлишкових явищ найчастіше називаються сміття (17%), занедбані будівлі (11%), а також соціальні проблеми – безпритульні тварини, реклама та інші елементи міського середовища. Водночас респонденти вказують на нестачу культури поведінки, якісної інфраструктури, місць відпочинку, сучасного транспорту, велодоріжок, басейнів, зоопарку, а також загального благоустрою та чистоти міського простору.

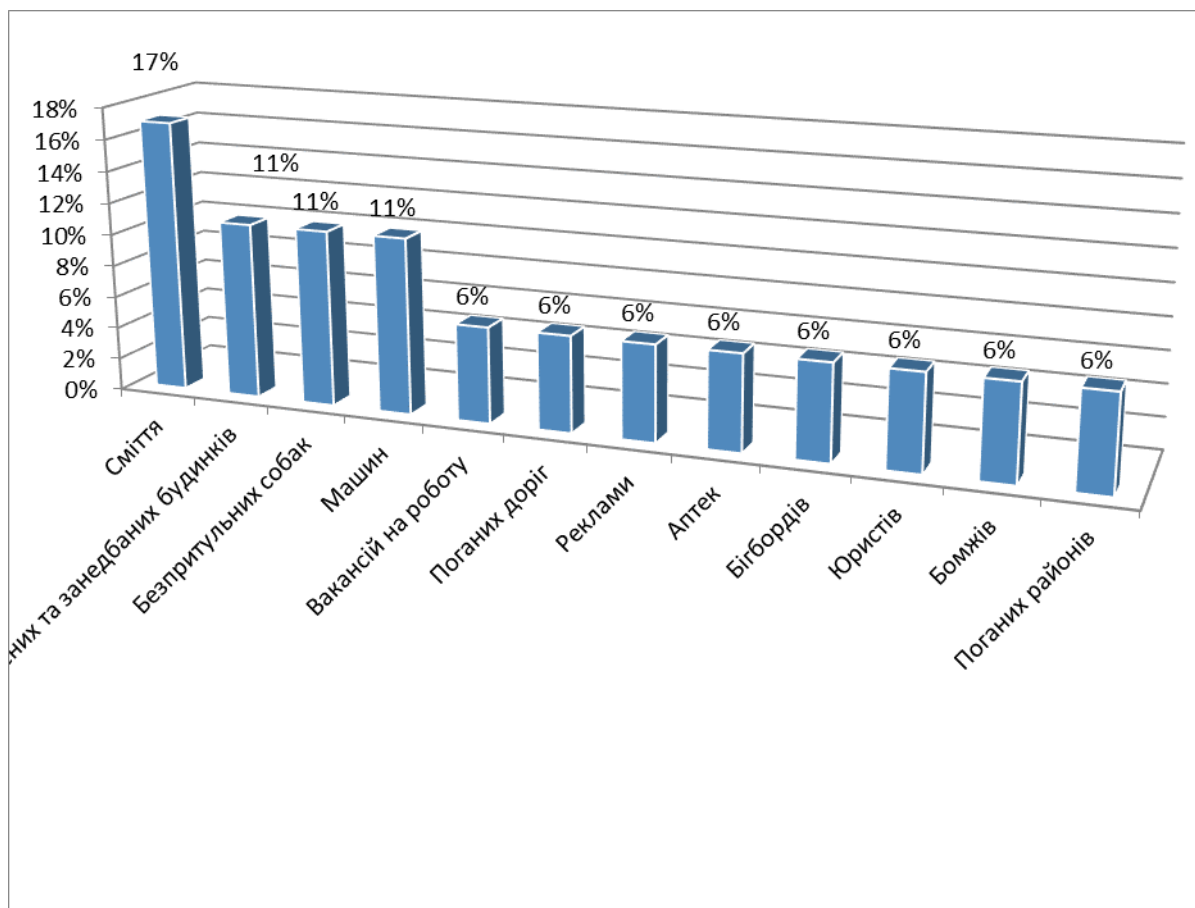

Рис. 18. Показники представлень респондентів на запитання «Чого в Полтаві занадто багато?»

Найбільшою проблемою, на думку респондентів, є недостатній рівень культури мешканців міста (11%), що свідчить про потребу підвищення соціальної відповідальності та дотримання норм громадської поведінки.

Інші відповіді (по 6%) охоплюють широкий спектр потреб міського розвитку. Зокрема, респонденти вказують на нестачу елементів комфортного міського середовища: місць для сидіння, велодоріжок, басейнів, аквапарків, а також облаштованих зон відпочинку. Також відзначається недостатній рівень благоустрою – чистоти вулиць, навігації (вказівників і назв вулиць), якості доріг та громадського транспорту. Частина респондентів наголошує на потребі розвитку соціальної та екологічної інфраструктури, зокрема притулків для тварин, зоопарку та зелених зон. Окремо підкреслюється необхідність покращення медичного забезпечення (сучасне обладнання для лікування, зокрема онкологічних хвороб), а також підвищення ефективності роботи правоохоронних органів і судової системи. Загалом відповіді відображають запит на комплексне покращення міського середовища.

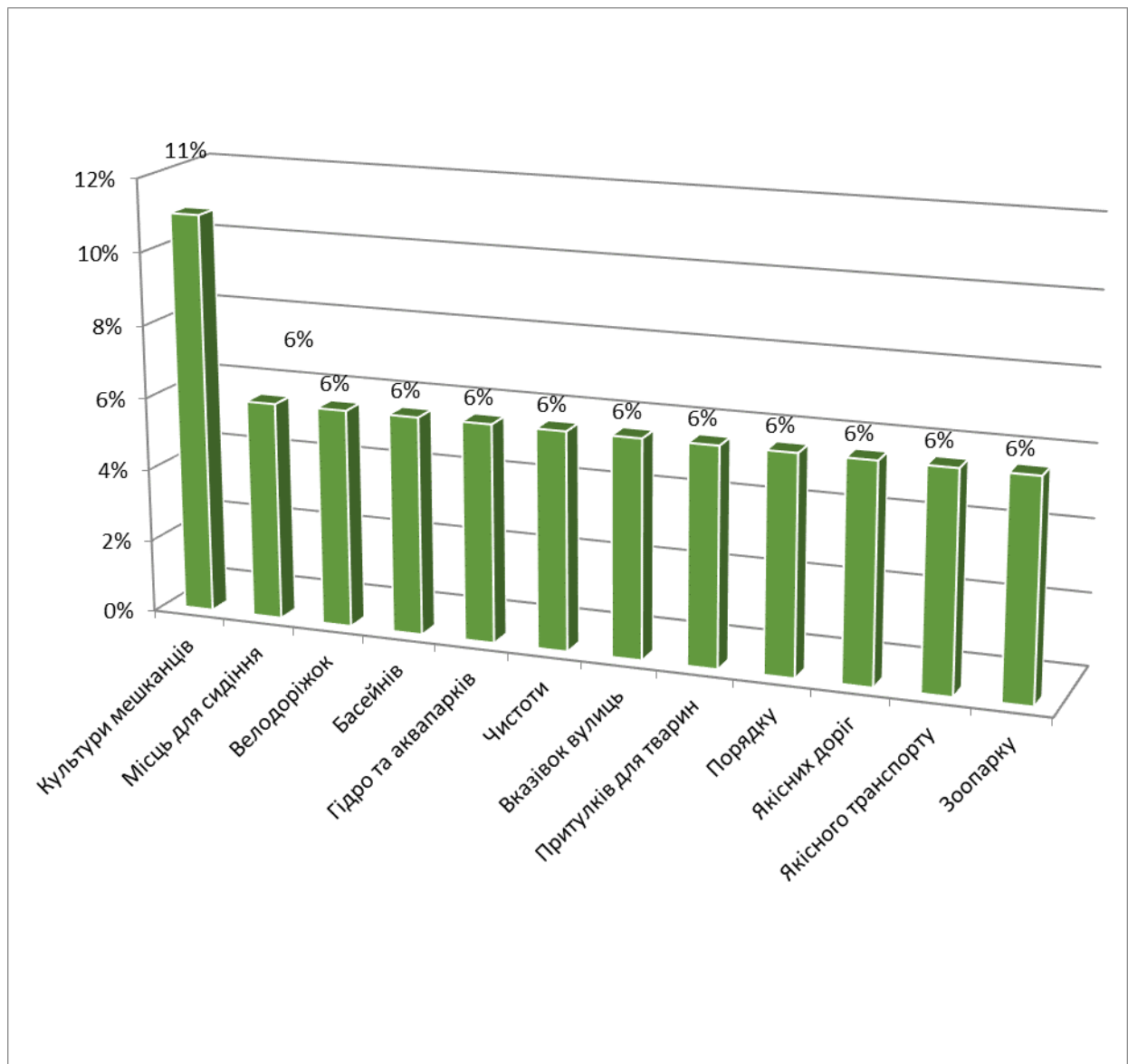

Рис. 19. Показники представлень респондентів на запитання «Чого в Полтаві не вистачає?»

«Що Вам допомагає орієнтуватися в місті?» Основним засобом орієнтації виступає Google Maps (33%), що свідчить про цифровізацію повсякденного життя. Далі йдуть пам'ять, мобільний телефон та комунікація з іншими людьми.

Найважливішим міським орієнтиром респонденти називають Корпусний парк, а також центр міста, головні транспортні магістралі та торгові центри. Це свідчить про поєднання історичних, функціональних та комерційних елементів у сприйнятті міського простору.

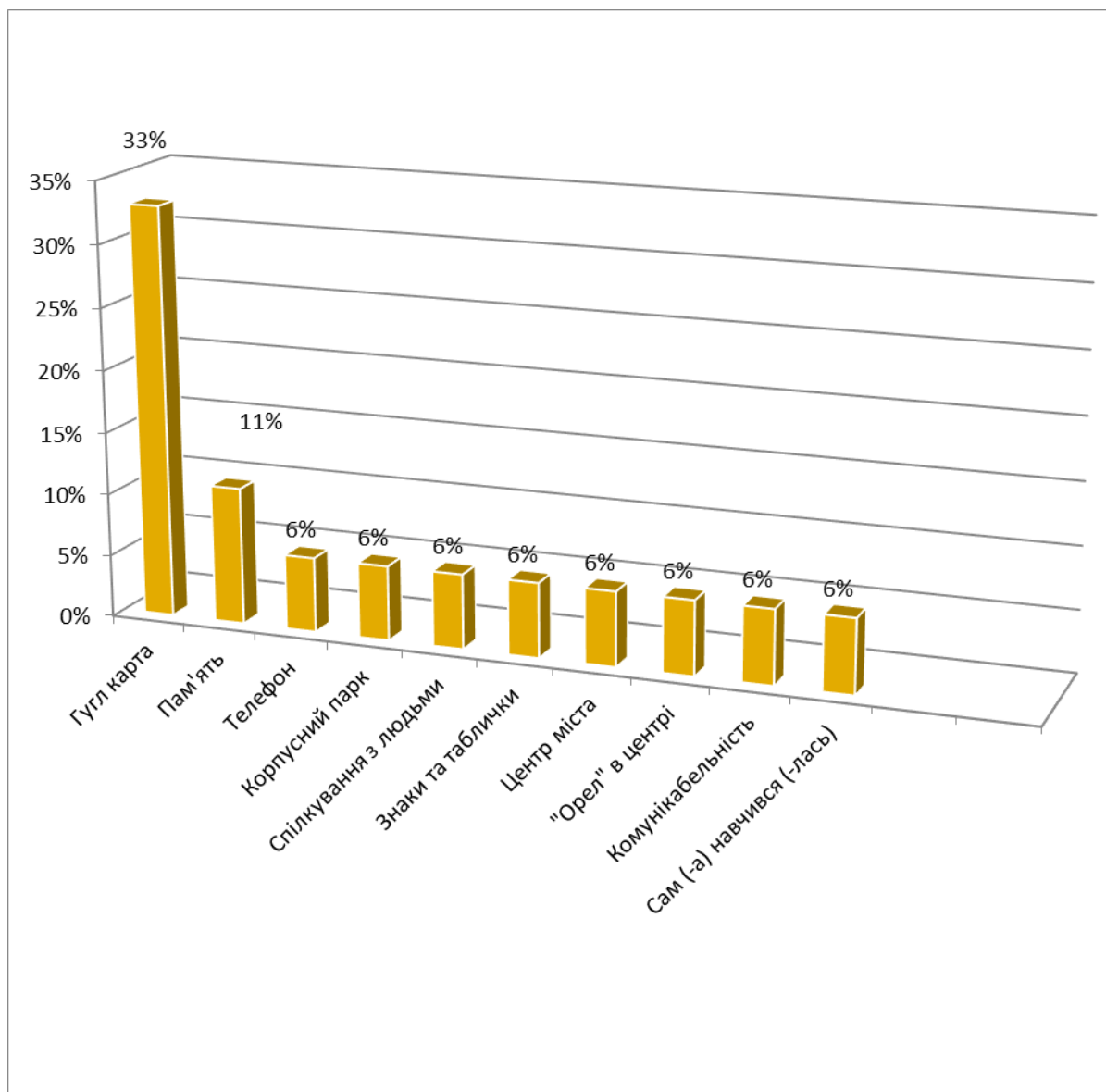

Рис. 20. Показники представлень респондентів на запитання «Що Вам допомагає орієнтуватися в місті?»

Серед головних орієнтирів міста респонденти найчастіше називали Корпусний парк (22%) як ключову просторову та візуальну доміную міського середовища. Другою за значущістю є група орієнтирів (по 11%), до якої віднесено центр міста, вулицю Кам'янку (сучасна вул. Небесної Сотні), а також великі торгові центри, зокрема ТРЦ «Конкорд», що виконують функцію сучасних навігаційних та соціально активних точок міста.

Менш значущими орієнтирами (по 6%) виступають окремі об'єкти міської інфраструктури та простору: Каштанова алея, райони міста, історичні пам'ятки, центральний ринок, транспортні об'єкти (вокзали, автовокзал, кільцевий автобус), парки та сквери, окремі громадські будівлі (дитяча бібліотека, обласна поліклініка), а також символічні об'єкти (Біла альтанка, годинник на вул. Шевченка, Кругла площа тощо).

Окремі респонденти не змогли визначити жодних орієнтирів або вважали, що таких немає, що свідчить про неоднорідність сприйняття міського простору та різний рівень його навігаційної вираженості.

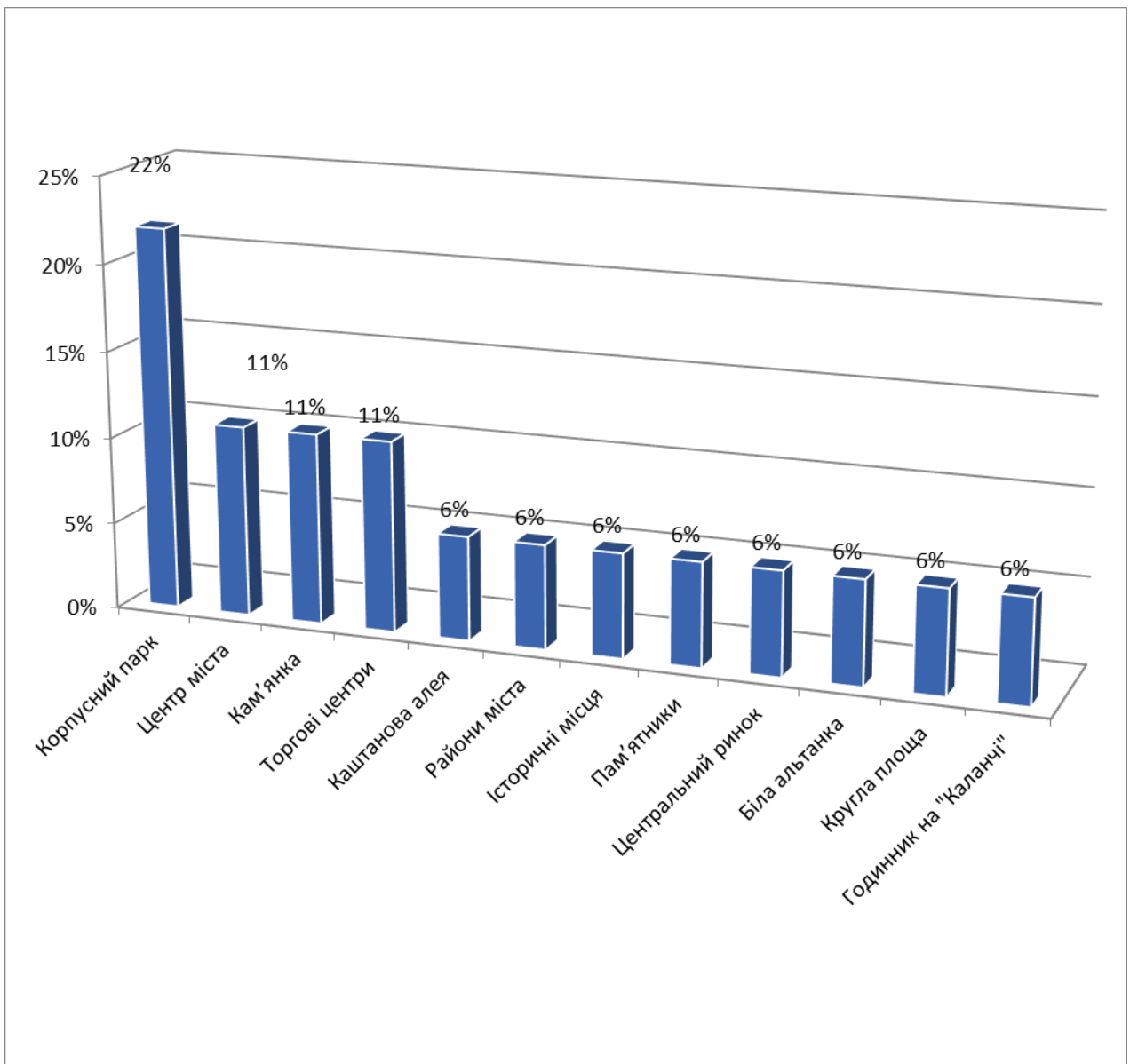

Рис. 21. Показники представлень респондентів на запитання «Які головні орієнтири в місті Ви можете виділити?»

«Які мешканці міста вам приємні? Чому?» За результатами опитування, найбільш приємними для респондентів є ввічливі мешканці (28%), що свідчить про високу цінність культурної та коректної поведінки у щоденній взаємодії. Далі за частотою згадок ідуть «приємні» люди (17%) та доброзичливі мешканці (11%), які асоціюються з відкритістю, позитивним ставленням і готовністю до спілкування.

По 6% респондентів відзначають також інші риси, що формують позитивний соціальний образ містян: привітність, уважність, порядність, чемність, чуйність, культурність, освіченість і молодість. Загалом відповіді демонструють, що основними критеріями симпатії до мешканців міста є соціальна культура поведінки, доброзичливість та рівень вихованості.

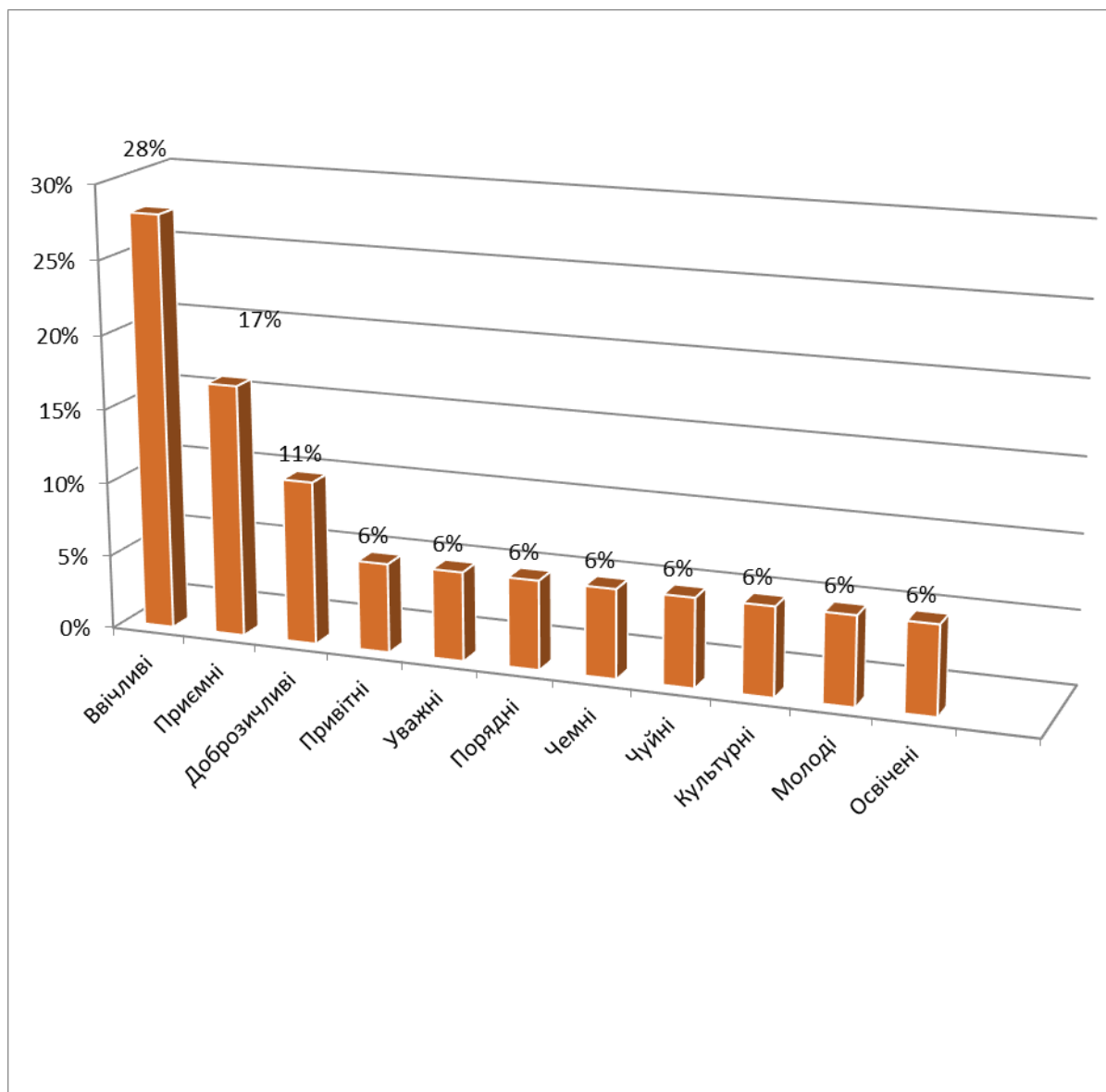

Рис. 22. Показники представлень респондентів на запитання «Які мешканці міста вам приємні?»

«Які мешканці міста вам не приємні? Чому?» За результатами опитування, найбільш неприємними для респондентів є особи у стані алкогольного сп'яніння (22%), що пов'язується з порушенням норм поведінки, агресією та загальним дискомфортом у громадському просторі. Другою за частотою категорією є наркозалежні особи (11%), які також асоціюються з девіантною поведінкою та соціальною небезпекою. Інші відповіді (по 6%) відображають різноманітні соціальні та поведінкові характеристики, які викликають негативне ставлення. Серед них – люди з грубою, хамською або нецензурною манерою спілкування, особи, які не дотримуються норм суспільної поведінки, а також неосвічені або неуважні до оточення люди, зокрема ті, хто постійно користується телефоном і не взаємодіє з соціальним середовищем.

Окремі респонденти негативно оцінюють різні соціальні групи та категорії населення, включаючи людей похилого віку, бездомних осіб, сусідів або навіть іноземців, що свідчить про наявність суб'єктивних і подекуди стереотипних оцінок.

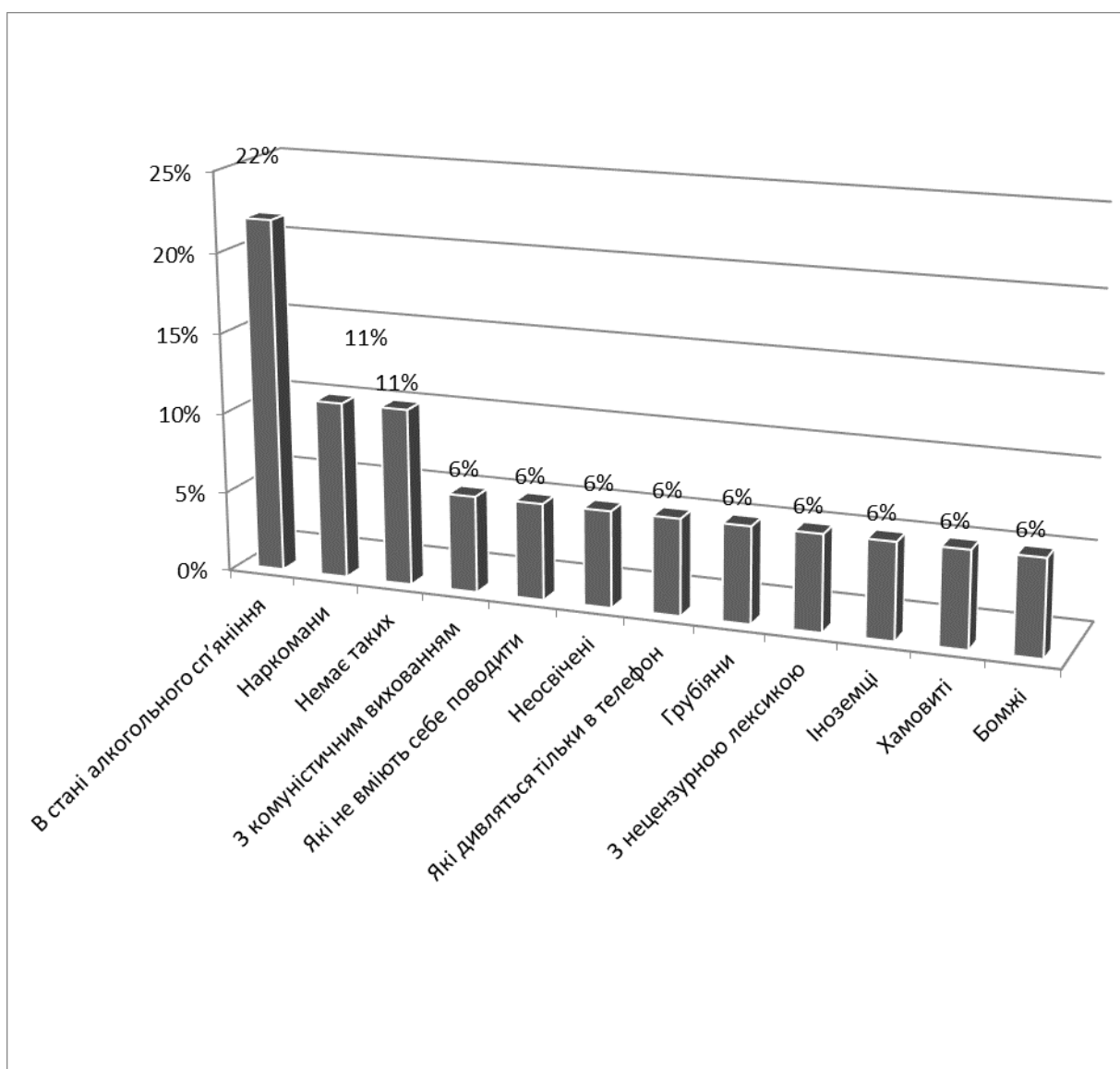

Рис. 23. Показники представлень респондентів на запитання «Які мешканці міста вам не приємні?»

«Якби Вам можна було змінити місто проживання чи переїхали б Ви в інше місто? В яке?» За результатами опитування, 33% респондентів не планують змінювати місце проживання, що свідчить про певну задоволеність умовами життя в місті. 6% опитаних не змогли визначитися з відповіддю.

Водночас більшість респондентів (61%) висловили бажання переїхати в інше місто. Найбільш привабливим напрямом є Київ (17%), який асоціюється з розширеними можливостями для навчання, роботи та кар'єрного зростання. Далі за частотою згадок ідуть Харків та Львів (11%), які обираються через більш комфортне соціальне середовище та привабливість міського життя.

По 6% респондентів назвали інші варіанти переїзду: Мілан і Норвегію як приклади країн із високим рівнем життя, Кам'янець-Подільський як більш спокійне та комфортне місто, а також загалом невеликі міста, що асоціюються з тишею, стабільністю та меншою урбаністичною напругою. Загалом відповіді відображають як прагнення до підвищення якості життя, так і різні уявлення про ідеальне міське середовище.

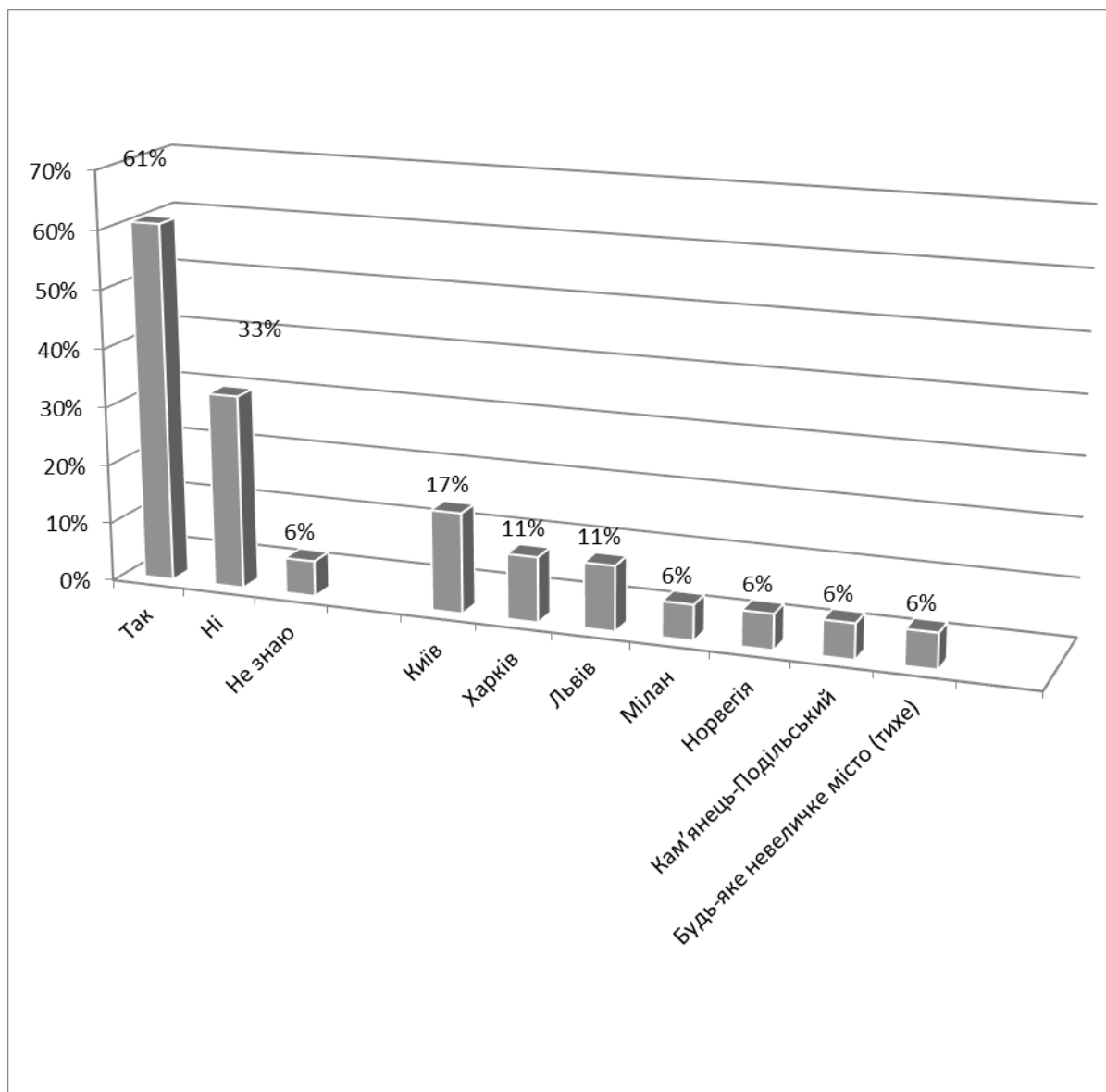

Рис. 24. Показники представлень респондентів на запитання «Якби Вам можна було змінити місто проживання чи переїхали б Ви в інше місто та яке?»

«Чи вважаєте Ви Полтаву “духовною столицею” України? Чому?» За результатами опитування, половина респондентів (50%) вважає Полтаву «духовною столицею» України. Це пояснюється її історико-культурною спадщиною, значенням як «колиски» української літературної мови, наявністю численних історичних пам'яток, храмів і церков, а також діяльністю видатних письменників і діячів культури. Окремо підкреслюються також природна привабливість міста, його зелені зони та загальна культурна спадщина.

Водночас 28% опитаних не погоджуються з таким визначенням, аргументуючи це, зокрема, недостатнім рівнем культури міського середовища та порівнянням з іншими містами, які вони вважають більш культурно розвиненими. 11% респондентів не змогли визначитися з відповіддю.

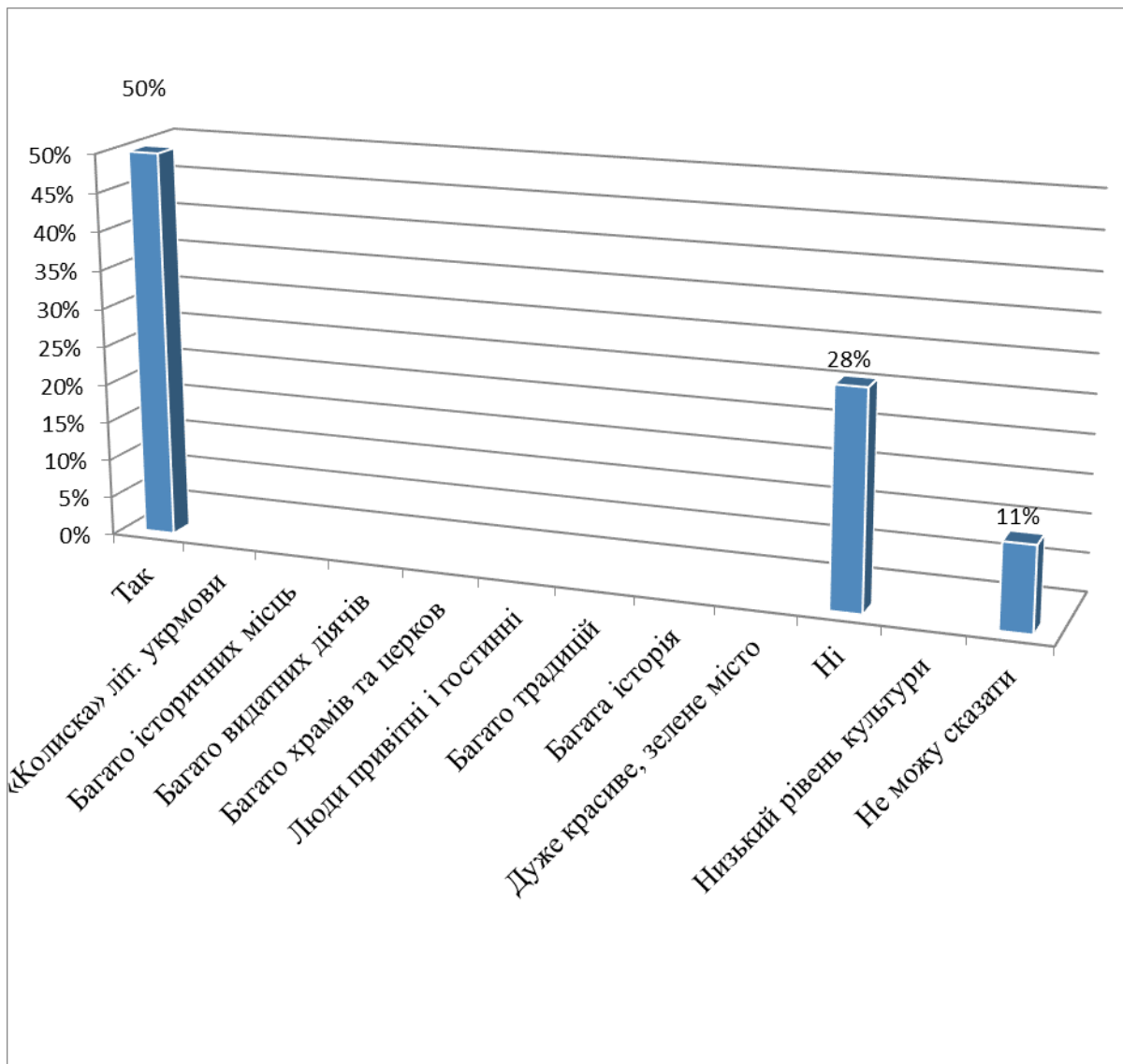

Рис. 25. Показники представлень респондентів на запитання «Чи вважаєте Ви Полтаву “духовною столицею” України?»

«Як Ви можете охарактеризувати роботу адміністративних служб міста? Чому?» Оцінки роботи адміністративних служб міста є неоднорідними. Найбільша частка респондентів (17%) охарактеризувала їхню діяльність як задовільну, що свідчить про часткову ефективність виконання функцій, але наявність суттєвих недоліків.

11% опитаних не змогли дати чіткої оцінки, що може вказувати на недостатній рівень взаємодії з адміністративними структурами або відсутність особистого досвіду звернень. Інші відповіді (по 6%) демонструють широкий спектр як позитивних, так і критичних оцінок – від «дуже гарно», «добре», «нормально» та «на середньому рівні» до негативних характеристик, таких як низька ефективність, невиконання обов'язків, відсутність ініціативи та слабка результативність роботи. Серед причин незадоволеності респонденти найчастіше називають корупційні прояви, невиконання обіцянок, проблеми з міською інфраструктурою (зокрема дорогами та транспортом), а також недостатню узгодженість і ефективність управлінських рішень. Загалом це свідчить про критичне сприйняття діяльності адміністративних служб значною частиною опитаних.

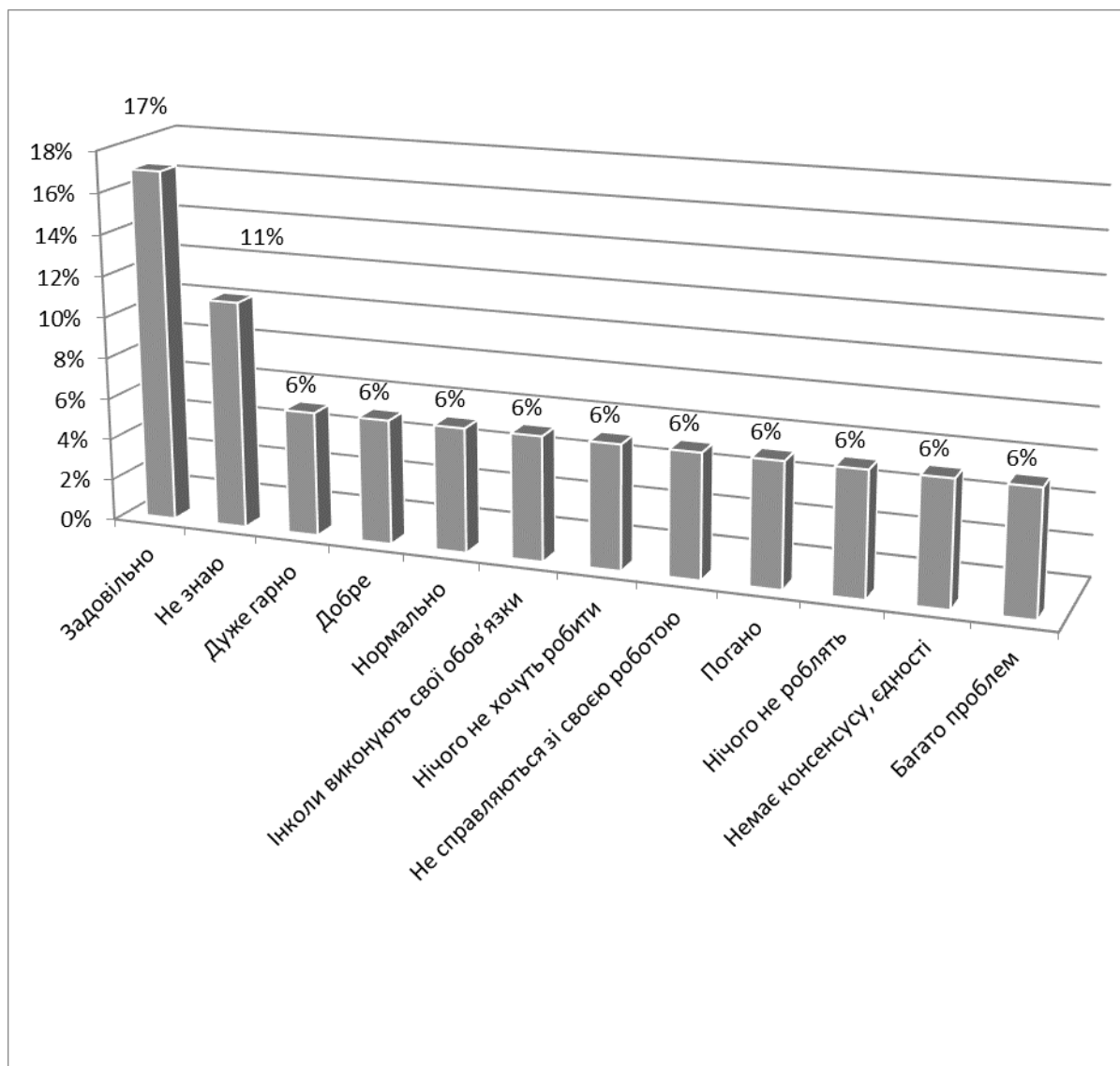

Рис. 26. Показники представлень респондентів на запитання «Як Ви можете охарактеризувати роботу адміністративних служб міста?»

«Як Ви можете охарактеризувати роботу комунальних служб міста? Чому?»
За результатами опитування, найбільша частка респондентів (22%) оцінює роботу комунальних служб як задовільну, зазначаючи, що в окремих районах міста підтримується належний рівень чистоти та оперативності виконання робіт.

17% опитаних вважають діяльність комунальних служб такою, що перебуває на належному рівні, що свідчить про загалом прийнятне функціонування системи міського обслуговування.

Водночас 11% респондентів оцінюють роботу як незадовільну, вказуючи на проблеми з несвоєчасним прибиранням вулиць, локальну антисанітарію та окремі проблемні ділянки міської інфраструктури.

Інші відповіді (по 6%) є різноспрямованими: від позитивних оцінок («дуже гарно», «більш-менш») до критичних зауважень щодо недостатньої ефективності роботи, проблем із водопостачанням і каналізацією, функціонуванням ліфтового господарства, несвоєчасним прибиранням, а також небезпек, пов'язаних із зимовим утриманням вулиць (зокрема падінням бурульок). Окремі респонденти також відзначають нерівномірність якості послуг залежно від району міста.

Загалом результати свідчать про змішане сприйняття роботи комунальних служб із перевагою середніх та критичних оцінок.

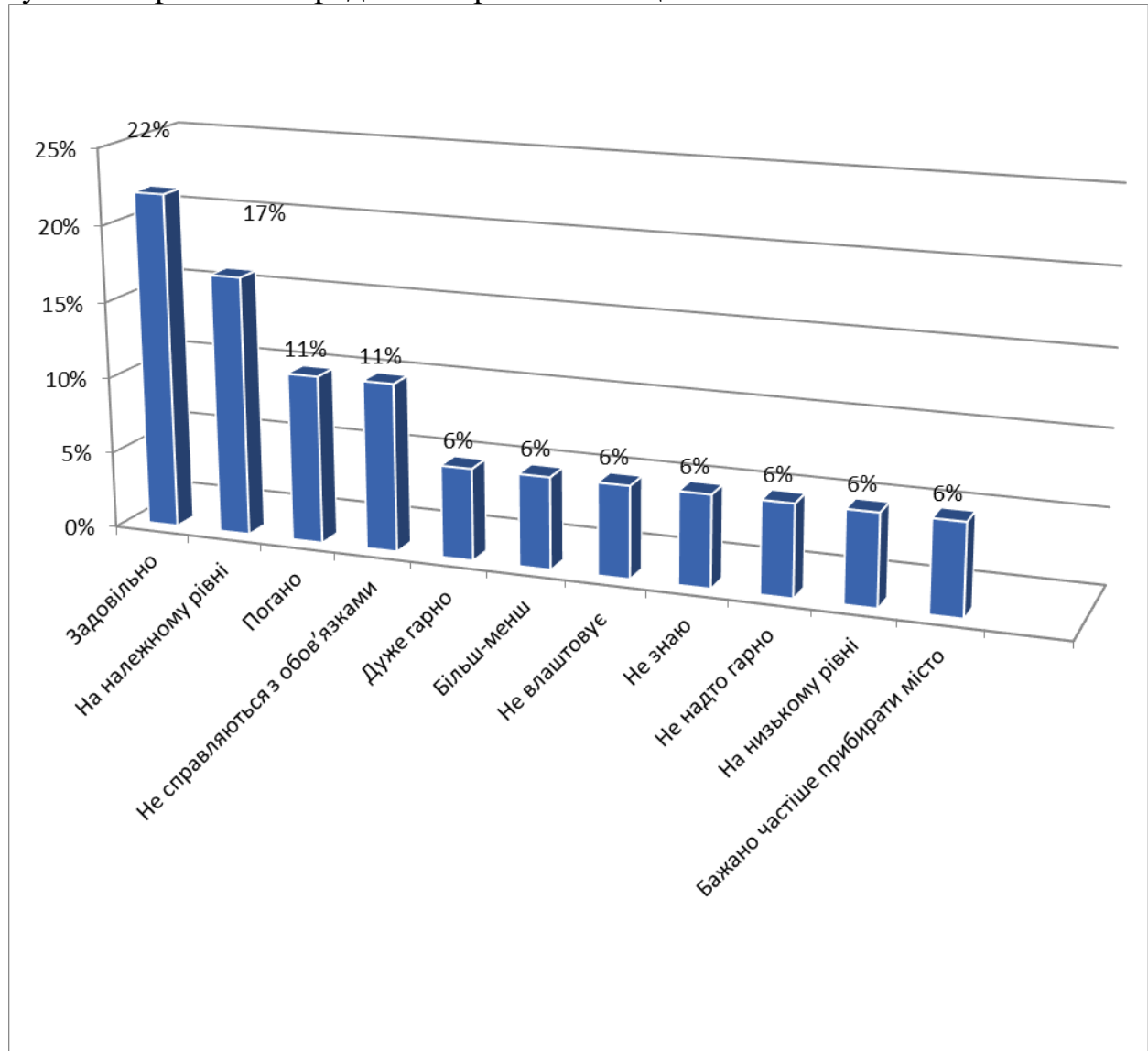

Рис. 27. Показники представлень респондентів на запитання «Як Ви можете охарактеризувати роботу комунальних служб міста?»

«Як Ви можете охарактеризувати роботу медичних закладів міста? Чому?» Оцінки роботи медичних закладів міста є переважно змішаними. Найбільша частка респондентів (17%) характеризує їх діяльність як добру, що свідчить про загалом прийнятний рівень медичних послуг та наявність позитивного досвіду звернень.

Водночас 11% опитаних висловлюють незадоволення або оцінюють роботу як незадовільну, вказуючи на проблеми організаційного характеру, зокрема повільну реакцію на звернення, перевантаженість сімейних лікарів та нестачу кваліфікованих спеціалістів.

Інші відповіді (по 6%) відображають різні аспекти сприйняття медичної сфери: від позитивних оцінок («дуже гарно», «гарно», «завжди намагаються допомогти») до критичних зауважень щодо комерціалізації медицини, недостатнього рівня підготовки персоналу та недовіри до системи загалом. Окремі респонденти відзначають перевагу приватних медичних закладів, зокрема «Безега і К^о» та «Мій лікар».

Також зустрічаються поодинокі нейтральні або невизначені відповіді («не зверталася», «не знаю»), що може свідчити про відсутність особистого досвіду взаємодії з медичною системою. Загалом результати демонструють неоднорідне сприйняття якості медичних послуг із перевагою середніх оцінок.

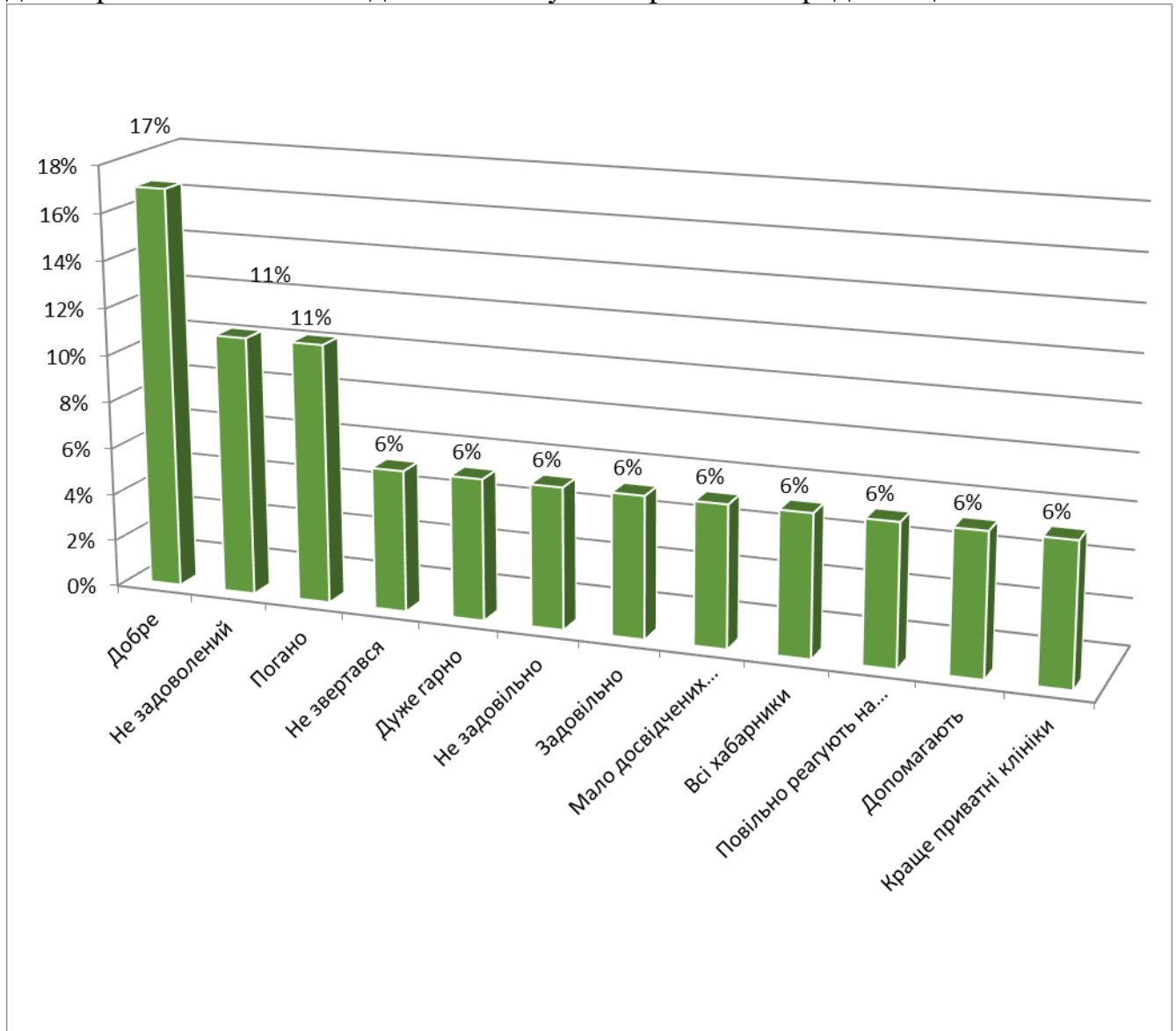

Рис. 28. Показники представлень респондентів на запитання «Як Ви можете охарактеризувати роботу медичних закладів міста?»

«Як Ви можете охарактеризувати роботу соціальних служб міста? Чому?» За результатами опитування, найбільша частка респондентів (28%) не мала досвіду звернення до соціальних служб, що може свідчити про обмежену взаємодію населення з даною сферою або відсутність потреби у відповідних послугах.

22% опитаних оцінюють роботу соціальних служб як добру, відзначаючи позитивну діяльність громадських організацій та загалом задовільний рівень їх функціонування.

Інші відповіді (по 6%) є різноплановими та відображають як нейтральні, так і змішані оцінки: від «нормально», «більш-менш» та «на чудовому рівні» до «погано». Частина респондентів зазначає, що соціальні служби діють у ме-

жах чинного законодавства та виконують свої функції, хоча оцінки їх ефективності залишаються різними. Також трапляються узагальнені оцінки у форматі «8 з 10», що свідчить про середній або вище середнього рівень задоволеності.

Загалом результати демонструють переважно нейтрально-позитивне сприйняття роботи соціальних служб за умови значної частки респондентів, які не мають прямого досвіду їх використання.

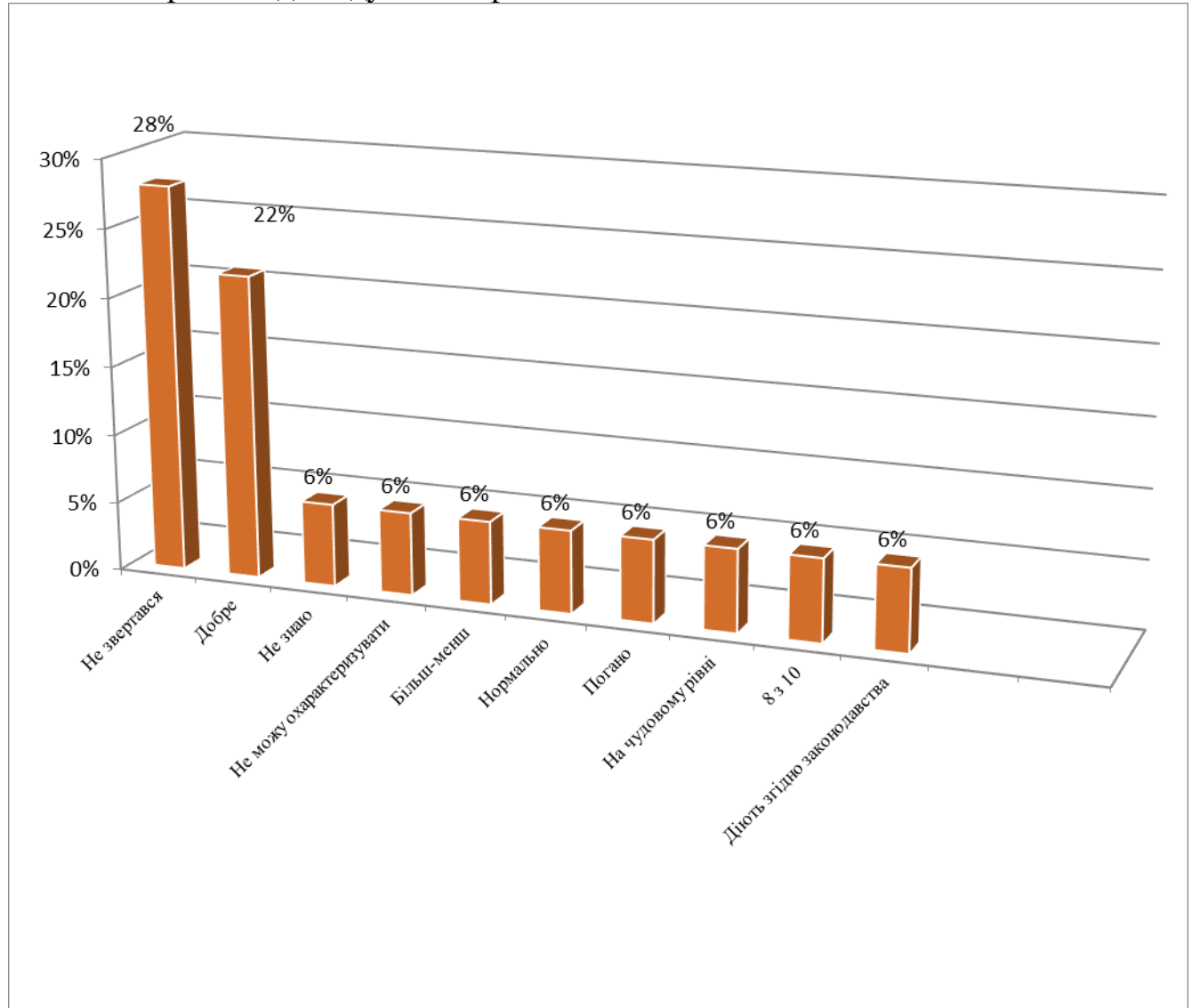

Рис. 29. Показники представлень респондентів на запитання «Як Ви можете охарактеризувати роботу соціальних служб міста?»

«Як Ви можете охарактеризувати роботу правоохоронних органів міста? Чому?» За результатами опитування, 22% респондентів не мали особистого досвіду звернення до правоохоронних органів, що може свідчити про опосередковане сприйняття їх діяльності або відсутність потреби у взаємодії.

11% опитаних оцінюють роботу правоохоронних органів позитивно, вважаючи її доброю, що вказує на наявність певного рівня довіри до їх діяльності.

Інші відповіді (по 6%) є різноплановими та відображають як позитивні, так і нейтральні або критичні оцінки: «на високому рівні», «задовільно», «нормально», «непогано», «виконують свою роботу», а також узагальнені оцінки на кшталт «8 з 10». Водночас частина респондентів висловлює негативні судження, характеризуючи роботу як посередню або незадовільну, пов'язуючи це

з проблемами корупції, низькою ефективністю розслідувань та недовірою до об'єктивності правозастосування.

Окремі поодинокі висловлювання містять різко критичні оцінки, що свідчить про наявність у частини населення негативного досвіду або стереотипного сприйняття діяльності правоохоронної системи. Загалом результати демонструють змішане, переважно стримано-критичне ставлення до роботи правоохоронних органів.

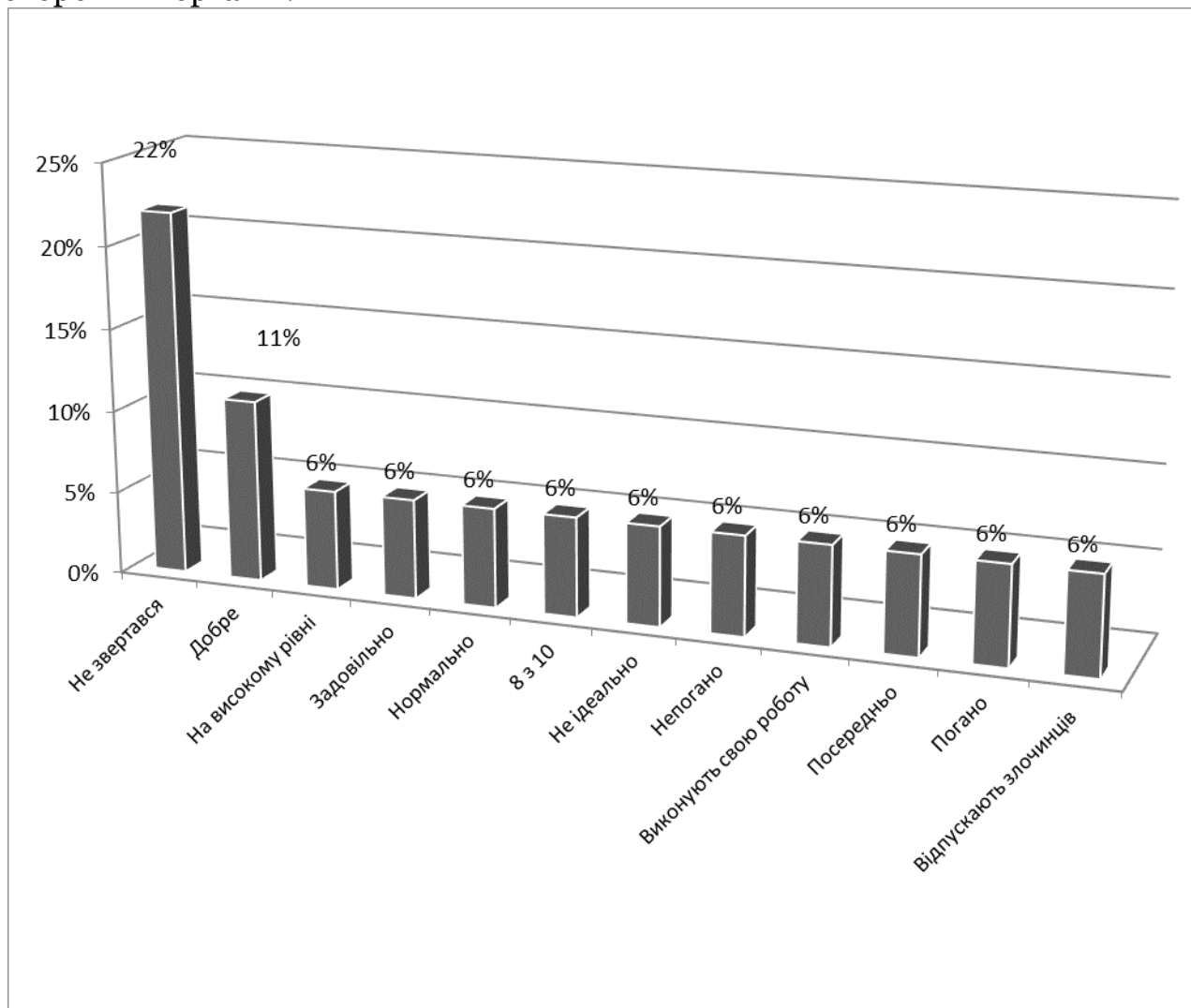

Рис. 30. Показники представлень респондентів на запитання «Як Ви можете охарактеризувати роботу правоохоронних органів міста?»

«Як Ви можете охарактеризувати роботу закладів освіти міста? Чому?»

За результатами опитування, найбільша частка респондентів (39%) оцінює роботу закладів освіти як добру, що свідчить про загалом позитивне сприйняття якості навчання та задоволеність освітніми можливостями, зокрема в контексті визнання дипломів і рівня підготовки.

11% опитаних відзначають широкий вибір закладів освіти та освітніх спеціальностей, що розглядається як важлива перевага міської освітньої системи та фактор доступності навчальних можливостей.

Інші відповіді (по 6%) є різноспрямованими: від позитивних («тільки добре») та нейтральних («задовільно», «50/50») до стриманих оцінок, що свідчать про неоднорідність сприйняття якості освіти серед респондентів. Загалом

результати демонструють переважно позитивну оцінку роботи закладів освіти міста при наявності частини нейтральних або невизначених думок.

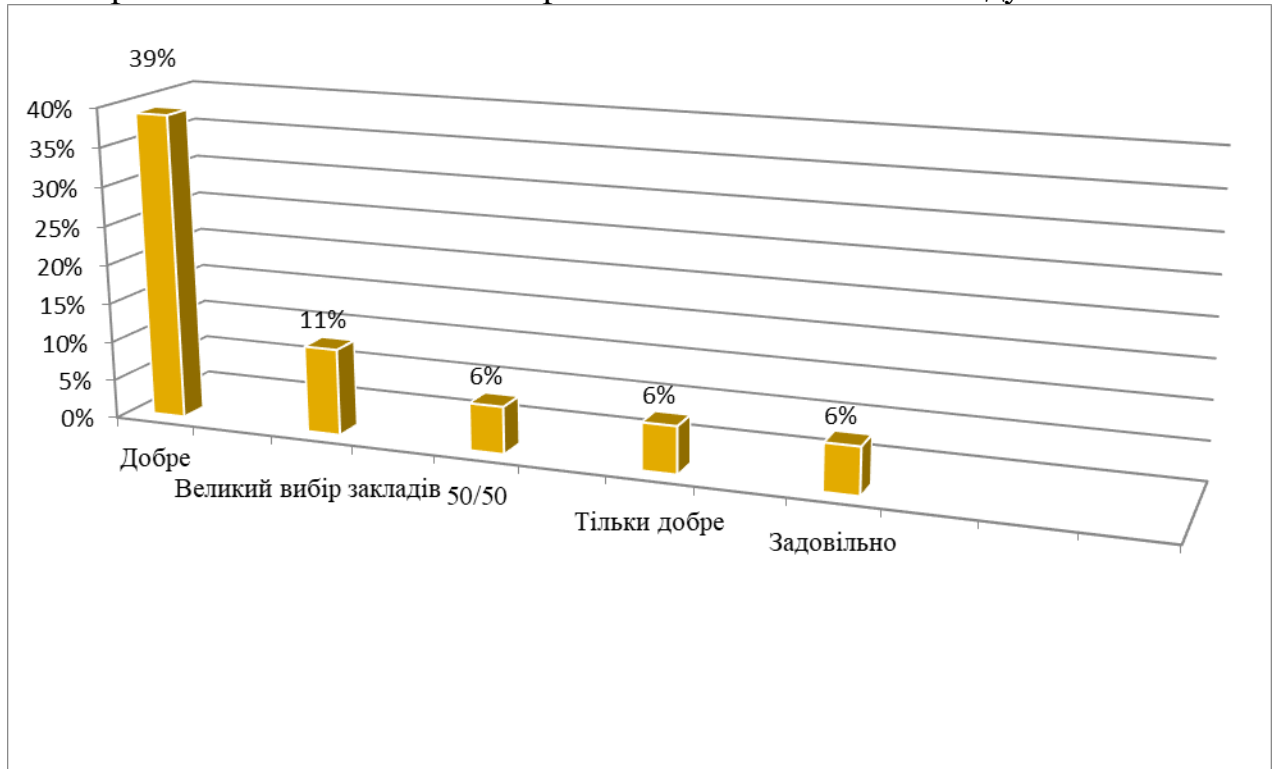

Рис. 31. Показники представлень респондентів на запитання «Як Ви можете охарактеризувати роботу закладів освіти міста?»

«Як Ви можете охарактеризувати роботу торгових організацій міста? Чому?» За результатами опитування, 11% респондентів оцінюють роботу торгових організацій як дуже добру або задовільну, що свідчить про загалом позитивне сприйняття рівня торговельного обслуговування.

Інші відповіді (по 6%) є різноплановими та відображають як позитивні, так і критичні оцінки. Серед позитивних аспектів відзначаються широкий асортимент товарів, зручний графік роботи та загальна доступність необхідної продукції. Водночас частина респондентів звертає увагу на проблеми цінової політики – завищену вартість товарів та невідповідність ціни і якості. Окремо згадуються зауваження щодо культури обслуговування, зокрема бажання більш ввічливого ставлення до покупців.

Також зустрічаються нейтральні відповіді, зокрема відсутність визначеної думки щодо діяльності торгових організацій. Загалом результати свідчать про переважно помірно позитивне сприйняття торговельної сфери з наявністю критичних зауважень щодо цін та якості сервісу.

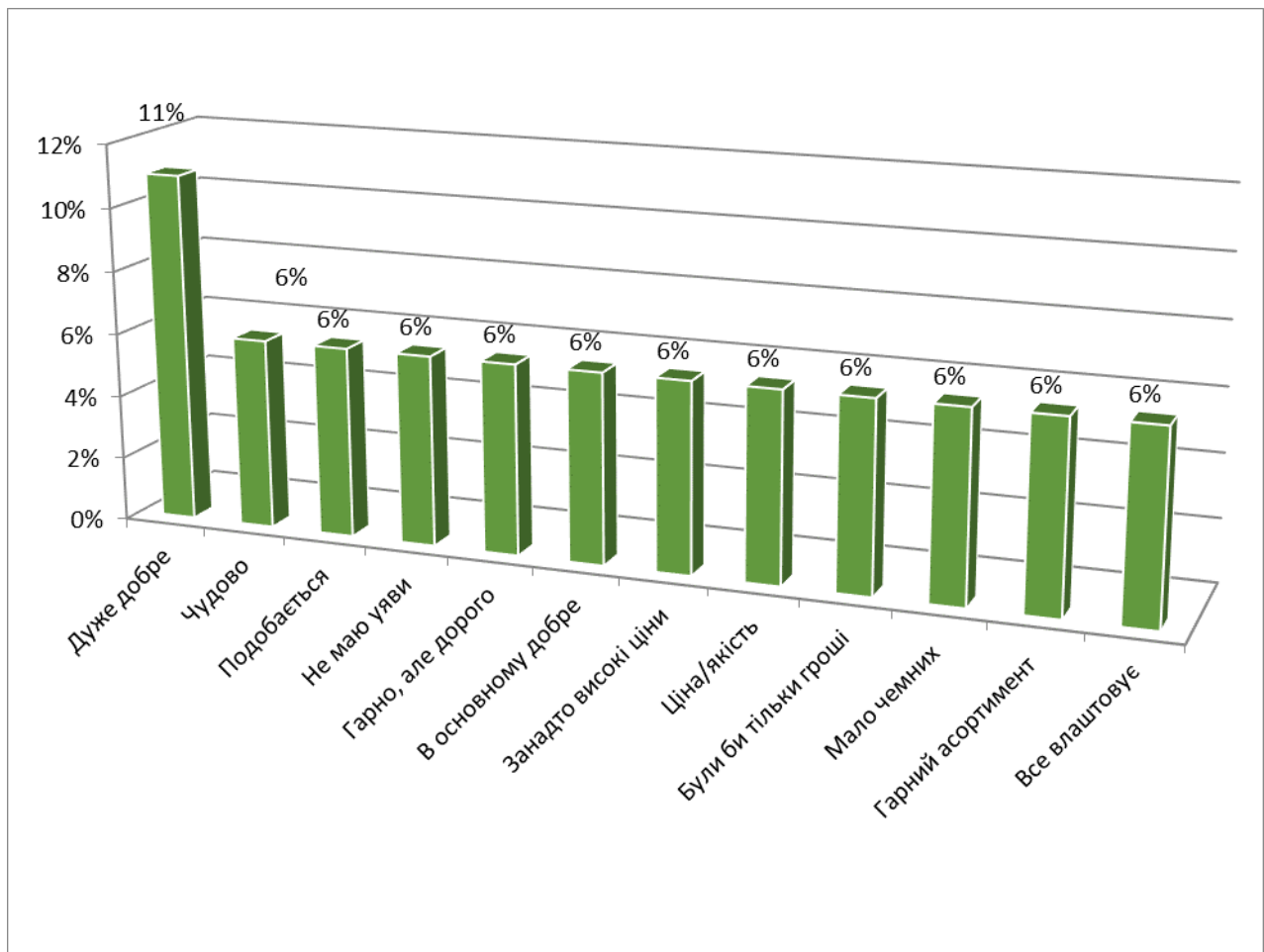

Рис. 32. Показники представлень респондентів на запитання «Як Ви можете охарактеризувати роботу торгових організацій міста?»

«Як Ви можете охарактеризувати роботу закладів культури міста? Чому?» За результатами опитування, 39% респондентів оцінюють роботу закладів культури як загалом добру, що свідчить про позитивне сприйняття культурного життя міста та достатній рівень доступності культурних заходів.

Інші відповіді (по 6%) є різноплановими. Частина респондентів відзначає високий рівень діяльності закладів культури, регулярність гастролей, оновлення виставок та афіш, а також популярність таких форм дозвілля, як кіно і театр. Зокрема, окремо згадується діяльність театру імені Миколи Гоголя як важливого культурного осередку міста.

Водночас наявні й критичні зауваження щодо недостатньої залученості молоді до культурного життя та потреби активнішого її залучення до культурних заходів. Загалом результати свідчать про переважно позитивну оцінку роботи закладів культури при наявності окремих напрямів для подальшого розвитку.

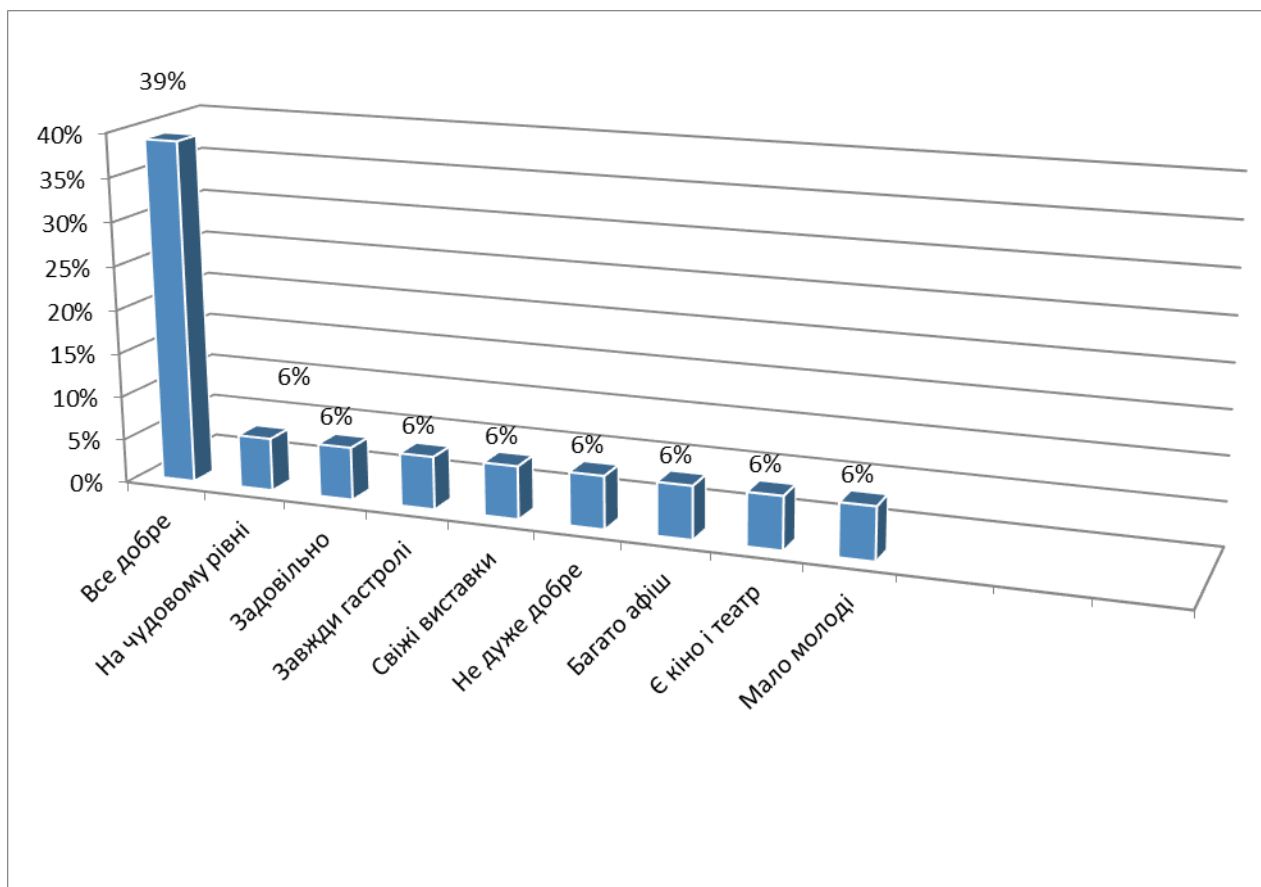

Рис. 33. Показники представлень респондентів на запитання «Як Ви можете охарактеризувати роботу закладів культури міста?»

«Як Ви можете охарактеризувати діяльність підприємництва (бізнесу) в місті? Чому?» За результатами опитування, 28% респондентів оцінюють діяльність підприємництва як добру, однак водночас відзначають, що кількість підприємств у місті є недостатньою. Це свідчить про відносно позитивне сприйняття наявного бізнес-середовища за умови потреби його подальшого розвитку.

Частина опитаних (6%) вказує на різноспрямовані оцінки: від позитивного сприйняття динамічного розвитку підприємництва до критичних суджень про його занепад, що пов'язується зі скороченням окремих галузей економіки та зменшенням ділової активності.

Також зустрічаються нейтральні відповіді «не знаю», що може свідчити про недостатню обізнаність респондентів із діяльністю бізнес-середовища міста. Загалом оцінки відображають змішане, переважно помірно позитивне ставлення до підприємництва з одночасним запитом на його розширення та диверсифікацію.

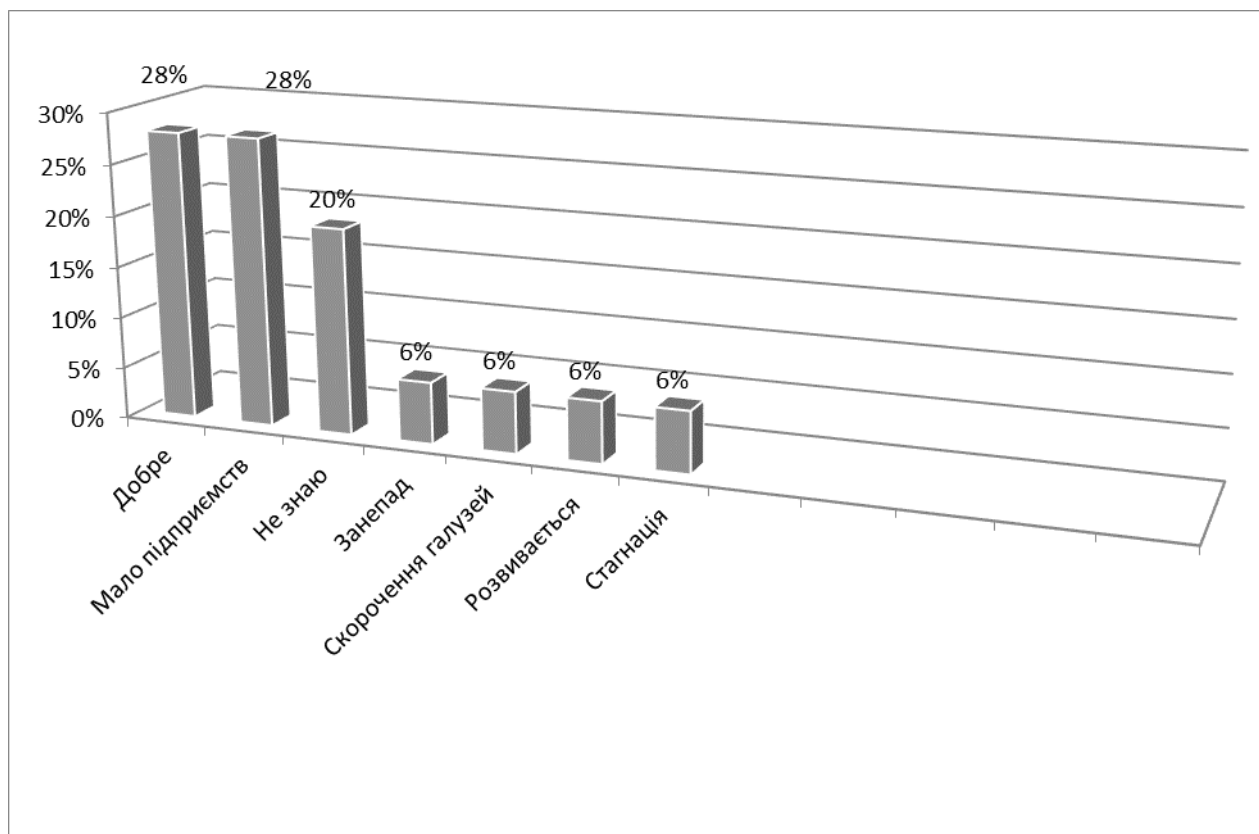

Рис. 34. Показники представлень респондентів на запитання «Як Ви можете охарактеризувати діяльність підприємництва (бізнесу) в місті?»

«Якою Ви бачите Полтаву через 20 років?» За результатами опитування, 17% респондентів вважають, що через 20 років Полтава стане більш чистою та озелененою, що відображає запит на покращення екологічного стану міста та розвиток зелених зон. 11% опитаних очікують, що місто буде більш сучасним, комфортним і культурно розвиненим, із кращими умовами життя порівняно з теперішнім станом.

Інші відповіді (по 6%) є різноманітними та охоплюють як реалістичні, так і футуристичні уявлення. Серед них – очікування покращення інфраструктури (якісні дороги, тротуари, громадський транспорт), зменшення рівня забруднення та сміття, а також створення більш комфортного міського середовища для різних вікових груп, зокрема людей похилого віку.

Частина респондентів пов'язує майбутній розвиток міста з економічним зростанням, інвестиціями та підвищенням якості життя населення, включно з формуванням більш культурного та вихованого суспільства. Також зустрічаються як оптимістичні, так і нейтральні прогнози – від очікування стабільності до припущення, що суттєвих змін не відбудеться.

Окремо виділяються футуристичні уявлення про високотехнологічне місто з розвитком інновацій, нових технологій та модернізованої інфраструктури, що свідчить про різний рівень очікувань щодо майбутнього розвитку Полтави.

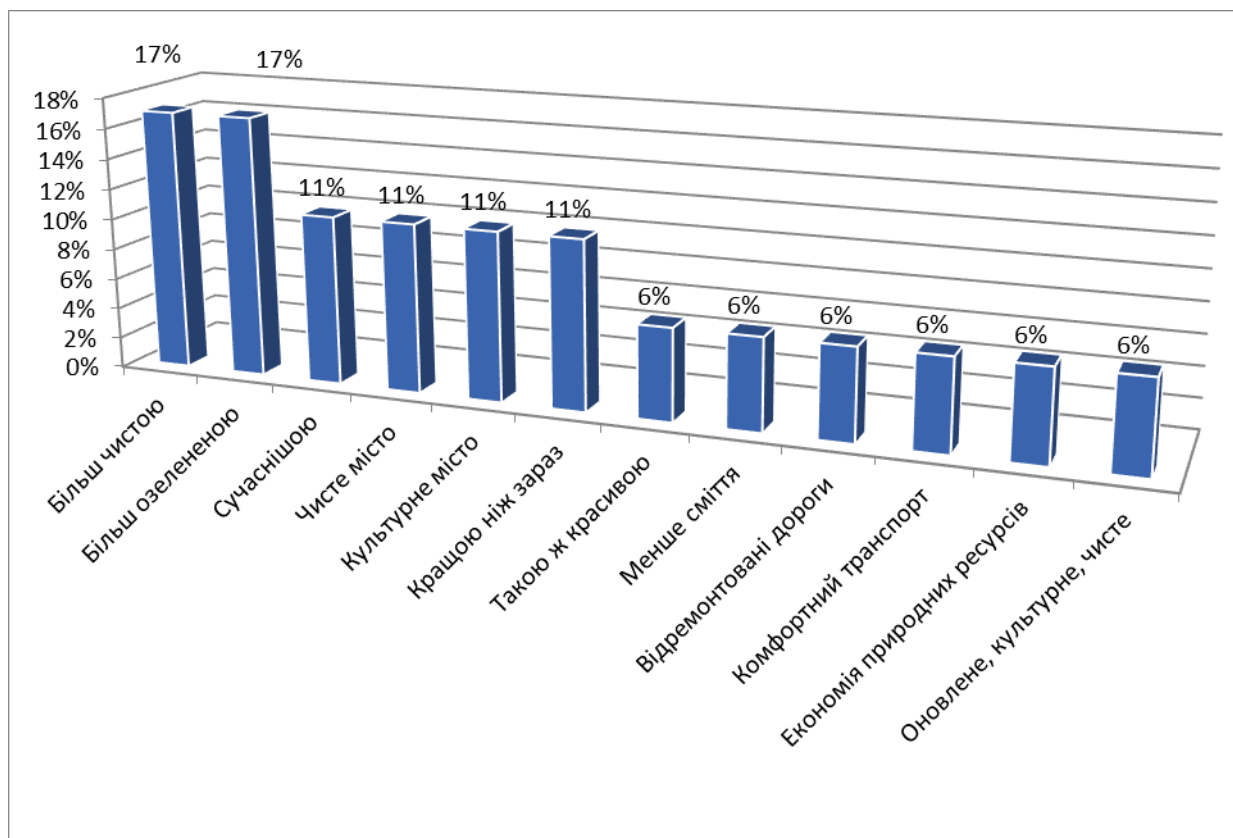

Рис. 35. Показники представлень респондентів на запитання «Якою Ви бачите Полтаву через 20 років?»

«Якою Ви бачите Полтаву через 100 років?» Уявлення респондентів про Полтаву через 100 років є переважно різноманітними та часто мають футуристичний характер. По 6% опитаних висловили окремі варіанти бачення майбутнього міста, серед яких зустрічаються як реалістичні, так і значно ідеалізовані або технологізовані сценарії розвитку.

Частина відповідей відображає соціально-орієнтоване майбутнє міста: відсутність бідності та бездомності, високий рівень медичного обслуговування, належний соціальний захист людей похилого віку та дітей, а також створення умов для розвитку молоді. Також респонденти очікують розвитку екологічної складової – поширення електромобілів, оновлення інфраструктури, розширення зелених зон і покращення загального стану міського середовища.

Інша група уявлень стосується технологічного розвитку: перетворення Полтави на надсучасне місто з високим рівнем автоматизації, використанням робототехніки, нових технологій, віртуалізації суспільного життя та інноваційного транспорту.

Окремі респонденти висловлюють максимально оптимістичні або навіть фантастичні сценарії – від перетворення міста на мегаполіс до його розширення в космічному масштабі, тоді як інші допускають навіть можливість втрати міста з карти. Поряд із цим трапляються й більш стримані оцінки, що передбачають поступове оновлення міста без радикальних змін.

Загалом відповіді демонструють широкий спектр уявлень – від соціально-реалістичних до футуристичних і утопічних сценаріїв розвитку Полтави.

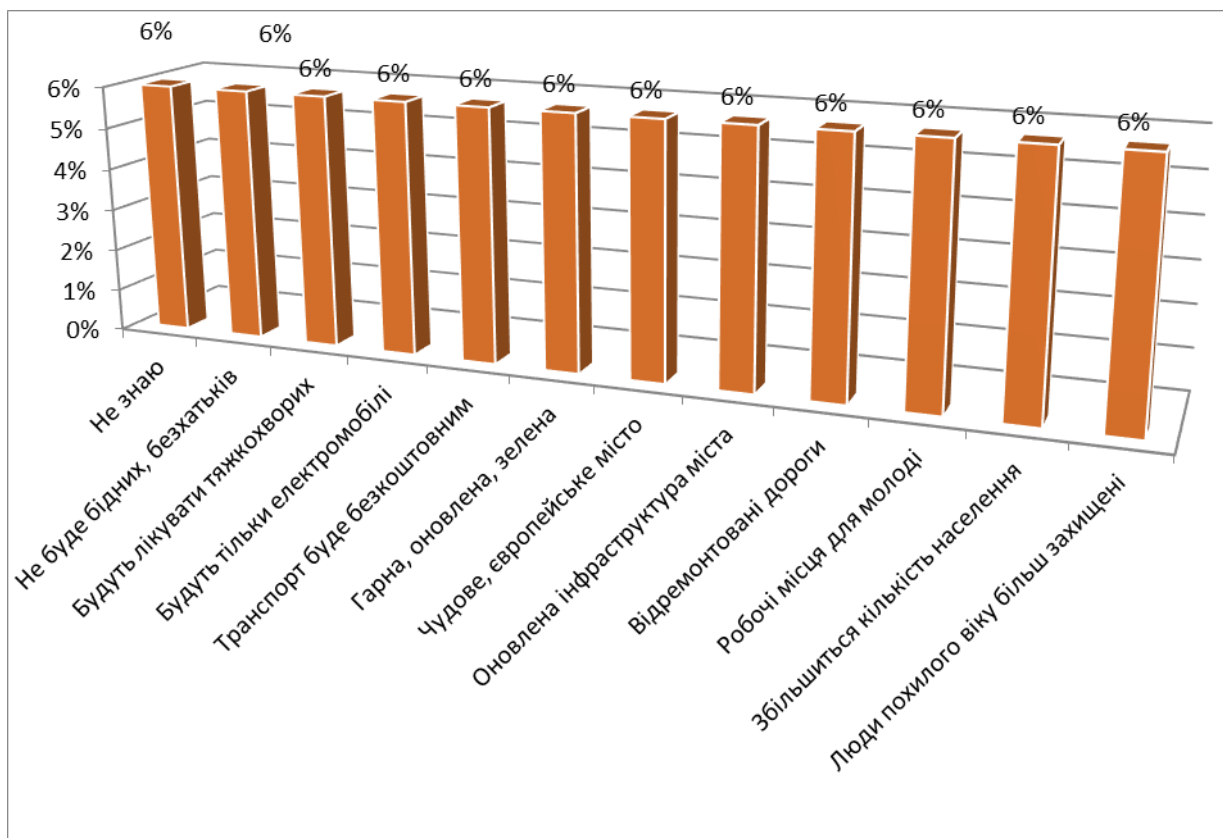

Рис. 36. Показники представлень респондентів на запитання «Якою Ви бачите Полтаву через 100 років?»

У межах емпіричного дослідження було проаналізовано уявлення респондентів щодо різних аспектів міського середовища Полтави, зокрема просторової організації, соціальної структури, інфраструктурного розвитку та перспектив майбутнього міста.

Отримані результати свідчать, що найбільш бажаним місцем проживання для значної частини респондентів є центральна частина міста (33%), що пояснюється її зручністю, розвиненою інфраструктурою та доступністю освітніх і соціальних послуг. Водночас інші райони обираються значно рідше та переважно з огляду на індивідуальний досвід проживання, наявність зелених зон або спокійні умови життя.

Небажаними для проживання респонденти найчастіше називають окремі мікрорайони з недостатнім рівнем благоустрою та соціальними проблемами, що свідчить про нерівномірність сприйняття міського простору та наявність територіальних диспропорцій у якості життя.

У структурі міської ідентичності домінуючим символом Полтави виступають полтавські галушки (39%), а також окремі історико-культурні об'єкти, зокрема Корпусний парк і Монумент Слави. Це свідчить про поєднання гастрономічних, історичних і просторових маркерів у формуванні образу міста.

Оцінка рівня «європейськості» Полтави є переважно критичною: більшість респондентів (67%) не вважають місто таким, що відповідає європейським стандартам. Основними причинами називаються стан інфраструктури, рівень благоустрою, культура поведінки населення та загальна якість міського середовища.

Соціокультурні оцінки населення є неоднорідними: при загальному визнанні наявності ввічливих і доброзичливих мешканців, частина респондентів

відзначає проблеми соціальної поведінки, що проявляються у порушенні норм громадського порядку та низькій культурі взаємодії.

Інституційні структури міста (адміністративні, комунальні, медичні, соціальні та правоохоронні служби) оцінюються переважно як середні або задовільні. При цьому простежується як наявність позитивного досвіду взаємодії, так і критика щодо ефективності роботи, рівня сервісу, організаційних проблем та довіри до окремих інституцій.

Особливу увагу респонденти приділяють проблемам міської інфраструктури. Серед основних запитів виділяються покращення стану доріг, розвитку громадського транспорту, благоустрою вулиць, створення зон відпочинку, велоінфраструктури та підвищення рівня екологічної безпеки. Також актуальними є питання розвитку соціальної інфраструктури, зокрема притулків для тварин і медичного забезпечення.

Оцінка економічної складової міста є помірно позитивною, однак із зауваженнями щодо недостатньої кількості підприємств та потреби розширення бізнес-середовища. Це свідчить про наявність потенціалу розвитку підприємництва за умови сприятливих умов інвестування.

Уявлення про майбутнє Полтави є переважно оптимістичними, але різновекторними. Через 20 років респонденти очікують покращення екології, інфраструктури та якості життя, тоді як через 100 років місто уявляється як високотехнологічний, соціально розвинений або навіть футуристичний простір із елементами автоматизації, цифровізації та розширеної урбанізації.

Загалом результати дослідження демонструють складний і багатовимірний образ міста, у якому поєднуються позитивні оцінки окремих сфер із критичним сприйняттям інфраструктурних, соціальних та управлінських проблем.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що міське середовище є одним із ключових чинників формування та розвитку людського потенціалу в умовах сучасних цивілізаційних викликів. На прикладі міста Полтави встановлено, що сприйняття міського простору мешканцями значною мірою визначається станом інфраструктури, доступністю громадського транспорту, рівнем благоустрою, екологічною ситуацією та якістю управління міським господарством.

Результати соціологічного опитування свідчать, що найбільш проблемними сферами міського розвитку респонденти вважають транспортну систему, стан доріг та рівень чистоти міста. Водночас до найбільш привабливих елементів міського середовища належать рекреаційні зони, історико-культурні об'єкти та центральні громадські простори. Це свідчить про значну роль просторової організації міста у формуванні якості життя населення та його соціального самопочуття.

Виявлено, що оцінка міського середовища безпосередньо впливає на уявлення мешканців про перспективи розвитку міста, рівень його «європейськості», а також на готовність до міграційної мобільності. Таким чином, міське середовище виступає не лише фізичним простором проживання, але й соціокультурним ресурсом розвитку людського потенціалу.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому аналізі окремих компонентів міського середовища (транспортної системи, екологічної безпеки, публічних просторів) та їхнього впливу на різні соціально-демографічні групи населення. Доцільним є також проведення порівняльних досліджень

між містами України з метою виявлення ефективних практик міського управління та підвищення якості життя населення.

Окремий науковий інтерес становить розробка міждисциплінарних моделей оцінювання міського середовища як чинника розвитку людського потенціалу в умовах післявоєнного відновлення України.

Список використаних джерел:

1. Грішнова О. А. Людський розвиток: навч. посіб. К. : КНЕУ, 2006. 308 с.
2. Заїка В. М. Ментальна карта міста Полтава: психологічний образ міста в уявленні його мешканців. *Габітус*. Випуск 42. 2022. С. 152-161. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.42.26>
3. Заїка В. М. Психогеографія Полтави: ментальний образ міського простору в свідомості його мешканців. *Transformation of the economy, education and law in the context of challenges and limitations*: Monograph: in 2 volumes. Volume 2. Opole: Academy of Applied Sciences – Higher School of Management and Administration in Opole, 2025. P. 212 – 241.
4. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (колективна монографія) / відпов. за випуск Л. М. Черенько, О. В. Макарова, за ред. Е.М.Лібанової. У 2-х томах. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України, 2012. 436 с.
5. Deneulin S., Shahani L. *An Introduction to the Human Development and Capability Approach: Freedom and Agency*. London: Earthscan, 2009. 336 p.
6. Gehl J. *Cities for People*. Washington: Island Press, 2010. 276 p.
7. Harvey D. *Social Justice and the City*. Athens: University of Georgia Press, 2009. 368 p.
8. Nussbaum M. C. *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011. 256 p.
9. Nussbaum M. C. *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 312 p.
10. Ostrom E. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. 298 p.
11. Sen A. *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press, 1999. 366 p.
12. Sen A. *The Idea of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009. 496 p.
13. United Nations Development Programme (UNDP). *Human Development Report 2023/2024*. New York: UNDP, 2024. URL: <https://hdr.undp.org> (дата звернення: 31.05.2026).

References:

1. Hrishnova O. A. (2006). *Liudskiyi rozvytok* [Human development]: navch. posib. K. : KNEU [in Ukrainian].
2. Zaika V. M. (2022). Mentalna karta mista Poltava: psykholohichniy obraz mista v uiavlenni yoho meshkantsiv [Mental map of the city of Poltava: a psychological image of the city in the minds of its residents] *Habitus* [Habitus]. 42 [in Ukrainian].
3. Zaika V. M. (2025). Psykhoheohrafiia Poltavy: mentalnyi obraz miskoho prostoru v svidomosti yoho meshkantsiv [Psychogeography of Poltava: the mental image of urban space in the minds of its residents] *Transformation of the economy, education and law in the context of challenges and limitations* [Transformation of the

- economy, education and law in the context of challenges and limitations*]: Monograph: in 2 volumes. Volume 2. Opole: Academy of Applied Sciences – Higher School of Management and Administration in Opole [in Ukrainian].
4. Liudskyi rozvytok v Ukraini: transformatsiia rivnia zhyttia ta rehionalni dyspropor-tsii (2012). [Human development in Ukraine: transformation of living standards and regional disparities]: kolektyvna monohrafiia. K.: In-t demohrafiï ta sotsi-alnykh doslidzhen im. M.V.Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
 5. Deneulin S., Shahani L. (2009). *An Introduction to the Human Development and Capability Approach: Freedom and Agency*. London: Earthscan [in English].
 6. Gehl J. (2010). *Cities for People*. Washington: Island Press, [in English].
 7. Harvey D. (2009). *Social Justice and the City*. Athens: University of Georgia Press [in English].
 8. Nussbaum M. C. (2011). *Creating Capabilities: The Human Development Ap-proach*. Cambridge, MA: Harvard University Press [in English].
 9. Nussbaum M. C. (2000). *Women and Human Development: The Capabilities Ap-proach*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
 10. Ostrom E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
 11. Sen A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press [in English].
 12. Sen A. (2009). *The Idea of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press [in English].
 13. United Nations Development Programme (UNDP). (2024). *Human Develop-ment Report 2023/2024*. New York: UNDP [in English].

УДК 51(091) : 37(091) : 929(477)

2.5. БІОГРАФІЧНЕ НАВЧАННЯ: ПІСЛЯЮВІЛЕЙНІ ДОУЯВЛЕННЯ ЖИТТЄПИСУ ВИДАТНОГО МАТЕМАТИКА М. Є. ВАЩЕНКА-ЗАХАРЧЕНКА

Людмила Литвинюк,

канд. пед. наук, доцент кафедри освітньої політики,
Полтавська академія неперервної освіти ім. М. В. Остроградського
lytvyniuk@pano.pl.ua

<https://orcid.org/0000-0001-7986-161X>

OUTSTANDING UKRAINIAN MATHEMATICIAN AND EDUCATOR M. E. VASHCHENKO-ZAKHARCHENKO (1825-1912): POST-VIELENI PREVIEWS OF BIOGRAPHY

Liudmyla Lytvyniuk,

*PhD in Education, Associate Professor at the Department of Educational Policy,
M. V. Ostrohradskyi Poltava Academy of Continuous Education*

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю впровадження інноваційного методу біографічного навчання, спрямованого на формування здобувача освіти як свідомого і відповідального автора власного біографічного проєкту шляхом пізнання досвіду відомих діячів українського суспільства. Наголо-

шено на вагомості вивчення життєписів і напрацювань відомих земляків як потужного засобу формування у здобувачів освіти патріотизму та гордості за свою Батьківщину.

Досліджено життєвий шлях і наукову спадщину видатного українського математика та педагога Михайла Єгоровича Ващенко-Захарченка як фундатора математичної культури України. Висвітлено його внесок у розвиток педагогіки та інтеграцію європейських наукових ідей у вітчизняну освіту XIX століття. порушено питання недостатньої обізнаності сучасників щодо доробку вченого та намагання російської науки привласнити його ім'я та здобутки. Запропоновано зіставлення наукового захисту М. Є. Ващенко-Захарченком «уявної геометрії» Лобачевського паралельно з літературним «доуявленням» його старшим братом Андрієм Єгоровичем Ващенко-Захарченком завершення поеми Миколи Гоголя «Мертві душі», що опосередковано підкреслює ментальну основу роду Ващенко-Захарченків. Окреслено перспективи подальших наукових розвідок щодо дослідження умов формування математичних талантів в Україні XIX століття.

Ключові слова: біографічне навчання, Михайло Єгорович Ващенко-Захарченко, Остроградський, Лобачевський, Евклід, математика, геометрія, неевклідова геометрія, «уявна геометрія», біографія.

The relevance of the study is due to the need to implement an innovative method of biographical learning aimed at forming the student as a conscious and responsible author of his own biographical project by learning the experience of famous figures of Ukrainian society. The importance of studying the biographies and achievements of famous compatriots as a powerful means of forming patriotism and pride for his homeland in students is emphasized.

The life path and scientific legacy of the outstanding Ukrainian mathematician and educator Mykhailo Yegorovych Vashchenko-Zakharchenko as the founder of the mathematical culture of Ukraine is studied. His contribution to the development of pedagogy and the integration of European scientific ideas into domestic education of the 19th century is highlighted. The issue of the lack of awareness of contemporaries about the scientist's achievements and the attempts of Russian science to appropriate his name and achievements is raised. A comparison of the scientific defense of Lobachevsky's "imaginary geometry" by M. E. Vashchenko-Zakharchenko is proposed in parallel with the literary "pre-imagination" of the completion of Nikolai Gogol's poem "Dead Souls" by his older brother Andrey Yegorovych Vashchenko-Zakharchenko, which indirectly emphasizes the mental basis of the Vashchenko-Zakharchenko family, is outlined. Prospects for further scientific explorations regarding the study of the conditions for the formation of mathematical talents in Ukraine in the 19th century are outlined.

Keywords: Mykhailo Yegorovych Vashchenko-Zakharchenko, Ostrogradsky, Lobachevsky, Euclid, mathematics, geometry, non-Euclidean geometry, «imaginary geometry»; biography.

Вступ. В освіті багатьох країн світу, зокрема. Німеччини, США, Франції, Швеції, проводяться дослідження теоретичних і практичних аспектів методу біографічного навчання, запропонованого німецьким соціологом П. Альхайтом. Актуальність методу обумовлена необхідністю надання допомоги здобувачам освіти у розробленні та реалізації індивідуальних біографічних проєктів.

Оскільки одним із принципів біографічного навчання є вивчення життєписів інших людей, для впровадження цього методу в українській освіті потрібно визначити перелік видатних особистостей, з біографіями яких ознайомити вчителів, студентів педагогічних закладів освіти для їх подальшого використання в рамках окремих навчальних предметів чи інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти.

У підручниках із геометрії для учнів 7-го класу є портрет і коротка довідка про математика Михайла Єгоровича Ващенка-Захарченка. Дослідження життєпису вченого, результати якого подано у цій публікації, розширить можливість педагогів у реалізації біографічного навчання на уроках геометрії, сприятиме національно-патріотичному вихованню підростаючого покоління. Зауважимо, що в Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України підвищення рівня знань здобувачів освіти про визначних особистостей, серед яких і українські вчені, окреслено як один із критеріїв ефективності національно-патріотичного виховання [16].

У Фейсбуці промайнули декілька коротких згадок про 200-річчя українського математика і педагога Ващенка-Захарченка Михайла Єгоровича [Георгійовича, Юрійовича] (1825–1912), котрий народився 31 жовтня (12 листопада) 1825 року в селі Маліївка (Маліївці) Золотоніського повіту Полтавської губернії у дворянській родині. Як повідомив Педагогічний музей України Національної академії педагогічних наук України, 200 років від дня народження Михайла Ващенка-Захарченка відзначають «на державному рівні» відповідно до Постанови Верховної Ради України від 21 грудня 2023 року № 3536-IX «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2024–2025 роках» [25] та Рішення Київської міської ради від 12 грудня 2024 р. № 483/10291 «Про відзначення на території міста Києва пам'ятних дат і ювілеїв у 2025 році» [24]. Однак, окрім публікацій у Фейсбуці та однієї статті [22], присвячених ювілею М. Є. Ващенка-Захарченка, «державного рівня» його відзначення знайти не вдалося. Звичайно, під час воєнного стану в Україні внаслідок повномасштабного російського вторгнення не до відзначення ювілеїв, але і стан математичної освіти в Україні не дозволяє оминути такі ювілейні нагоди для її переосмислення. Залишаючи останнє завдання для фахівців, з'ясуємо, а що ми в Україні власне знаємо про Михайла Єгоровича Ващенка-Захарченка? Чим важлива для нас його біографія? Чи все у ній нам відомо і які можна провести доуявлення до його біографії?

Як вважають українські дослідники історії математики, М. Є. Ващенко-Захарченко, котрий майже півстоліття працював у Київському університеті, є видатним діячем української математичної культури, автором оригінальних монографій і посібників, що здійснили значний вплив на розвиток математичної освіти в Україні [27].

Про його значення для нашого суспільства говорить той факт, що Ващенко-Захарченка мають знати навіть українські семикласники. Про вченого повідомляють у шкільному підручнику, в довідці про історію української геометричної школи, де поряд розміщені портрети М. Є. Ващенка-Захарченка (1825–1912) і М. В. Остроградського (1801–1861) [21].

Вражає схожість життєвих шляхів Ващенка-Захарченка (1825–1912) і Остроградського (1801–1861): козацьке походження і дитинство в українському селі, навчання у вітчизняних університетах, далі навчання у французьких математиків у Парижі, повернення на батьківщину і згодом декілька закордонних відряд-

джень. Обидва вчені досягли значних результатів у розвитку математики та здійснили визначний вплив на стан математичної освіти в Російській імперії XIX ст. Водночас якщо Остроградський знаний загалом та його біографія широко популяризується, то про Ващенка-Захарченка, здається, відомо лише вузькому колу спеціалістів, хоча його внесок у становлення математичної культури України може бути зіставним із досягненнями Остроградського. Утім, постать останнього відома не всім, хто мав би про нього знати. Саме тому свого часу виникла стаття-відповідь на запитання «Хто такий Остроградський?» [12]. Та все ж біографії цих математиків, як і низки інших, котрі працювали на території сучасної України чи за її межами, висувають для дослідження досить цікаве питання про те, яким чином у малописьменній Україні XIX ст., країні нерегульованої системи «дяківських шкіл», розквітали математичні таланти європейського масштабу.

Аналіз останніх досліджень. Розгляд розвідок щодо біографії М. Є. Ващенка-Захарченка розпочнемо з тих, що пов'язані з його місцем народження.

У книжці *«Подорож Златокраєм. Нарис історії Золотоніщини та її поселень від давнини до сьогодення»* повідомляється: *«В історію української духовності назавжди увійшли брати Ващенки-Захарченки, родом із Маліївки. Андрій Єгорович – відомий письменник і театральний діяч, автор популярних водевілів і фарсів, які ставилися на сценах багатьох театрів. Його брат Михайло Єгорович здобув науковий ступінь доктора математичних наук, викладав у університеті св. Володимира (м. Київ)»* [7, с. 372].

У згаданій праці лише на 2 сторінках подається інформація про Маліївку, де народився М. Є. Ващенко-Захарченко, зокрема, що це село в Україні, у Золотоніському районі Черкаської області, підпорядковане Золотоніській міській громаді. Населення – 205 осіб (станом на 2001 рік). Село розкинулося обабіч дороги Т2413, котра веде у Чорнобай і далі на Полтавщину, за 9 км на схід від Золотоноші біля річки Кропивна. Водночас вказано, що в описах Київського намісництва (1787) згадується Маліївський хутір, отже, вік села майже 250 років. Назву хутора утворено від прізвища його першопоселенця – якогось Малія. Тамтешні землі належали військовому товаришу Степану Захарченку. Наприкінці XVIII ст. на хуторі проживав 21 мешканець, але вже на 1885 р. тут налічувалося 50 господарств із населенням 298 жителів.

На жаль, пряма та детальна інформація про поточний стан збереження пам'яті братів, зокрема Михайла Єгоровича Ващенка-Захарченка, у селі Маліївка у відкритих джерелах представлена дуже обмежено. Більшість доступних джерел, присвячених життю вченого, зосереджується на його діяльності у Київському університеті, а не на місцевих пам'ятках у Маліївці. Наразі невідомо навіть про збереження місця його родового маєтку чи встановлення офіційної пам'ятної дошки на місці його народження. Таким чином, у сучасному публічному просторі та офіційних історичних джерелах основна пам'ять про Михайла Ващенка-Захарченка локалізована у Києві (Університет) та в історичних працях (його книги та статті про нього). Пам'ять на батьківщині, ймовірно, є частиною краснорічної роботи, яка не завжди потрапляє до загальнонаціональних реєстрів.

Інформація про Михайла Єгоровича Ващенка-Захарченка наявна у сучасних довідниках та енциклопедіях, особливо з історії математики та української науки, у довідниках з історії Київського університету.

Його згадують не як автора актуальних формул, а як важливу історичну постать. Універсальні міжнародні математичні енциклопедії можуть називати його ім'я опосередковано або не включати інформацію про нього через велику

кількість видатних математиків у світі. Однак в українських історичних та освітніх довідниках його постать є фундаментальною: він описується як один із провідних математиків XIX століття.

Так, в Енциклопедії Сучасної України (ЕСУ), яка є одним із найавторитетніших сучасних українських довідників, свідчення про визнання його значного внеску в українську науку є стаття М. Й. Ядренка, зміст якої варто навести повністю:

«ВАЩЕНКО-ЗАХАРЧЕНКО Михайло Єгорович (31.10 (12.11). 1825, с. Маліївка, нині Золотоніс. р-ну Черкас. обл. – 14(27). 08. 1912, Київ) – математик. Доктор чистої математики (1866), професор (1868). Навч. в Університеті св. Володимира у Києві (1845–46), Сорбонні та Колеж де Франс у Парижі (1847–48), де слухав лекції О.-Л. Коші, Ж. Ліувіля. Працював в Університеті св. Володимира (1863–1910): від 1867 – екстраординар. проф., від 1868 – ординар. професор кафедри чистої математики; читав лекції з теорії імовірностей, а також низку курсів на фіз.-мат. ф-ті. У магістер. дис. «Символическое исчисление и приложение его к решению линейных дифференциальных уравнений» (К., 1862) вперше систематично виклав операц. числення і застосував його до розв’язування диференціал. рівнянь. Його доктор. дис. «Риманова теория функций составного переменного» (К., 1866) була на той час єдиним навч. посіб. для викладачів та студентів, а також першою монографією з теорії аналіт. функцій у російській і однією з перших у заг.-європ. матем. літ-рі. Один із перших в Рос. імперії популяризаторів неевклідової геометрії; зробив переклад «Начал» Евкліда – «Начала Евклида с пояснительным введением и толкованием» (К., 1880) із великим вступом, в якому розглянув осн. питання геометрії Лобачевського. Для історіографії велике значення має його ґрунт. праця «История математики: Истор. очерк развития геометрии» (т. 1, К., 1883), при написанні якої використав знач. за обсягом матеріал світ. та оригінал. наук. літ-ри, а також робота «Исторический очерк развития аналитической геометрии» (К., 1884), де подав змістов. системат. виклад історії питання від Декарта до часу опублікування нарису. Сприяв розвитку матем. освіти в Рос. імперії, зокрема в Україні. Автор низки підручників, які витримали декілька видань, серед них – «Теория определителей и теория форм» (1877), «Алгебраический анализ или высшая алгебра», «Аналитическая геометрия двух и трех измерений» (обидва – 1887), «Вариационное исчисление» (1889), «Проективная геометрия» (1897; усі – Київ) тощо. Серед учнів В. – відомі математики В. Єрмаков, Б. Букрєєв, А.-Б. Пшеборський. В. був член-кореспондент Матем. товариства в Бордо (від 1883), чл. Моск. матем. товариства (від 1886). Один із засн. Київ. фіз.-мат. товариства (1890)» [31].

Звичайно, жанр ЕСУ не дозволив повніше розкрити як бібліографію праць ученого, так і список літератури про нього. У цьому контексті варто згадати одну із перших дослідниць біографії М. Є. Ващенко-Захарченка – Л. М. Граціанську, яка у 1950–1970-х роках здійснила багато публікацій про нього. Л. М. Граціанська (29 червня (12.07. за нов. ст.) 1894 року у м. Тальне Київської губернії – 8 червня 1981 року, м. Київ) була кандидатом педагогічних наук, доцентом механіко-математичного факультету Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, знаною вченою в галузі методики викладання та історії математики.

Стаття С. Ю. Карамаша [11] розкриває досить повно цікаву біографію вченої, яку в російських публікаціях, так само як і М. Є. Ващенко-Захарченка [28], зараховують до власних істориків математики.

У наш час найповніше наукову та соціокультурну спадщину професора М. Є. Ващенко-Захарченка як видатне явище в історії науки й освіти дослідила Т. С. Клецька у дисертації «Видатний український математик і педагог М. Є. Ващенко-Захарченко (1825–1912 рр.)» [13;14]. Як дізнаємося з анотації до дисертації, у ній уперше в українській історіографії комплексно досліджено життєвий шлях і наукову спадщину М. Є. Ващенко-Захарченка, розроблено докладну періодизацію його життя та діяльності, проаналізовано опубліковані роботи вченого. Одержала подальший розвиток низка нових оціночних положень стосовно проблематики його досліджень у контексті розвитку конкретних математичних дисциплін. Робота містить нові висновки з питань розвитку вищої освіти на території України, методології викладання математики та становлення деяких математичних дисциплін (таких як елементарна й аналітична геометрія, теорія ймовірностей, операційне числення тощо) в їх сучасному вигляді. Вдосконалено бібліографію вченого, у джерелознавчому плані вперше запроваджено до наукового обігу нові матеріали із різних архівів України, а також літературних джерел.

У 2017 р. Т. С. Клецька видала однойменну монографію [15].

У Вікіпедії є чотири статті про Ващенко-Захарченка – українською, англійською, російською та каталанською мовами. Щодо змісту цих статей варто зауважити, що найновішою є стаття каталанською мовою [5], в якій станом на 20 березня 2026 року відображені праці українських дослідників, таких як Л. М. Граціанська, М. М. Крюков; Т. С. Клецька, М. Й. Ядренко.

У Росії Ващенко-Захарченка ідентифікують як російського математика та педагога, історика математики.

Мета нашого дослідження полягає у визначенні внеску М. Є. Ващенко-Захарченка в розвиток математичної культури, поглиблення біографічних досліджень постаті вченого.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Наскільки математик Ващенко-Захарченко є відомим у наш час? Чи користуються сучасні математики його працями?

Ващенко-Захарченко залишається знаним як ключова постать в історії української математики та як видатний педагог-методист, але його оригінальні наукові праці мають переважно історичне значення. Наскільки нам відомо, у галузі сучасної математики праці Ващенко-Захарченка не використовуються безпосередньо для вирішення нових дослідницьких завдань. Хоча фахівці Національного аерокосмічного університету ім. Н. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» досліджують внесок М. Є. Ващенко-Захарченка в теорію екстремумів функцій багатьох змінних, зокрема його статтю «Ознаки найбільшого та найменшого значення функцій». Актуальність цієї теми залежить від того, що методи вирішення завдань на екстремум функцій багатьох змінних, отримані наприкінці XIX – початку XX століть застосовують у сучасних завданнях оптимізації [26]. Як вказують автори, «порівнюючи отримані київським математиком професором М. Є. Ващенко-Захарченком результати з викладом даної тематики в сучасних підручниках з вищої математики та математичного аналізу, можна зробити висновок, що вони входять до цих підручників фактично в тому самому вигляді... Широта наукової ерудиції професора М. Є. Ващенко-Захарченка дала йому змогу одразу сприйняти нові методи, отримані закордонними вченими, і одразу знайти їм застосування для отримання достатніх

умов існування екстремуму функцій багатьох змінних. Це показує високий науковий рівень стану математики в Київському університеті в другій половині 19 століття» [32, с. 102].

Він є одним зі стовпів Київської математичної школи. Його роль як професора, який виховав ціле покоління відомих українських математиків, є беззаперечною. Підручники та посібники М. Є. Ващенко-Захарченка (особливо з аналітичної геометрії та інтегрального числення) були відомі своєю чіткістю та якістю викладу. Він був одним із перших, хто робив вищу математику доступною для широкого кола студентів.

Сучасні математики звертаються до доробку вченого не як до джерела нових теорем, а як до важливої ланку в історії розвитку математичних дисциплін. Таким чином, Михайло Ващенко-Захарченко – це не «сучасний інструмент», а фундаментальна історична постать, без якої неможливо зрозуміти становлення української математичної думки.

Порівняння внесків математиків Ващенко-Захарченка (1825–1912) і Остроградського (1801–1861)

«Уявна геометрія»

Потрібно підкреслити важливість підходу Ващенко-Захарченка щодо запровадження неевклідової геометрії у навчальний процес. Він, на відміну від М. В. Остроградського, глибоко вивчав, популяризував і використовував у своїх курсах геометрію М. І. Лобачевського (1792–1856) і був у цьому одним із перших учених у Східній Європі. Як відзначають дослідники (Ю. М. Гайдук, Л. М. Граціанська, Р. А. Мельников, О. А. Саввина) наприкінці XIX століття розпочалася критика викладання геометрії «по Евкліду». М. Є. Ващенко-Захарченко не визнавав модерністські течії і залишався прихильником традиційного курсу геометрії. Для аргументації свого підходу він підготував переклад з грецької «Начал» Евкліда (грец. *Στοιχεῖα*, лат. *Elementa*), забезпечивши його системою завдань та рекомендаціями щодо їх розв'язання. Книга була опублікована в 1880 р. і досі не втратила своєї актуальності. У ґрунтовному вступі до цієї роботи автор дав огляд ключових ідей уявної геометрії Лобачевського. Ю. М. Гайдук зазначає, що підручник «Елементарна геометрія в обсязі гімназичного курсу» М. Є. Ващенко-Захарченка, що вийшов у 1883 р., став «першим у російській навчальній літературі досвідом практичного відображення ідей геометрії Лобачевського в курсі математики середньої школи». Цитують думку М. Є. Ващенко-Захарченка: «Викладання математики в гімназіях мало двояку мету: по-перше, правильний розвиток способів мислення – це мета педагогічна, однакова для всіх, вона є предметом загальної освіти, по-друге, покласти тверді початки математики для подальшого вивчення її як науки у всіх її галузях». Щодо викладання алгебри М. Є. Ващенко-Захарченко вказував «на необхідність супроводу алгебраїчних тотожностей геометричними уявленнями та поясненнями для більшого їх з'ясування. Алгебра щодо геометрії є тим самим, що письмо щодо літератури...» [20].

Місце захисту дисертацій М. Є. Ващенко-Захарченка у статтях і довідках про нього або взагалі не вказується, або називається то Київ, то Казань. Енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона, т. Va (1892), вказує однозначно, що всі дисертації М. Є. Ващенко-Захарченка захищені у Казанському університеті:

«Іспити на вчені ступені кандидата та магістра математики він тримав у Казанському університеті у 1854 році та у 1862 році; там же захищав він дисер-

тації на ступінь магістра («Символічне числення та застосування його до інтегрування лінійних диференціальних рівнянь», Київ, 1862) та доктора чистої математики («Ріманова теорія функцій складеного змінного», 1866, «Університетські вісті»)» [3].

Вище вже писалося про визначний внесок М. Є. Ващенко-Захарченка у популяризацію ідей уявної геометрії Лобачевського, проте інформації про їх особисте знайомство немає. Ймовірно, при складанні іспитів у Казанському університеті М. Є. Ващенко-Захарченко міг познайомитися з М. І. Лобачевським (1792–1856), який зробив переворот у математичній науці і залишився, попри його «роз'яснення» у багатьох працях, не зрозумілим його сучасникам. Але про це достеменно невідомо.

«Уявна геометрія» – це термін, використаний Лобачевським для своєї неевклідової геометрії, в якій він описує простір, в якому через одну точку можна провести нескінченно багато прямих, які не перетинають задану. Це була революційна ідея, оскільки вона показала, що можлива інша геометрія, відмінна від евклідової. Лобачевський не тільки розробив цю теорію, а й подав її як можливу і корисну модель просторових відносин, а не просто як уявний експеримент геометрії. Свою «нову геометрію» Лобачевський назвав «уявною» на тій підставі, що вона «якщо й не існує в природі, принаймні має бути визнана в аналітиці».

Остроградський негативно ставився до «уявної геометрії» Лобачевського.

Справа в тому, що дослідниками історії відкриття неевклідової геометрії стверджується, що першим ідею у тому, що V постулат не можна вивести з інших евклідових постулатів і можлива геометрія, де він є неправильним, публічно висловив у 1807 р. Тимофій Федорович Осиповський (1765–1832) – видатний математик і філософ, котрий читав курси математики, механіки, оптики та прикладної астрономії у Харківському університеті (1805–1820) та був його ректором (1813–1820). Серед його учнів у 1816–1821 рр. був, зокрема, Остроградський, на формування наукових інтересів якого Осиповський справив величезний вплив.

У тому ж 1807 році статтю «Теорія паралельних ліній ...» щодо неевклідової геометрії написав Фердинанд Карл Швейкарт, уперше висловивши думку про те, що неевклідовою може бути геометрія космосу. Фердинанд Карл Швейкарт (нім. Ferdinand Karl Schweikart; 28 лютого 1780, Ербах – 17 серпня 1857, Кенігсберг) – німецький правознавець і математик. У 1811–1816 рр. він був професором Харківського університету та деканом етико-політичного факультету (під ім'ям Фердинанд Львович Швейкарт); читав студентам університету латинською мовою енциклопедію та методологію юриспруденції, а також систему римського права, з його історією та герменевтикою. У 1816 повернувся до Німеччини: був професором Марбурзького університету, в 1819 – ректором цього університету. У 1821–1827 роках – професор Кенігсберзького університету.

Не без впливу Осиповського Швейкарт у 1818 виклав свої міркування в листі, спрямованому Карлу Фрідріху Гауссу. Цей лист є першим відомим письмовим документом, в якому явно утверджується існування неевклідової геометрії. Проте цей лист і схвальне ставлення до нього Гаусса стали відомими лише після смерті Гаусса у 1855 р. Отже, можна припустити, що Остроградський був знайомий від Осиповського і, певною мірою, від Швейкарта з ідеєю неевклідової геометрії.

Паралельно до цих процесів Лобачевський викладає свої ідеї у мемуарі «Про засади геометрії», друкує його у 1829 р. і посилає на відгук до російської

Академії наук. Замість відгуку у літературних журналах з'являється знущальний памфлет, інспірацію якого приписують Остроградському, хоча докази цього відсутні. У відповідь на цю анонімну «образливу критику» Лобачевський у 1835 році, 190 років тому, публікує статтю «Уявна геометрія», в якій ретельніше розкриває її положення і дає перший систематичний виклад своєї теорії геометрії. Незважаючи на невизнання своїх ідей, Лобачевський продовжував одержимо творити. Останню роботу він диктував, осліпнувши, і помер 1856 р., не дочекавшись тріумфу своїх ідей.

Отже, географія зародження неевклідової геометрії – Харків, Марбург, Геттінген, Казань, Тиргу-Муреш (Марошвашархей). Цю коротку інформацію про уявну геометрію ми подаємо для розуміння титанічної праці як М. Є. Ващенка-Захарченка, так і його брата – Андрія Єгоровича Ваценка-Захарченка.

Порівняння внесків математиків Ваценка-Захарченка (1825–1912) і Остроградського (1801–1861)

Особливо цікавим є порівняння двох видатних українських математиків Ваценка-Захарченка (1825–1912) і Остроградського (1801–1861), оскільки вони працювали в різні періоди і зробили внески різного масштабу.

Слід визнати, що Михайло Васильович Остроградський (1801–1861) є набагато масштабнішою та впливовішою фігурою у світовому контексті розвитку математичної науки.

Хоча Михайло Єгорович Ващенко-Захарченко (1825–1912) є фундаментальною постаттю для розвитку Київської математичної школи та освіти, внесок Остроградського має глобальне наукове значення.

Порівняння значущості внесків М. В. Остроградського та М.Є. Ваценка-Захарченка в розвиток математичної культури подано в таблиці.

Таблиця

Значення М. В. Остроградського та М.Є. Ваценка-Захарченка для розвитку математичної культури

Критерій	Михайло Остроградський (1801–1861)	Михайло Ващенко-Захарченко (1825–1912)
Масштаб внеску	Світовий / Міжнародний	Регіональний / Національний (Україна, Російська імперія)
Основні галузі	Математичний аналіз, теоретична механіка, математична фізика, теорія чисел	Геометрія (неевклідова), операційне числення, історія математики
Наукові відкриття	Фундаментальні (названі на його честь): формула Остроградського (теорема про дивергенцію), метод Остроградського для інтегрування раціональних дробів	Систематизація та популяризація: глибоке вивчення та популяризація неевклідової геометрії, систематизація операційного числення
Вплив на освіту	Високий: один із засновників Петербурзької академічної школи, навчав багатьох відомих вчених і військових	Високий: засновник Київської математичної школи, автор перших високоякісних підручників з вищої математики російською мовою
Сучасна актуальність	Висока: його формули та методи є базовими для курсу математичного аналізу, фізики та інженерії	Історична: важливий для історії науки, його праці є основою для вивчення історіографії математики XIX ст.

Остроградський здобув міжнародне визнання, працюючи у Парижі та Петербурзі, і став одним із найвидатніших математиків свого часу.

• **Теорема Остроградського-Гаусса:** ця формула, відома як **теорема про дивергенцію** (яка пов'язує інтеграл по об'єму з інтегралом по поверхні), є наріжним каменем векторного аналізу та класичної електродинаміки. Вона вивчається в усьому світі.

• **Член Академій:** був членом Паризької, Римської, Американської, Петербурзької академій наук.

Ващенко-Захарченко, хоча і не має такого світового наукового впливу, є центральною фігурою в історії української освіти та науки. Його головний внесок полягає в систематизації знань та написанні якісних підручників, що сформувало наукове підґрунтя для покоління українських учених. Його праця «Історія математики» 1883 року є значним історико-науковим досягненням.

Отже, обидва математики є видатними, але їхні ролі відрізняються: Остроградський – це геній світової науки, який залишив фундаментальні формули. Ващенко-Захарченко – це великий учитель, систематизатор та історик, який збудував математичну наукову школу в Києві. Його твори перевидають і у наш час [4, 10].

Якщо про математичний спадок Ващенка-Захарченка, зібраний у його працях (загалом йому належать близько 6,5 тисяч друкованих сторінок [2]), математики можуть нині робити висновки на кшталт висновка академіка М. П. Кравчука, котрий відмічав: *«Ващенко-Захарченко М. Є. був знавцем історії математики, написав з неї низку великих праць, але не зробив жодного самостійного історичного досліджу, обмежився писаннями характеру компілятивного»* [Цит. за 22], то унікальний інтерес має його особисте життя та походження.

Особисте життя та походження М. Є. Ващенка-Захарченка

У книзі «Особняки Києва» зазначається, що у 1875–1876 роках Ващенко-Захарченко побудував і володів особняком у Києві по вул. Пушкінській, 36, який продав Варварі Ананіївні Стороженко, матері М. В. Стороженка. На час спорудження особняка він – дійсний статський радник, ординарний професор на кафедрі чистої математики університету св. Володимира [9].

У цьому ж виданні повідомляється про «давній запорозький рід» Ващенка-Захарченка: прадід Довбня-Ородницький відомий як «славний запорожець, решетилівський сотник»; батько – Юрій Іванович Захарченко, мати – Пелагея Лаврентіївна, з дому Коделець.

Джерела походження наведеної інформації у цій книжці не вказуються, в Інтернеті теж немає даних про названих осіб. У вітчизняних докторських дисертаціях про українську козацьку старшину (1648–1782 рр.) [17; 18] відсутні згадки про Довбню-Ородницького та військового товариша Степана Захарченка, якому, за даними золотоніських краєзнавців, належали землі Маліївки, про сотника Василя Ващенка-Захарченка, від якого веде початок дворянський рід Ващенко-Захарченко, що записаний у VI частині родоводів Полтавської, Київської та Херсонської губерній.

Був одружений двічі. Другий шлюб (1871) був із тверською дворянкою Вірою Миколаївною Мельницькою (1840–1895). Ващенко-Захарченко Віра Миколаївна (31.03.1840–02.08.1895) – українська педагогиня та меценатка, засно-

вниця першої приватної жіночої гімназії / школи у Києві, яка стала його надійною підтримкою та однодумцем, про що дослідила і написала декілька статей Н. Б. Антоненко [1].

Про дітей М. Є. Ващенко-Захарченка трапляються суперечливі повідомлення: що у Михайла Юрійовича було три сини і донька від першого шлюбу та син і донька – від другого [там само], утім – у 1903 році у нього було троє дітей: двоє синів і дочка [5]. Ймовірно, це можна пояснити можливим врахуванням лише тих, хто дожив до 1903 року.

Достовірно знаємо лише про одного із синів від першого шлюбу: Ващенко-Захарченко Михайло Михайлович (1852–1910) – помічник бібліотекаря університету Св. Володимира, публіцист українського походження монархічного штибу, найближчий прихильник Д. І. Піхно, редактор газети «Кієвлянинъ» у 1907–1910 [6].

Відомо навіть розмір пенсії професора зі статті Володимира Молчанова (Київ), котрий порівнював життєвий рівень правоохоронців та освітян м. Києва у другій половині XIX ст. [23]. Процитуємо відповідний фрагмент цієї статті:

«Велику цінність для дослідження розглядуваної нами проблеми мають штатні розписи гімназій та дворянських училищ м. Києва. Наприклад, якщо директор Київської гімназії на свою місячну заробітну плату в 70 руб. міг придбати (або, або): 35 четвертей жита; 233 пуди пшениці; 33 пуди сала; 63 пуди яловичини; то вчитель малювання креслення та краснопису повітового училища в місяць заробляв близько 17 руб., на яких він міг придбати: 8 четвертей жита; 56 пудів пшениці; 5 пудів сала; 16 пудів яловичини. За університетським статутом 1884 р. ординарний професор отримував заробітної плати 3 000 руб. на рік; екстраординарний – 2 000, доплата за деканство – 600 руб., ректорство – 1 500 руб. На кінець XIX ст. у Київському університеті св. Володимира ситуація з оплатою праці професорсько-викладацького складу була наступною. Так, професор С. А. Ананьїн за 5 лекційних занять на тиждень отримував 8000 руб., а разом з доплатами 10 800 руб. на рік. Інший професор за 6 занять на тиждень отримував 12 800 руб. на рік; за 4 заняття – 8 800 руб.; за 8 занять – 16 800 руб. Подібна ситуація була і з оплатою праці доцентів. Так, доцент за виконане протягом року навантаження обсягом 7 занять на тиждень отримував 14800 руб. Дещо нижчою була оплата праці асистентів, які вели практичні заняття, річний оклад яких міг досягти 6 000 руб. Загалом в активного читаючих лекції професорів та ведучих практичні заняття асистентів оклади коливалися від 5 980 до 48 600 руб. на рік. Не менше зацікавлення викликає матеріальне утримання професорсько-викладацького складу університету св. Володимира після виходу їх на пенсію. Так, у 1888 р. заслужений понадштатний ординарний професор по кафедрі чистої математики дійсний статський радник Михайло Ващенко-Захарченко, який був кавалером орденів св. Анни I та II ступенів, св. Станіслава I та II ступенів, св. Володимира III ступеня отримував пенсії 3 000 руб. та нагородних 1 200 руб. Всього 4 200 руб. на рік. Однак, необхідно визнати, що не в усіх київських професорів було таке значне утримання. Наприклад, на медичному факультеті університету св. Володимира ординарний професор протягом року отримував: жалування – 2 400 руб.; столових – 300 руб.; квартирних – 300 руб. Всього 3 000 руб. на рік. Невисоким було грошове утримання і у виконуючих обов'язки професорів. Так, в.о. екстраординарного професора мав грошове утримання 1 600 руб. та столових і квартирних грошей по 200 руб. Всього – 2 000 руб. на рік» [там само, с. 112].

Старший брат – Андрій Єгорович Ващенко-Захарченко та інші родичі

Про старшого брата М. Є. Ващенко-Захарченка – Андрія Єгоровича Ващенко-Захарченка незакінчена «Українська літературна енциклопедія» (1988) подає таку інформацію:

«**ВАЩЕНКО-ЗАХАРЧЕНКО** Андрій Єгорович [крипт. – V. Z.; 5(17).XII 1815, с. Маліївка, тепер Золотоніського р-ну Черкас. обл. – р. см. невід.] – укр. письменник, театр. діяч і критик. З 1833 перебував на військ. службі. Вийшовши у відставку, у 40 – 50-і рр. виступав з власною трупю в Україні, в Курську, Орлі та ін. містах. У журн. "Репертуар и пантеон" вмістив ряд рецензій на вистави – "Ещё об одном благородном спектакле в Кременчуге" (1846), "Кременчугский театр" (1847). Писав водевілі та фарси, використовуючи літ. і фольклорні джерела – "Оказія з Микитою", "Тоді скажеш гоц, як вискочиш", "Один порадував, другий утішив", "Оглядівся, як наївся", "Козак по своїй волі в 1855 році", "Поярмаркував". П'єси входили до репертуару профес. й аматор. театрів Києва, Харкова, Львова та ін. міст. Одним з перших інсценізував повість М. Гоголя "Вечера на хуторі близ Диканьки". Написав продовження "Мертвых душ" (1857) і "Мемуаров о дядюшках и тетюшках" (ч. 1 – 4. М., 1860) М. Гоголя. Тв.: Театр А. Е. Ващенко-Захарченко, т. 1. К., 1857; Мертвые души, окончание поэмы Гоголя. Похождения Чичикова. К., 1857. П. О. Лобас» [19].

Ймовірно, синами останнього є: Ващенко-Захарченко Всеволод Андрійович – земський начальник 4-ї ділянки Золотоніського повіту (до неї входили волості – Золотоніська, Кропивницька та Мельниківська), тит. радник, власник кінського заводу і табунів у с. Крупське (?), товариш голови Золотоніського сільськогосподарського товариства (ств. 1902 р.). Його брат, Ващенко-Захарченко В'яч. Андр. був членом ревізійної комісії цього товариства [8].

Доуявлення «Мертвих душ» Миколи Гоголя

У біографії А. Є. Ващенко-Захарченка зацікавлює факт його спроби реконструювання й завершення поеми «Мертві душі» Миколи Гоголя. Український літературознавець Н. М. Сквіра, яка проводить компаративні дослідження творчості М. В. Гоголя, зокрема спроб письменників «дописати Гоголя», завершивши його поему «Мертві душі» [29], вказує, що твір А. Є. Ващенко-Захарченка «Мертві душі, закінчення поеми Гоголя. Пригоди Чичикова» (К., 1857) – це твір із 10 глав на 350 сторінок і порівнює: у Гоголя «пізня редакція другого тому «Мертвих душ» має 5 глав, 120 стор., перша частина «Мертвих душ» – 11 глав, 240 стор.» [30, с. 16], тобто А. Є. Ващенко-Захарченко виконав досить масштабну роботу по доуявленню поеми «Мертві душі» Миколи Гоголя, на 10 сторінок менше, ніж обсяг «Мертвих душ» самого Гоголя.

У світовій літературі існує величезна кількість продовжень незавершених і завершених літературних творів, вказує дослідниця Н. М. Сквіра, оскільки характерною рисою літературної творчості є діалог із творами попередників, котрий реалізується у формах продовження (закінчення, завершення), рімейку, містифікації, травестії, імітації, пастишу, пародії, стилізації тощо. Авторство-«співавторство» письменників-продовжувачів постає як своєрідний експеримент, якому властиві творче самооприявлення, інтертекстуальні зв'язки, елементи стилізації, а також профанація окремих ідей та стильової манери продовження / завершення тексту. Самооприявлення – це процес розкриття, виявлення або прояву себе, своєї сутності, ідентичності чи індивідуальності. Цей термін використовується у філософії, літературознавстві та психології для

опису процесу, в якому людина або нація проявляє себе через історичний час, мистецтво, діяльність чи внутрішні переживання.

Кожний справжній твір має збуджувати увагу читача, спонукати його до «доуявлення». Його автор має покладатися на свого читача, заохочувати його до співпраці, до додумування, до доуявлення, долучати до таємниці, яку необхідно відчувати і розгадати.

У цій матриці відношень самооприявлення і «доуявлення» А. Є. Ващенко-Захарченко і здійснює спробу реконструювання й завершення поеми «Мертві душі» Миколи Гоголя у творі «Мертві душі. Закінчення поеми М. В. Гоголя «Пригоди Чичикова». За оцінкою Н. М. Сквіри, судячи з назви, автор мав намір не просто дописати другий том поеми, а й запропонувати читачеві вірогідне закінчення всієї поеми. «Наприкінці твору Ващенко-Захарченко, реалізуючи задум Гоголя про переродження Чичикова, змальовує його як гарного поміщика, котрий піклується про своїх селян» [там само, с. 18].

Ця спроба А. Є. Ващенка-Захарченка була зустрінуто здебільшого негативно і скептично. М. Чернишевський, вказує Н. М. Сквіра, «різко критикуючи твір А. Є. Ващенка-Захарченка, запитував: «Що це за підробка, яка постає у такий нахабний спосіб? Що це за п. Ващенко-Захарченко, котрий зухвало запозичує для свого виробу назву книги й ім'я Гоголя, щоб збути свій нікудишний товар?» [цит. за 30, с. 665].

Не маючи наміру критикувати / захищати твір А. Є. Ващенка-Захарченка, лише звертаємо увагу на метод, який він застосував у своїй літературній діяльності – доуявлення твору Гоголя. Так само як пізніше його молодший брат М. Є. Ващенко-Захарченко захищав «уявну геометрію» Лобачевського, А. Є. Ващенко-Захарченко «доуявляв» «Мертві душі» Гоголя,

Хоча у нас немає даних про зв'язок М. Є. Ващенка-Захарченка з малою батьківщиною, про взаємини із братом, про життя його старшого брата А. Є. Ващенка-Захарченка, але той факт, що останній намагався завершити поему Гоголя з топоса Маліївки, описуючи переродження Чичикова у «гарного поміщика, котрий піклується про своїх селян» опосередковано вирішує питання, якого «емпіричного матеріалу» більше у «Мертвих душах» Гоголя – українського чи російського, що викликає активні наукові дискусії серед літературознавців, особливо в контексті українського та російського гоголезнавства. Учені не можуть просто «зважити», який український чи російський матеріал превалює у поемі, тому аналіз проводиться на рівні ментальних, стилістичних, етнографічних та мовних елементів. Хоча дія відбувається в Росії, і твір написаний російською, значна частина художніх прийомів, світогляду, гумору та ментальних основ можуть бути пов'язані з його українським походженням. Більшість дослідників сходяться на думці, що Гоголь значно краще знав життя українських поміщиків (дворянства) порівняно з російськими, хоча в «Мертвих душах» він свідомо зображує саме російську дійсність. У підсумку, глибина та життєва достовірність матеріалу, що ґрунтується на дитячих та юнацьких враженнях, є більшою щодо українського дворянства, тоді як образи російських поміщиків у «Мертвих душах» є блискучими типами-карикатурами, які, можливо, більшою мірою є художнім узагальненням хиб і «духовного омертвіння» кріпосницької системи, ніж результатом глибокого побутового знайомства.

Висновки та перспективи подальших досліджень. З огляду на проведений аналіз і критичний огляд дослідження біографії М. Є. Ващенко-Захарченка та виявлення його суперечностей можна зробити такі ключові висновки та рекомендації.

В українській науковій біографістиці постать М. Є. Ващенко-Захарченка є ключовою для розуміння не лише математичної, а й культурно-ментальної історії України XIX століття.

Михайло Ващенко-Захарченко є видатним українським математиком і педагогом, і необхідно сприяти відновленню його належного місця в українській науковій і освітній історії, здійснюючи наголос на ролі Ващенко-Захарченка як реформатора методики викладання математики і автора якісних підручників, що є найбільш актуальним внеском його спадщини для сучасної української освіти. Здатність українського народу у малописьменній Україні XIX ст., країні нерегульованої системи «дяківських шкіл», висувати математичні таланти європейського масштабу таких як М. В. Остроградський і М. Є. Ващенко-Захарченко вимагає поглиблення педагогічного аналізу. Варто конкретизувати, які саме елементи їх педагогічної методики були новаторськими для української освіти і як вони вплинули на розвиток української математичної освіти.

Біографію М. Є. Ващенко-Захарченка суттєво доповнює розповідь про його старшого брата, Андрія Єгоровича, та його спробу завершити «Мертві душі», що є ментальним доказом глибокої української культурної основи роду Ващків-Захарченків. Зіставлення між науковим захистом «уявної геометрії» М. Є. Ващенко-Захарченком та спробою його брата «доуявити» завершення «Мертвих душ» Гоголя, надає культурологічне поєднання наукового та літературного «доуявлення», що підкреслює українську інтелектуальну атмосферу того часу і ментальну близькість братів.

Водночас є необхідність архівного підтвердження родоводу М. Є. Ващенко-Захарченка. Версія про запорозькі козацькі корені є стійкою в українській біографістиці, але залишається у площині родинної легенди без прямого архівного доказу. Для переведення цього факту в наукову площину необхідно здійснити цілеспрямований архівний пошук.

Список використаних джерел:

1. Антонець Н. Б. Київська гімназія О. Дучинської й розвиток середньої жіночої освіти (1878 — 1917) // Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (XX століття) : навч.-метод. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської, В. С. Курила ; авт. кол.: О. В. Сухомлинська, В. С. Курило, Н. П. Дічек та ін. Луганськ, 2010. С. 41–55. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/745584/1/%>
2. Бондаренко В. М. До 190-річчя від дня народження Михайла Єгоровича Ващенко-Захарченка (1825–1912). URL : https://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/190_rokiv_vachenko_zaharchenko/ (дата звернення: 05.06.2026).
3. Ващенко-Захарченко М. Е. // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Санкт-Петербург, 1892. Т. Va. С. 658–659.
4. Ващенко-Захарченко М. Е. Исторический очерк развития геометрии. Античность. Европейское Средневековье. 2-е изд. Москва, 2012. 160 с. (Физико-математическое наследие: математика (история математики)).
5. Ващенко-Захарченко Михайло Єгорович URL: <https://arz.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 05.06.2026).

- 6.Ващенко-Захарченко Михайло Михайлович URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 05.06.2026).
- 7.Голиш Г. М., Лисиця Л. Г. Подорож Златокраєм. Нарис історії Золотоніщини та її поселень від давнини до сьогодення. 2-ге вид. Черкаси, 2018. 580 с.
- 8.Демуз І. О. Сільськогосподарські товариства України: довідник. Київ, 2022. 296 с.
- 9.Друг О., Малаков Д. Особняки Києва. К., 2004. С. 416–426.
- 10.Евклид. Начала / пер. на рус. яз., предисл. и доп. М. Е. Ващенко-Захарченко. 4-е изд. Москва, 2015. 544 с. (Классики науки).
- 11.Карамаш С. Ю. Вчена-математик Любов Граціанська у Києві (До 40 річчя з дня смерті) // Матеріали 20-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки». Київ, 2021. С. 119–122.
- 12.Клецько С. Ф. Хто такий Остроградський? // Постметодика. 2021 (1). С. 4–18.
- 13.Клецька Т. С. Видатний український математик і педагог М. Є. Ващенко-Захарченко (1825-1912) : дис. ... канд. іст. наук / 07.00.07. Київ : Держ. екон.-технол. ун-т трансп., 2011. 213 с.
14. Клецька Т. С. Видатний український математик і педагог М. Є. Ващенко-Захарченко (1825-1912) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / 07.00.07. Київ : Держ. екон.-технол. ун-т трансп., 2011. 21 с.
- 15.Клецька Т. С. Видатний український математик і педагог М. Є. Ващенко-Захарченко (1825-1912) : монографія / відп. ред. О. Я. Пилипчук. Київ : Талком, 2017. 159, [7] с. (Серія «Історія освіти, науки і техніки: в школах, напрямках, іменах» ; кн. 17).
- 16.Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України : наказ МОН від 06.06.2022 р. № 527. URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/62a0421e24258666156501.pdf> (дата звернення: 06.06.2026).
- 17.Кривошея В. В. Персональний склад та генеалогія української козацької старшини (1648-1782 рр.) : дис. ...доктора іст. наук / 07.00.06. Київ, 2005. 517 с.
- 18.Кривошея І. І. Неурядова старшина української козацької держави (середина XVII – 80-ті роки XVIII ст.) : дис. ...доктора іст. наук / 07.00.01. Київ, 2014. 519 с.
- 19.Лобас П. О. Ващенко-Захарченко Андрій Єгорович // Українська літературна енциклопедія. URL: https://1668.slovaronline.com/1402-ващенко-захарченко_андрій_егорович (дата звернення: 06.06.2026).
- 20.Мельников Р. А., Саввина О. А. Научно-педагогическое наследие Михаила Егоровича Ващенко-Захарченко (К 200-летию со дня рождения) // Математика, информатика, physical: проблемы и перспективы : сборник научных статей международной научно-практической конференции, Оренбург, 24–25 апреля 2025 г. Оренбург : Оренбургский государственный педагогический университет, 2025. URL: <http://elib.osu.ru/handle/123456789/14970> (дата звернення: 06.06.2026).
- 21.Мерзляк А. Г., Якір М. С. Геометрія : підручник для 7 кл. закладів загальної середньої освіти. Харків, 2024. 272 с.
- 22.Михайло Єгорович Ващенко-Захарченко, видатний український математик, педагог (до 200-річчя від дня народження) / Н. М. Задерей, Г. Д. Нефьодова, І. Ю. Мельник, М. О. Хохотва // X Міжнародна науково-практична конференція «Математика в сучасному технічному університеті» : тези доповідей, 20–21 лютого 2025 року. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2025. С. 223–226. URL:

- <https://matan.kpi.ua/media/2025/mstu10-conf/mstu10-abstracts.pdf> (дата звернення: 06.06.2026).
23. Молчанов Володимир. Життєвий рівень правоохоронців та освітян м. Києва у другій половині XIX ст. // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / упоряд. : Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 111–114.
24. Про відзначення на території міста Києва пам'ятних дат і ювілеїв у 2025 році : рішення Київської міської ради від 12 грудня 2024 р. № 483/10291. URL: <https://kmr.gov.ua/uk/content/rishennya-kyuyivskoyi-miskoyi-rady11809> (дата звернення: 06.06.2026).
25. Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2024-2025 роках: Постанова Верховної Ради України від 21 грудня 2023 року № 3536-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3536-20#Text> (дата звернення: 04.06.2026).
26. Прохорова О. М. О вкладе киевского математика М. Е. Ващенко-Захарченко в теорию экстремумов функций многих переменных // Вопросы проектирования и производства конструкций летательных аппаратов: сб. науч. тр. Нац. аэрокосм. ун-та им. Н. Е. Жуковского «ХАИ». 2018. (1 (93)). С. 154–162.
27. Самойленко А. М., Строк В. В., Сукретний В. І. Хроніка - 2005: Сторінки з історії Інституту математики / відп. ред. А. М. Самойленко. Київ : Ін-т математики НАН України, 2025. 235 с.
28. Синкевич Г. И., Полотовский Г. М. Отечественные историки математики. Биобиблиографический справочник / состав.: Г. И. Синкевич, Г. М. Полотовский. СПб. : Издательский дом «Петрополис», 2025. 530 с.
29. Сквіра Н. М. "В незаконченных книгах есть страшная вещь – некоторое откровение", або Про дописування "Мертвих душ" Гоголя сучасниками (на прикладі роману В. Шарова "Повернення в Єгипет") // Література та культура Полісся. 2016. Вип. 84. С. 318–327. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2016_84_37 (дата звернення: 07.06.2026).
30. Сквіра Н. М. "Кроме доселе напечатанного, ничего не существует из моих произведений" (Про "Мертві душі. Закінчення поеми М. В. Гоголя "Пригоди Чичикова" А. Є. Ващенко-Захарченка та про другий том поеми, відтворений Ю. А. Авакяном) // Література та культура Полісся. Вип. 62 : Організації та творчі об'єднання XIX–XX ст. і їх діячі в регіональному та всеукраїнському контексті. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. С. 14–25.
31. Ядренко М. Й. Ващенко-Захарченко Михайло Єгорович // Енциклопедія Сучасної України / голов. ред. колегія: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2005. Т. 4. URL: <https://esu.com.ua/article-32566> (дата звернення: 07.06.2026).
32. Prokhorova O., Kalchuk N. About the Kyiv school mathematicians contribution to the extrema of functions of many variables theory // Aerospace Technic and Technology. 2024. № 2. P. 102–109. DOI: <https://doi.org/10.32620/akt.2024.2.11> (дата звернення: 07.06.2026).

References:

1. Antonets, N. B. (2010). Kyivska himnaziia O. Duchynskoi i rozvytok serednioi zhinochoi osvity (1878–1917) [Kyiv Gymnasium of O. Duchynska and the development of secondary female education (1878–1917)]. In O. V. Sukhomlynska & V. S. Kurylo (Eds.), *Narysy z istorii rozvytku novatorskykh navchalno-vykhovnykh*

- zakladiv v Ukraini (XX stolittia): navchalno-metodychnyi posibnyk [Essays on the history of innovative educational institutions in Ukraine (20th century): A teaching manual] (pp. 41–55). Luhansk. Retrieved June 5, 2026, from <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/745584/1/%> [in Ukrainian].
2. Bondarenko, V. M. (2026). Do 190-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Yehorovycha Vashchenka-Zakharchenka (1825–1912) [On the 190th anniversary of the birth of Mykhailo Yehorovych Vashchenko-Zakharchenko (1825–1912)]. Retrieved June 5, 2026, from https://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/190_rokiv_vachenko_zaharchenko/ [in Ukrainian].
3. Vashchenko-Zakharchenko, M. E. (1892). Entsiklopedicheskiĭ slovar' F. A. Brokgauza i I. A. Ėfrona [Encyclopedic dictionary of F. A. Brockhaus and I. A. Efron] (Vol. Va, pp. 658–659). Sankt-Peterburg. [in Russian].
4. Vashchenko-Zakharchenko, M. E. (2012). Istoricheskiĭ ocherk razvitiia geometrii. Antichnost'. Evropeiskoe Srednevekovie [Historical essay on the development of geometry. Antiquity. European Middle Ages] (2nd ed.). Moskva: Fiziko-matematicheskoe nasledie. [in Russian].
5. Vashchenko-Zakharchenko, M. Ye. (2026). Mykhailo Yehorovych Vashchenko-Zakharchenko. Retrieved June 5, 2026, from <https://arz.wikipedia.org/wiki/> [in Ukrainian].
6. Vashchenko-Zakharchenko, M. M. (2026). Mykhailo Mykhailovych Vashchenko-Zakharchenko. Retrieved June 5, 2026, from <https://uk.wikipedia.org/wiki/> [in Ukrainian].
7. Holysh, H. M., & Lysytsia, L. G. (2018). Podorozh Zlatokraiem. Narys istorii Zolotonishchyny ta yii poselen' vid davnyny do sohodennia [Journey through Zlatokrai. An essay on the history of Zolotonishchyna and its settlements from antiquity to the present] (2nd ed.). Cherkasy. [in Ukrainian].
8. Demuz, I. O. (2022). Sil's'kohospodars'ki tovarystva Ukrainy: dovidnyk [Agricultural societies of Ukraine: A reference book]. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Druh, O., & Malakov, D. (2004). Osobniaky Kyieva [Mansions of Kyiv] (pp. 416–426). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Euclid. (2015). Nachala [Elements] (M. E. Vashchenko-Zakharchenko, Trans., Preface & Additions, 4th ed.). Moskva: Klassiki nauki. [in Russian].
11. Karamash, S. Yu. (2021). Vchena-matematyk Liubov Hratsianska u Kyievi (Do 40-richchia z dnia smerti) [The mathematician Liubov Hratsianska in Kyiv (On the 40th anniversary of her death)]. In Materialy 20-yi Vseukrainskoi naukovoï konferentsii "Aktualni pytannia istorii nauky i tekhniki" [Proceedings of the 20th All-Ukrainian scientific conference "Topical issues in the history of science and technology"] (pp. 119–122). Kyiv. [in Ukrainian].
12. Klepko, S. F. (2021). Khto takyi Ostrohradskyi? [Who is Ostrogradsky?]. Postmetodyka, (1), 4–18. [in Ukrainian].
13. Kletska, T. S. (2011). Vydatnyi ukraïnskyi matematyky i pedahoh M. Ye. Vashchenko-Zakharchenko (1825–1912) [Outstanding Ukrainian mathematician and educator M. Ye. Vashchenko-Zakharchenko (1825–1912)] (Candidate dissertation in history). Kyiv: State Economic-Technological University of Transport. [in Ukrainian].
14. Kletska, T. S. (2011). Vydatnyi ukraïnskyi matematyky i pedahoh M. Ye. Vashchenko-Zakharchenko (1825–1912) [Outstanding Ukrainian mathematician and educator M. Ye. Vashchenko-Zakharchenko (1825–1912)] (Abstract of candidate

- dissertation in history). Kyiv: State Economic-Technological University of Transport. [in Ukrainian].
- 15.Kletska, T. S. (2017). Vydatnyi ukraïnskyi matematyky i pedahoh M. Ye. Vashchenko-Zakharchenko (1825–1912): monohrafiia [Outstanding Ukrainian mathematician and educator M. Ye. Vashchenko-Zakharchenko (1825–1912): Monograph] (O. Ya. Pylypchuk, Ed.). Kyiv: Talkom. [in Ukrainian].
- 16.Ministry of Education and Science of Ukraine. (2022). Kontseptsiiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia v systemi osvity Ukrainy: nakaz № 527 vid 06.06.2022 [Concept of national-patriotic education in the education system of Ukraine: Order No. 527 of June 6, 2022]. Retrieved June 6, 2026, from <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/62a0421e24258666156501.pdf> [in Ukrainian].
- 17.Kryvosheia, V. V. (2005). Personal'nyi sklad ta henealohiia ukraïnskoi kozatskoi starshyny (1648–1782 rr.) [Personal composition and genealogy of the Ukrainian Cossack officers (1648–1782)] (Doctoral dissertation in history). Kyiv. [in Ukrainian].
- 18.Kryvosheia, I. I. (2014). Neuriadova starshyna ukraïnskoi kozatskoi derzhavy (seredyna XVII – 80-ti roky XVIII st.) [Non-governmental officers of the Ukrainian Cossack state (mid-17th – 1780s)] (Doctoral dissertation in history). Kyiv. [in Ukrainian].
- 19.Lobas, P. O. (2026). Vashchenko-Zakharchenko Andrii Yehorovych. Retrieved June 6, 2026, from https://1668.slovaronline.com/1402-ващенко-захарченко_андрій_єгорович [in Ukrainian].
- 20.Melnikov, R. A., & Savvina, O. A. (2025). Nauchno-pedagogicheskoe nasledie Mikhaila Egorovicha Vashchenko-Zakharchenko (K 200-letiiu so dnia rozhdeniia) [Scientific and pedagogical heritage of Mykhailo Yehorovych Vashchenko-Zakharchenko (On the 200th anniversary of his birth)]. In Matematika, informatika, physical: problemy i perspektivy: sbornik nauchnykh statei mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii [Mathematics, informatics, physics: Problems and prospects: Proceedings of the international scientific-practical conference], Orenburg, April 24–25, 2025. Orenburg: Orenburg State Pedagogical University. Retrieved June 6, 2026, from <http://elib.osu.ru/handle/123456789/14970> [in Russian].
- 21.Merzliak, A. H., & Yakir, M. S. (2024). Heometriia: pidruchnyk dlia 7 kl. zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Geometry: Textbook for grade 7 secondary schools]. Kharkiv. [in Ukrainian].
- 22.Zaderei, N. M., Nefiodova, H. D., Melnyk, I. Yu., & Khokhotva, M. O. (2025). Mykhailo Yehorovych Vashchenko-Zakharchenko, vydatnyi ukraïnskyi matematyky, pedahoh (do 200-richchia vid dnia narodzhennia) [Mykhailo Yehorovych Vashchenko-Zakharchenko, outstanding Ukrainian mathematician and educator (on the 200th anniversary of his birth)]. In X Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia “Matematyka v suchasnomu tekhnichnomu universyteti” [10th International scientific-practical conference “Mathematics in the modern technical university”] (pp. 223–226). Kyiv: Igor Sikorsky KPI. Retrieved June 6, 2026, from <https://matan.kpi.ua/media/2025/mstu10-conf/mstu10-abstracts.pdf> [in Ukrainian].
- 23.Molchanov, V. (2010). Zhyttievyi riven pravookhorontsiv ta osvitiâñ m. Kyieva u druhii polovyni XIX st. [Living standards of law enforcement officers and educators in Kyiv in the second half of the 19th century]. In O. M. Lukashevych & T. Yu. Nahaiko

(Comps.), *Istoriia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka* [History of everyday life: Theory and practice]. Pereiaslav-Khmelnyskyi. [in Ukrainian].

24.Kyiv City Council. (2024). Pro vidznachennia na terytorii mista Kyieva pam'iatnykh dat i yuvileiv u 2025 rotsi: rishennia Kyivs'koi mis'koi rady vid 12 hrudnia 2024 r. № 483/10291 [On the celebration of memorable dates and anniversaries in Kyiv in 2025: Decision of the Kyiv City Council of December 12, 2024, No. 483/10291]. Retrieved June 6, 2026, from <https://kmr.gov.ua/uk/content/rishennya-kyivskoyi-miskoyi-rady-11809> [in Ukrainian].

25.Verkhovna Rada of Ukraine. (2023). Pro vidznachennia pam'iatnykh dat i yuvileiv u 2024–2025 rokakh: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 21 hrudnia 2023 roku № 3536-IX [On the celebration of memorable dates and anniversaries in 2024–2025: Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of December 21, 2023, No. 3536-IX]. Retrieved June 4, 2026, from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3536-20#Text> [in Ukrainian].

26.Prokhorova, O. M. (2018). O vklade kievskogo matematika M. E. Vashchenko-Zakharchenko v teoriu ekstremumov funktsii mnogikh peremennykh [On the contribution of Kyiv mathematician M. E. Vashchenko-Zakharchenko to the theory of extrema of functions of many variables]. *Voprosy proektirovaniia i proizvodstva konstruktsii letatel'nykh apparatov* [Issues of design and production of aircraft structures], 1(93), 154–162. [in Russian].

27.Samoylenko, A. M., Strok, V. V., & Sukretnyi, V. I. (2025). *Khronika – 2005: Storinky z istorii Instytutu matematyky* [Chronicle – 2005: Pages from the history of the Institute of Mathematics] (A. M. Samoylenko, Ed.). Kyiv: Institute of Mathematics, NAS of Ukraine. [in Ukrainian].

28.Sinkevich, G. I., & Polotovskii, G. M. (2025). *Otechestvennye istoriki matematiki. Biobibliograficheskiĭ spravochnik* [Domestic historians of mathematics. A biobibliographic reference book]. Sankt-Peterburg: Petropolis. [in Russian].

29.Skvira, N. M. (2016). “V nezakonchennykh knigakh est' strashnaia veshch' – nekotore otkrovenie,” abo Pro dopysuvannia “Mertvykh dush” Hoholia suchasnykamy (na prykladi romanu V. Sharova “Povernennia v Yehypet”) [“In unfinished books there is a terrible thing – some revelation,” or On completing Gogol's Dead Souls by contemporaries (on the example of V. Sharov's novel Return to Egypt)]. *Literatura ta kultura Polissia*, 84, 318–327. Retrieved June 7, 2026, from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2016_84_37 [in Ukrainian].

30.Skvira, N. M. (2011). “Krome dosele napechatannogo, nichego ne sushchestvuet iz moikh proizvedenii” (Pro “Mertvi dushi. Zakinchennia poemy M. V. Hoholia ‘Pryhody Chychykova’ A. Ye. Vashchenka-Zakharchenka ta pro druhyi tom poemy, vidtvorenyi Yu. A. Avakianom) [“Apart from what has been printed, nothing exists of my works” (On Gogol's Dead Souls. The ending of the poem by A. Ye. Vashchenko-Zakharchenko and the second volume recreated by Yu. A. Avakian)]. *Literatura ta kultura Polissia*, 62, 14–25. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia. [in Ukrainian].

31.Yadrenko, M. Y. (2005). Vashchenko-Zakharchenko Mykhailo Yehorovych. In I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyi, & M. H. Zhelezniak (Eds.), *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine] (Vol. 4). Kyiv: Institute of Encyclopedic Research, NAS of Ukraine. Retrieved June 7, 2026, from <https://esu.com.ua/article-32566> [in Ukrainian].

32.Prokhorova, O., & Kalchuk, N. (2024). About the Kyiv school mathematicians contribution to the extrema of functions of many variables theory. *Aerospace Technic and Technology*, 2, 102–109. <https://doi.org/10.32620/aktt.2024.2.11> [in English].

2.6. ПОЕТИЧНЕ СЛОВО ЯК ГУМАНІСТИЧНИЙ РЕСУРС РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Наталія Ночовна,

канд. пед. наук, доцент філології та соціально-гуманітарних дисциплін,
Полтавський інститут економіки і права
yanatalochkann@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1478-8981>

POETICAL WORD AS A HUMANISTIC RESOURCE OF PERSONAL RESILIENCE IN THE CONDITIONS OF MODERN CHALLENGES

Nataliya Nochovna,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Philology and
Social and Humanitarian Disciplines,
Poltava Institute of Economics and Law

Анотація. У статті розкрито особливості дії поетичного слова як гуманістичного ресурсу резильєнтності особистості в умовах сучасних викликів; здійснено теоретичний аналіз ключових понять дослідження, зокрема «гуманізм», «гуманістичний вплив», «резильєнтність», «поетичне слово», «ресурси психологічної сфери особистості», психофізіологічний гомеостаз; описано потенціал поетичного слова у підтримці психоемоційної сфери особистості в умовах тривалого психоемоційного стресу та соціально-політичної невизначеності. Окреслено зміст бібліотерапії та проаналізовані її форми, як-то: фан-фік та поетична терапія, у нашому трактуванні, віршотерапія. Авторкою розроблена та презентована програма «Програма гуманістичної підтримки резильєнтності засобами поетичного слова», розкрито інтегрувальні властивості поетичного тексту, що полягають у синергії функцій об'єктивного відображення кризових складних реалій щодення з естетичною трансформацією оточуючої дійсності через красу метафоричної мови. На основі аналізу сучасних підходів до трактування змісту і структури резильєнтності визначено її ключові складові, зокрема: емоційну регуляцію, самоефективність локус контроль. Представлена структура авторської «Програми гуманістичної підтримки резильєнтності засобами поетичного слова», передбачає актуалізацію віршотерапевтичного потенціалу художнього, зокрема, поетичного потенціалу через реалізацію рефлексивного та інтерактивного блоків програми. У ході окреслення ключових сторін Програми Описана методика реалізації авторських вправ «Лінгвотерапевтична парасолька» та «Лічилочка за моїми відчуттями», а також вправи «Ліричний вірш до себе», заснованої на поєднанні рефлексійно орієнтованих практик Кетлін Адамс та авторської арт-терапевтичної техніки І. Осадченко «Терапія осіннього листя». Вправи спрямовані на подолання опору до творчості, зниження рівня тривожності та відновлення психофізіологічного гомеостазу особистості.

Ключові слова: Поетичне слово, віршотерапія, бібліотерапія, арт-терапія, резильєнтність, «Лінгвотерапевтична парасолька», «Лічилочка за моїми відчуттями» «Ліричний вірш до себе», гуманістичні ресурси психологічної сфери» психофізіологічний гомеостаз.

Abstract. The article reveals the peculiarities of the action of the poetic word as a humanistic resource of personality resilience in the face of modern challenges;

the scope of theoretical analysis of key research concepts is carried out, in particular, "humanism", "humanistic influence", "resilience", "poetic word", "resources of psychological personality", psychophysiological homeostasis. the potential of the poetic word in supporting the psycho-emotional sphere of personality in conditions of prolonged psycho-emotional stress and socio-political uncertainty is described. The content of bibliotherapy is outlined and its forms are analyzed, such as fan fiction and poetic therapy, in our interpretation, poetry therapy. The author developed and presented the program "Program of humanistic support of resilience through the means of poetic words", revealed the integrative properties of the poetic text, which consist in the synergy of the functions of objective reflection of the crisis complex realities of everyday life with the aesthetic transformation of the surrounding reality through the beauty of metaphorical language. Based on the analysis of modern approaches to the interpretation of the content and structure of resilience, its key components were identified, in particular: emotional regulation, self-efficacy locus of control. The presented structure of the author's "Program of Humanistic Support of Resilience by Means of Poetic Word" provides for the actualization of the verse-therapeutic potential of the artistic, in particular, poetic potential through the implementation of the reflective and interactive blocks of the program. In the course of outlining the key aspects of the Program, the methodology for implementing the author's exercises "Linguotherapeutic Umbrella" and "Counting by My Feelings" is described, as well as the exercise "Lyrical Poem to Yourself", based on a combination of Kathleen Adams's reflectively oriented practices and I. Osadchenko's author's art-therapeutic technique "Autumn Leaf Therapy". The exercises are aimed at overcoming resistance to creativity, reducing anxiety levels and restoring psychophysiological homeostasis of the individual.

Keywords: Poetic word, poetry therapy, bibliotherapy, art therapy, resilience, "Linguotherapeutic umbrella", "Counter for my feelings" "Lyrical poem to myself", humanistic resources of the psychological sphere" psychophysiological homeostasis.

У вірші віддзеркалює душа,
У віршові – прості тони життєві,
Якщо тривожність вас не полиша,
Пориньте в ці слова прості й чуттєві;
У віршові буя квітучий сад,
У віршові – навкруг пташки співають,
У вірші – милих спогадів каскад,
Що серце від журби оберігають © Наталія Ночовна

Постановка проблеми, актуальність дослідження. У сучасному світі, де кожна мить нашого щодення у вирі глобальних і локальних криз обтяжена наслідками військових конфліктів, втягнена в техногенні загрози та балансує в умовах соціально-економічної нестабільності, кожен із нас підданий впливу постійного психоемоційного тиску. У таких умовах зачасти потенціал традиційних механізмів психологічного захисту не є достатнім, чим зумовлюється начасна підвищена потреба в пошуку нових, внутрішніх джерел відновлення та профілактики наслідків дії постійного стресу.

Один із найпотужніших і, при цьому, екологічних ресурсів профілактики порушень гомеостазу нашої психоемоційної, а відтак, і психофізіологічної

сфери та дієвим інструментом підтримання ментального здоров'я є резильєнтність, яка розуміється як здатність особистості долати стрес, адаптуватися до змін та відновлюватися після травматичних подій.

Резильєнтність, як внутрішній ресурс, у кожної людини повинна мати свої зовнішні джерела і засоби та шляхи підтримки ззовні. Таким засобом, дієвим за ефективністю впливу і, водночас, гуманістичним за характером дії на психо-емоційну сферу особистості є поетичне слово.

Унікальний потужний потенціал поетичного слова як гуманістичного ресурсу резильєнтності особистості виявляється через синергетичний ефект дії поетичного слова на:

- фізіологічні процеси, забезпечуючи через свою ритмічність, нормалізацію частоти дихання, серцевого ритму;
- психоемоційну сферу, спонукаючи до рефлексії, осмислення свого невимовного болю через метафоричність і багатство мови чим забезпечується своєрідна вербалізація травматичного досвіду і тут же пов'язування з об'єктивною реальністю його з виступає не просто як естетичний об'єкт, а як засіб рефлексії, що допомагає вербалізувати невимовний біль, каналізувати травматичний досвід та структурувати внутрішній хаос;
- гуманістично-ціннісну сферу, апелюючи до високих ціннісних орієнтирів таких, як любов, свобод, гідність, солідарність, суб'єктність, і нагадуючи про наявність у кожної людини внутрішньої сили за умови знаходження внутрішньої точки опори та нових життєвих сенсів.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

У контексті вирішення завдань нашого дослідження вагома роль відведена науковому доробку Томаса Р. Фрімана (Thomas R. Freeman), який досліджував взаємозв'язок між поезією, та емоціями, між поезією та когнітивною сферою. дослідження терапевтичного потенціалу художніх засобів, зокрема, й поетичного слова стали у центрі наукової уваги О. Федій. Праці І. Дідух присвячені психологічним аспектам формування екологічної свідомості особистості, у тому числі, через вплив художніх засобів.

Різним аспектам дослідження резильєнтності, зокрема, гендерним та віковим особливостям, шляхам її підтримки, присвячені роботи низки зарубіжних та українських учених, таких, як: Д. Асонов, С. Лютар, А. Мастен, Дж. Річардсон, О. Фріборг; Н. Гусак, І. Мельничук, О. Чиханцова О. Хаустова. Так, І. Мельничук спрямовувала свій науковий інтерес на ґрунтовне вивчення змісту резильєнтності і процесів її формування, чільне місце відводячи теоретико-методологічним основам розвитку та корекції резильєнтності; центр наукових пошуків М. Бриль зосереджений біля вивчення розвитку психологічної резильєнтності особистості як складника здоров'я засобами арт-терапії.

Потенціал слова у контексті напрямків арт-терапії також вивчався у процесі наукового пошуку О. Бедіченко, Я. Раєвської. Поетичній психотерапії як засобу фасилітації духовної трансформації особистості присвячені роботи І. Гуляс, З. Карпенко. Практичні аспекти використання поетичного слова у досягненні емоційного балансу розкриті в доробку О. Шкіри.

Проте запити щодо вивчення змісту й особливостей поетичного слова як гуманістичного ресурсу резильєнтності особистості в умовах сучасних викликів не знайшли свого вирішення в окремому дослідженні, що зумовлює своєчасність наших наукових пошуків та актуальність цього дослідження.

Мета дослідження. Розкрити зміст і особливості поетичного слова як гуманістичного ресурсу резильєнтності особистості в умовах сучасних викликів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

У часи геополітичної кризи, щоденної агресії, психоемоційного тиску на нашу когнітивну і гностичну сферу у підтримці резильєнтності особистості важливий вибір таких засобів, які б за найменшого навантаження гностичних каналів могли належним чином вплинути на наш психоемоційний гомеостаз.

Під час сприймання поетичного тексту відбувається своєрідний діалог між автором і слухачем (читачем), що дає можливість останньому осмислити щодення через призму відчуттів, почуттів та переживань автора, та не почуватися самотнім у своїх проблемах і труднощах.

Влучними в цьому контексті є думки І.В. Приходько яка говорить, що у ході просування поетичного тексту читачу вдається наближатися до коду автора і таким чином відкривається можливість декодувати авторські наміри його психологічний стан, світобачення, культурологічний аспект епохи. При цьому науковиця зазначає, що поетична комунікація є виявом непрямого дистантного виду спілкування між автором і читачем, що здійснюється за допомогою специфічного коду такого як мова поетичного твору, яка відрізняється від мови прози низькою ознак а саме обмеженим обсягом складною структурою насиченістю словесними образами [16, с. 51].

«Поетичний текст у контексті психосоціальної підтримки постає як унікальний двокомпонентний феномен. З одного боку, він є чутливим когнітивним екраном, що об'єктивно віддзеркалює гострі, часом травматичні реалії буття, денотуючи досвід переживання кризи. З іншого боку, художній природі вірша притаманна унікальна властивість оптичного фокусування на мікроестетиці щодення — знаходження та експресивне вираження прекрасного в буденних дрібницях, що актуалізує приховані внутрішні ресурси особистості, до прикладу (*Пройдись Полтавою неспішно, Газони хай навкруг цвітуть, Хай горобець стриба потішно, Мураха свій тримає путь; Не выпускай красу в деталях, Хай квітка погляд веселить, Душа – це світу віддзеркалля, То ж хай світ радує щомить* © Наталія Ночовна).

Про інтегративну природу поетичного тексту в осмисленні людиною себе, соціуму і себе як частини соціуму, яке є, до слова, важливим для формування життєстійкості, згадували низка авторів. Зокрема, О. Москвичова зазначала, що з відтворенням дійсності у поетичній творчості постає данина історичним акцентам конкретної епохи. А митець при цьому виступає як посередник між суспільством і його буттям. У бутті окремої особистості і суспільства загалом пов'язується з конкреною епохою історичним часом, і поету як посереднику між буттям й історією етносу відведена роль активного учасника тієї історичної дійсності, що відображена ним у його поетичній творчості. Якщо уявленням людства та поета щодо історії, часу, про основних суспільно-історичних подій епохи, сутності культурно-історичних періодів можуть властивий плюралізм, що залежить від епохи та лінгвокультурної спільноти, то сутності тріади «Буття-Час-Людина» характерна константа, як зазначає науковиця. [13].

У цьому контексті дозволимо собі вести мову про унікальність художнього слова та відворюваність дії віршованої мови як арт-терапевтичного методу.

Специфіка терапевтичного впливу поезії базується на балансі між реалістичним відображенням світу та його естетичною трансформацією. Поетичний текст не ізолює читача від реальності з її викликами й болем, а навпаки — дає їм

назву, легітимізує внутрішні переживання. Проте паралельно ліричний твір виконує місію «естетичного порятунку», підсвічуючи красу, сенсожиттєві дрібниці та світлі миті, які часто залишаються непоміченими у стані хронічного стресу.

Ознайомлення з такою художньою моделлю світу дозволяє особистості переосмислювати власне сьогодення. Поезія постає гуманістичною платформою безпечну матрицю для рефлексії і переосмислення поточних подій у житті особистості: під впливом поетичного слова ситуації втрачають свій виключно руйнівний, деструктивний характер, на зміну приходить усвідомлення людиною тієї чи іншої події як складного, але при цьому цінного досвід гартування. Завдяки цьому поетичне слово виступає м'яким екологічним стабілізатором психіки, що закладає тривкий фундамент для формування резильєнтності», виступає її гуманістичним ресурсом.

Загалом впливу художнього слова на психоемоційний стан людини як глибокому і багатогранному ресурсу у сучасній практиці виділено окремий терапевтичний та педагогічний напрям, бібліотерапію, (лікування читанням або книгою). У процесі читання або слухання майстерно сформульованого тексту ми не просто автоматично сприймаємо інформацію, а відбувається складна психологічна взаємодія, що трансформуюче діє на наш внутрішній світ.

Назва «bibliotherapy» походить від латинського «biblion» та грецького «therapia», що у перекладі означає «книга» і «терапія», дослівно можна сказати: «лікування книгою». На думку Ліз Брюстер до терміну «бібліотерапія» вперше звернувся Семюел Макорд Крозерс, американський дослідник (1857-1927), яким у 1916 році була опублікована стаття, де автор наголошував на позитивному впливові художньої та науково-популярної літератури під час лікування деяких психологічних хвороб [23, с. 23].

Для визначення місця віршотерапії у системі психологічної практики та в контексті філологічних досліджень нам важливе визначення М. Марценюк, яка протрактовує бібліотерапію як компонент психотерапії, називаючи Прихильниками трактування вчених Німеччини, які наполягають що бібліотерапію особливо вкрай важливо використовувати під час лікування неврозів та депресій. При цьому до роботи з хворими залучені тільки психотерапевти, участь бібліотекаря не обов'язкова [11].

Ефективність бібліотерапії пов'язана з кількома ключовими психічними процесами, які запускаються у ході читання або слухання художніх текстів:

Перший і ключовий називають ідентифікацією: коли читачем підсвідомо або свідомо здійснюється порівняння себе з героєм твору, його проблемами, думками і переживаннями. Це сприяє усвідомленню свого місця в сьогоденні з екстраполяцією на досвід інших, що дає змогу людині зробити важливі умовиводи, сказавши собі, що я не один (не одна) у своїх почуттях, інші, ймовірно, теж через таке проходили» [6, с. 46-47].

Цілком солідарні в думці з Н.М. Демиденко, яка стверджує, що бібліотерапія, поєднуючи книгознавство з психологією та психотерапією, належить до одного з важливих допоміжних методів надання психологічної допомоги. І незважаючи на те, що теоретичну основу бібліотерапії і досі повною мірою не вивчено, багато аспектів психофізіології цього процесу вимагає подальшого наукового аналізу, але на практиці фахівцями активно впроваджуються різні форми і методи, пов'язані з дією художнього слова на психоемоційну сферу людини, низка фахівців-практиків володіє теорією та практикою лікування читанням, як у нашій державі, так і у багатьох країнах світу. Навіть нині, коли книга

витіснена іншими носіями інформації, з читанням асоціюється той фактор, який здатен впливати на наше мислення, бут засобом самовиховання, ресоціалізації, особистості, першою чергою дітей і юнацтва. Ефективність бібліотерапії детермінується особливостями літератури та професійною специфікою її застосування [6, с. 48]. Так, до нової сучасної форми бібліотерапії можна віднести фанфік, який в останні роки стає предметом вивчення науковцями багатьох країн. Фанфіком (від англ. Fan fiction – фанатська творчість) називають інтерпретацію в аматорському творі, що полягає у викладі Мотивів популярних оригінальних літературних творів. До прикладу, фанфіки складають, узявши як основу текст якої-небудь казки, вносячи при цьому свою власну інтерпретацію. У роботі над фанфіком формується здатність до продуктивної творчої діяльності, вміння вербалізувати власні переживання. Написанням авторського літературного твору забезпечується формування навичок вибору конструктивного рішення в умовах складної життєвої ситуації, що, своєю чергою, позитивно впливає на психоемоційний стан автора [4, 2016, с. 29]

В окремий вид сучасної бібліотерапії виділяють поетичну. Сеанси поетичної терапії проходять по-різному. Спеціаліст може прочитати підібраний вірш пацієнтові або попросити самому прочитати. У процесі читання психолог спостерігає за реакцією підопічного, уточнює, які емоції викликає даний поетичний твір, який рядок або образ резонує з його станом найбільше. Поетична терапія застосовується при різних типах розладів: переживання втрати, депресії, думках про самогубство та ін. (Демиденко). Слушно акцентує Н. Демиденко на застосовуванні бібліотерапії в українському просторі, підкреслюючи, дію цих практик, у тому числі, для нейтралізації впливу психотравмуючих факторів сьогодення. Віршотерапія, як і загалом бібліотерапія та різні види арт-терапії розглядається нами як гуманістичний ресурс підтримки психоемоційної сфери особистості, оскільки художній твір, зокрема, поетичний, відображає оточуючу дійсність і життя людини в оточуючому світі, та створюється митцем, людиною зі своїм баченням, яка завдяки своєму таланту може відображати цю дійсність у особливій словесно югацій та метафорично насиченій формі.

Дослідники традиційно пов'язують поняття «гуманізм» із митцями й інтелектуалами доби європейського Відродження (XIV – поч. XVII ст.). Однак у цьому вузькому значенні поняття й охоплений лише культурний рух названого періоду, життєвим й історико-культурним ідеалом якого була Античність. У згаданому процесі утверджувався новий світогляд, основою якого була віра в людину та її можливості, а природа сприймалася і як естетична насолода, і як засіб для використання в практичних цілях. Водночас у контексті наших міркувань набагато важливішим є ширше значення цього поняття: «система світоглядних орієнтацій, центром яких є людина, її самість, високе призначення та право на вільну самореалізацію. Гуманізм визнає вивільнення можливостей людини, її благо критерієм оцінки інститутів, а людяність – нормою стосунків між індивідами, етнічними і соціальними групами, державами» [5, с.134]. Гуманізм визнає вивільнення можливостей людини, її благо критерієм оцінки інститутів, а людяність – нормою стосунків між індивідами, етнічними і соціальними групами, державами» ([5]).

Лірична природа поетичного слова з усіма його метафоричними обрамленнями, забезпечує поетичному слову можливість інтегрування в собі двох протилежні, але взаємодоповнювальних функцій, а саме: дзеркала, що фіксує сувору

реальність, та лінзи, яка виокремлює красу й життєствердні дрібниці нашого щодення. Ця синергія реалізму та естетики дарує людині новий ракурс бачення власного життя. Занурюючись у метафоричний простір вірша людина знижує рівень психоемоційної вразливості, трансформуючи руйнівне сприйняття травми у конструктивне прийняття життєвого досвіду, що безпосередньо зумовлює зростання психологічної стійкості особистості в умовах невизначеності».

Відтворенням дійсності у поетичній творчості постається данина історичним акцентам певної епохи, оскільки поетові відводиться роль посередника між суспільством та його буттям або історією. Буття окремої особистості та цілого суспільства виявляється пов'язаним з історичним часом, а поет як посередник між буттям та історією етносу виступає активним учасником відображуваної ним у своїй поетичній творчості історичної дійсності. Уявлення людства та поета про історію, про час, про основні суспільно-історичні події епохи, про сутність культурно-історичних періодів можуть різнитися залежно від епохи та лінгвокультурної спільноти, проте сутність тріади «Буття-Час-Людина» залишається константною. У тріаді під ланкою «Людина» розуміється не тільки творча особистість поета, котрим відтворюється історична дійсність у своїй творчості, а й людина та суспільство окремої епохи, котрими читається поетична спадщина певного автора. Історизмом у поетичній творчості поета й образністю віршованих текстів забезпечується сприяння відтворенню основних історичних, культурних, суспільно-політичних подій у корпусі поезії епохи [13, с. 220]

Гуманістично орієнтований вплив поетичного слова полягає в непрямому спонуканні особистості до рефлексії, самоаналізу на основі почутого чи прочитаного тексту та подальшій екстраполяції на власний досвід, на особисте щодення, у чому виражається певна свобода і гуманізм віршотерапії у контексті психотерапії. У такому контексті нам імponує позиція С. Перкінса та М. Плїско, які наголошують на подібності дії психотерапії та поетичного слова, яке у вільній ненав'язливій формі сприяє своєрідній перепрошивці нейронних зв'язків [Perkins].

Автори зазначають, що поетичному слову під силу допомогти особистості безпечно повернутися до травматичного досвіду через вираження його в метафорах, та об'єднуючи при цьому емоційну реакцію з когнітивним осмисленням [3].

Така синергія емоційних процесів і когнітивного аналізу здатна підсилити і забезпечити своєрідне підживлення внутрішнім ресурсам регуляції і підтримки психічного гомеостазу, зокрема, резильєнтності.

Загалом у зарубіжній та українській існує певний плюралізм думок і поглядів серед теоретиків і практиків психології та психотерапії щодо протрактування феномену «резильєнтність».

У контексті розгляду ресурсів резильєнтності в гуманістичному розрізі найближчими є думки таких зарубіжних науковців, як Е. Крауфорд, М. Райт та А. Мастен, які пов'язують резильєнтність із з потенціалом особистості до ефективного саморозвитку в стресовій ситуації й екстремальних умовах життя [2]. Авторами виділено кілька механізмів, за допомогою яких духовним ресурсом трансформується стрес:

Перший крок належить рефреймінгу, перепрограмуванню, переосмисленню, за якого зміна прийняття травми забезпечується дією духовних орієнтирів для вбачання в труднощах не кінець життя, а виклик, етап, що передуює розвитку, зростанню, або розуміється як частина загального людського досвіду.

Другим кроком є надання сенсу (Meaning-making), за якого у духовному змісті повертається відчуття порядку, мети та надії.

Наступним етапом є вибір способів емоційного регулювання. Тут учені чільне місце виділяють для духовних практик, до яких можна віднести й терапевтичне читання чи написання віршів). Практикування таких методів, за словами науковців, діє заспокійливо, знижує рівень тривоги та дає відчуття внутрішньої опори [2].

Так, у роботах низки українських та зарубіжних науковців поняття «резильєнтність» нерідко прирівнюється до адаптивних індивідуальних характеристик — зокрема, емоційної витривалості, стресостійкості та психологічної стабільності. Щодо цих детермінант можна з упевненістю констатувати їхню ресурсотворювальну роль у підтриманні внутрішнього психофізіологічного балансу та належного рівня психічного благополуччя.

У контексті нашого дослідження цілком солідарні у поглядах провідних психологів, котрі розглядають резильєнтність крізь призму внутрішнього потенціалу суб'єкта, що забезпечує продуктивний саморозвиток під впливом стрес-факторів та в екстремальних життєвих обставинах [2].

У межах другого наукового підходу, що узагальнюються дефініції багатьох дослідників, акцентується увага на розумінні резильєнтності як динамічного перебігу та безпосереднього результату опору деструктивним чинникам. Такий підхід передбачає специфічну реінтеграцію, завдяки якій індивід виявляє конструктивну адаптацію незалежно від специфіки набутого раніше досвіду [2; 3]. Відтак представники зазначеної течії інтерпретують резильєнтність не просто як фіксовану сукупність індивідуальних якостей, а як активний процес актуалізації особистісних резервів, спрямований на подолання життєвих криз та нівелювання наслідків стресу [17; 38; хамініч].

Узагальнюючи теоретичні положення Б. Гіллеспі та Н. Гамільтона, можна припустити, що цей конструкт піддається цілеспрямованому формуванню, тобто його можна розвивати або транслювати учасникам певної взаємодії [2; 3].

У цьому контексті варто зважити на погляди В. Мосс стосовно необхідності сприйняття життєвих перешкод як природного складника буття. За такої умови стійкість не вважається іманентно вродженою; дослідник підкреслює потребу в моделюванні особливого середовища, котре стимулювало б зростання резильєнтності особистості та уможливлювало перенесення сформованих умінь на реальні життєві виклики [2].

Розглянемо трактування поняття «резильєнтність» різними науковцями. G. Wagnild вважається, що резильєнтністю постає складний, багатовимірний і динамічний за своєю суттю комплекс особливостей людини. Резильєнтність визначається як здатність дорослої людини, котра зазнала впливу окремої потенційно руйнівної події (як-от смерть близької людини або ситуація, що загрожує життю), утримувати відносно стабільні, здорові рівні психологічного та фізичного функціонування, а також здатність до відчування позитивних емоцій та навчання на власному досвіді [5, с. 22]. Дещо іншої думки дотримуються G. Wagnild & N. Young, вважаючи, що резильєнтністю виступає персональна характеристика особистості, якою модеруються або пом'якшуються негативні наслідки стресу і забезпечується сприяння адаптації [1].

D. Hellerstein, розглядаючи цей феномен, виокремлював дві його основні складові — фізичну резильєнтність як показник стресостійкості й толерантно-

сті та психологічну резильєнтність, що містить у собі розвиток та підтримку соціальних контактів, використання соціальної підтримки, віднайдення смислів у важких подіях або ситуаціях, підвищення освітнього рівня та опанування різних психотехнологій, що допомагають розвитку та доланню негативних наслідків після стресу [7]. М. Ungar вивчалася резильєнтність у контексті контакту з істотними неприємностями – психологічними, середовищними або обома одночасно. На його думку, резильєнсом визначається одночасно здатність індивідів знаходити шлях до життєдайних ресурсів, включно з можливостями переживати почуття благополуччя; і стан родини, громади або культурного середовища індивіда, що дає йому доступ до таких ресурсів та почуттів у спосіб, доступний цій культурі [1].

Отже, розглянувши основні підходи щодо трактування поняття резильєнтності науковцями, нами було зроблено висновок, що резильєнтністю є здатність особистості протистояти складним життєвим обставинам та знаходити ресурси для відновлення після травмуючої або стресової події.

К. Cherry, досліджуючи резильєнтність, визначив її ознаки, до яких ним віднесено: – менталітет уцілілого: коли люди є витривалими, ними бачиться в собі тих, хто вижив. Вони знають, що навіть у важких ситуаціях ними може продовжуватися діяльність, поки не досягнеться ціль; – ефективна емоційна регуляція: резильєнтність відрізняється здатністю керувати емоціями. Це не означає, що стійкі люди не відчувають сильних емоцій, таких як гнів, смуток або страх. Це означає, що ними визнається, що ці почуття є тимчасовими, й ними можна керувати, поки вони не минуть; – відчуття контролю: стійкі люди, як правило, мають сильний внутрішній локус контролю й відчувають, що їхні дії можуть відігравати певну роль у визначенні результату подій; – навички вирішення проблем: коли виникають проблеми, стійкі люди раціонально дивляться на ситуацію і намагаються знайти рішення, які можуть її змінити; – співчуття до себе: ще одна ознака резильєнтності – це самоприйняття та співчуття. Стійкі люди ставляться до себе з добротою; – соціальна підтримка: наявність міцної мережі людей, які підтримують, є ще однією ознакою стійкості. Стійкі люди усвідомлюють важливість підтримки та знають, коли їм потрібно попросити допомоги [8].

Ситуація невизначеності та сучасних соціо-політичних викликів часто спричиняють стан постійного напруження, а, як наслідок, відчуженості, апатичності, що пов'язані з відчуттям безсилля і покинутості; з пригніченим настроєм та станом незацікавленості; з відчуттями провини і тужливості; з самокартанням, що часто призводить до – до емоційного виснаження; повною апатією та ангедонією, тобто відсутністю задоволення від улюблених справ, а зачаси і відсутністю самих улюблених справ; дратівливістю та зміною ставлення до оточуючих і близьких; страх і панікою; спонтанністю у прийнятті рішень; зі спалахами агресії [Медянована] жаль, такі симптоми наявні у кожного українця. Для захисту від зовнішніх негативних впливів, що руйнують нашу психоемоційну сферу і порушують психофізіологічний гомеостаз, для мінімізації вказаних симптомів потрібно підтримувати свою резильєнтність резильєнтності, шукати шляхи її розвитку. Науковиця О. Чиханцова досліджуючи розвиток резильєнтності особистості в ситуаціях невизначеності запропонувала десять способів як це зробити [22, с. 38]).

Перший представлений візуалізацією успіху. Науковиця стверджує, що серед ключових характеристик резильєнтних людей можна назвати те, що вони

створюють власне бачення успіху. У самому володінні цим баченням виявляється допомога їм у досягненні своїх цілей, оскільки дається чітке уявлення про те, куди людина має прямувати, і це забезпечує підсвідому роботу у цьому напрямку; таким чином в пріоритеті – їхні внутрішні програми. Саме тому, доводить О. Чиханцова, життєво важливо, коли створюється бачення майбутнього – чітке та яскраве, настільки, наскільки це можливо. І це має базуватися на тому, що саме зараз можливо зробити, бо стійкі люди не втрачають часу на нездійсненні мрії або прагнення до речей, яких вони, очевидно, ніколи не зроблять. У нинішній ситуації в країні, де обставини постійно зазнають змін, частина процесу розвитку резильєнтності може включати переформатування визначення успіху та зміни його параметрів.

Другий спосіб полягає у підвищенні самоефективності та контролі над ситуацією, оскільки самоефективність є ще однією ключовою характеристикою, притаманною резильєнтним людям. Задля демонстрації своєї самоефективності людиною мають братися під повний контроль різної складності життєві ситуації, думки та емоції. Ця здатність визначається як основна характеристика стійких осіб в умовах невизначеності. Іноді виникає потреба, щоб хтось інший допоміг людині належним чином оцінити її сильні сторони. Також важливо прислухатися до будь-якої похвали, що отримується людиною, вчитися цінувати, вислуховувати та приймати її. Досить цікаво відзначається, що в складних ситуаціях багатьма людьми ледве визнаються позитивні відгуки щодо власних дій через їхню надмірну зосередженість на критиці. Проте отримані позитивні відгуки щодо своєї діяльності необхідно використовувати для підвищення впевненості у вчинках, тоді як будь-які негативні слід розглядати суто як чудову можливість для подальшого самовдосконалення та розвитку [22, с. 38-39].

Надзвичайно важливим для нашого дослідження є пріоритетизація О.В.Медяною та Л.Л. Дворніченко серед способів розвитку резильєнтності, виділених О. Чиханцовою, оптимістичного прогнозування, переорієнтації на позитивне сприйняття [12, с. 605].

Науковиці при цьому звертаються до як здатності переосмислювати речі, події оточуючого світу, головним чином, через перехід від почуття розчарування до бачення можливостей. Авторки стверджують, наскільки, дуже важливо дивитися на негативні або невизначені життєві обставини у позитивному ракурсі задля впевненості у особистій здатності вирішувати проблеми, врятувати те, що можна врятувати. У цьому і є сутність оптимізму як однієї з найважливіших характеристик стійких людей. Навіть коли людина схильна до думки, що «склянка напівпорожня», можна змінити «ракурс розгляду» і навчитися бути оптимістом.

Четвертий спосіб полягає у покращенні процесу прийняття рішень, що означає спроможність до зміни свого мислення щодо будь-якого з чинників стресу, уміння поглянути на речі з кращого боку або просто реагувати в інший спосіб.

П'ятий спосіб зумовлюється проханням про допомогу, адже психологічно стійкими людьми завжди чітко знається, коли саме варто звернутися по підтримку до інших. Ними також має бути чітке уявлення стосовно того, до кого виявиться найкраще звернутися в тій чи іншій ситуації, тому важливим стає вміння налагоджувати контакти, мати належне оточення та постійно розширювати його.

Шостий пов'язаний із вирішенням конфліктів, оскільки за бажання підвищити рівень своєї резильєнтності людині важливо враховувати інших та приймати їх. Особливого значення набуває знання того, який саме стиль спілкування підійде за тих чи інших обставин, та наявність можливості для вибору найбільш доречного з них. Проте через велику різноманітність конфліктів як за своєю природою, так і за характером учасників, однозначне рішення для всіх випадків прийняти досить важко. У зв'язку з цим варто пам'ятати про необхідність ретельно продуманого підходу до розв'язання проблем та конфліктних ситуацій у кожному окремому випадку з урахуванням конкретного результату, якого потрібно досягти [12, с. 608-609].

Сьомий полягає у постійному навчанні, і, як зазначається у праці J. Clarke та J. Nicholson [19], резильєнтними людьми воно здійснюється протягом усього життя. Ними переймається досвід із власних життєвих подій і досягається стільки, скільки є в їхніх силах, із повним розумінням цього процесу. Щоденні події та життєві уроки, які можна винести з власного досвіду, постійно аналізуються резильєнтними особами, що суттєво розвиває їхню стійкість до ситуацій невизначеності. Сьомий аспект полягає у постійному навчанні, і, як зазначається у праці J. Clarke та J. Nicholson [19], резильєнтними людьми воно здійснюється протягом усього життя. Ними переймається досвід із власних життєвих подій і досягається стільки, скільки є в їхніх силах, із повним розумінням цього процесу. Щоденні події та життєві уроки, які можна винести з власного досвіду, постійно аналізуються резильєнтними особами, що суттєво розвиває їхню стійкість до ситуацій невизначеності [1].

Восьмий спосіб зумовлений потребою бути собою, адже однією з головних причин, чому людьми не здійснюються зміни, є те, що «нова, покращена версія» себе насправді не виявляє відповідності їхнім уявленням та не узгоджується з особистою ідентичністю чи цінностями. Тому, як у своїх дослідженнях стверджує Чиханцова, за наміру підвищити власну резильєнтність людині потрібно залишатися вірною собі, своїм поглядам, цінностям та переконанням [12].

Доречним у контексті нашого дослідження влучним є визначення арт-терапії за Л. Калініною, яка пов'язує окреслюваний феномен з «терапією, змістом якої є художня творчість людини» (7 с. 25). Головні та допоміжні засоби арт-терапії називає О. Сорока, яка зазначає, що «арт-терапія – це інноваційна освітня технологія «лікування» засобами образотворчого мистецтва, серед таких: малюнок, графіка, живопис, скульптура, для гармонійного розвитку особистості. Як допоміжні засоби в арт-терапії застосовується музика, казка, танці, гра, драма тощо» [9].

І.В. Середа і Є.А. Збишко в корекційно-виховній роботі значну роль відводять використанню методів арт-терапії. Дослідники стверджують, що свою ефективність довели арт-терапевтичні заняття, які складаються із двох частин, серед яких перша представлена невербальним етапом, творчим, неструктурованим, у якому основний вид діяльності – сам процес творчості. Друга частина полягає у вербальній інтерпретації створених зображень, асоціацій, емоцій і почуттів, які виявлялися під час творчого процесу. Авторами визначено структуру арт-терапевтичного заняття, в яку науковці включають п'ять етапів: перший полягає в налаштуванні на роботу, так званий «розігрів»; другий етап присвячений активізації різних гностичних сфер, як-то: зорова, слухова, смакова, нюхова, тактильна, кінетична – й актуалізація візуальних, аудіальних та кінесте-

тичних образів (можливе застосування елементів медитації у поєднанні з музичним фоном); третій етап присвячений безпосередньо 3. Індивідуальній творчій роботі; за бажанням учасників позитивним є участь у етапі вербалізації; на п'ятому, заключному етапі учасники мають можливість долучитися до рефлексивного аналізу [17]. Оскільки, мета арт-терапевтичних занять полягає у досягненні певного терапевтичного ефекту, Л. Лебедева влучно зауважує, що для керівника заняття є неприпустимими низка традиційних організаційних прийомів, зокрема слід уникати різноманітних команд, наказів, вимог і примуси; учасник сам може вибрати для себе саме ті види та зміст діяльності, а також зображувальні матеріали та власний темп, які йому найбільш близькі; учасник має відмовитися від виконання деяких завдань, або ж подальшої вербалізації своїх почуттів і переживань з колективним обговоренням; заборонені оцінка суджень, критичні коментарі [середа]. Влучно акцентують науковці, що для використання і арт-педагогічних і арт-терапевтичних методик характерний практично завжди спонтанний характер, у цій діяльності щодо наявності художніх талантів або спеціальної підготовки мова не йде, і наявність чи відсутність навичок ідеального втілення образів не має ніякого значення [17; 18]

Л. Терлецька наголошує що важливу роль у процесі арт-терапії доцільно відводити самому творчому акту, а також особливостям внутрішнього світу митця-творця, які проявляються у процесі тієї чи іншої художньої вербалізації. Окрім власне психотерапевтичного змісту щодо зняття надмірного напруження, тривожності та бар'єрів для продуктивних і конструктивних дій, арт-терапевтичні заняття сприяють розвиткові соціальних та комунікативних навичок, демонструють орієнтири конструктивної комунікативної інтеракції, забезпечують розвиток здібностей адекватного сприйняття себе й оточення; регулюють соціальні взаємини дітей [18, с. 26].

Нами розроблено та апробовано «Програму гуманістичної підтримки резильєнтності засобами поетичного слова», що передбачає у першому (рефлексивному) блоці використання потенціалу поетичного слова, віршотерапію через «активне» слухання», за якого художні тексти, сприйняті через аудіальні гностичні канали, спонукають до внутрішнього діалогу, рефлексії, переосмислення фактичної ситуації через призму прекрасного. Віршотерапію ми називаємо методом гармонізації психоемоційного стану, психосоціального відновлення особистості засобами поетичних творів під час залучення особистості до активного слухання та (або) співтворення (творчого самовираження). [14]. Для реалізації цього блоку варто підбирати позитивні віршові твори, переважно пейзажну лірику, а також мотиваційні вірші, що своїм змістом можуть активізувати творчість і спонукатимуть до плавного переходу до наступного (інтерактивного блоку), серед таких влучним може бути такий віршований текст: *«В малюнках говорять почуття; З мелодій видно серця всі глибини; У пісні все змальоване життя; В поезії співа душа людини; До творчості торкнись, Як до струни, З митцем поговорить між строчок легко, А потім свою думку зупини, Заглянь до себе в серце, як в люстерко. Усе, що нам мистецтво може дати, Нехай в душі звучить, неначе пісня, В мистецтві – настрій, спокій, благодать Для кожного, хоч ми такі всі різні»* © Наталія Ночовна

Другий (інтерактивний) блок зосереджений на залученні до активної участі у віршотерапевтичній співтворчості і представлений, перш за все, авторською вправою «Лінгвотерапевтична парасолька» для втілення якої учасникам

пропонувалося намалювати нариси уявної парасольки. Далі у вербальній частині вправи учасники мають змогу коментувати особистих бачення і рефлексії. Так, зверху парасольки учасники записують і у вербальному супроводі перераховують, що саме може впливати негативно особисто для них, що слугує чинником порушення психофізіологічного гомеостазу, учасники перераховують усі ті негативні фактори, якими зумовлюється травмування психоемоційної сфери саме них особисто. Під парасолькою учасники, які реакції організму вони зазвичай спостерігають у відповідь нашого організму на стресові фактори, як ці змінюють психоемоційний стан людини, який своєю чергою впливає на фізіологічний гомеостаз. На завершальному етапі вправи учасники заповнюють повільно парасольки, на якому вказують все, що слугує ресурсом особистості у вирі проблем щодення; конкретному учаснику такі ресурси є психологічною точкою опори та своєрідним бар'єром, що не пропускає зовнішній негатив, не допускаючи, таким чином, негативної психофізіологічної відповіді організму. [14]. Вправа сприяє знайомству з внутрішнім «Я», зі своєю ресурсністю і передбачає вербалізацію своїх страхів, досвіду невдач, з одного боку, та потенційних ресурсів конкретної особистості – з іншого з подальшими спробами балансування наслідків зовнішнього впливу з внутрішніми ресурсами протидії їм. Цей етап нашої Програми дозволяє подолати опір до творчої діяльності та реалізувати мету з мінімізації рівня тривожності особистості. Другим кроком нашої програми пропонуємо вправу «Лічилочка за моїми відчуттями», пов'язану зі складанням ритмічних фраз щодо свого стану, де озвучуються відчуття за кожною цифрою, за кожним числом послідовної лічби).

Ця творча рефлексія, пов'язана зі спробами дослухатися до себе під час виконання завдань, сприяє формуванню в особистості вміння співвіднесення наявних ресурсів – як внутрішніх, так і зовнішніх – до відчуттів, думок, самоідентифікації особистості у конкретному емоційному стані тут і зараз. Така візуалізація словом, вербальне «оживлення» результатів своїх рефлексій забезпечує досягнення високих результатів з реалізації мети щодо підтримки резильєнтності і сприяє максимальному відновленню психофізіологічного гомеостазу. За результатами перших двох занять до особистості приходить чітке усвідомлення, що резильєнтність – це не відсутність складних ситуацій, а здатність конструктивно з ними взаємодіяти. Третім кроком у мандрівці з пошуку можливостей художнього слова для підтримки нашої психологічної стійкості, пов'язаним із синергетичним ефектом застосування віршотерапії та гарденотерапії, нами визначено вправу «Ліричний лист до себе». Вправа розроблена на основі синергетичного поєднання на основі позицій Дж. Пеннебейкера, який досліджував зцілювальну силу терапевтичної дії експресивного письма, рефлексійно орієнтованих практик Кетлін Адамс (авторки методу "Щоденник як шлях до себе")) та авторської арттерапевтичної техніки І. Осадченко «Терапія осіннього листа» [15].

Важливий акцент: на цьому етапі підкреслюється, що природа виступає невичерпним джерелом ритму та спокою як зовнішній фактор, а ритми поетичного слова – це наш внутрішній ресурс, який позитивно впливає на психофізіологічний гомеостаз. Учасники опановують навички «заземлення», що є вкрай важливим для стабілізації особистості у будь-якому напруженому професійному середовищі.

Четвертий крок присвячений оптимізації процесу адаптації через метафору. Пропрацьовуються внутрішні страхи особистості шляхом використання

коротких віршованих форм для трансформації та висміювання страхів, чим забезпечується для особистості відчуття контролю: «Якщо я спроможний (спроможна) написати про це вірш – я здатен (здатна) це опанувати».

На завершення програми. – активна інтеракція, аби сформувати стійке відчуття спільноти. *Результат*: особистість стає повністю «оснащеною» індивідуальним «кейсом» творчих методів та здобуває вищу впевненість у власній стресостійкості. *Доступність*: Віршотерапія, зокрема методи «активного слухання», не вимагає від особистості спеціальних художніх чи літературних навичок, що суттєво знижує внутрішній страх припуститися помилки.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

За результатами теоретико-методологічного аналізу сутності ключових понять дослідження визначено зміст поетичного слова як провідного гуманістичного ресурсу підтримки й розвитку резильєнтності особистості в умовах сучасних соціо-політичних викликів та розроблено і презентовано програму підтримки резильєнтності особистості засобами поетичних творів. Авторські вправи розроблені на основі розуміння поетичного слова як гуманістичного екологічного стабілізатора психоемоційного стану, а, відтак, і підтримки психофізіологічного гомеостазу. В умовах соціо-політичного тиску, коли кожен із нас перебуває у стані хронічного психоемоційного навантаження поетичне слово постає як унікальний двокомпонентний феномен. З одного боку, митцями відображаються гострі й травматичні реалії сьогодення і доводяться до сприйняття суспільством. І з іншого боку віршована мова увібравши в себе красу та позитив оточуючого світу, фокусуючи увагу на мікроестетиці через метафоричне відображення, здатна допомогти особистості вербалізувати біль та змінити сприйняття деструктивного досвіду. Поетичне слово, наче лінза, фокусує красу буденних дрібниць, знаходячи в них життєствердні сенси. Ця синергія реалізму та естетичної трансформації запускає механізми психологічного «перепрограмування» сприйняття події, дозволяючи людині перейти від руйнівного сприйняття травми до конструктивного прийняття життєвих подій як досвіду гартування. Авторкою обґрунтовано психофізіологічний та ціннісно-гуманістичний потенціал віршотерапії та установлено, що терапевтичний вплив поезії має багаторівневий вплив на різні сфери організму людини: на фізіологічному рівні внутрішня ритміка вірша сприяє стабілізації дихання та серцевого ритму, відновлюючи гомеостаз; на психоемоційному рівні через метафоризацію та непрямий дистанційний діалог із митцем долається внутрішній опір творчості й знижується тривожність; на гуманістично-ціннісному рівні поезія закликає до вищих смисложиттєвих орієнтирів, таких, як: суб'єктність, і солідарність, свобода, гідність), повертаючи особистості внутрішню точку опори та відчуття контролю над власним життям. У ході дослідження розроблена «Програма гуманістичної підтримки резильєнтності засобами поетичного слова». Презентована «Програма підтримки резильєнтності засобами поетичного слова», представлена авторською вправою «Лінгвотерапевтична парасолька», вправою «Ліричний лист до себе», заснованою синергетичному поєднанні експресивного письма, рефлексійно орієнтованих практик Кетлін Адамс та арт-терапевтичної техніки за авторством І. Осадченко «Терапія осіннього листа». Установлено, що інтеграція цих методів дозволяє учасникам опанувати життєво важливі навички «заземлення» для стабілізації особистості в напруженому сьогоденні середовищі. При цьому природне оточення (гарденотерапев-

тичний аспект) виступає як потужний зовнішній фактор ритму й спокою, а ритмоструктура поетичного слова — як внутрішній регуляторний ресурс, що безпосередньо оптимізує психофізіологічний гомеостаз. Визначено механізми мінімізації професійних деструкцій та страхів. Зміст статті доводить, що написання коротких віршованих форм та спільне прочитування білих віршів є дієвим засобом трансформації і когнітивного відновлення фундаментальний компонент резильєнтності — відчуття Контролю, чим формується стійка когнітивна установка: «Якщо я здатен написати про свій страх вірш — я можу його й опанувати». При цьому зміст вправ не передбачає вимоги щодо спеціальних літературних навичок, чим усувається бар'єр «помилки», створюючи абсолютну атмосферу психологічної безпеки, де криза трансформується у досвід конструктивної взаємодії зі світом.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в поглибленому вивченні дії поетичного слова на фізіологічні процеси людини.

Список використаних джерел:

1. Clarke J., Nicholson J. Resilience: Bounce Back from Whatever Life Throws at You. UK: Crimson Publishing, 2010. 208 p.
2. Crawford E., Wright M.O., Masten A. Resilience and spirituality in youth, in E.C. Roehlkepartain, P.E. King, L. Wagener & P.L. Benson (Eds.), The handbook of spiritual development in childhood and adolescence. 2005. P. 355– 370.
3. Perkins S. A., Plisco M. The nexus of poetics and psychotherapy: a neurobiological and substrative comparative analysis. *Journal of Poetry Therapy*. 2024. Vol. 38, no. 4. P. 318–327. DOI: 10.1080/08893675.2024.2384469. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08893675.2024.2384469> (дата звернення: 30.05.2026)
4. Бушакова О. (2016) Фанфіки на уроці зарубіжної літератури. *Всесвітня література в сучасній школі*. № 9. С.28-30. URI : http://catalog.library.cv.ua/cgi-bin/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=&Z21ID=&I21D
5. Гуманізм. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. С. 134.
6. Демиденко, Н. (2025). Бібліотерапія як метод психопрофілактики та психологічної реабілітації: вітчизняний і зарубіжний досвід. *Вісник Національного університету оборони України*, 84(2), 44–51. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2025-84-2-44-51>
7. Калініна, Л. А. (2009). Використання лялькотерапії як напряму арт-терапії у корекційній роботі з дітьми, які мають проблеми у розвитку. *Наукові праці. Педагогіка*, 95, 105, 25-30.
8. Кокун О. М. Професійна життєстійкість особистості: аналіз феномена. Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту Кокун О. М., Мельничук Т. І. Резилієнс–довідник : практичний посібник. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. 25 с.
9. Лазос Г.П. Модель психотехнології з розвитку резильєнтності у психологів/психотерапевтів, які працюють з постраждалими. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Т. 3, 16, 26-43.
10. Леонова В. І. Гармонізації емоційного стану. Сучасні форми і методи організації освітнього процесу в умовах цифрової трансформації: збірник матеріалів всеукраїнської науково-методичної конференції. Одеса : Університет Ушинського, 2023. 118 С. 62-64.

- 11.Марценюк М. О. Терапевтичні можливості бібліотерапії як сучасного методу психологічної допомоги. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія.* 2020. Т. 31 (70), № 4. С. 165–170. DOI: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.4/34>
- 12.Медянова О.В., Дворніченко Л.Л., Любіна Л.А., Шкраб'юк В.С., Кононенко О.І. Психологічна резильєнтність особистості в умовах війни. *Перспективи та інновації науки* (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»). 2023. №10(28).С. 601-611. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-10\(28\)-601-611](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-10(28)-601-611)
- 13.Москвичова О. А. Поетичний текст як специфічний засіб відтворення дійсності. *Studia Linguistica* : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. 2018. Вип. 13. С. 215–227. URL: <https://studia-linguistica.knu.ua/wp-content/uploads/2019/04/2018.---Vol.-13-215-227.pdf> (дата звернення: 01.06.2026).
- 14.Ночовна Н. В., Коваль А. А., Шевчук В. В. Психологічна підтримка резильєнтності соціально вразливих груп населення засобами віршотерапії. *Ментальне здоров'я.* № 4. 2025. С.141-144. DOI <https://doi.org/10.32782/3041-2005/2025-4.23>.
- 15.Осадченко І.І. Арт-терапія. *Опис дисципліни.* Кафедра соціальної роботи та реабілітації. https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u284/46_art-terapiya.pdf
- 16.Приходько І. В. Поетичний текст як особлива форма комунікації (на матеріалі англійськомовної канадської поезії XVIII–XXI століть). *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації.* 2018. Т. 29 (68), № 2, ч. 2. С. 48–54. URL: http://www.philology.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/2_2018/part_2/11.pdf (дата звернення: 01.06.2026).
- 17.Середа І.В., Збишко Є.А. Використання технології арт-терапії в корекційно-виховній роботі. *Інноваційна педагогіка.* 2019. Вип. 10, т. 1. С. 63–66. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/10/part_1/14.pdf (дата звернення: 01.06.2026).
- 18.Терлецька Л. Про методи арт-терапії. *Психолог.* 2002. № 5. С. 26.
- 19.Фірсова О. В., Тіщенко О. О., Косенко В. М. Особливості регуляції емоцій підлітків за стресогенної ситуації. *Психологія та психосоціальна робота.* 2021. № 2. С. 50–58.
20. Хамініч О.М. Резильєнтність: життестійкість, життєздатність або резильєнтність? Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки. 2016. Т 2, Вип. 6. С.160–165.
- 21.Чернобровкіна В.А., Чернобровкін В. М. Феномен резилієнс у контексті соціо-екологічного підходу і дискурсу. *Психологія та психосоціальні інтервенції.* 2020. № 3. С.59–66. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-2348.2020.3.59-66>
- 22.Чиханцова О. А. Розвиток резильєнтності особистості в ситуаціях невизначеності. *Вчені записки ТНУ імені В.І.Вернадського. Серія: Психологія.* 2023. Том 34 (73). 1. С. 35-40.
- 23.Янавічене Д. (2024) Бібліотерапія: теорія і практика в литовських бібліотеках. *Бібліотечна планета.* №1. С. 23-27. URI: [https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=.+Янавічене+Д.+\(2014\)+Бібліотерапія%3A+теорія+i+практика+v+литовських+бібліотек](https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=.+Янавічене+Д.+(2014)+Бібліотерапія%3A+теорія+i+практика+v+литовських+бібліотек)

References:

1. Clarke, J., & Nicholson, J. (2010). *Resilience: Bounce back from whatever life throws at you*. Crimson Publishing.
2. Crawford, E., Wright, M. O., & Masten, A. (2005). Resilience and spirituality in youth. In E. C. Roehlkepartain, P. E. King, L. Wagener, & P. L. Benson (Eds.), *The handbook of spiritual development in childhood and adolescence* (pp. 355–370).
3. Perkins, S. A., & Plisco, M. (2024). The nexus of poetics and psychotherapy: A neurobiological and substrative comparative analysis. *Journal of Poetry Therapy*, 38(4), 318–327. <https://doi.org/10.1080/08893675.2024.2384469>
4. Bushakova, O. (2016). Fanfiky na urotsi zarubizhnoi literatury [Fanfiction in foreign literature lessons]. *Vsesvitnia literatura v suchasni shkoli*, (9), 28–30. URL: http://catalog.library.cv.ua/cgi-bin/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=&Z21ID=&I21D
5. Humanizm [Humanism]. (2002). In *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk* (p. 134). Abrys.
6. Demydenko, N. (2025). Biblioterapiia yak metod psykhoprofilaktyky ta psykholohichnoi reabilitatsii: vitchyzniani i zarubizhnyi dosvid [Bibliotherapy as a method of psychoprophylaxis and psychological rehabilitation: Domestic and foreign experience]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 84(2), 44–51. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2025-84-2-44-51>
7. Kalinina, L. A. (2009). Vykorystannia lialkoterapii yak napriamu art-terapii u korektsiinii roboti z ditmy, yaki maiut problemy u rozvytku [The use of doll therapy as a direction of art therapy in correctional work with children with developmental problems]. *Naukovi pratsi. Pedahohika*, 95(105), 25–30.
8. Kokun, O. M., & Melnychuk, T. I. (2023). *Rezyliens-dovidnyk: praktychnyi posibnyk* [Resilience handbook: A practical guide]. Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy.
9. Lazos, H. P. (2020). Model psykhotekhnolohii z rozvytku rezilientnosti u psykholohiv/psykhoterapevtiv, yaki pratsiuiut z postrazhdalymy [A model of psychotechnology for the development of resilience in psychologists/psychotherapists working with victims]. *Aktualni bumpy psykholohii*, 3(16), 26–43.
10. Leonova, V. I. (2023). Harmonizatsii emotsiinoho stanu [Harmonization of the emotional state]. In *Suchasni formy i metody orhanizatsii osvitynoho protsesu v umovakh tsyfrovoy transformatsii: zbirnyk materialiv vseukrainskoi naukovo-metodychnoi konferentsii* (pp. 62–64). Universytet Ushynskoho.
11. Martsenyuk, M. O. (2020). Terapentychni mozhlyvosti biblioterapii yak suchasnoho metodu psykholohichnoi dopomohy [Therapeutic possibilities of bibliotherapy as a modern method of psychological assistance]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Psykholohiia*, 31(70), 4, 165–170. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.4/34>
12. Medianova, O. V., Dvornichenko, L. L., Liubina, L. A., Shkrabiuk, V. S., & Kononenko, O. I. (2023). Psykholohichna rezyliientnist osobystosti v umovakh viiny [Psychological resilience of personality in war conditions]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky (Seriia "Pedahohika", Seriia "Psykholohii", Seriia "Medytsyna")*, (10), 601–611. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-10\(28\)-601-611](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-10(28)-601-611)
13. Moskvichova, O. A. (2018). Poetychnyi tekst yak spetsyfichniy zasib vidtvorennia diisnosti [Poetic text as a specific means of reproducing reality]. *Studia Linguistica*,

- (13), 215–227. URL: <https://studia-linguistica.knu.ua/wp-content/uploads/2019/04/2018.---Vol.-13-215-227.pdf>
- 14.Nochoвна, N. V., Koval, A. A., & Shevchuk, V. V. (2025). Psykholohichna pidtrymka rezylientnosti sotsialno vrazlyvykh hrup naselennia zasobamy virshoterapii [Psychological support for the resilience of socially vulnerable groups through poetry therapy]. *Mentalne zdorovya*, (4), 141–144. <https://doi.org/10.32782/3041-2005/2025-4.23>
- 15.Osadchenko, I. I. (2023). *Art-terapiia. Opys dystsypliny* [Art therapy. Description of the discipline]. Kafedra sotsialnoi roboty ta reabilitatsii. URL: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u284/46_art-terapiya.pdf
- 16.Prykhodko, I. V. (2018). Poetychnyi tekst yak osoblyva forma komunikatsii (na materiali anhliiskomovnoi kanadskoi poezii XVIII–XXI stolit) [Poetic text as a special form of communication (based on English-language Canadian poetry of the XVIII–XXI centuries)]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii*, 29(68), 2(2), 48–54. URL: http://www.philology.vernadsykyjournals.in.ua/journals/2018/2_2018/part_2/11.pdf
- 17.Sereda, I. V., & Zbyshko, Ye. A. (2019). Vykorystannia tekhnolohii art-terapii v korektsiino-vykhovni roboti [The use of art therapy technology in correctional and educational work]. *Innovatsiina pedahohika*, 10(1), 63–66. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/10/part_1/14.pdf
- 18.Terletska, L. (2002). Pro metody art-terapii [About methods of art therapy]. *Psykholog*, (5), 26.
- 19.Firsova, O. V., Tishchenko, O. O., & Kosenko, V. M. (2021). Osoblyvosti rehuliatcii emotsii pidlitkiv za stresohennoi sytuatsii [Features of emotion regulation in adolescents in a stressful situation]. *Psykholohiia ta psykhosotsialna robota*, (2), 50–58.
- 20.Khaminich, O. M. (2016). Rezylientnist: zhyttiistykist, zhyttiezdatnist abo rezylientnist? [Resilience: Hardiness, viability, or resilience?]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Psykholohichni nauky*, 2(6), 160–165.
- 21.Chernobrovkina, V. A., & Chernobrovkin, V. M. (2020). Fenomen rezyliens u konteksti sotsioekolohichnoho pidkhodu i dyskursu [The phenomenon of resilience in the context of socio-ecological approach and discourse]. *Psykholohiia ta psykhosotsialni interventsii*, (3), 59–66. <https://doi.org/10.18523/2617-2348.2020.3.59-66>
- 22.Chikhantsova, O. A. (2023). Rozvytok rezylientnosti osobystosti v sytuatsiiakh nevyznachenosti [Development of personality resilience in situations of uncertainty]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Psykholohiia*, 34(73), 1, 35–40.
- 23.Janavičienė, D. (2024). Biblioterapija: teorija ir praktika Lietuvos bibliotekose [Bibliotherapy: theory and practice in Lithuanian libraries]. *Bibliotechna planeta*, (1), 23–27.

УДК 81'272:323.1

2.7. МОВА ЯК МАРКЕР КУЛЬТУРНОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Станіслав Пашко,

*викладач циклової комісії соціальної роботи,
Полтавський фаховий коледж Університету "Україна"*

stanislavpashko97@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9585-1745

LANGUAGE AS A MARKER OF CULTURAL AND NATIONAL IDENTITY UNDER THE CONDITIONS OF WAR

Stanislav Pashko,

*Lecturer of the Cycle Commission of Social Work,
Poltava Professional College of the University "Ukraine"*

Анотація. У роботі досліджено роль української мови у формуванні національної ідентичності в умовах сучасних суспільних трансформацій та російсько-української війни. Розглянуто теоретичні засади вивчення мовної та національної ідентичності, проаналізовано основні підходи до трактування поняття мовної ідентичності у сучасній лінгвістиці та соціолінгвістиці. Визначено значення мови як чинника формування національної свідомості, культурної пам'яті та суспільної консолідації.

Особливу увагу приділено впливу російсько-української війни на мовну самоідентифікацію українців. Проаналізовано процеси переходу населення на українську мову, зростання її престижу та посилення ролі як символу культурного спротиву. Досліджено функціонування української мови у воєнному дискурсі, особливості новітньої лексики, мемної культури та цифрової комунікації.

У роботі також охарактеризовано роль соціальних мереж, сучасної музики та медіа у популяризації української мови й формуванні нового культурного простору. Визначено перспективи розвитку українськомовного середовища в умовах цифровізації, глобалізації та інтеграції України до європейського культурного простору.

Результати дослідження засвідчують, що українська мова в сучасних умовах виконує не лише комунікативну, а й ідентифікаційну, культуротворчу та консолідаційну функції, виступаючи важливим чинником зміцнення національної єдності українського суспільства.

Ключові слова: українська мова, мовна ідентичність, національна ідентичність, мовна самоідентифікація, культурний простір, російсько-українська війна, мовна поведінка, соціальні мережі, воєнний дискурс, культурний спротив.

Abstract. The course paper examines the role of the Ukrainian language in the formation of national identity under the conditions of contemporary social transformations and the Russian-Ukrainian war. The theoretical foundations of linguistic and national identity studies are analyzed, and the main approaches to the interpretation of linguistic identity in modern linguistics and sociolinguistics are considered. The study determines the significance of language as a factor in the development of national consciousness, cultural memory, and social cohesion.

Particular attention is paid to the impact of the Russian-Ukrainian war on the linguistic self-identification of Ukrainians. The paper analyzes the processes of

switching to the Ukrainian language, the growth of its social prestige, and the strengthening of its role as a symbol of cultural resistance. The functioning of the Ukrainian language in wartime discourse, the emergence of new vocabulary, meme culture, and digital communication practices are also examined.

The research highlights the role of social media, contemporary Ukrainian music, and modern media in promoting the Ukrainian language and shaping a new cultural environment. Prospects for the development of the Ukrainian-language cultural space in the context of digitalization, globalization, and Ukraine's integration into the European cultural sphere are identified.

The findings demonstrate that the Ukrainian language performs not only communicative but also identity-building, cultural, and consolidating functions, serving as an important factor in strengthening national unity in contemporary Ukrainian society.

Keywords: Ukrainian language, linguistic identity, national identity, linguistic self-identification, cultural space, Russian-Ukrainian war, language behavior, social media, wartime discourse, cultural resistance.

Повномасштабна російсько-українська війна стала не лише військово-політичним, а й потужним соціокультурним чинником трансформації українського суспільства. В умовах сучасних історичних викликів особливого значення набуває проблема національної та культурної самоідентифікації, у структурі якої мова посідає одне з ключових місць. Українська мова в умовах війни перестає бути лише засобом комунікації та дедалі більше функціонує як символ національної єдності, культурного спротиву, історичної пам'яті та громадянської позиції.

Актуальність дослідження зумовлена посиленням ролі української мови в сучасному суспільному та культурному просторі України після 2022 року. Війна суттєво вплинула на мовну поведінку українців, мовний вибір, мовну самоідентифікацію та функціонування української мови у цифровому середовищі, медіапросторі й повсякденній комунікації. Спостерігається активний процес переходу значної частини населення на українську мову, зростання престижу українськомовного культурного продукту, а також формування нових мовних практик і символів у контексті воєнного дискурсу. У зв'язку з цим особливої ваги набуває наукове осмислення української мови як маркера культурної та національної ідентичності.

Проблематика взаємозв'язку мови, культури та національної ідентичності перебуває у центрі уваги багатьох українських і зарубіжних дослідників. Значний внесок у дослідження мовної ситуації в Україні, мовної свідомості та постколоніального аспекту мовної ідентичності здійснили Лариса Масенко, Юрій Шевельов, Оксана Забужко, Григорій Півторак та інші науковці. Теоретичні засади дослідження національної ідентичності та символічної ролі мови розробляли Бенедикт Андерсон, П'єр Бурдьє, Джошуа Фішман. Сучасні соціолінгвістичні дослідження акцентують увагу на трансформації мовної поведінки українців в умовах війни, ролі цифрового простору у формуванні мовної культури та функціонуванні української мови в сучасному медіадискурсі. Водночас питання української мови як символічного простору культурного спротиву в умовах повномасштабної війни потребує подальшого комплексного лінгвокультурологічного осмислення.

Метою дослідження є аналіз української мови як маркера культурної та національної ідентичності в умовах російсько-української війни.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких **завдань**: охарактеризувати теоретичні підходи до вивчення мовної ідентичності; визначити роль мови у формуванні культурної та національної самоідентифікації;

проаналізувати трансформацію мовної поведінки українців після 2022 року;

дослідити функціонування української мови як символу культурного спротиву;

окреслити особливості сучасних мовних практик у цифровому та медійному просторі України.

Об'єктом дослідження є сучасний український комунікативний простір в умовах війни.

Предметом дослідження є функціонування української мови як маркера культурної та національної ідентичності у сучасному українському суспільстві.

Методологічну основу дослідження становлять соціолінгвістичний, описовий, дискурс-аналіз, контент-аналіз та лінгвокультурологічний методи, що дають змогу комплексно дослідити мовні трансформації сучасного українського суспільства.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі української мови як чинника культурної консолідації та символічного спротиву в умовах повномасштабної війни, а також у визначенні новітніх тенденцій мовної самоідентифікації українців у сучасному цифровому та медійному просторі.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання результатів дослідження у подальших наукових розвідках із соціолінгвістики, лінгвокультурології, медіалінгвістики та сучасної гуманітаристики, а також у викладанні дисциплін, пов'язаних із культурою мовлення, соціолінгвістикою та сучасним українським дискурсом.

Проблема мовної ідентичності посідає важливе місце у сучасних лінгвістичних, соціокультурних та соціолінгвістичних дослідженнях. В умовах глобалізаційних процесів, трансформації комунікативного простору та суспільно-політичних змін питання взаємозв'язку мови, культури й національної самоідентифікації набуває особливої актуальності [1, с. 15–18; 4, с. 21–25]. Для сучасного українського суспільства ця проблема має не лише наукове, а й суспільно-культурне значення, оскільки мова в умовах війни дедалі більше виступає символом культурної належності, громадянської позиції та національної консолідації [2, с. 42–48].

У сучасній лінгвістиці поняття мовної ідентичності розглядається як усвідомлення особою своєї належності до певної мовної спільноти, що виявляється через мовну поведінку, мовний вибір, комунікативні практики та систему культурних цінностей [1, с. 34–36]. Мовна ідентичність формується під впливом історичних, соціальних, культурних і політичних чинників та безпосередньо пов'язана з поняттям мовної свідомості [2, с. 51–54].

У межах соціолінгвістики мова трактується не лише як засіб передачі інформації, а як важливий соціальний маркер, що визначає належність людини до певної культурної або національної спільноти [4, с. 45–49]. Джошуа Фішман у праці «Language and Nationalism» наголошував, що мова є одним із ключових

чинників етнічної та національної єдності, оскільки забезпечує збереження колективної пам'яті, культурної традиції та історичного досвіду [5, с. 8–12]. На думку дослідника, мовна спільнота формується не лише на основі комунікації, а й через символічне усвідомлення спільної культурної належності [5, с. 14–16].

Схожої позиції дотримувався Бенедикт Андерсон, який у праці «Imagined Communities» визначав націю як «уявлену спільноту», що значною мірою формується завдяки спільному мовному простору [6, с. 37–46]. Учений підкреслював, що саме мова забезпечує культурну інтеграцію суспільства та створює відчуття належності до єдиного національного колективу [6, с. 67–71]. У цьому контексті українська мова в сучасних умовах виконує не лише комунікативну, а й символічну функцію, стаючи маркером національної ідентичності та культурного спротиву [2, с. 95–101].

Важливе значення для дослідження мовної ідентичності має поняття мовної свідомості. У сучасній гуманітаристиці мовна свідомість трактується як система уявлень, оцінок та культурних установок, пов'язаних із функціонуванням мови в суспільстві [1, с. 55–58]. Вона формується в процесі соціалізації особистості та залежить від культурного середовища, освіти, медіапростору та історичної пам'яті [4, с. 102–105]. Мовна свідомість безпосередньо впливає на мовний вибір людини та визначає її мовну самоідентифікацію [1, с. 61–63].

Українська дослідниця Лариса Масенко у працях «Мова і суспільство: постколоніальний вимір» та «Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні» акцентує увагу на тому, що мовна ситуація в Україні тривалий час формувалася під впливом колоніальної політики Російської імперії та СРСР [2, с. 18–27; 3, с. 54–61]. На думку дослідниці, тривале домінування російської мови спричинило деформацію мовної свідомості частини українського суспільства та формування суперечливих моделей мовної самоідентифікації [2, с. 76–81]. Водночас після 2014 року, а особливо після початку повномасштабної війни у 2022 році, спостерігається активне переосмислення ролі української мови як основного маркера культурної та національної належності [3, с. 115–121].

Поняття мовної самоідентифікації тісно пов'язане з індивідуальним мовним вибором та самоусвідомленням особи у певному культурному середовищі [1, с. 63–67]. Мовна самоідентифікація передбачає не лише використання певної мови у повсякденному спілкуванні, а й емоційне та символічне ототожнення себе з відповідною мовною спільнотою [5, с. 21–24]. У сучасних умовах українська мова дедалі більше сприймається не лише як державна, а як мова культурної солідарності, національної пам'яті та спільної єдності [2, с. 112–118; 7, с. 88–93].

Особливого значення в дослідженні мовної ідентичності набуває розуміння мови як культурного коду. У сучасній лінгвокультурології мова розглядається як форма збереження та передачі культурного досвіду народу, його цінностей, історичної пам'яті та символічних смислів. Через мовні одиниці, фразеологію, культурні символи та комунікативні практики суспільство транслює власну систему світоглядних координат.

П'єр Бурдьє у праці «Language and Symbolic Power» наголошував, що мова є не лише засобом комунікації, а й інструментом символічної влади та соціального престижу. У цьому аспекті функціонування української мови у сучасному суспільстві пов'язане зі зростанням її культурного авторитету та престижу в публічному просторі, медіа та цифровій комунікації.

Важливу роль у формуванні сучасної мовної ідентичності відіграє також цифровий простір. Соціальні мережі, медіаплатформи, блогінг і сучасна масова культура створюють нові форми мовної взаємодії та сприяють поширенню українськомовного контенту. У сучасному українському інформаційному просторі спостерігається активне формування нових мовних практик, пов'язаних із популяризацією української мови серед молоді, розвитком українськомовної блогосфери та трансформацією мовної моди.

Отже, мовна ідентичність у сучасній лінгвістиці розглядається як складний багаторівневий феномен, що поєднує соціолінгвістичний, культурний, психологічний та комунікативний аспекти. В умовах російсько-української війни українська мова набуває особливого значення як символ національної єдності, культурного спротиву та самоідентифікації українського суспільства.

У сучасній гуманітаристиці мова розглядається як один із ключових чинників формування національної ідентичності, оскільки саме через мовний простір відбувається збереження культурної пам'яті, трансляція історичного досвіду та формування спільної системи цінностей [3, с. 58–62; 6, с. 42–46]. Національна ідентичність формується не лише на основі політичної чи територіальної належності, а й через усвідомлення культурної єдності, важливим елементом якої є спільна мова [5, с. 18–21].

Проблема взаємозв'язку мови та національної ідентичності стала предметом дослідження багатьох українських і зарубіжних учених. Бенедикт Андерсон у праці «Imagined Communities» наголошував, що нація є «уявленою спільнотою», яка формується через спільний культурний та мовний простір [6, с. 37–46]. Саме мова створює можливість для формування колективної свідомості та усвідомлення належності до єдиної національної спільноти [6, с. 67–71]. Спільна мовна система забезпечує культурну інтеграцію суспільства, формує історичну пам'ять і підтримує національну солідарність [5, с. 24–28; 6, с. 78–81].

Важливу роль у процесі формування національної ідентичності відіграє культурна пам'ять. У сучасних культурологічних та лінгвокультурологічних дослідженнях культурна пам'ять трактується як механізм збереження й передачі історичного досвіду, традицій, символів і колективних уявлень народу [3, с. 84–89]. Мова є основним носієм культурної пам'яті, оскільки саме через мовні одиниці, тексти, фольклор, літературу та комунікативні практики суспільство зберігає власний історичний досвід [3, с. 90–94].

Оксана Забужко у праці «Філософія української ідеї та європейський контекст» наголошує, що українська мова протягом тривалого часу виконувала не лише комунікативну, а й культурозберігальну функцію [3, с. 97–103]. В умовах бездержавності та колоніального тиску саме мова стала одним із головних чинників збереження української культурної традиції та національної свідомості [3, с. 115–120]. Дослідниця підкреслює, що українська культура історично розвивалася як культура опору, а мова виступала формою збереження національної пам'яті та культурної самобутності [3, с. 121–126].

Одним із важливих аспектів дослідження мови є її символічна функція. У сучасній соціолінгвістиці та культурології мова розглядається як символ належності до певної спільноти, показник культурної ідентичності та засіб вираження суспільної солідарності [4, с. 37–42]. П'єр Бурдьє у праці «Language and Symbolic Power» зазначав, що мова є інструментом символічної влади та соціального престижу [4, с. 43–49]. Використання певної мови у суспільстві

пов'язане не лише з комунікацією, а й із соціальним статусом, культурним авторитетом та символічним значенням [4, с. 52–58].

У сучасних українських реаліях українська мова дедалі більше набуває символічного значення як маркер національної єдності та культурного спротиву [2, с. 101–106]. Після початку російсько-української війни процес мовної самоідентифікації значно активізувався, а використання української мови стало важливим елементом громадянської позиції та суспільної солідарності [2, с. 108–114]. У цьому контексті мова виконує не лише комунікативну, а й консолідаційну функцію, об'єднуючи суспільство навколо спільних культурних та національних цінностей [7, с. 88–93].

Особливе місце у формуванні національної ідентичності посідає процес націєтворення. У сучасній гуманітаристиці націєтворення розглядається як складний історичний і культурний процес формування спільної національної свідомості [6, с. 112–118]. Мова у цьому процесі виступає одним із базових чинників, оскільки забезпечує формування єдиного інформаційного та культурного простору [5, с. 31–35].

Юрій Шевельов у своїх працях підкреслював, що українська мова є не лише мовною системою, а й фундаментальним елементом української національної культури [8, с. 45–49]. Дослідник наголошував, що розвиток української мови нерозривно пов'язаний із процесами українського державотворення та формування модерної української нації [8, с. 61–66]. Саме тому боротьба за функціонування української мови в різні історичні періоди фактично була боротьбою за культурне та політичне існування українського народу [8, с. 79–84].

У сучасних умовах війни українська мова виконує функцію не лише культурного, а й психологічного об'єднання суспільства [2, с. 118–123]. Активне поширення українськомовного контенту, розвиток сучасної української культури, музики, блогосфери та медіапростору сприяють зміцненню національної ідентичності та формуванню нового культурного середовища [7, с. 94–98]. Таким чином, мова в сучасному українському суспільстві виступає одним із ключових чинників національної консолідації та збереження культурної самобутності [2, с. 124–128; 3, с. 132–136].

Сучасна мовна ситуація в Україні сформувалася під впливом складних історичних, політичних та соціокультурних процесів. Особливості функціонування української мови, поширення білінгвізму, існування суржику та проблеми мовної самоідентифікації значною мірою пов'язані з історичними умовами розвитку українського суспільства та тривалим впливом колоніальної політики Російської імперії й Радянського Союзу.

Історичні передумови сучасної мовної ситуації в Україні пов'язані насамперед із тривалими процесами русифікації українського культурного простору. У різні історичні періоди українська мова зазнавала систематичних обмежень і заборон, що негативно вплинуло на її суспільний статус та мовну свідомість населення. Валуєвський циркуляр 1863 року, Емський указ 1876 року, а також мовна політика радянського періоду були спрямовані на обмеження функціонування української мови в освіті, культурі, науці та офіційному спілкуванні.

Лариса Масенко у праці «Мова і суспільство: постколоніальний вимір» зазначає, що тривала русифікація спричинила деформацію мовної структури українського суспільства та формування асиметричного білінгвізму. Дослідниця підкреслює, що впродовж тривалого часу російська мова асоціювалася із

соціальним престижем, урбаністичним середовищем та кар'єрними можливостями, тоді як українська мова часто маркувалася як мова сільського або побутового спілкування.

Однією з характерних особливостей української мовної ситуації є білінгвізм. У сучасній соціолінгвістиці білінгвізм розглядається як співіснування двох мов у межах одного суспільства або мовної практики окремої особи. Український білінгвізм має специфічний характер, оскільки історично формувався в умовах нерівноправного функціонування української та російської мов.

У багатьох регіонах України тривалий час спостерігалось домінування російської мови у міському середовищі, медіапросторі та професійній комунікації. Водночас українська мова переважно зберігала позиції у сфері побутового спілкування, культурної традиції та національної символіки. Після 2014 року, а особливо після 2022 року, в українському суспільстві відбуваються суттєві зміни мовної поведінки, пов'язані зі зростанням престижу української мови та активним переходом населення на українськомовне спілкування.

Важливим елементом української мовної ситуації є суржик. Лариса Масенко у праці «Суржик: між мовою і языком» визначає суржик як змішану форму мовлення, що виникла внаслідок тривалого контакту української та російської мов. Дослідниця наголошує, що суржик є не лише мовним, а й соціокультурним явищем, яке відображає складні процеси мовної адаптації та історичної трансформації українського суспільства.

Суржик часто формується в умовах нестабільної мовної ситуації та недостатньо сформованої мовної ідентичності. Водночас у сучасному українському медіапросторі суржик інколи використовується як елемент мовної експресії, гумору або маркер розмовної комунікації. Попри це, у науковому дискурсі суржик здебільшого розглядається як наслідок тривалої колоніальної мовної політики та асиметричного мовного контакту.

Особливого значення для аналізу української мовної ситуації набуває постколоніальний аспект. Постколоніальний підхід дозволяє розглядати мовні процеси в Україні крізь призму історичного домінування імперського центру та культурної залежності. У цьому контексті українська мова тривалий час перебувала у підпорядкованому становищі щодо російської мови, що позначилося на мовній свідомості суспільства та культурних практиках.

Оксана Забужко та Лариса Масенко наголошують, що проблема української мови в постколоніальному суспільстві пов'язана не лише з мовним питанням, а й із проблемою культурної та історичної пам'яті. Відновлення повноцінного функціонування української мови розглядається як важливий елемент подолання наслідків колоніального минулого та формування самостійного культурного простору.

У сучасних умовах війни постколоніальний аспект української мовної ситуації набуває особливої актуальності. Українська мова дедалі більше функціонує як символ культурної незалежності, національної стійкості та суспільної консолідації. Активний розвиток українськомовного медіапростору, популяризація української культури та зміни мовної поведінки населення свідчать про поступове зміцнення української мовної ідентичності та трансформацію сучасного комунікативного простору України.

Повномасштабна російсько-українська війна стала потужним чинником трансформації мовної поведінки українського суспільства. В умовах військової

агресії питання мови набуло не лише комунікативного чи культурного, а й виразного символічного та ідентифікаційного значення. Українська мова дедалі більше сприймається як маркер національної належності, громадянської позиції та культурного спротиву, що суттєво вплинуло на мовний вибір населення та процеси мовної самоідентифікації [2, с. 112–118; 7, с. 88–93].

У сучасній соціолінгвістиці мовна самоідентифікація розглядається як усвідомлення особою власної належності до певної мовної спільноти, що виявляється через мовну поведінку, систему цінностей і комунікативні практики [1, с. 63–67]. У контексті війни мовна самоідентифікація українців зазнала помітних змін, пов'язаних із переосмисленням ролі української мови у суспільстві [2, с. 118–123].

Соціологічні дослідження останніх років засвідчують суттєве зростання престижу української мови та активізацію процесу переходу населення на українськомовне спілкування [9, с. 5–8]. За результатами досліджень Київського міжнародного інституту соціології, після 2022 року значно збільшилася кількість громадян, які використовують українську мову у повсякденному спілкуванні та визначають її як рідну [9, с. 9–12]. Особливо помітними ці зміни стали у центральних і південних регіонах України, де традиційно переважало російськомовне середовище [9, с. 13–15].

На думку Лариси Масенко, мовний вибір у постколоніальному суспільстві нерозривно пов'язаний із процесами національної самоідентифікації та культурної трансформації [2, с. 76–81; 3, с. 54–61]. Дослідниця наголошує, що російсько-українська війна спричинила переоцінку символічного значення української мови та активізувала процес подолання наслідків тривалої русифікації [3, с. 115–121]. У сучасних умовах українська мова дедалі більше функціонує як мова суспільної солідарності та культурної безпеки [2, с. 124–128].

Важливу роль у трансформації мовної поведінки відіграє емоційний чинник. Для значної частини населення перехід на українську мову став формою морального дистанціювання від держави-агресора та способом вираження підтримки української державності [7, с. 91–94]. Мовна практика в умовах війни набуває виразного етичного й символічного виміру, а використання української мови часто сприймається як елемент громадянської відповідальності [2, с. 118–123].

Сучасні соціолінгвістичні дослідження також засвідчують суттєві зміни у мовному середовищі молоді. Соціальні мережі, блогосфера, музична культура та цифрові медіа сприяють активному поширенню українськомовного контенту та формуванню нових мовних практик [7, с. 94–98]. Українська мова стає мовою сучасної молодіжної культури, популярної музики, гумору та інтернет-комунікації [10, с. 42–46]. Це сприяє підвищенню її соціального престижу та формуванню нового культурного образу українськомовного простору [7, с. 96–99].

Наталя Матвеева у дослідженні мовної ідентичності українців у контексті війни зазначає, що після 2022 року спостерігається посилення взаємозв'язку між мовним вибором та громадянською самоідентифікацією [10, с. 37–40]. Українська мова дедалі більше асоціюється з поняттями свободи, незалежності, національної гідності та культурної єдності [10, с. 40–43]. У цьому контексті мовна поведінка стає важливим показником суспільних трансформацій та зміни ціннісних орієнтирів українського суспільства [10, с. 44–47].

Водночас процес переходу на українську мову не є однорідним або завершеним. У різних регіонах України зберігаються відмінності мовних практик,

пов'язані з історичними, соціальними та культурними чинниками. Проте загальна тенденція свідчить про поступове зміцнення позицій української мови в публічному просторі, медіа, освіті та повсякденному спілкуванні.

Таким чином, російсько-українська війна суттєво вплинула на мовну самоідентифікацію українців та спричинила масштабні зміни мовної поведінки. Українська мова в сучасних умовах виконує не лише комунікативну, а й консолідаційну, символічну та культуротворчу функції, стаючи одним із ключових маркерів національної єдності та суспільного спротиву.

В умовах російсько-української війни українська мова набула особливого символічного значення та перетворилася на важливий елемент культурного спротиву [2, с. 118–123; 3, с. 132–136]. Мова у сучасному українському суспільстві виконує не лише функцію комунікації, а й функцію національної консолідації, емоційної мобілізації та культурного самозбереження [4, с. 43–49; 7, с. 88–93]. Через мовні практики, воєнний дискурс, гасла, меми та нові лексичні одиниці формується сучасний символічний простір українського суспільства [10, с. 44–47].

Одним із найпомітніших проявів символічної функції мови стали воєнні гасла, що набули широкого поширення у суспільному та медійному просторі [7, с. 90–94]. Вислови «Слава Україні — Героям слава», «Доброго вечора, ми з України», «Русській воєнний корабль, іди...», «Паляниця» та інші стали не лише мовними формулами, а й символами національної стійкості та культурної єдності [11, с. 35–39]. Такі гасла виконують важливу емоційну та мобілізаційну функцію, об'єднуючи суспільство навколо спільних цінностей і символів [3, с. 121–126].

У сучасному воєнному дискурсі активно формується нова лексика, пов'язана з подіями війни, військовою тематикою та суспільними змінами [12, с. 14–18]. Значна частина цієї лексики має виразне емоційно-оцінне забарвлення та виконує функцію культурного маркування [12, с. 19–24]. У мовному просторі поширюються нові слова, метафори, іронічні номінації та експресивні вислови, які відображають емоційний стан суспільства та його реакцію на воєнні події [10, с. 41–45].

Лінгвістичні трансформації воєнного часу особливо помітні у цифровому середовищі. Соціальні мережі стали важливим простором формування нових мовних практик, мемної культури та символічної комунікації [10, с. 42–46]. Інтернет-меми виконують не лише розважальну, а й психологічну та соціальну функцію [13, с. 27–31]. Вони допомагають суспільству емоційно реагувати на травматичні події, знижують рівень психологічної напруги та формують відчуття колективної єдності [13, с. 32–35].

Особливого поширення набули меми, пов'язані з українською мовою та мовною самоідентифікацією [13, с. 36–39]. У сучасному українському медіапросторі мова часто використовується як маркер «свого» і «чужого», а мовні особливості стають елементом культурного розмежування між українським та російським інформаційним простором [2, с. 124–128]. У цьому контексті українська мова виконує важливу символічну функцію, формуючи відчуття належності до української культурної спільноти [4, с. 52–58].

Важливу роль у сучасному культурному просторі відіграє також емоційна функція мови. Воєнний дискурс характеризується високим рівнем експресивності, емоційної насиченості та оцінності [12, с. 25–30]. У мовленні активно ви-

користовуються емоційно забарвлені лексеми, метафори, риторичні конструкції та символічні образи [12, с. 31–35]. Це пов'язано з потребою суспільства не лише інформувати про події війни, а й емоційно осмислювати їх [10, с. 44–47].

Оксана Забужко зазначає, що культура в умовах війни стає формою колективного спротиву та способом збереження національної суб'єктності [3, с. 132–136]. У цьому процесі мова виступає основним носієм культурної пам'яті та способом формування спільного символічного простору [3, с. 115–120]. Через мову суспільство формує власний наратив війни, систему цінностей та образ національної спільноти [3, с. 121–126].

Важливим елементом сучасного культурного спротиву є розвиток українськомовного культурного продукту. Після 2022 року значно зріс рівень популярності української музики, літератури, блогосфери та медіаконтенту [7, с. 94–98]. Українська мова дедалі більше асоціюється із сучасною культурою, молодіжним середовищем та новими комунікативними практиками [10, с. 42–46]. Це сприяє формуванню позитивного культурного іміджу української мови та зміцненню її престижу в суспільстві [2, с. 124–128].

Отже, в умовах війни українська мова виконує роль важливого символу культурного спротиву та національної консолідації [3, с. 132–136; 7, с. 96–99]. Через гасла, меми, воєнну лексику, цифрову комунікацію та сучасний культурний простір формується нова модель мовної самоідентифікації українського суспільства, у якій українська мова постає не лише засобом спілкування, а й символом свободи, стійкості та національної гідності [2, с. 118–123; 10, с. 44–47].

Стрімкий розвиток цифрових технологій суттєво трансформував сучасний комунікативний простір та сприяв появі нових мовних практик [10, с. 42–46; 13, с. 18–22]. Соціальні мережі стали не лише засобом поширення інформації, а й важливим середовищем формування мовної поведінки, культурної ідентичності та суспільних цінностей [4, с. 58–63]. В умовах російсько-української війни цифровий простір набув особливого значення, оскільки саме через соціальні мережі відбувається активна комунікація, консолідація суспільства та поширення українськомовного контенту [7, с. 94–98].

Сучасні дослідники наголошують, що цифрова комунікація дедалі більше впливає на формування мовної свідомості та мовної самоідентифікації [10, с. 37–40]. Зокрема, Наталя Матвеєва зазначає, що соціальні мережі виступають одним із ключових чинників мовних трансформацій сучасного українського суспільства, оскільки створюють нові можливості для популяризації української мови та розвитку українськомовного інформаційного середовища [10, с. 40–43].

Особливе місце в українському цифровому просторі посідає Telegram. Після початку повномасштабної війни Telegram перетворився на один із головних каналів оперативного інформування населення [13, с. 23–26]. Водночас ця платформа стала середовищем активного поширення українськомовного контенту та новітніх мовних практик [13, с. 27–30]. У Telegram-каналах спостерігається поєднання елементів офіційного, публіцистичного та розмовного стилів, що сприяє формуванню нових комунікативних моделей [14, с. 41–45]. Характерними рисами такого дискурсу є лаконічність, емоційність, використання мемів, неологізмів та експресивної лексики [14, с. 46–50].

Важливим фактором трансформації мовної поведінки молоді став TikTok. Короткий формат відео сприяє швидкому поширенню мовних трендів, нових лексичних одиниць та культурних символів [13, с. 31–34]. Українськомовний сегмент TikTok після 2022 року демонструє значне зростання популярності [15,

с. 18–21]. Через гумористичні відео, освітній контент, музичні тренди та повсякденну комунікацію українська мова стає природним засобом самовираження молодого покоління [15, с. 22–25].

У межах TikTok-комунікації активно поширюються нові мовні конструкції, сленгові вислови, елементи розмовної мови та мемної культури [15, с. 26–29]. Водночас українська мова дедалі частіше асоціюється із сучасністю, креативністю та культурною актуальністю [10, с. 44–47]. Це сприяє підвищенню її престижу серед молоді та формуванню позитивного ставлення до українськомовного спілкування [7, с. 96–99].

Значну роль у розвитку українськомовного цифрового простору відіграє YouTube. На відміну від інших соціальних мереж, ця платформа забезпечує можливість створення тривалого за форматом контенту та формування стійких аудиторій [13, с. 35–38]. Після початку повномасштабної війни значно збільшилася кількість українськомовних каналів, присвячених новинам, освіті, історії, культурі, літературі та суспільно-політичній проблематиці [15, с. 30–34].

Поширення українськомовного контенту на YouTube сприяє формуванню єдиного культурного простору та зміцненню мовної ідентичності [3, с. 132–136]. Як зазначає Оксана Забужко, культура є одним із головних механізмів збереження національної суб'єктності [3, с. 115–120]. У сучасних умовах саме цифрові медіа стали важливим інструментом популяризації української культури та української мови [3, с. 121–126].

Однією з найбільш характерних особливостей сучасного цифрового середовища є розвиток мемної культури. Інтернет-меми стали самостійним елементом комунікації та важливим інструментом культурної взаємодії [13, с. 39–42]. Вони поєднують мовні, візуальні та символічні компоненти, створюючи нові форми передачі інформації [13, с. 43–46].

У період війни українська мемна культура набула особливого значення. Меми виконують не лише розважальну, а й соціальну, психологічну та культурну функції [13, с. 47–50]. Вони допомагають суспільству осмислювати складні події, підтримувати емоційну стійкість та формувати відчуття спільності [13, с. 51–54]. Значна частина українських мемів базується саме на мовній грі, іронії, переосмисленні відомих висловів та створенні нових культурних символів [12, с. 31–35].

Особливу увагу привертає феномен мовної моди. У сучасній соціолінгвістиці мовна мода розглядається як поширення певних мовних практик, які набувають престижного статусу в суспільстві [4, с. 64–68]. Якщо раніше українська мова нерідко сприймалася частиною населення як менш престижна порівняно з російською, то після 2022 року ситуація суттєво змінилася [2, с. 108–114].

Лариса Масенко у своїх працях наголошує, що мовний престиж є важливим показником соціального статусу мови [2, с. 95–101]. У сучасних умовах українська мова дедалі більше асоціюється з успішністю, освіченістю, громадянською активністю та культурною належністю [2, с. 124–128]. Цей процес особливо помітний у середовищі молоді, блогерів, журналістів та представників креативних індустрій [10, с. 44–47].

Важливу роль у формуванні мовної моди відіграють лідери громадської думки, блогери, музиканти та медійні особистості [15, с. 35–39]. Їхній перехід на українську мову часто стає прикладом для наслідування та сприяє поширенню українськомовних комунікативних практик [15, с. 40–43]. У результаті українська мова поступово зміцнює свої позиції як мова сучасної культури, цифрової комунікації та суспільного престижу [7, с. 96–99].

Таким чином, соціальні мережі виступають важливим чинником трансформації мовної поведінки українців у сучасних умовах [10, с. 42–46]. Telegram, TikTok та YouTube сприяють поширенню українськомовного контенту, формуванню нових мовних практик та розвитку сучасної української культури [13, с. 35–38; 15, с. 40–43]. Мемна культура та феномен мовної моди відіграють важливу роль у зміцненні мовної ідентичності, підвищенні престижу української мови та формуванні нового культурного простору України [2, с. 124–128; 13, с. 51–54].

Сучасний культурний простір України характеризується активним розвитком українськомовного контенту, зростанням популярності української музики та посиленням ролі української мови в медійному середовищі [2, с. 124–128; 10, с. 42–46]. Особливо помітними ці процеси стали після початку повномасштабної російсько-української війни, коли питання мови набуло не лише культурного, а й суспільно-політичного та символічного значення [7, с. 94–99].

Українська музика традиційно виступала важливим інструментом формування національної свідомості та культурної пам'яті [3, с. 115–120]. Проте саме останні роки стали періодом безпрецедентного зростання популярності українськомовного музичного продукту [15, с. 35–39]. Українська мова дедалі частіше використовується представниками різних музичних жанрів — від фольклору та авторської пісні до року, репу, попмузики та електронної сцени [10, с. 44–47].

Популяризація української музики сприяє зміцненню престижу української мови та її закріпленню як повноцінного інструменту сучасної культурної комунікації [2, с. 95–101]. Якщо раніше частина виконавців орієнтувалася переважно на російськомовний ринок, то сьогодні українська мова стала основою нової музичної ідентичності [2, с. 124–128]. Через пісенну творчість транслиуються національні цінності, історична пам'ять та сучасний досвід українського суспільства [3, с. 121–126].

На думку Оксани Забужко, культура є одним із головних механізмів збереження національної суб'єктності та культурної автономії [3, с. 115–120]. Саме тому розвиток українськомовного культурного продукту сприяє формуванню спільного символічного простору та зміцненню національної ідентичності [3, с. 132–136].

Важливим чинником популяризації української мови є також сучасні медіа. Інформаційні платформи, онлайн-видання, відеоблоги та соціальні мережі створюють нове середовище функціонування української мови [10, с. 42–46]. Сучасний медіапростір характеризується високою динамічністю та орієнтацією на молодіжну аудиторію, що сприяє активному використанню української мови у повсякденній цифровій комунікації [13, с. 35–38].

У цьому контексті можна говорити про формування нової української масової культури, для якої характерними є використання української мови як основного засобу комунікації, поєднання національних традицій із сучасними культурними практиками та активне залучення цифрових технологій [10, с. 44–47]. Нова українська масова культура поступово стає важливим чинником культурної консолідації суспільства та зміцнення мовної ідентичності [7, с. 96–99].

Отже, сучасна українська музика та медіа відіграють важливу роль у популяризації української мови, підвищенні її культурного престижу та формуванні нового українськомовного культурного простору [2, с. 124–128; 10, с. 42–46].

Війна суттєво впливає не лише на суспільні процеси, а й на розвиток мови [11, с. 28–33]. У період російсько-української війни сформувався особливий воєнний дискурс, який характеризується появою нових лексичних одиниць, специфічних метафоричних моделей, емоційно-оцінної лексики та підвищеним рівнем мовної експресії [12, с. 18–24].

Однією з найхарактерніших ознак сучасного воєнного дискурсу є активне оновлення словникового складу мови [11, с. 34–39]. У суспільному мовленні з'явилися численні неологізми, пов'язані з воєнною тематикою, цифровими технологіями та новими реаліями повсякденного життя [12, с. 25–30]. Частина цих слів виникла шляхом переосмислення вже існуючих мовних одиниць, тоді як інші були запозичені з військової термінології або створені в процесі суспільної комунікації [11, с. 40–44].

Особливе місце посідають метафори, які виконують важливу когнітивну та емоційну функцію [12, с. 31–35]. Через метафоричні образи суспільство осмислює складні події війни та формує власне ставлення до них. У сучасному українському медійному просторі широко використовуються образи боротьби, незламності, світла і темряви, свободи та поневолення [11, с. 45–49]. Такі метафори сприяють формуванню спільної картини світу та зміцнюють відчуття національної єдності [7, с. 94–98].

Важливою складовою воєнного дискурсу є емоційно-оцінна лексика [12, с. 36–40]. В умовах війни суспільство не лише інформує про події, а й активно висловлює власне ставлення до них. Саме тому в мовленні поширюються лексеми з яскраво вираженим оцінним значенням, які використовуються для характеристики подій, явищ і учасників воєнного конфлікту [11, с. 50–54].

Як зазначає П'єр Бурдьє, мова є інструментом символічного впливу та формування соціальних смислів [5, с. 72–78]. У воєнному дискурсі ця функція проявляється особливо яскраво, оскільки через мовні засоби суспільство конструює власний образ реальності та визначає систему ціннісних орієнтирів [5, с. 79–84].

Ще однією характерною ознакою сучасного воєнного дискурсу є високий рівень мовної експресії [12, с. 41–45]. У медіатекстах, соціальних мережах та повсякденному спілкуванні активно використовуються емоційно забарвлені вислови, риторичні фігури, повтори, алюзії та мовна гра [13, с. 39–42]. Такі засоби сприяють посиленню впливу повідомлення на аудиторію та виконують важливу мобілізаційну функцію [13, с. 47–50].

Лінгвокультурний аналіз воєнного дискурсу дозволяє стверджувати, що мова стала одним із важливих інструментів культурного спротиву та суспільної консолідації [3, с. 121–126]. Через нові слова, метафори та символічні образи українське суспільство формує власний культурний наратив війни та зміцнює національну ідентичність [7, с. 96–99].

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що в умовах російсько-української війни українська мова набула якісно нового значення в суспільному та культурному житті країни. Якщо раніше вона розглядалася переважно як засіб комунікації та важливий елемент національної культури, то сьогодні українська мова дедалі більше виступає символом національної єдності, культурної стійкості та громадянської самоідентифікації.

Дослідження показало, що мовна ідентичність є складним багатовимірним феноменом, який формується під впливом історичних, культурних, соціальних та політичних чинників. Українська мова виконує важливу роль у збере-

женні культурної пам'яті, формуванні національної свідомості та підтримці суспільної консолідації.

Встановлено, що російсько-українська війна суттєво вплинула на мовну поведінку українців. Значна частина громадян перейшла на українську мову у повсякденному спілкуванні, а мовний вибір дедалі частіше пов'язується з громадянською позицією та національною самоідентифікацією. Українська мова стала одним із найважливіших символів культурного спротиву та незалежності.

Особливу роль у сучасних мовних процесах відіграють цифрові медіа та соціальні мережі. Платформи Telegram, TikTok і YouTube сприяють популяризації українськомовного контенту, формуванню нових мовних практик та підвищенню престижу української мови серед молоді. Важливим складником сучасного культурного простору стали мемна культура, мовна творчість та нові форми цифрової комунікації.

Аналіз сучасного воєнного дискурсу засвідчив активне оновлення словникового складу української мови, появу нових лексичних одиниць, метафоричних моделей та символічних образів. Воєнний дискурс виконує не лише інформаційну, а й емоційну, консолідаційну та культуротворчу функції.

Перспективи розвитку українськомовного культурного простору пов'язані з подальшим зміцненням позицій української мови в цифровому середовищі, культурній сфері та міжнародній комунікації. Водночас важливими залишаються питання збереження мовної самобутності в умовах глобалізації та гармонійної адаптації нових мовних впливів.

Отже, українська мова в сучасних умовах виступає не лише засобом спілкування, а й важливим чинником формування культурної та національної ідентичності, що забезпечує збереження історичної пам'яті, підтримку суспільної єдності та розвиток українського культурного простору.

Список використаних джерел:

- 1.Андерсон Б. Уявлені спільноти. Роздуми про походження й поширення націоналізму. пер. з англ. Київ : Критика, 2001. 272 с.
- 2.Масенко Л. Т. Мова і суспільство: постколоніальний вимір. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2004. 163 с.
- 3.Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. Київ : Факт, 2006. 156 с.
- 4.Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник. Київ : Академія, 2009. 376 с.
- 5.Bourdieu P. Language and Symbolic Power. Cambridge : Harvard University Press, 1991. 302 p.
- 6.Fishman J. A. Language and Nationalism: Two Integrative Essays. Rowley : Newbury House Publishers, 1972. 194 p.
- 7.Київський міжнародний інститут соціології (KMIC). Мовна ситуація в Україні: результати соціологічних досліджень 2022–2024 рр. Київ, 2024.
- 8.Шевельов Ю. Українська мова в першій половині XX століття (1900–1941): Стан і статус. Чернівці : Рута, 1998. 208 с.
- 9.Гриценко П. Ю. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ : Інститут української мови НАН України, 2017. 248 с.
- 10.Матвеева Н. В. Мовна ідентичність українців у цифровому просторі та в умовах війни. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологія». 2023. № 17. С. 37–47.

- 11.Ставицька Л. О. Мова війни: нові комунікативні практики та суспільний дискурс. Українська мова. 2023. № 3. С. 28–54.
- 12.Шаповалова О. В. Лексичні інновації українського воєнного дискурсу. Мовознавство. 2023. № 5. С. 14–40.
- 13.Семенюк О. А. Соціальні мережі як чинник формування мовної поведінки молоді. Соціолінгвістичні студії. 2023. № 2. С. 18–54.
- 14.Коваленко І. М. Мовні особливості Telegram-дискурсу в умовах війни. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія». 2023. № 91. С. 41–50.
- 15.Петренко М. С. Українськомовний контент у TikTok та YouTube як чинник мовної соціалізації молоді. Молодий вчений. 2024. № 4 (128). С. 18–43.

УДК 81'37:81'42

2.8. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СИТУАТИВНОГО ГУМОРУ Й САРКАЗМУ

Наталія Рябокінь,

канд. філол. наук, доцент,

доцент кафедри філології та соціально-гуманітарних дисциплін

Полтавський інститут економіки і права

nwerbowa161@gmail.com

<https://orsid.org/0000-0001-5950-8798>

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF SITUATIONAL HUMOR AND SARCASM

Nataliia Riabokin,

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Philology and Social Humanities

Poltava Institute of Economics and Law

Анотація. Сучасна лінгвістика дедалі більше уваги приділяє дослідженню комунікативних явищ, пов'язаних із вираженням емоційності, оцінності та прагматичного впливу мовлення. Одними з таких явищ є гумор і сарказм, які відіграють важливу роль у міжособистісній комунікації, оскільки сприяють передачі прихованих смислів, формуванню оцінних суджень та впливають на інтерпретацію висловлювань. Особливе місце серед цих явищ посідає ситуативний гумор, який виникає внаслідок конкретних комунікативних умов та взаємодії учасників мовлення.

У мовознавстві гумор розглядається як складне явище, що поєднує когнітивні, психологічні та соціокультурні аспекти. Його сутність полягає у створенні комічного ефекту через невідповідність між очікуваним і реальним результатом, порушення логічних або мовних норм, а також через використання мовних засобів, які викликають сміх або посмішку. Ситуативний гумор формується безпосередньо у процесі комунікації та залежить від контексту, ситуації спілкування, соціального досвіду учасників та їхнього сприйняття.

Сарказм, у свою чергу, є особливою формою іронії, що характеризується гострим, іноді навіть різким висміюванням певних явищ, поведінки або висло-

влювань. На відміну від гумору, який здебільшого має доброзичливий характер, сарказм часто містить елемент критики або негативної оцінки. Його основною функцією є підкреслення суперечності між буквальним значенням висловлювання та справжнім наміром мовця.

У теоретичних дослідженнях гумору виділяють кілька основних підходів до його пояснення. Серед них особливе значення мають теорія невідповідності, яка пояснює гумор через зіткнення несумісних смислів; теорія переваги, що розглядає сміх як прояв відчуття інтелектуальної або соціальної переваги; та теорія розрядки, згідно з якою гумор сприяє зняттю психологічної напруги. У межах сучасної лінгвістики ці підходи поєднуються з прагматичними та дискурсивними дослідженнями мовлення.

З погляду прагматики, гумор і сарказм виступають комунікативними стратегіями, які допомагають мовцю виражати ставлення до ситуації або співрозмовника. Вони можуть виконувати різні функції: розважальну, критичну, соціальну, психологічну та регулятивну. Зокрема, ситуативний гумор сприяє встановленню контакту між співрозмовниками, тоді як сарказм може використовуватися для підкреслення іронічного або негативного ставлення до певного об'єкта.

Дослідження ситуативного гумору й сарказму також пов'язане з аналізом контексту, інтонації, невербальних засобів спілкування та культурних особливостей мовної спільноти. Саме контекст відіграє вирішальну роль у правильній інтерпретації таких висловлювань, оскільки буквальне значення слів часто не відповідає реальному комунікативному наміру мовця.

Отже, теоретичне осмислення ситуативного гумору й сарказму передбачає комплексний підхід, що поєднує лінгвістичні, когнітивні та прагматичні аспекти дослідження. Аналіз цих явищ дозволяє глибше зрозуміти механізми формування комічного ефекту, особливості мовної взаємодії та роль контексту у процесі інтерпретації висловлювань.

Ключові слова: ситуативний гумор, сарказм, комічний ефект, іронія, мовленнєва прагматика, комунікативна ситуація, мовний контекст, комунікативні стратегії, мовна іронічність.

Abstract. *Modern linguistics increasingly focuses on the study of communicative phenomena related to the expression of emotionality, evaluativeness, and the pragmatic influence of speech. Among such phenomena are humor and sarcasm, which play an important role in interpersonal communication, as they facilitate the transmission of implicit meanings, the formation of evaluative judgments, and influence the interpretation of utterances. A special place among these phenomena belongs to situational humor, which arises as a result of specific communicative conditions and the interaction of participants in communication.*

In linguistics, humor is considered a complex phenomenon that combines cognitive, psychological, and sociocultural aspects. Its essence lies in creating a comic effect through the discrepancy between the expected and the actual outcome, the violation of logical or linguistic norms, as well as through the use of linguistic means that provoke laughter or a smile. Situational humor is formed directly in the process of communication and depends on the context, the communicative situation, the social experience of participants, and their perception.

Sarcasm, in turn, is a special form of irony characterized by sharp, and sometimes even harsh, ridicule of certain phenomena, behavior, or statements. Unlike humor, which is usually benevolent in nature, sarcasm often contains elements of

criticism or negative evaluation. Its main function is to emphasize the contradiction between the literal meaning of an utterance and the speaker's real intention.

In theoretical studies of humor, several main approaches to its explanation are distinguished. Among them, particular importance is attached to the incongruity theory, which explains humor through the clash of incompatible meanings; the superiority theory, which views laughter as a manifestation of a sense of intellectual or social superiority; and the relief theory, according to which humor helps relieve psychological tension. Within modern linguistics, these approaches are combined with pragmatic and discourse-based studies of speech.

From the perspective of pragmatics, humor and sarcasm function as communicative strategies that help the speaker express their attitude toward a situation or interlocutor. They can perform various functions: entertaining, critical, social, psychological, and regulatory. In particular, situational humor facilitates the establishment of contact between interlocutors, while sarcasm may be used to emphasize an ironic or negative attitude toward a particular object.

The study of situational humor and sarcasm is also related to the analysis of context, intonation, nonverbal means of communication, and cultural features of the linguistic community. Context plays a decisive role in the correct interpretation of such utterances, since the literal meaning of words often does not correspond to the speaker's actual communicative intention.

Thus, the theoretical understanding of situational humor and sarcasm requires a comprehensive approach that combines linguistic, cognitive, and pragmatic aspects of research. The analysis of these phenomena makes it possible to gain a deeper understanding of the mechanisms of comic effect formation, the peculiarities of linguistic interaction, and the role of context in the interpretation of utterances.

Keywords: *situational humor, sarcasm, comic effect, irony, speech pragmatics, communicative situation, linguistic context, communicative strategies, linguistic irony.*

Сучасний англомовний відеоконтент — художні фільми, телесеріали та анімаційні стрічки — є важливим джерелом міжкультурної комунікації, у межах якої гумор і сарказм відіграють особливу роль. Ситуативний гумор і сарказм не лише виконують розважальну функцію, а й слугують засобом соціальної критики, характеристики персонажів, створення підтексту та передачі культурних цінностей мовної спільноти. Їх адекватне відтворення іншою мовою є одним із найскладніших завдань аудіовізуального перекладу, зокрема у формах субтитрування та дубляжу.

Лінгвокультурна специфіка гумору та сарказму зумовлена національними традиціями, історичним досвідом, соціальними стереотипами та мовними нормами, що відображаються у мовленні персонажів. У процесі перекладу аудіовізуального контенту перекладач стикається з необхідністю не лише передати зміст висловлювання, а й зберегти комічний або іронічний ефект, враховуючи часові, технічні та культурні обмеження субтитрів і дубляжу. Саме тому в перекладних версіях одного й того ж твору нерідко виникають суттєві невідповідності, які впливають на сприйняття гумору цільовою аудиторією.

Особливо показовими у цьому контексті є приклади англомовного та німецькомовного відеоконтенту з яскраво вираженим ситуативним гумором і сарказмом, зокрема серіали «Цілом таємно», «Офіс», «Парки та зони відпо-

чінку», а також анімаційний фільм «Шрек». У зазначених творах гумористичний ефект часто ґрунтується на мовній грі, інтертекстуальності, соціальних алюзіях і культурно маркованих висловах, що зумовлює розбіжності між перекладом у субтитрах і дубляжі. Аналіз таких невідповідностей дозволяє виявити стратегії адаптації гумору та сарказму, а також окреслити межі перекладацької інтерпретації в аудіовізуальному перекладі.

Проблематика гумору, іронії та сарказму неодноразово ставала об'єктом дослідження у працях вітчизняних і зарубіжних мовознавців та перекладознавців. Значний внесок у вивчення прагматики гумору, лінгвокультурних аспектів іронії та особливостей їх перекладу зробили такі науковці, як І. Корунець, О. Ребрій, Н. Венжинович, П. Сімпсон, С. Аттардо, М. Юрковська, Я. Кривонос, Т. Лук'янова, В. Раскін, П. Кейт-Шпігель, Б. Дземідок, Я. Ковалевська, В. Радванська, Н. Кудрявцева. Разом із тим, попри наявність численних досліджень, питання зіставного аналізу відтворення ситуативного гумору й сарказму в субтитрах і дубляжі залишається недостатньо опрацьованим, особливо на матеріалі конкретних популярних зразків англомовного відеоконтенту.

Актуальність даного дослідження зумовлена зростанням ролі аудіовізуального перекладу в умовах глобалізації медіапростору та необхідністю забезпечення якісної міжкультурної комунікації. Розбіжності між субтитрованими й дубльованими версіями впливають на інтерпретацію персонажів, жанрову специфіку твору та загальний комунікативний ефект, що робить аналіз лінгвокультурних особливостей перекладу гумору й сарказму особливо важливим для теорії та практики перекладу.

Новизна роботи полягає у комплексному зіставному аналізі способів відтворення ситуативного гумору й сарказму в субтитрах і дубляжі англомовного та німпецькомовного відеоконтенту з урахуванням лінгвокультурного чинника на матеріалі серіалів «Цілком таємно», «Офіс», «Парки та зони відпочінку» та мультфільму «Шрек».

Об'єктом дослідження є англомовний та німецькомовний аудіовізуальний дискурс із елементами ситуативного гумору та сарказму.

Предмет дослідження — лінгвокультурні особливості відтворення ситуативного гумору й сарказму в українських субтитрах і дубляжі.

Мета роботи полягає у виявленні та аналізі лінгвокультурних і перекладацьких стратегій відтворення ситуативного гумору й сарказму в субтитрованих і дубльованих версіях англомовного та німецькомовного відеоконтенту та встановленні причин перекладацьких невідповідностей між ними.

Для досягнення поставленої мети передбачається виконання таких **завдань**:

- визначити поняття ситуативного гумору та сарказму в лінгвістичному й лінгвокультурному аспектах;
- окреслити особливості аудіовізуального перекладу, зокрема субтитрування та дубляжу;
- проаналізувати лінгвокультурні чинники, що впливають на відтворення гумору й сарказму;
- дослідити перекладацькі стратегії та трансформації у субтитрах і дубляжі;
- виявити та класифікувати невідповідності між субтитрованими й дубльованими версіями;

•здійснити кількісний і якісний аналіз прикладів гумору й сарказму з досліджуваного матеріалу.

У роботі застосовуються такі **методи** дослідження: описовий, зіставний, контекстуальний, прагматичний та лінгвокультурний аналіз, а також елементи кількісної обробки матеріалу.

Матеріалом дослідження слугують фрагменти діалогів із серіалів «Цілком таємно», «Офіс», «Парки та зони відпочінку», а також мультфільму «Шрек», що містять приклади ситуативного гумору й сарказму в англomовному та німецькомовному оригіналі та їх україномовний переклад у субтитрах і дубляжі.

Теоретична та практична цінність роботи полягає у можливості використання отриманих результатів у подальших дослідженнях з перекладознавства, лінгвокультурології та аудіовізуального перекладу, а також у навчальному процесі під час викладання курсів теорії перекладу та практики аудіовізуального перекладу.

Виклад основного матеріалу. Гумор як складний і багатоаспектний феномен традиційно перебуває в полі уваги сучасних лінгвістичних досліджень. Його осмислення здійснюється в межах прагматики, когнітивної лінгвістики, психолінгвістики, лінгвокультурології, дискурсології та теорії перекладу. Попри значну кількість наукових праць, універсального визначення поняття «гумор» досі не вироблено, що пояснюється його багатовимірною природою, варіативністю форм реалізації та тісною залежністю від соціального й культурного контексту.

У загальному плані гумор зазвичай трактують як форму комічного, що реалізується через порушення очікувань адресата, зіткнення несумісних смислових сценаріїв або ігрове переосмислення мовних і позамовних знаків [3, с. 45–46]. У цьому зв'язку показовою є позиція Б. Дземідка, який розглядає гумор як спосіб оцінного осмислення дійсності, здатний поєднувати критичний і розважальний компоненти. Учений наголошує, що гумор не зводиться до простого викликання сміху, а виконує соціальну функцію — дозволяє дистанціюватися від явищ дійсності, не руйнуючи при цьому комунікативної взаємодії.

У когнітивній площині гумор часто пояснюють через механізм інконгруентності — невідповідності між очікуваним і реальним. Такий підхід передбачає, що адресат формує певний прогноз щодо розвитку висловлювання або ситуації, а несподіване зміщення логіки активізує сміхову реакцію. Ця модель особливо продуктивна для аналізу ситуативного гумору в аудіовізуальному дискурсі, де прогнозування відбувається одночасно на вербальному й візуальному рівнях.

Особливого значення в лінгвістиці набула семантична теорія гумору В. Раскіна, відповідно до якої комічний ефект виникає внаслідок одночасної актуалізації щонайменше двох несумісних сценаріїв у межах одного тексту. Один зі сценаріїв є «нормативним» або очікуваним, інший — альтернативним, що суперечить першому. Саме перемикання між ними зумовлює комічність. Наприклад, у серіалі *The Office* (сезон 2, серія 1 “The Dundies”) урочиста церемонія нагородження працівників подається як значуща подія, однак поступово виявляється її абсурдність. Сценарій «офіційного визнання заслуг» вступає в суперечність зі сценарієм «незручного корпоративного фарсу», що й породжує гумористичний ефект.

Подальший розвиток цих ідей пов'язаний із працями С. Аттардо, який запропонував Загальну теорію вербального гумору (GTVH) [1, с. 34–38]. У межах цієї концепції гумор постає як багаторівневе явище, що формується взаємодією

шести параметрів: сценарію (Script Opposition), логічного механізму (Logical Mechanism), ситуації (Situation), мішені (Target), наративної стратегії (Narrative Strategy) та мовних засобів (Language). Така модель дозволяє аналізувати гумор не лише як текстовий феномен, а як комплексну структуру, де зміст і форма взаємодіють у межах конкретної комунікативної ситуації.

Продуктивність цієї теорії особливо наочно проявляється в аналізі аудіовізуального дискурсу. Зокрема, в *The Office* гумористичний ефект часто ґрунтується на розбіжності між буквальним змістом висловлювань персонажа та їх прагматичною інтерпретацією іншими героями. Логічний механізм інконгруентності поєднується з конкретною мішенню — соціальними стереотипами корпоративної культури. Наративна стратегія mockumentary створює додатковий рівень інтерпретації, оскільки персонажі періодично звертаються до камери, підкреслюючи штучність ситуації.

У лінгвокультурологічному вимірі гумор розглядається як відображення ціннісних орієнтирів певної спільноти. Він репрезентує національні моделі поведінки, соціальні табу, ієрархічні відносини та колективні уявлення про допустиме й недопустиме. У цьому сенсі гумор виконує функцію маркера культурної ідентичності. Те, що є смішним в одній культурі, може бути нейтральним або навіть образливим в іншій.

Сарказм у сучасних лінгвістичних дослідженнях зазвичай розглядають як різновид іронії, для якого характерні підвищена експресивність і чітко виражена негативна оцінність [14, с. 120–123]. Якщо іронія може мати м'який, доброзичливий характер, то сарказм передбачає гострішу форму критики. За П. Кейт-Шпігель, сарказм функціонує як мовленнєва стратегія, у межах якої формально позитивна або нейтральна форма використовується для передачі критичного чи зневажливого змісту.

В українському мовознавстві Н. Венжинович і Т. Лук'янова наголошують на імпліцитному характері сарказму, підкреслюючи, що його адекватне розуміння неможливе без урахування контексту та фонових знань адресата [2, с. 38–40]. Сарказм рідко маркується прямо; він реалізується через інтонацію, ситуацію або попередній розвиток подій. Таким чином, його інтерпретація є результатом складного когнітивного процесу.

Ілюстративним прикладом є саркастичне мовлення персонажа Рона Свонсона в серіалі *Parks and Recreation* (сезон 1, серія 2 “Canvassing”). Формально нейтральні або ввічливі репліки набувають різко негативного змісту саме завдяки контексту, інтонаційному оформленню та сформованому образу персонажа [8, с. 30–32]. Сценарій «державний службовець» вступає в суперечність із його демонстративною нелюбов'ю до державних інституцій, що створює іронічний і саркастичний ефект.

У психолінгвістичному аспекті сарказм пов'язаний із процесом подвійного кодування: адресат спочатку сприймає буквальний зміст висловлювання, а згодом — на підставі контексту — переінтерпретує його як протилежний за змістом. Така двоетапність зумовлює підвищене когнітивне навантаження, що відрізняє сарказм від простого жарту.

Варто також зазначити, що гумор і сарказм виконують різні комунікативні функції. Гумор може сприяти встановленню контакту, зниженню напруги, створенню позитивного емоційного фону. Сарказм, навпаки, часто виконує функцію соціального регулювання — він вказує на порушення норм, висміює недоліки або підкреслює ієрархічну дистанцію. Водночас у художньому дискурсі

обидва явища можуть поєднуватися, утворюючи складні форми комічного.

З позицій теорії перекладу важливо розмежовувати гумор як загальний феномен і сарказм як його специфічну форму. Гумор може бути відтворений шляхом збереження інконгруентності або гри слів, тоді як сарказм потребує передусім передачі оцінного компоненту й інтенції мовця. Неврахування цього аспекту призводить до втрати експресивності або до зміщення прагматичного акценту.

Отже, у цій роботі гумор розглядається як лінгвопрагматичний і лінгвокультурний феномен, що реалізується через взаємодію мовних і позамовних засобів та базується на механізмі інконгруентності. Сарказм інтерпретується як його окремий різновид, спрямований на оцінне переосмислення дійсності, що характеризується імпліцитністю, підвищеною експресивністю та чіткою прагматичною інтенцією. Таке розуміння дозволяє розглядати гумор і сарказм як складні комунікативні стратегії, тісно пов'язані з культурним контекстом і дискурсивними умовами їх реалізації.

У межах системи комічного особливе місце посідає ситуативний гумор, виникнення якого зумовлене насамперед специфікою комунікативної ситуації, а не лише використанням окремих мовних одиниць. Якщо вербальний жарт може існувати автономно у вигляді анекдоту або афористичної конструкції, то ситуативний гумор невіддільний від конкретного контексту, учасників взаємодії та перебігу подій. Як слушно зазначає Я. Кривонос, ситуативний гумор формується в результаті взаємодії контексту, ролей учасників комунікації та їхніх очікувань [6, с. 15–17]. Саме ця взаємодія створює підґрунтя для виникнення інконгруентності, що й активізує комічний ефект.

Визначальною рисою ситуативного гумору є його контекстуальна залежність. Комічний ефект у таких випадках не може бути повністю відтворений поза конкретною ситуацією спілкування [13, с. 22–25]. Репліка, яка викликає сміх у межах сцени, поза нею може втратити експресивність або навіть здатися нейтральною. Це пояснюється тим, що гумористичний потенціал закладений не лише в мовному матеріалі, а й у взаємодії персонажів, попередньому розвитку сюжету та сформованих очікуваннях глядача.

М. Юрковська підкреслює тісний зв'язок ситуативного гумору з характерологічними особливостями персонажів і наративною динамікою, що особливо помітно в серіальних форматах. У довготривалих наративах гумор часто має кумулятивний характер: окремі ситуації набувають комічного забарвлення лише завдяки вже сформованому образу героя. Наприклад, у серіалі *The Office* систематичні спроби керівника продемонструвати власну «харизматичність» стають джерелом ситуативного гумору саме тому, що глядач добре обізнаний із його невмінням адекватно оцінювати соціальні межі. У сцені проведення імпровізованої мотиваційної наради звичайна управлінська практика перетворюється на фарс через невідповідність між серйозністю формату та поведінкою персонажа.

Показовим прикладом є франшиза «Поліцейська академія», де ситуативний гумор систематично вибудовується на порушенні очікувань, пов'язаних із професійною роллю поліцейських. У сценах навчання курсантів у першому фільмі серйозні й формалізовані інструкції інструкторів поєднуються з абсурдною або незграбною поведінкою новобранців, унаслідок чого комічний ефект досягається без використання складних вербальних механізмів [13, с. 27]. Контраст між нормативним сценарієм «дисциплінованого тренування» та фактичною дезорганізацією створює ситуацію інконгруентності, яка й породжує сміх.

У мультфільмі *Shrek* (2001) ситуативний гумор значною мірою формується завдяки взаємодії персонажів і візуального ряду. Сцена першої зустрічі Шрека з Ослом є типовим прикладом гумору, який існує виключно в межах конкретної ситуації та значною мірою втрачає свій комічний потенціал поза нею. Контраст між очікуваним образом «страшного огра» і його роздратованою реакцією на надмірну балакучість нового супутника створює багаторівневу комічну ситуацію. Вербальні репліки доповнюються мімікою, темпом мовлення та монтажними акцентами, що посилюють ефект.

У серіалі *Parks and Recreation* ситуативний гумор часто виникає через зіткнення ідеалістичних прагнень персонажів із бюрократичною реальністю. Наприклад, сцени організації громадських слухань або підготовки проєктів благоустрою стають комічними не через окремі жарти, а через абсурдність самої ситуації — надмірну формалізацію простих процесів, байдужість учасників або їхню неспроможність ухвалити рішення. У таких випадках гумор є наслідком системного протиріччя між декларованими цілями й фактичними результатами.

Ситуативний гумор також часто ґрунтується на ефекті «незручності» (cringe). У *The Office* численні сцени соціальної недоречності створюють відчуття дискомфорту, яке водночас викликає сміх. Комічний ефект зумовлений тим, що глядач усвідомлює порушення соціальної норми, але перебуває в безпечній позиції спостерігача. Саме ця дистанція дозволяє трансформувати потенційно напружену ситуацію на джерело розваги.

До основних ознак ситуативного гумору належать:

- контекстуальність;
- залежність від ролей і статусів персонажів;
- інконгруентність між очікуванням і реалізацією;
- кумулятивність у межах серіального наративу;
- інтеграція вербальних і невербальних компонентів.

Контекстуальність означає, що гумористичний ефект формується в межах певної сцени або епізоду й потребує попереднього знання обставин. Рольова залежність полягає в тому, що порушення професійних чи соціальних очікувань стає джерелом комічного. Інконгруентність забезпечує механізм сміху через зіткнення несумісних сценаріїв. Кумулятивність проявляється в повторюваних моделях поведінки, які посилюють впізнаваність гумору. Нарешті, інтеграція вербальних і невербальних засобів підкреслює синкретичний характер ситуативного комічного.

З функціонального погляду ситуативний гумор виконує кілька взаємопов'язаних функцій. Передусім це розважальна функція, спрямована на створення позитивного емоційного фону. Водночас він має характерологічну функцію, оскільки через комічні ситуації розкриваються риси персонажів. У *Shrek* саркастичні реакції головного героя поступово формують його образ як цинічного, але вразливого персонажа.

Соціально-критична функція ситуативного гумору особливо виразна в *Parks and Recreation* та *The Office*, де комічні сцени водночас є засобом висвітлення недоліків корпоративної або бюрократичної культури. Через перебільшення й демонстрацію абсурдних ситуацій автори критикують соціальні практики, не вдаючись до прямої дидактики.

Прагматична функція полягає в регулюванні міжособистісної взаємодії. У межах діалогу гумор може знижувати конфліктність, маскувати критику або,

навпаки, підсилювати дистанцію між учасниками. У серіальних форматах він часто використовується для підтримання динаміки сюжету та утримання уваги аудиторії.

З огляду на перекладознавчий аспект, ситуативний гумор становить особливу складність, оскільки його відтворення потребує врахування не лише текстурального рівня, а й візуального контексту, темпу сцени та характерологічних особливостей персонажів [4, с. 22–24; 9, с. 36–38]. Перекладач має передати інконгруентність ситуації, навіть якщо вербальний компонент є мінімальним. У випадку субтитрування це означає лаконічність і функціональну точність, тоді як у дубляжі додається вимога синхронізації з артикуляцією.

Отже, ситуативний гумор є самостійним різновидом комічного, що характеризується контекстуальною зумовленістю, ролезалежністю та інтеграцією різнорівневих засобів. Його функціональна багатозначність і тісний зв'язок із наративною структурою роблять його ключовим об'єктом аналізу в дослідженнях аудіовізуального дискурсу та перекладу.

Гумор і сарказм тісно пов'язані з культурним контекстом мовної спільноти, що визначає їхню національно-культурну специфіку. Лінгвокультурологічний підхід дозволяє розглядати гумористичні висловлювання як репрезентацію цінностей, соціальних норм, стереотипів і моделей поведінки, притаманних певній культурі. Як зауважує Н. Кудрявцева, гумор є одним із найбільш чутливих індикаторів культурних відмінностей, адже саме в комічному найвиразніше виявляються приховані аксіологічні орієнтири суспільства. Відтак аналіз гумору й сарказму в англомовному дискурсі передбачає врахування не лише мовних механізмів, а й ширшого соціокультурного тла.

Лінгвокультурна зумовленість гумору проявляється в тому, що одна й та сама комічна ситуація може сприйматися по-різному в різних культурах. Те, що в межах англомовної традиції вважається проявом дотепності чи тонкої іронії, в іншому культурному середовищі може інтерпретуватися як недоречність або навіть грубість. Саме тому гумор є складним об'єктом перекладу: він закорінений у колективному досвіді мовної спільноти та опирається на спільні культурні коди.

В англомовному дискурсі ситуативний гумор і сарказм часто ґрунтуються на таких культурних домінантах, як самоіронія, індивідуалізм, культ професійної успішності та водночас критичне ставлення до соціальних інституцій. Для американської комедійної традиції характерним є поєднання іронічної дистанції з елементами соціальної сатири. Це особливо помітно в серіалі *The Office* (сезон 3, серія 23 “Beach Games”), де гумористичний ефект значною мірою залежить від знання американської корпоративної культури та моделей професійної взаємодії [5, с. 88–90].

У зазначеному епізоді організація «тимбілдингу» на пляжі перетворюється на серію абсурдних конкурсів, що демонструють умовність і штучність корпоративних практик. Для глядача, знайомого з реаліями американського офісного життя, комізм полягає в упізнаванні типових ситуацій: формальної мотивації, імітації «дружньої атмосфери», прихованої конкуренції за посаду керівника. Без розуміння цих культурних передумов сцени можуть здаватися просто ексцентричними, однак для носія культури вони виконують сатиричну функцію.

Подібні лінгвокультурні особливості простежуються і в серіалі *Parks and Recreation* (сезон 2, серія 22 “Telethon”), де гумор базується на специфічних американських політичних і соціальних реаліях. Сюжет епізоду пов'язаний зі збором коштів через телемарафон — явище, добре відоме американській аудиторії.

Комічний ефект виникає з поєднання бюрократичної формальності місцевого самоврядування та хаотичності організації заходу. Персонажі постають як носії певних соціальних типажів: амбітний чиновник, байдужий виборець, ентузіаст-волонтер. Усі вони репрезентують моделі поведінки, зрозумілі насамперед у межах американського політичного контексту.

Суттєвим елементом англомовного гумору є самоіронія, яка виступає маркером культурної відкритості до самокритики. У *The Office* персонажі нерідко стають об'єктом власних невдач, що сприймається не як приниження, а як спосіб демонстрації людської недосконалості. Така стратегія відображає цінність індивідуальної автономії: кожен має право на помилку, але водночас несе відповідальність за свої дії.

Сарказм у цьому контексті часто виконує функцію соціального коментаря. Він може бути спрямований проти надмірної формалізації, політкоректності або корпоративної риторики. Для англомовної аудиторії характерне сприйняття саркастичних реплік як ознаки інтелектуальної гостроти, а не обов'язково агресії. Однак у міжкультурній комунікації такий сарказм може трактуватися як образливий, якщо не враховується відповідна традиція мовленнєвої гри.

Окрему групу становить гумор, заснований на міжтекстуальності та пародії, зокрема в мультфільмі *Shrek*. У цьому творі відбувається переосмислення класичних європейських казкових сюжетів і образів масової культури. Сцени за участі лорда Фаркуада демонструють саркастичну інтерпретацію образу традиційного казкового правителя: замість благородного монарха глядач бачить карикатурну фігуру, одержиму зовнішньою репрезентацією влади. Комізм виникає через контраст між очікуваним архетипом і його сучасною, іронічно зниженою версією.

Крім того, *Shrek* містить численні алюзії на американську попкультуру, телевізійні формати та музичні хіти, що посилює його культурну маркованість. Наприклад, сцени, стилізовані під телевізійне шоу знайомств або змагання, апелюють до досвіду масової аудиторії. Для іншомовного глядача без відповідного культурного бекграунду ці алюзії можуть залишитися неочевидними, що знижує інтенсивність комічного ефекту.

Лінгвокультурна зумовленість гумору проявляється також у специфіці мовних засобів. Англомовний дискурс активно використовує гру слів, омонімію, багатозначність, а також прагматичні маркери іронії (інтонаційні зсуви, контраст між буквальним і прихованим змістом). Проте навіть універсальні механізми інконгруентності набувають національно-специфічного забарвлення через закріплені культурою сценарії.

Важливою рисою є й критичне ставлення до соціальних інституцій. В англомовній комедійній традиції поширеним є висміювання бюрократії, освітньої системи, політичних кампаній, медіа. У *Parks and Recreation* об'єктом гумористичного зображення стає місцева адміністрація як мікромодель державного управління. Саркастичні репліки персонажів підкреслюють розрив між ідеалами демократії та повсякденною практикою. Така інституційна сатира є характерною для культури, що декларує цінність громадянської участі та свободи слова.

Не менш значущим є гендерний і соціальний вимір гумору. В англомовному дискурсі активно обігруються теми рівності, кар'єрних амбіцій, поєднання професійного й приватного життя. Комічні ситуації, пов'язані з порушенням гендерних стереотипів, сприймаються як відображення сучасних соціальних

трансформацій. У цьому контексті сарказм може виступати засобом критики застарілих норм або, навпаки, іронічного підкреслення їхньої абсурдності.

З погляду перекладознавства, лінгвокультурна зумовленість гумору й сарказму вимагає від перекладача комплексної компетентності. Буквальне відтворення лексичного змісту часто не гарантує збереження прагматичного ефекту. У випадку культурно маркованих реалій можливі стратегії адаптації, компенсації або часткової заміни культурного коду. Проте кожне таке рішення пов'язане з ризиком втрати автентичності або зміни стилістичного регістру.

Отже, гумор і сарказм в англomовному дискурсі є не лише мовними явищами, а й формами культурної самоідентифікації. Вони відображають цінності індивідуалізму, самоіронії та критичного мислення, характерні для англomовної традиції. Їхня інтерпретація й переклад потребують урахування культурних домінант, соціальних сценаріїв і міжтекстуальних зв'язків. Саме лінгвокультурний вимір забезпечує глибше розуміння комічного та дозволяє пояснити труднощі його міжмовної трансляції.

У сучасній гуманітаристиці аудіовізуальний дискурс розглядається як синкретичне, полікомпонентне явище, в якому вербальний компонент функціонує в нерозривній єдності з візуальним рядом, звуковими ефектами, інтонацією, музичним супроводом, монтажем та акторською грою. Така багатоканальність зумовлює специфіку реалізації комічного, зокрема ситуативного гумору й сарказму, що постають не лише як мовні, а як комплексні семіотичні феномени.

На відміну від письмового художнього тексту, де гумор реалізується переважно через лексико-семантичні та стилістичні засоби, в аудіовізуальному творі комічний ефект формується в полі взаємодії декількох кодів. Вербальна репліка може набувати протилежного значення залежно від інтонації, паузи, міміки або реакції інших персонажів у кадрі. Саме тому ситуативний гумор в англomовному відеоконтенті є контекстуально зумовленим і прагматично навантаженим.

Як слушно зауважує С. Аттардо, гумор є «складною когнітивно-прагматичною конструкцією, що активізує декілька рівнів інтерпретації» [1, с. 3]. Йдеться не лише про буквальний зміст висловлювання, а й про сценарій (script), який активізується у свідомості реципієнта. У межах аудіовізуального тексту ці рівні посилюються взаємодією мовлення персонажа з контекстом сцени, мімікою, паузою або монтажним зіставленням кадрів. Відповідно, комічний ефект формується як результат зіткнення сценарного задуму з очікуваннями глядача, причому це зіткнення має динамічний характер.

У цьому аспекті продуктивною є також семантична теорія гумору В. Раскіна, який визначає, що жарт виникає за умови «перемикання між двома семантичними сценаріями, які є частково несумісними» [10, с. 99]. Для аудіовізуального дискурсу характерним є те, що другий сценарій часто імпліцитно задається не мовою, а зображенням або монтажем. Наприклад, серйозна за формою репліка персонажа може набувати іронічного забарвлення завдяки візуальній невідповідності ситуації.

Матеріалом нашого дослідження є серіали «Поліцейська академія», «Офіс», «Парки та зони відпочинку» та анімаційний фільм «Шрек». Усі зазначені твори репрезентують різні різновиди англomовного та німецькомовного комедійного дискурсу — від фарсової комедії до сатиричного mockumentary й іронічної казкової пародії. Водночас їх об'єднує орієнтація на ситуативність гумору, тобто на створення комічного ефекту через конкретну сценічну ситуацію, а не лише через автономний жарт.

Аудіовізуальний дискурс серіального формату має додаткову специфіку – серійність і кумулятивність. Гумор часто вибудовується на повторюваних моделях поведінки персонажів, усталених мовних формулах, *running gags*, які стають впізнаваними лише за умови попереднього перегляду. Така особливість безпосередньо впливає на перекладацьку стратегію, адже відтворення повторюваних комічних елементів потребує послідовності й стилістичної єдності.

У серіалі «Офіс» (*The Office*) ситуативний гумор часто вибудовується на ефекті незручності (*cringe humor*), що виникає внаслідок соціальної недоречності висловлювань персонажів. Комічне тут ґрунтується на порушенні норм ділового етикету, етичних меж або соціальних очікувань. Як зазначає Б. Дземідок, комічне виникає внаслідок «зіткнення норми й відхилення від неї, яке не несе реальної загрози» [3, с. 110]. У «Офісі» таким відхиленням виступає поведінка керівника, який постійно прагне бути «своїм хлопцем», але систематично порушує комунікативну доречність.

Саркастичні репліки Джима або сухі коментарі персонажів, адресовані камері, формують другий рівень інтерпретації — метакомунікативний. Введення елементів псевдодокументалістики (*mockumentary*) створює ефект прямої комунікації з глядачем, що розширює прагматичне поле гумору. Глядач стає співучасником іронічної оцінки подій, що відбуваються в кадрі. У термінах прагматики це означає зміну адресата висловлювання — персонаж звертається не лише до співрозмовника, а й до аудиторії.

У «Парках та зонах відпочинку» (*Parks and Recreation*) комічний ефект нерідко ґрунтується на гіперболізації бюрократичної мови та зіставленні ідеалізму головної героїні з інституційною інертністю середовища. Сарказм функціонує як інструмент соціальної сатири, що, за П. Сімпсоном, є «дискурсивною практикою, спрямованою на викриття соціальних девіацій через іронічне перебільшення» [12, с. 7]. Мова персонажів навмисно насичена канцеляризмами, офіційними формулами, які вступають у контраст із неформальністю ситуацій.

Особливістю англomовного аудіовізуального дискурсу є активне використання реєстрів — від розмовного до офіційно-ділового — в межах однієї сцени. І. Корунець наголошує, що переклад художнього тексту вимагає врахування «функціонально-стилістичної адекватності» [5, с. 148]. У випадку комедійного серіалу це означає відтворення контрасту між реєстрами, оскільки саме він часто є джерелом гумору.

«Поліцейська академія» репрезентує інший тип комедійного дискурсу — фарсовий. Тут комічність тяжіє до тілесного гумору, гротеску, перебільшення. Проте й у цьому випадку вербальний сарказм виконує функцію маркера соціальних відносин між персонажами. Н. Венжинович визначає сарказм як «оцінне висловлювання з виразною інтенцією знецінення або висміювання» [2, с. 74]. У діалогах між інструкторами й курсантами саркастичні репліки підкреслюють ієрархічність структури, водночас знижуючи її пафос через комічне перебільшення.

Анімаційний фільм «Шрек» демонструє особливу модель аудіовізуального дискурсу, де вербальний гумор поєднується з візуальною пародією. За Н. Рябокінь, «інтертекстуальність розглядається як діалог текстів, що реалізується через цитати, ремінісценції та алюзії, формуючи складний смисловий простір» [9]. Інтертекстуальні алюзії на класичні казки, поп-культуру, стереотипи масової свідомості створюють багаторівневий комічний простір. Н. Кудрявцева підкреслює,

що гумор як лінгвокультурний феномен «відображає ціннісні орієнтири спільноти та коди колективної пам'яті» [7, с. 45]. У «Шреку» ці коди реалізуються через деконструкцію традиційних сюжетів і стереотипів — позитивний герой постає як антигерой, а казкова принцеса демонструє нетипову поведінку.

Важливою рисою англомовного аудіовізуального дискурсу є інтертекстуальність. За спостереженням Я. Ковалевської, лінгвокультурні аспекти гумору в англомовному дискурсі часто «спираються на прецедентні тексти та культурні символи» [4, с. 37]. У серіалах і фільмах такі алюзії можуть бути реалізовані як вербально (через цитату чи натяк), так і візуально (через декорації, костюми, музику). Для глядача, який не володіє відповідним культурним досвідом, частина гумористичного потенціалу залишається нерозкритою.

Окремої уваги потребує феномен ситуативності. Ю. Юрковська визначає ситуативний гумор як такий, що «виникає з конкретної комунікативної ситуації та втрачає ефект поза нею» [13, с. 89]. У серіальному форматі ситуація часто вибудовується поступово, через накопичення дрібних невідповідностей, які в кульмінаційний момент актуалізують комічний ефект. Це означає, що репліка не може бути адекватно інтерпретована без урахування попереднього розвитку подій.

Англомовний аудіовізуальний дискурс характеризується значною кількістю гумористичних елементів, серед яких важливе місце посідають іронія, сарказм, мовна гра, алюзії та культурні посилання. У фільмі *Shrek* комічний ефект створюється завдяки поєднанню казкових мотивів із сучасними культурними реаліями. Герої використовують розмовну лексику, жаргон, елементи пародії на відомі казки та популярну культуру. Такий дискурс орієнтований не лише на дитячу, а й на дорослу аудиторію, що зумовлює багаторівневність гумору.

У серіалі *The Office* аудіовізуальний дискурс побудований на принципах ситуативної комедії. Особливістю мовлення персонажів є використання сарказму, іронічних коментарів, пауз, інтонаційних змін та невербальних реакцій. Важливу роль відіграє також формат «псевдодокументального стилю» (*mockumentary*), що створює ефект реалістичності та безпосередності комунікації.

Німецькомовний аудіовізуальний дискурс у випадку дубляжу таких творів має певні специфічні риси. Під час перекладу з англійської мови німецькою виникає потреба адаптувати гумор, культурні алюзії та мовні ігри до мовної та культурної системи німецькомовної аудиторії. У процесі дубляжу можуть змінюватися окремі лексичні елементи, синтаксичні структури або навіть зміст окремих жартів, щоб зберегти комічний ефект.

Особливо складним є переклад мовної гри, каламбурів і сарказму. Наприклад, у фільмі *Shrek* значна частина гумору пов'язана з інтертекстуальними посиланнями на відомі казки, що вимагає від перекладача творчого підходу та використання стратегій локалізації. У серіалі *The Office* складність перекладу зумовлена специфічним американським гумором, корпоративною культурою та соціальними реаліями, які не завжди мають прямі відповідники в іншій мовній культурі.

Таким чином, англомовний і німецькомовний аудіовізуальний дискурс відзначаються спільними комунікативними функціями, але водночас демонструють відмінності, зумовлені культурними та мовними особливостями. Переклад і дубляж таких творів потребують не лише лінгвістичної компетентності, а й глибокого розуміння культурного контексту, комунікативних стратегій та механізмів створення гумористичного ефекту.

Аудіовізуальний дискурс також характеризується темпоральною обмеженістю: репліка існує в жорстких часових межах кадру. Це особливо важливо для гумору, оскільки пауза, затримка реакції або монтажний «cut» можуть виступати самостійними носіями комічного змісту. Таким чином, гумор тут є результатом ритмічної організації тексту.

З позицій психолінгвістики сприйняття аудіовізуального гумору пов'язане з одночасною обробкою декількох каналів інформації. Асоціативні зв'язки активізуються швидко, а інтерпретація відбувається в режимі реального часу. Це підсилює вимоги до перекладу, зокрема в субтитрах, де текст має бути лаконічним і водночас функціонально еквівалентним.

Отже, англомовний аудіовізуальний дискурс характеризується поліфонічністю, багаторівневістю, інтертекстуальністю та високим ступенем залежності комічного ефекту від контекстуальної інтеграції вербальних і невербальних засобів. Серіали та анімаційні фільми, обрані для аналізу, демонструють різні моделі реалізації ситуативного гумору й сарказму — від соціально маркованої іронії до пародійного переосмислення культурних архетипів.

Для перекладача це означає необхідність врахування не лише лексико-семантичного змісту репліки, а й її прагматичного, стилістичного та культурного навантаження в межах конкретної сцени. Саме комплексний характер аудіовізуального дискурсу зумовлює складність відтворення гумору в субтитрах і дубляжі та визначає актуальність його лінгвокультурного аналізу.

Прагматичний аспект гумору безпосередньо пов'язаний із наміром мовця, очікуваною реакцією адресата та конкретними умовами комунікативної ситуації. У межах аудіовізуального дискурсу гумор постає не лише як естетичний прийом, а як інструмент організації міжособистісної взаємодії. Він може виконувати функцію зближення, зниження соціальної дистанції, критики, маскування агресії або вираження прихованої оцінки. Як зазначає Я. Кривонос, гумор у діалогічному мовленні «є формою реалізації комунікативної стратегії, що передбачає кооперативну або конфліктну взаємодію» [6, с. 28]. Отже, гумористичне висловлювання завжди є прагматично мотивованим і зорієнтованим на конкретний ефект.

У комедійних серіалах прагматична функція гумору часто виявляється у формі ситуативної реакції на порушення соціальних норм. Ситуативний гумор виникає в момент зіткнення очікуваного сценарію поведінки з його фактичним втіленням. У цьому процесі ключову роль відіграє імплікатура — прихований зміст висловлювання, який адресат повинен реконструювати. Саме через імплікатуру реалізується більшість саркастичних реплік, де буквальне значення суперечить інтенції мовця.

Сарказм, на відміну від іронії, має більш виражений оціночний компонент і часто містить елемент негативної оцінки або критики. Н. Венжинович підкреслює, що сарказм є «різновидом іронії з підсиленням негативно-оцінним змістом» [2, с. 74]. У прагматичному плані це означає, що саркастичне висловлювання спрямоване не лише на створення комічного ефекту, а й на демонстрацію позиції мовця щодо об'єкта висміювання. Таким чином, сарказм виконує функцію оцінювання, дистанціювання або навіть прихованої агресії.

У серіалі «Офіс» (The Office) саркастичні репліки персонажів часто виконують функцію захисного механізму. Герої, перебуваючи в умовах корпоративної ієрархії, використовують сарказм для зниження соціальної напруги або

прихованого висловлення невдоволення. Наприклад, короткі коментарі, адресовані камері, створюють додатковий прагматичний вимір — персонаж ніби вступає в змову з глядачем, демонструючи справжню оцінку ситуації. У цьому випадку гумор стає способом самопрезентації та засобом формування ідентичності персонажа.

У «Парках та зонах відпочинку» (Parks and Recreation) сарказм виконує дещо іншу функцію. Тут він слугує інструментом соціально-ідеологічного коментування. Через гіперболізацію бюрократичної мови, перебільшення формальних процедур та демонстрацію інституційної інертності серіал створює сатиричний образ державної системи. Саркастичні репліки персонажів спрямовані не лише на конкретну ситуацію, а й на ширший соціальний контекст. Таким чином, гумор набуває ознак соціальної критики.

Соціокультурний чинник визначає можливість адекватного декодування жарту. За Б. Дземідоком, комічне виникає тоді, коли порушення норми «не сприймається як загрозливе, а як естетично дистанційоване» [3, с. 112]. Це означає, що реципієнт має володіти відповідними культурними знаннями, щоб розпізнати відхилення від усталених моделей поведінки. Якщо культурний код залишається нерозшифрованим, комічний ефект зникає або суттєво послаблюється.

У цьому аспекті показовим є анімаційний фільм «Шрек». Численні алюзії на класичні казки, масову культуру, голлівудські кліше створюють багаторівневий гумористичний простір. Для адекватного сприйняття глядач повинен знати традиційні моделі казкової нарації, образи принцеси, лицаря, дракона тощо. В. Радванська зазначає, що «культурні коди гумору часто виявляються неперекладними без адаптації, оскільки вони вкорінені в національному досвіді» [9, с. 63]. Отже, соціокультурний чинник є визначальним у формуванні комічного ефекту, особливо в інтертекстуально насичених творах.

Ситуативний гумор в аудіовізуальному дискурсі також залежить від соціальних ролей персонажів. У «Поліцейській академії» комічність часто виникає через невідповідність між очікуваним образом поліцейського як носія дисципліни й порядку та фактичною поведінкою героїв. Порушення рольових очікувань стає джерелом комічного, а саркастичні репліки підкреслюють соціальну асиметрію між персонажами. Таким чином, гумор виконує функцію деконструкції авторитету.

З прагматичного погляду важливою є також категорія адресованості. Сарказм може бути спрямований на конкретного співрозмовника або мати ширшу аудиторію — глядачів. У серіальному форматі часто реалізується подвійна адресація: персонаж говорить одному герою, але справжній смисл розкривається для глядача. Такий прийом посилює комічний ефект, оскільки створює відчуття інтелектуальної переваги реципієнта.

Психолінгвістичний аспект гумору пов'язаний з обробкою несподіваної інформації. Ю. Юрковська наголошує, що ситуативний гумор в аудіовізуальному дискурсі «ґрунтується на динамічному співвіднесенні репліки з попереднім і наступним контекстом» [13, с. 91]. Це означає, що комічний ефект виникає внаслідок порушення прогнозованості. Глядач формує очікування щодо розвитку подій, і раптове відхилення від цього сценарію активізує механізм сміхової реакції.

Особливу роль у створенні сарказму відіграють інтонаційні та паралінгвістичні засоби. У письмовому тексті сарказм часто маркується лексично, тоді як в аудіовізуальному дискурсі вирішальними можуть бути тембр голосу, пауза, міміка або жестикуляція. Невелика зміна інтонації здатна трансформувати

нейтральну репліку в саркастичну. Це підсилює прагматичний потенціал висловлювання та ускладнює його переклад.

Соціокультурний контекст також визначає межі допустимого гумору. Те, що в одній культурі сприймається як безневинна іронія, в іншій може розцінюватися як образа. Англомовний комедійний дискурс часто апелює до специфічних соціальних реалій — корпоративної культури, політичних інституцій, освітньої системи. Без знання цих реалій частина комічного потенціалу втрачається.

Важливим чинником є також ідеологічна спрямованість гумору. У сучасних серіалах гумор нерідко виконує функцію критичного осмислення соціальних проблем — гендерних стереотипів, расових упереджень, бюрократичних механізмів. У такому випадку сарказм стає формою соціального висловлювання, що поєднує естетичну й критичну функції.

З огляду на перекладознавчий аспект, прагматичні та соціокультурні чинники визначають вибір стратегії відтворення гумору. Перекладач має враховувати не лише буквальний зміст репліки, а й її комунікативну мету, соціальний статус персонажів, культурні конотації. Нерідко постає дилема між збереженням формальної структури висловлювання та передачею його функціонального навантаження. У випадку сарказму особливо важливо зберегти оцінний компонент, навіть якщо для цього необхідна адаптація.

Таким чином, прагматичні та соціокультурні чинники є визначальними у формуванні та інтерпретації ситуативного гумору й сарказму в англомовному аудіовізуальному дискурсі. Гумор постає як багатовимірний феномен, що поєднує комунікативну інтенцію, соціальні ролі, культурні коди та психолінгвістичні механізми сприйняття. Їх ігнорування у процесі перекладу призводить до втрати гумористичної функції тексту або до спотворення авторського задуму. Саме тому комплексний аналіз прагматичних і соціокультурних чинників є необхідною умовою адекватного відтворення комічного в міжкультурній комунікації.

Контекст у ситуативному гуморі виконує структуроутворюючу функцію, оскільки саме він забезпечує умови для актуалізації комічного потенціалу висловлювання. Репліка, відірвана від ситуації, часто втрачає гумористичний ефект або сприймається як нейтральна. За В. Раскіним, «комічність реалізується лише за умови наявності релевантного сценарного фону» [10, с. 112]. Ідеться про те, що глядач має володіти певним набором очікувань щодо розвитку подій, соціальних ролей персонажів та логіки ситуації. Саме зіткнення цих очікувань із фактичним перебігом подій і породжує сміховий ефект.

У серіалі «Офіс» (The Office) комічний ефект часто зумовлений тривалим накопиченням контекстуальних натяків, які активізуються в кульмінаційній репліці. Наприклад, систематичне прагнення керівника виглядати «дружнім» і «сучасним» створює фон для численних незручних ситуацій. Окрема фраза може здаватися звичайною, однак у межах уже сформованого образу вона набуває іронічного або саркастичного забарвлення. Таким чином, гумор тут має кумулятивний характер: кожна нова сцена спирається на попередній досвід глядача.

Контекст у серіальному форматі також пов'язаний із феноменом повторюваності. Так звані *running gags* повторювані жарти або ситуації — набувають комічної сили саме через свою впізнаваність. У «Офісі» це можуть бути повторювані реакції персонажів на ті самі типи поведінки керівника. Кожна нова варіація очікуваної ситуації посилює комічний ефект через поєднання передбачуваності й новизни.

У «Парках та зонах відпочинку» (Parks and Recreation) контекстуальність гумору пов'язана з особливостями зображення бюрократичного середовища. Комічність багатьох сцен ґрунтується на попередньо сформованому уявленні про інертність державних структур. Коли персонажі вдаються до надмірно формалізованих процедур у дріб'язкових ситуаціях, глядач уже має необхідний сценарний фон для сприйняття цього як абсурду. Контекст тут виступає своєрідною «матрицею», в межах якої будь-яке відхилення від здорового глузду сприймається як комічне.

Персонаж як носій індивідуального стилю мовлення та поведінки є другим ключовим чинником формування гумору. О. Ребрій підкреслює, що перекладач має враховувати «креативний потенціал авторського стилю та його функціональну спрямованість» [11, с. 54]. У комедійних серіалах стиль персонажа — його лексичні вподобання, синтаксичні моделі, типові інтонації — стають невід'ємною частиною комічного механізму.

Наприклад, у «Офісі» стриманість одних персонажів контрастує з надмірною експресивністю інших. Саме ця контрастність породжує гумор: сухий, майже монотонний коментар у відповідь на емоційний спалах створює ефект іронічної дистанції. Індивідуальна мовна манера стає маркером характеру й водночас інструментом комічного впливу. Наприклад: *Michael Scott*: “I am not superstitious... but I am a little stitious”.

Німецький дубляж:

„Ich bin nicht abergläubisch... aber ein bisschen schon“.

Український переклад:

«Я не забобонний... ну хіба що трошки».

Тип гумору: мовна гра, ситуативний гумор.

Англійська репліка:

Jim: “Oh really? That’s a brilliant idea” .(said sarcastically)

Німецький дубляж:

„Ach wirklich? Das ist ja eine brillante Idee“.

Український переклад:

«О, справді? Геніальна ідея». (саркастично)

Тип гумору: сарказм (буквальний зміст суперечить справжньому наміру мовця).

У «Парках та зонах відпочинку» комічний ефект часто виникає через гіперболізований оптимізм головної героїні, який вступає в суперечність із реаліями адміністративної роботи. Її щира віра в ефективність системи контрастує з байдужістю або скепсисом колег. У результаті навіть нейтральні репліки, вимовлені з характерною інтонацією ентузіазму, набувають гумористичного відтінку. **Наприклад: Англійська репліка:**

Ron Swanson: “Never half-ass two things. Whole-ass one thing”.

Німецький дубляж:

„Mach niemals zwei Dinge halbherzig. Mach eine Sache richtig“.

Український переклад:

«Ніколи не роби дві справи абияк. Краще одну — але як слід»

Тип гумору: ситуативний гумор і характерологічна іронія.

Англійська репліка:

April: “Wow, that sounds like the worst idea ever”

Німецький дубляж:

„Wow, das klingt nach der schlechtesten Idee aller Zeiten“.

Український переклад:

«Ого, це звучить як найгірша ідея у світі».

Тип гумору: сарказм.

У «Поліцейській академії» джерелом гумору є також типізація персонажів. Кожен герой уособлює певний стереотип – суворий інструктор, незграбний курсант, надмірно самовпевнений новачок. Комічний ефект формується через зіткнення цих типажів у спільному просторі навчання. Репліки персонажів набувають додаткового значення завдяки вже усталеному образу: глядач очікує певної реакції й отримує її в перебільшеній формі. Наприклад:

Англійська репліка:

“Mahoney, you are the worst cadet I’ve ever seen”.

Німецький дубляж:

„Mahoney, Sie sind der schlimmste Kadett, den ich je gesehen habe“.

Український переклад:

«Махоні, ви найгірший курсант, якого я коли-небудь бачив».

Тип гумору: ситуативний гумор (комічність виникає через поведінку персонажа).

Англійська репліка:

“Well, that went exactly as planned” (after a disaster)

Німецький дубляж:

„Na wunderbar, das lief ja genau nach Plan“.

Український переклад:

«Ну чудово, усе пройшло точно за планом».

Тип гумору: сарказм (протилежність між словами і реальною ситуацією).

Анімаційний фільм «Шрек» демонструє особливу роль персонажа у створенні комічного. Образ огра як «антигероя» руйнує традиційний казковий канон. Його грубуваті, іноді саркастичні висловлювання контрастують із очікуваною поведінкою позитивного героя. Персонаж Осел, навпаки, характеризується балакучістю та надмірною емоційністю, що створює постійний комунікативний дисбаланс між героями. Саме ця взаємодія характерів породжує значну частину гумору. Наприклад:

Англійська репліка:

Donkey: “We can stay up late, swapping manly stories, and in the morning... I’m making waffles!”

Німецький дубляж:

Esel: „Wir können lange wach bleiben, uns heldenhafte Geschichten erzählen, und morgen früh... mache ich Waffeln!“

Український переклад:

Осел: «Ми можемо не спати всю ніч, розповідати мужні історії, а зранку... я зроблю вафлі!»

Тип гумору: ситуативний гумор (комічний контраст між «героїчними історіями» і буденною фразою про вафлі).

Англійська репліка:

Shrek: “Ogres are like onions”.

Німецький дубляж:

„Oger sind wie Zwiebeln“.

Український переклад:

«Огри — як цибулини».

Тип гумору: комічна метафора та іронія (пояснення «багатошаровості» характеру).

Ситуативний гумор і сарказм у англomовному та німецькомовному аудіовізуальному дискурсі формуються через мовну гру, інтонацію, контекст ситуації та культурні алюзії. Під час перекладу українською мовою перекладач повинен зберігати комічний ефект, що часто вимагає адаптації лексики, інтонації або навіть структури репліки.

Невербальні засоби – міміка, жести, паузи, темп мовлення, монтаж – є третім визначальним чинником формування комічного ефекту. В аудіовізуальному дискурсі вони можуть або підсилювати вербальний зміст, або створювати з ним контраст. Нерідко саме невербальний компонент є вирішальним для сприйняття сарказму. Ледь помітне заковчування очей, пауза перед відповіддю або зміна тембру голосу здатні сигналізувати глядачеві про іронічний характер висловлювання.

У «Поліцейській академії» значна частина гумору виникає завдяки фізичній дії – падінням, невдалим рухам, гротескній пластиці. Вербальний компонент у таких сценах може бути мінімальним або навіть відсутнім. Комічний ефект досягається через візуальне перебільшення, ритм монтажу та реакцію інших персонажів.

У «Шреку» анімаційна пластика персонажів створює додатковий іронічний шар. Перебільшені мімічні реакції, швидкі зміни виразів обличчя, гіперболізовані рухи посилюють саркастичні репліки або створюють самостійний комічний ефект навіть без текстового супроводу. Анімація дозволяє візуалізувати емоції з більшою експресивністю, ніж це можливо в ігровому кіно.

Важливим є також монтаж як засіб організації комічного. Раптовий перехід від емоційної репліки до нейтральної реакції іншого персонажа або використання «порожнього» кадру після жарту створює паузу, необхідну для сміхової реакції. У «Офісі» характерні короткі плани з реакцією персонажа на сказане — так звані *reaction shots* — які виконують функцію невербального коментаря.

З огляду на специфіку субтитрування, де текст обмежений просторово й часово, перекладач змушений лаконізувати репліки, зберігаючи їхній прагматичний потенціал. Частина невербальної інформації залишається поза текстом субтитрів, однак вона впливає на сприйняття перекладеної репліки. Тому перекладач має враховувати міміку, інтонацію та контекст сцени, навіть якщо вони не відображаються безпосередньо в тексті.

У дубляжі ж додається вимога синхронізації з артикуляцією та ритмом сцени. Це означає, що перекладена репліка повинна відповідати тривалості оригіналу та приблизно збігатися з рухами губ персонажа. У випадку саркастичних висловлювань це може ускладнювати збереження інтонаційного малюнка. Перекладачеві доводиться шукати компроміс між точністю змісту й технічною відповідністю.

Таким чином, комічний ефект в англomовному аудіовізуальному дискурсі формується внаслідок складної взаємодії контексту, характерологічних особливостей персонажа та невербальних елементів. Контекст забезпечує сценарний фон, персонаж надає індивідуалізовану форму висловлюванню, а невербальні засоби створюють додатковий семіотичний шар. Саме ця багаторівнева взаємодія становить основну складність для перекладацького відтворення та потребує комплексного аналізу при дослідженні ситуативного гумору й сарказму.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що гумор і сарказм є складними багатовимірними феноменами, які функціонують на перетині лінгвістики, прагматики, когнітивної науки, лінгвокультурології та перекладознавства. У сучасній гуманітарній науці ці явища розглядаються не лише як засоби створення комічного ефекту, а й як важливі комунікативні та культурні механізми, що відображають соціальні норми, цінності та моделі поведінки певної мовної спільноти.

У теоретичному аспекті встановлено, що гумор у лінгвістиці інтерпретується як форма комічного, яка виникає внаслідок порушення очікувань адресата та зіткнення несумісних смислових сценаріїв. Найбільш продуктивним пояснювальним механізмом є теорія інконгруентності, відповідно до якої комічний ефект виникає через невідповідність між очікуваним і реальним розвитком ситуації. У межах семантичної теорії гумору та Загальної теорії вербального гумору С. Аттардо гумор постає як багаторівнева структура, що формується взаємодією сценаріїв, логічних механізмів, комунікативної ситуації, мовних засобів та прагматичних параметрів.

Сарказм у дослідженні розглядається як особлива форма іронії, що характеризується підвищеною експресивністю, імпліцитністю та чітко вираженим оцінним компонентом. Його специфіка полягає в тому, що буквальний зміст висловлювання часто суперечить справжній інтенції мовця, а правильна інтерпретація можлива лише за умови врахування контексту, інтонаційних маркерів і фонових знань адресата.

Особливу увагу в роботі приділено ситуативному гумору як різновиду комічного. На відміну від автономних жартів, ситуативний гумор безпосередньо залежить від комунікативного контексту, ролей учасників взаємодії, попереднього розвитку подій та візуального супроводу. Його ключовими характеристиками є контекстуальність, рольова зумовленість, інконгруентність, кумулятивність і синкретичність, що проявляється у взаємодії вербальних і невербальних засобів.

Аналіз матеріалу показав, що в аудіовізуальному дискурсі комічний ефект формується в результаті взаємодії кількох семіотичних кодів: мовлення персонажів, інтонації, міміки, жестів, монтажу та візуального контексту. Саме тому ситуативний гумор і сарказм у серіалах та анімаційних фільмах постають як комплексні явища, що виходять за межі суто мовного рівня. Контекст сцени, характер персонажа та невербальні засоби відіграють вирішальну роль у формуванні комічного ефекту.

Важливим результатом дослідження стало встановлення лінгвокультурної зумовленості гумору й сарказму. У межах англomовного дискурсу комічне часто пов'язане з такими культурними домінантами, як самоіронія, критичне ставлення до соціальних інституцій, індивідуалізм і схильність до соціальної сатири. У комедійних серіалах гумор нерідко використовується як засіб висвітлення проблем бюрократії, корпоративної культури або соціальних стереотипів. Таким чином, гумор виконує не лише розважальну, а й соціально-критичну функцію.

Окремим аспектом дослідження стало вивчення прагматичних і соціокультурних чинників формування гумору й сарказму. Було встановлено, що гумористичні висловлювання є результатом певної комунікативної стратегії, спрямованої на досягнення конкретного ефекту: зниження напруги, встановлення контакту, демонстрацію оцінки або приховану критику. Сарказм у цьому контексті виступає засобом соціального коментування та інструментом вираження індивідуальної позиції мовця.

Особливу складність становить переклад ситуативного гумору й сарказму в аудіовізуальних текстах. Відтворення комічного ефекту потребує врахування не лише лексичного змісту репліки, а й її прагматичної функції, культурних конотацій, ролей персонажів і ритму сцени. У процесі перекладу часто застосовуються стратегії адаптації, компенсації або локалізації, спрямовані на збереження комунікативного ефекту оригіналу.

Таким чином, гумор і сарказм у сучасному аудіовізуальному дискурсі постають як складні лінгвопрагматичні та лінгвокультурні феномени, що формуються на перетині мовних, когнітивних, соціальних і культурних чинників. Їхнє дослідження дозволяє глибше зрозуміти механізми комічного в міжкультурній комунікації та окреслити специфіку їх відтворення в перекладі. Отримані результати підтверджують, що адекватне тлумачення й передача ситуативного гумору та сарказму можливі лише за умови комплексного підходу, який поєднує лінгвістичний, прагматичний і лінгвокультурологічний аналіз.

Список використаних джерел:

1. Венжинович Н. Ф. Іронія та сарказм у сучасному мовленні. Ужгород : Говєрла, 2016.
2. Дземідок Б. Про комічне. К. : Основи, 1999.
3. Ковалевська Я. В. Лінгвокультурні аспекти гумору в англomовному дискурсі. *Вісник КНЛУ*. 2018. № 2.
4. Корунець І. В. Теорія і практика перекладу. Вінниця : Нова книга, 2003.
5. Кривонос Я. М. Прагматичні аспекти гумору в діалогічному мовленні. Харків : ХНУ, 2017.
6. Кудрявцева Н. М. Гумор як лінгвокультурний феномен. *Мовознавство*. 2019. № 4.
7. Лук'янова Т. В. Сарказм у сучасному англomовному дискурсі. К. : Вид-во КНЛУ, 2015.
8. Радванська В. С. Культурні коди гумору та проблеми перекладу. Львів : ЛНУ, 2020.
9. Рябокiнь Н.О. Рябокiнь Н.О. Специфіка понять інтертекстуальності та алюзії в лінгвістиці та перекладознавстві. «*Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Філологічні науки*». № 25. 2025. С.148-154.
10. Щерба А. Linguocultural Features of Dubbing and Voice-Over. *Journal of Translation Studies*. 2018. Т. 5, No 1. С. 63–81.
11. Юрковська М. О. Ситуативний гумор у художньому та аудіовізуальному дискурсі. К. : НПУ, 2021.
12. Attardo S. *Humor Theory*. Berlin : De Gruyter, 2017.
13. Chaume F. *Audiovisual Translation: Dubbing*. London : Palgrave Macmillan, 2012.
14. Daniels G. (producer). *The Office* [TV series]. NBC, 2005–2013.
15. Daniels G., Schur M. (producers). *Parks and Recreation* [TV series]. NBC, 2009–2015.
16. Dias Sintas X., Remael A. *Audiovisual Translation: Subtitling*. London : Routledge, 2014.
17. Gottlieb G. *Subtitling — A New University Discipline*. Translation, Power, Subtitling. Copenhagen : University of Copenhagen, 1997. С. 69–80.
18. Keith-Spiegel P. Sarcasm and Irony in Verbal Humor. *Humor: International Journal of Humor Research*. 1998.

19. Mackenzie P. Humor in Subtitles: Challenges and Strategies. *Journal of Specialised Translation*. 2014. No 21. C. 121–140.
20. Matamala A., Opepo P. *Researching Audiovisual Translation: Methods, Theories and Issues*. London : Palgrave Macmillan, 2013.
21. O'Sullivan K. *Translating Popular Film*. London : Palgrave Macmillan, 2011.
22. Opepo P. *Topics in Audiovisual Translation*. Amsterdam : John Benjamins, 2004.
23. Perego E., Zegers P. Humor and Subtitling: A Cognitive Approach. *Perspectives: Studies in Translation Theory and Practice*. 2016. T. 24, No 2. C. 238–252.
24. Raskin V. *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht : Reidel, 1985.
25. Simpson P. *On the Discourse of Satire*. Amsterdam : John Benjamins, 2003.

References:

1. Venzhynovych, N. (2016). Ironiia ta sarkazm u suchasnomu movlenni [Irony and sarcasm in modern speech]. Uzhhorod : Hoverla [in Ukrainian].
2. Dzmidok, B. (2018) Pro komichne. [About the comic]. K. : Osnovy [in Ukrainian].
3. Kovalevska, Ya. (2018). Linhvokulturni aspekty humoru v anhlo movnomu dyskursi [Linguistic and cultural aspects of humor in English-language discourse]. *Visnyk KNLU*. No 2. [in Ukrainian].
4. Korunets, I. (2003). Teoriia i praktyka perekladu [Theory and practice of translation]. Vinnytsia : Nova knyha [in Ukrainian].
5. Kryvonos, Ya. (2017). Prahmatychni aspekty humoru v dialohichnomu movlenni [Pragmatic aspects of humor in dialogical speech]. Kharkiv : KhNU, [in Ukrainian].
6. Kudriavtseva, N. (2019). Humor yak linhvokulturnyi fenomen [Humor as a linguocultural phenomenon]. *Movoznavstvo*. No 4. [in Ukrainian].
7. Lukianova, T. Sarkazm u suchasnomu anhlo movnomu dyskursi [Sarcasm in modern English-language discourse]. K. : Vyd-vo KNLU, 2015. [in Ukrainian].
8. Radvanska, V. (2020). Kulturni kody humoru ta problemy perekladu [Cultural codes of humor and translation problems]. Lviv : LNU, [in Ukrainian].
9. Riabokin, N. (2025). Spetsyfika poniat intertekstualnosti ta aliuzii v linhvistytsi ta perekladoznavstvi [Specificity of the concepts of intertextuality and allusion in linguistics and translation studies]. «Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Filolohichni nauky». № 25. S.148-154. [in Ukrainian].
10. Shcherba, A. (2018). Linguocultural Features of Dubbing and Voice-Over. *Journal of Translation Studies*. T. 5, № 1. S. 63–81. [in Ukrainian].
11. Yurkovska, M. (2021). Sytuatyvnyi humor u khudozhnomu ta audiovizualnomu dyskursi [Situational humor in artistic and audiovisual discourse]. K. : NPU, [in Ukrainian].
12. Attardo, S. (2017). *Humor Theory*. Berlin : De Gruyter, [in English].
13. Chaume, F. (2012). *Audiovisual Translation: Dubbing*. London : Palgrave Macmillan, [in English].
14. Daniels, G. (producer). (2005-2013). *The Office* [TV series]. NBC. [in English].
15. Daniels, G. Schur, M. (producers). (2009-2015). *Parks and Recreation* [TV series]. NBC. [in English].
16. Dias Sintas, X., Remael, A. (2014). *Audiovisual Translation: Subtitling*. London : Routledge. [in English].
17. Gottlieb, G. (1997). Subtitling — A New University Discipline. *Translation, Power, Subtitling*. Copenhagen : University of Copenhagen, C. 69–80. [in English].

18. Keith-Spiegel, P. (1998). Sarcasm and Irony in Verbal Humor. *Humor: International Journal of Humor Research*. [in English].
19. Mackenzie, P. (2014). Humor in Subtitles: Challenges and Strategies. *Journal of Specialised Translation*. № 21. С. 121–140. [in English].
20. Matamala, A. Opepo, P. (2013). *Researching Audiovisual Translation: Methods, Theories and Issues*. London : Palgrave Macmillan. [in English].
21. O'Sullivan, K. (2011). *Translating Popular Film*. London : Palgrave Macmillan. [in English].
22. Opepo, P. (2004). *Topics in Audiovisual Translation*. Amsterdam : John Benjamins, [in English].
23. Perego, E., Zegers, P. (2016). Humor and Subtitling: A Cognitive Approach. *Perspectives: Studies in Translation Theory and Practice*. Т. 24, № 2. С. 238–252. [in English].
24. Raskin, V. (1985). *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht : Reidel, 1985. [in English].
25. Simpson, P. (2003). *On the Discourse of Satire*. Amsterdam : John Benjamins, 2003. [in English].

УДК 376.011.3-051:37

2.9. ПЕРСПЕКТИВИ ПРОФЕСІЙНОГО ЗРОСТАННЯ УЧИТЕЛЯ-ДЕФЕКТОЛОГА В УМОВАХ СУЧАСНИХ ОСВІТНІХ ІНТЕНЦІЙ

Валентина Сергеева,

канд. пед. наук, доцент,

завідувач кафедри фізичної терапії та корекційної діяльності,

Луцький інститут розвитку людини

valentina.sergeeva@live.com

<https://orcid.org/0000-0003-0800-340>

PROSPECTS FOR THE PROFESSIONAL GROWTH OF A SPECIAL EDUCATION TEACHER IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY EDUCATIONAL INTENTIONS

Valentina Sergeeva,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

Head of the Department of Physical Therapy and Correctional Activities,

Lutsk Institute of Human Development

Анотація. У статті висвітлено актуальні аспекти професійного зростання вчителя-дефектолога в контексті сучасних трансформацій освітнього простору. Проаналізовано основні тенденції розвитку спеціальної та інклюзивної освіти, зокрема впровадження компетентнісного підходу, цифровізацію освітнього процесу, посилення ролі міждисциплінарної взаємодії та орієнтацію на індивідуалізацію й персоналізацію навчання дітей з особливими освітніми потребами. Наголошено, що в умовах модернізації освітньої системи суттєво змінюються професійні функції та роль учителя-дефектолога, який виступає не лише фахівцем із корекційно-розвиткової роботи, а й активним учасником командної взаємодії фахівців психолого-педа-

гогічного супроводу. Розкрито значення професійної компетентності, інноваційного мислення та готовності до безперервного професійного розвитку фахівця. Окреслено важливість формування цифрової компетентності вчителя-дефектолога та використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у процесі організації корекційно-педагогічної діяльності. Підкреслено, що професійне зростання дефектолога є необхідною умовою забезпечення якісної освіти, ефективної корекційно-розвиткової допомоги та успішної соціалізації дітей з особливими освітніми потребами в умовах сучасного освітнього середовища.

Ключові слова: учитель-дефектолог, освітні інтенції, професійне зростання, діти з особливими освітніми потребами, інклюзивна освіта, спеціальна освіта, цифрова компетентність, індивідуалізація навчання, персоналізація освіти, міждисциплінарна взаємодія.

Abstract. The article highlights the actual aspects of the professional growth of a special education teacher (defectologist) in the context of contemporary transformations in the educational environment. The main trends in the development of special and inclusive education are analyzed, including the implementation of the competency-based approach, the digitalization of the educational process, the strengthening of interdisciplinary cooperation, and the orientation toward the individualization and personalization of learning for children with special educational needs. It is emphasized that under the conditions of modernization of the educational system, the professional roles and functions of the special education teacher are significantly expanding. In modern inclusive practice, the defectologist acts not only as a specialist in corrective and developmental work but also as an active participant in the multidisciplinary team of psychological and pedagogical support. Particular attention is paid to the importance of professional competence, innovative thinking, and readiness for continuous professional development. The article also emphasizes the growing importance of digital competence and the use of information and communication technologies in correctional and pedagogical activities. It is concluded that the professional growth of a special education teacher is an essential prerequisite for ensuring the quality of education, effective corrective and developmental support, and successful socialization of children with special educational needs in the modern educational environment.

Key words: special education teacher, educational intentions, professional growth, children with special educational needs, inclusive education, special education, digital competence, individualized learning, personalized learning, interdisciplinary interaction

Постановка проблеми. Актуальність теми професійного зростання учителя-дефектолога в умовах сучасних освітніх інтенцій обумовлена глибинними трансформаціями в українській освіті. Сьогоднішня система формується під впливом потужних спрямувань, серед яких найважливішими є поглиблення інклюзивних практик, всебічна цифровізація навчання, реалізація компетентного підходу Нової української школи та курс на персоналізацію освітнього процесу. Ці інтенції кардинально змінюють ландшафт педагогічної діяльності, ставлячи нові виклики перед усіма фахівцями.

Необхідно усвідомлювати, що сучасна освітня та медико-психологічна статистика засвідчує високу поширеність порушень у стані здоров'я дітей: близько

80% дітей, які вступають до школи, мають ті чи інші відхилення у стані здоров'я, а кожна п'ята дитина – поведінкові, когнітивні, емоційні або мовленнєві труднощі, що ускладнюють навчання та соціальну адаптацію і зумовлюють потребу в корекційно-розвитковій допомозі фахівців. Водночас в Україні кількість дітей, які потребують корекції фізичного або психічного розвитку, перевищує 1 мільйон осіб (приблизно 12,2% дитячого населення), що актуалізує необхідність своєчасного виявлення труднощів розвитку та організації ефективного психолого-педагогічного супроводу кожної дитини відповідно до її індивідуальних потреб і можливостей [5, с. 32]. У таких умовах учитель-дефектолог виходить на перші ролі як ключовий експерт і носій спеціальних знань. Саме цей фахівець володіє ґрунтовним розумінням закономірностей психофізіологічного розвитку дітей з особливими освітніми потребами (ООП). Він професійно обізнаний щодо оптимальних способів організації їхнього навчання, корекції та соціалізації. Отже, від кваліфікації учителя-дефектолога безпосередньо залежить успішність впровадження прогресивних освітніх ідей на практиці.

Професійна діяльність сучасного дефектолога є надзвичайно розгалуженою та поліфункціональною. Вона поєднує в собі не лише педагогічну, але й діагностичну, корекційно-розвиткову, реабілітаційну, консультативну та соціально-педагогічну складові [3]. Така багатовимірність вимагає від фахівця постійного оновлення знань і вмінь. Відповіддю на цей виклик часу має стати цілеспрямоване і систематичне професійне зростання. Воно перетворюється з особистого прагнення на об'єктивну необхідність для ефективної роботи. Без постійного вдосконалення неможливо успішно адаптувати класичні методики до вимог інклюзивного середовища. Крім того, лише професійно зростаючий фахівець зможе грамотно інтегрувати цифрові інструменти в корекційний процес для досягнення особистісних результатів кожної дитини. Таким чином, перспективи професійного зростання вчителя-дефектолога прямим чином визначаються сучасними освітніми інтенціями і є запорукою якісної освіти для дітей з ООП.

В Україні розпочато роботу над розробленням проєкту Професійного стандарту «Вчитель-дефектолог». Національне агентство кваліфікацій зареєструвало заявку №720 від 03 лютого 2025 року на підготовку відповідного нормативного документа, після чого проєктна група розпочала системну роботу над його створенням. Професійний стандарт покликаний визначити зміст професійної діяльності, трудові функції та ключові компетентності фахівців у сфері спеціальної освіти. Документ охоплюватиме основні напрями дефектологічної діяльності, зокрема олігофренопедагогіку, тифлопедагогіку, сурдопедагогіку та ортопедагогіку. Його розроблення спрямоване на унормування професійних вимог до фахівців, які працюють із дітьми з порушеннями розвитку, а також на підвищення якості їхньої підготовки та професійної діяльності. Наразі проєкт стандарту перебуває на етапі підготовки та подальшого громадського обговорення, що передбачає залучення науковців, педагогів-практиків і представників професійної спільноти.

У цьому контексті професійний розвиток дефектолога передбачає не лише вдосконалення фахових знань і практичних умінь, а й формування готовності до міждисциплінарної взаємодії, використання інноваційних корекційно-розвиткових технологій та здійснення науково-дослідницької діяльності. Важливим аспектом такого розвитку є здатність педагога до рефлексії, аналізу результатів власної діяльності та постійного підвищення професійної кваліфікації.

Відтак, професійне зростання дефектолога набуває особливої значущості у процесі модернізації системи спеціальної та інклюзивної освіти.

Аналіз досліджень і публікацій. Наукові праці сучасних вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема, таких як В. Бондар, О. Виговська, І. Волчелюк, О. Гаяш, В. Гладуш, Л. Головань, Е. Данілавичуте, Н. Засенко, С. Єфімова, А. Колупаєва, С. Королюк, М. Кот, С. Литовченко, С. Миронова, Г. Носенко, В. Синьов, Н. Софій, І. Яковлева, Н. Ярмола, Т. Брендон, Т. Лорман, Д. Депплер, М. Ейнскоу, К. Томлінсон, Д. Харві, Д. Чарльтон та ін., засвідчують зростання уваги до проблеми професійного розвитку вчителя-дефектолога. У наукових працях цих дослідників обґрунтовується необхідність постійного вдосконалення професійних компетентностей фахівців у галузі спеціальної та інклюзивної освіти. У сукупності ці напрацювання формують теоретико-методологічне підґрунтя для модернізації системи підготовки та професійного розвитку фахівців-дефектологів.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та аналіз перспектив професійного зростання вчителя-дефектолога в умовах сучасних освітніх інтенцій, зокрема розвитку інклюзивної освіти, цифровізації освітнього процесу, реалізації компетентнісного підходу та персоналізації навчання, а також визначення ключових напрямів удосконалення професійної діяльності фахівця у системі спеціальної та інклюзивної освіти.

Для досягнення поставленої мети накреслено такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати сучасні наукові підходи до розуміння сутності професійного зростання педагогічних працівників, зокрема вчителя-дефектолога.
2. Охарактеризувати основні інтенції розвитку сучасної освіти та їхній вплив на зміст і структуру професійної діяльності дефектолога.
3. Визначити особливості трансформації професійних ролей і функцій учителя-дефектолога в умовах інклюзивного освітнього середовища.
4. Розкрити значення цифрової компетентності та використання інформаційно-комунікаційних технологій у професійній діяльності сучасного дефектолога.
5. Окреслити можливості реалізації персоналізованого та індивідуалізованого підходів у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами.
6. Визначити перспективні напрями професійного розвитку та підвищення кваліфікації вчителя-дефектолога в умовах модернізації системи спеціальної та інклюзивної освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні освітні інтенції, формуючи визначальний контекст для професійного розвитку вчителя-дефектолога, ставлять нові виклики та відкривають нові можливості. Ці загальні тенденції, спрямування, тренди кардинально змінюють вимоги до всіх педагогів, а для фахівців з корекційної освіти вони мають особливо конкретне та виразне навантаження.

Словник української мови пропонує таке визначення слова «інтенція»: «Інтенція – це намір, задум, спрямованість свідомості, волі або почуттів людини на певний об'єкт. Це внутрішня настанова, прагнення або план дій, що визначає поведінку чи мовлення [21, с. 1238].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови йдеться, що **інтенція** – це намір, задум, конкретна спрямованість психічної активності (свідомості) людини на певний об'єкт; **інтенціональність** – намір, ціль, напрям, або спрямованість свідомості, волі на якийсь предмет [2, с. 500].

У сучасному освітньому просторі однією з провідних інтенцій розвитку педагогіки та спеціальної освіти є поглиблення *інклюзивної освіти*. Сьогодні інклюзія розглядається не лише як забезпечення формального доступу дітей з особливими освітніми потребами до закладів загальної середньої освіти, а як створення комплексної системи підтримки, спрямованої на забезпечення повноцінного розвитку, навчання та соціалізації кожної дитини. Такий підхід відповідає сучасним гуманістичним освітнім принципам та відображає основні положення реформи «Нова українська школа», яка орієнтується на рівні можливості для всіх здобувачів освіти незалежно від їхніх індивідуальних особливостей [11; 14; 19;].

Механізм розбудови інклюзивного освітнього середовища та впровадження інклюзивного навчання у нашій країні затверджено на законодавчому рівні. Так, в Законі України «Про освіту» (№ 2145-VIII від 05. 09. 2017 р.). це окреслено у законодавчій статті 19 «Освіта осіб з особливими освітніми потребами», де зазначається, що «Для навчання, професійної підготовки або перепідготовки осіб з особливими освітніми потребами застосовуються види та форми здобуття освіти, що враховують їхні потреби та індивідуальні можливості», та статті 20 «Інклюзивне навчання», де визначено: «Органи державної влади, органи місцевого самоврядування та заклади освіти створюють особам з особливими освітніми потребами умови для здобуття освіти нарівні з іншими особами шляхом належного фінансового, матеріально-технічного забезпечення та забезпечення універсального дизайну та/або розумного пристосування, що враховує індивідуальні потреби та можливості таких осіб» [17].

У сучасному розумінні інклюзивна освіта передбачає створення такого освітнього середовища, у якому кожна дитина має можливість навчатися разом зі своїми однолітками, брати активну участь у різних видах діяльності та відчувати себе повноцінним членом колективу. Це означає, що освітній процес має бути організований таким чином, щоб враховувати різноманітність освітніх потреб дітей, їхні індивідуальні можливості, темп навчання, особливості пізнавальної діяльності та соціально-емоційного розвитку. Саме тому сучасна інклюзія спрямована не лише на фізичну присутність дитини у класі, а на створення умов для її ефективного навчання, активної взаємодії з однолітками та успішної соціальної адаптації [28].

У цьому контексті суттєво змінюється роль учителя-дефектолога у системі інклюзивної освіти. Якщо раніше діяльність такого фахівця часто була зосереджена на індивідуальній роботі з дитиною у спеціальних умовах, то сьогодні його професійна функція значно розширюється. Дефектолог перестає бути ізольованим спеціалістом, який працює лише з окремою категорією дітей, і натомість стає активним учасником командної взаємодії у межах освітнього середовища. Він виступає експертом-консультантом, координатором інклюзивного процесу та важливою ланкою між усіма учасниками освітньої взаємодії [15]. «Інклюзивна освіта не може бути досягнута, якщо вчителі недостатньо усвідомлюють її переваги, мають несформовані або застарілі думки про освітні здібності та потреби дітей з обмеженими освітніми потребами чи не отримали досвід роботи з усіма учнями, як з інвалідністю, так і без неї», – йдеться у навчально-методичному виданні групи науковців під керівництвом К. Бондар [25, с. 9]. А знаний науковець С. Миронова зазначає: «Концепція Нової української школи передбачає створення умов для інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами. Реалізація цього завдання неможлива без

грунтовної підготовки педагогів до роботи в інклюзивних закладах. У низці державних документів наголошено, що освіченість, вихованість і соціалізація дітей з особливими освітніми потребами залежать від професійної кваліфікації педагогічних працівників» [14, с. 5].

Одним із ключових завдань дефектолога є супровід дитини з особливими освітніми потребами у процесі навчання та соціалізації. Це передбачає систематичне вивчення особливостей її розвитку, визначення освітніх потреб, розроблення індивідуальної програми розвитку та організацію корекційно-розвиткової роботи. Водночас діяльність фахівця не обмежується лише індивідуальною взаємодією з дитиною. Значна частина його професійної роботи пов'язана з підтримкою педагогічного колективу та батьків, які беруть участь у процесі навчання і виховання дитини [11].

Важливим напрямом діяльності дефектолога є консультування вчителів щодо особливостей організації освітнього процесу для дітей з особливими освітніми потребами. Класоводи, класні керівники та вчителі-предметники часто потребують методичної допомоги у виборі оптимальних форм і методів навчання, які б відповідали індивідуальним можливостям здобувача освіти. Дефектолог може надавати рекомендації щодо адаптації навчальних матеріалів, добору дидактичних засобів, організації роботи на уроці та створення сприятливого психологічного клімату у класі. Така взаємодія сприяє підвищенню ефективності навчання та забезпечує більш гармонійне включення дитини у колектив [19].

Особливе значення у процесі інклюзивної освіти має адаптація та модифікація навчального матеріалу. Діти з особливими освітніми потребами можуть мати різний рівень засвоєння навчальної інформації, тому педагогічні завдання мають бути пристосовані до їхніх індивідуальних можливостей. У цьому процесі дефектолог допомагає педагогам добирати доступні способи подання навчального матеріалу, використовувати наочність, диференційовані завдання та різні сенсорні канали сприймання інформації. Завдяки цьому дитина отримує можливість успішно брати участь у навчальній діяльності разом зі своїми однолітками [30].

Не менш важливою складовою діяльності дефектолога є участь у процесі оцінювання навчальних досягнень дитини. В умовах інклюзивної освіти оцінювання має враховувати індивідуальні особливості розвитку здобувача освіти, його можливості та динаміку прогресу. Тому дефектолог бере участь у визначенні критеріїв оцінювання, аналізує результати навчання та допомагає педагогам об'єктивно оцінити досягнення дитини з урахуванням її індивідуальної освітньої траєкторії. Такий підхід сприяє формуванню позитивної самооцінки учня та підтримує його мотивацію до навчання [29].

Важливою складовою інклюзивного процесу є також взаємодія з батьками дитини. Родина відіграє ключову роль у розвитку та соціалізації дітей з особливими освітніми потребами, тому ефективна співпраця між педагогами та батьками є необхідною умовою успішної інклюзії. «Батьки є членами команди інклюзивного закладу, тому його спеціалісти мають розглядати батьків не як об'єкт свого впливу, а як рівноправних партнерів у вихованні дитини, проведенні з нею корекційно-розвивальної роботи. Завдяки цьому принципу долають дистанцію і недовіру, яка часто виникає в батьків до фахівців, і навпаки – вони прагнуть підтримки, допомоги педагогів та психолога, прислуховуються до них, виконують їхні поради й рекомендації», – акцентує С. Миронова [14, с. 78]. На її

думку, дефектолог має надавати батькам рекомендації щодо організації навчальної діяльності вдома, допомагати зрозуміти особливості розвитку дитини та підтримувати їх у процесі виховання. Така співпраця сприяє узгодженості педагогічних впливів і забезпечує безперервність освітнього процесу [14, с. 76–86].

Таким чином, поглиблення інклюзивної освіти суттєво трансформує роль учителя-дефектолога у сучасному закладі освіти. Він стає не лише фахівцем, який працює безпосередньо з дитиною, а й експертом, консультантом і координатором інклюзивного освітнього середовища. Його професійна діяльність охоплює супровід дитини, підтримку педагогів і батьків, адаптацію навчального процесу та участь у оцінюванні освітніх результатів. Саме така комплексна роль дефектолога сприяє створенню ефективної системи підтримки дітей з особливими освітніми потребами та забезпечує їхню успішну інтеграцію у середовище закладу загальної освіти й суспільство загалом.

Одночасно потужним чинником змін виступає *цифровізація та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ)*. Це не лише використання комп'ютерів на окремих заняттях, а інтеграція цифрових платформ, інструментів змішаного навчання (*blended learning*) та адаптивних освітніх ресурсів у повсякденну корекційно-педагогічну практику. «В умовах загрозливих соціальних викликів в країні (поширення коронавірусу у світі, введенням воєнного стану в Україні відповідно до Указу Президента України № 64/2022), вкрай важливим є впровадження сучасних інформаційних технологій у процес навчання. Інформаційно-цифрова компетентність сучасного педагога оголошена сьогодні однією з найважливіших професійних компетентностей, що дозволяє ефективно використовувати такі актуальні форми освіти, як дистанційна та/або змішана. Найбільш важливими інструментами у процесі дистанційного та/або змішаного навчання є використання мережевих можливостей Інтернет, різних мобільних додатків, хмарних технологій та сервісів, сайтів Міністерства освіти і науки, соціальних мереж, технології електронного навчання» [18, с. 88].

У сучасному освітньому просторі цифровізація освіти стає однією з ключових тенденцій розвитку педагогічної науки і практики. «Сучасний етап розвитку суспільства характеризується стрімким розвитком інформаційно-цифрових технологій та впровадженням їх у всі сфери людської діяльності, зокрема й в освіту. В Україні цифрова трансформація освіти стала однією з ключових складових загальнодержавної стратегії модернізації суспільства і передбачає широке застосування цифрових технологій, електронних ресурсів та інструментів у педагогічному процесі всіх закладів освіти», – йдеться у публікації науковиці М. Антонченко [1, с. 5]. Активне впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у навчальний процес суттєво змінює традиційні підходи до організації освітньої діяльності та розширює можливості педагогів у роботі з дітьми. Особливо актуальним це є у сфері спеціальної та інклюзивної освіти, де застосування цифрових технологій може значно підвищити ефективність корекційно-розвиткової роботи та сприяти більш повному врахуванню індивідуальних потреб кожної дитини. З цього приводу науковець Ю. Запорожченко зазначає, що для дітей з особливими освітніми потребами можливості інформаційно-комунікаційних технологій мають особливо важливе значення, оскільки традиційні методи навчання не завжди є достатньо ефективними через наявні сенсорні, когнітивні або комунікативні обмеження. Використання інформаційних ресурсів створює можливості для розвитку їхніх здібностей і талантів, отри-

мання доступу до адаптованих навчальних матеріалів, а також опанування елементів професійної підготовки. Крім того, цифрові та інформаційні технології сприяють розширенню соціальних контактів, забезпечуючи взаємодію з однолітками та однодумцями. Завдяки цьому діти долають соціально-психологічні бар'єри у навчанні, отримують рівний доступ до освітнього контенту в зручних форматах і мають можливість демонструвати власні навчальні досягнення [9, с. 138–145]. У цьому контексті важливого значення набуває формування цифрової компетентності фахівців, зокрема вчителів-дефектологів.

Для дефектолога цифрова компетентність стає критично важливою складовою професійної діяльності. Сучасний фахівець має володіти навичками ефективного використання цифрових ресурсів і технологій у корекційно-розвитковій та освітній роботі з дітьми з особливими освітніми потребами. Йдеться не лише про базову комп'ютерну грамотність, а про здатність інтегрувати цифрові інструменти у різні аспекти педагогічної діяльності – від планування занять до оцінювання результатів розвитку дитини.

Одним із важливих напрямів використання цифрових технологій у діяльності дефектолога є добір і застосування спеціалізованих програм та цифрових ресурсів, спрямованих на розвиток різних психічних і мовленнєвих функцій. Існує значна кількість програмного забезпечення та мобільних застосунків, які допомагають розвивати мовлення, увагу, пам'ять, мислення, дрібну моторику та сенсорні функції (мобільний застосунок Digital Inclusion; сайт «Самоучка» – онлайн-ігри на розвиток читання та письма, ігри на розвиток фонематичного слуху; додатки «Особливі слова» та «Особливі історії» – допомога дітям з РАС, ДС, ДЦП, порушенням слуху та зору; мобільний додаток «Hearty» – ігри для всебічного розвитку дитини; сайт «УМІТИ» – відео, дидактичні матеріали, наочність; ютуб канал «Віртуальна школа» – відео-уроки для здобувачів початкової освіти; LogicLike – ігрова онлайн платформа для розвитку логіки, мислення, пам'яті, уваги у дітей від 4-х років тощо). Використання таких програм дозволяє зробити корекційно-розвиткові заняття більш наочними, динамічними та доступними для дітей. Завдяки інтерактивному формату завдань дитина може активно взаємодіяти з навчальним матеріалом, отримувати миттєвий зворотний зв'язок і бачити результати власних дій.

Особливу роль у роботі дефектолога відіграють інтерактивні освітні ігри, які поєднують навчальну та ігрову діяльність. Для дітей з особливими освітніми потребами ігровий формат є надзвичайно важливим, оскільки сприяє підвищенню мотивації до навчання, підтримує інтерес до виконання завдань та допомагає зменшити емоційне напруження під час занять. Використання інтерактивних ігор дозволяє поступово ускладнювати навчальні завдання, адаптувати їх до рівня розвитку дитини та створювати умови для формування позитивного досвіду навчальної діяльності.

Цифрові технології також відкривають широкі можливості для візуалізації навчального матеріалу. Для дітей з різними порушеннями розвитку важливою є наочність і доступність подання інформації. За допомогою мультимедійних презентацій, відеоматеріалів, інтерактивних схем і графічних моделей педагог може значно полегшити сприймання складних понять, сприяти кращому розумінню навчального матеріалу та активізувати пізнавальну діяльність здобувачів освіти. Такий підхід особливо ефективний у роботі з дітьми, які мають труднощі у сприйманні вербальної інформації або потребують додаткової сенсорної підтримки.

Важливим напрямом використання інформаційно-комунікаційних технологій у діяльності дефектолога є організація дистанційної взаємодії з дітьми та їхніми батьками. У сучасних умовах дистанційні консультації стають важливим інструментом підтримки сімей, які виховують дітей з особливими освітніми потребами. Завдяки цифровим платформам педагог може проводити онлайн-консультації, демонструвати вправи для розвитку мовлення чи моторики, надавати рекомендації щодо організації домашніх занять та відповідати на запитання батьків. Такий формат взаємодії сприяє більш тісній співпраці між фахівцем і родиною дитини та дозволяє забезпечити безперервність корекційно-розвиткової роботи.

Крім того, цифрові технології значно спрощують процес ведення професійної документації. Сучасні електронні системи дозволяють ефективно планувати заняття, вести індивідуальні програми розвитку, фіксувати результати спостережень за дитиною, аналізувати її успіхи та труднощі. Використання електронних форм документації сприяє систематизації інформації про розвиток дитини, полегшує обмін даними між фахівцями мультидисциплінарної команди та підвищує загальну ефективність організації освітнього процесу.

Не менш важливим є те, що цифрові інструменти відкривають нові можливості для проведення наукових досліджень у галузі спеціальної освіти. Завдяки сучасним технологіям фахівці можуть збирати великі обсяги даних щодо розвитку дітей з особливими освітніми потребами, аналізувати динаміку формування різних психічних функцій, порівнювати результати використання різних педагогічних методик та оцінювати ефективність корекційно-розвиткових програм. Цифрові платформи та статистичні програми дозволяють систематизувати отриману інформацію, здійснювати її якісний і кількісний аналіз, будувати графіки та моделі розвитку.

Такі можливості є надзвичайно важливими для розвитку науково обґрунтованих підходів до організації спеціальної освіти. Аналіз цифрових даних дозволяє педагогам і науковцям глибше розуміти закономірності розвитку дітей з різними порушеннями, визначати найбільш ефективні методи корекційної роботи та удосконалювати освітні технології. У результаті це сприяє підвищенню якості освітніх послуг і створенню більш ефективних моделей підтримки дітей з особливими освітніми потребами.

Відтак, цифрова компетентність стає невід'ємною складовою професійної підготовки та діяльності сучасного вчителя-дефектолога. Вона охоплює здатність використовувати цифрові ресурси у корекційно-розвитковій роботі, організовувати дистанційну взаємодію з дітьми та батьками, ефективно вести професійну документацію, а також застосовувати цифрові інструменти у науково-дослідній діяльності. У публікації О. Сікори та Р. Пазюка читаємо: «Впровадження інформаційних і цифрових технологій в освіту виступає як трансформаційна сила, що змінює навчальні парадигми з традиційних на інноваційні, де акцент робиться на підвищенні якості та доступності освіти для створення захоплюючого та інклюзивного навчального середовища» [20, 188–189]. Опанування сучасних інформаційно-комунікаційних технологій дозволяє фахівцю значно розширити можливості педагогічного впливу, підвищити мотивацію дітей до навчання та забезпечити більш ефективну підтримку їхнього розвитку й соціальної інтеграції.

Ще однією ключовою інтенцією розвитку сучасної освіти є *персоналізація та індивідуалізація навчання*. У сучасному педагогічному дискурсі ці підходи

розглядаються як важлива умова підвищення ефективності освітнього процесу, особливо у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами. Персоналізація навчання передбачає орієнтацію освітнього процесу на індивідуальні особливості кожної дитини, її здібності, інтереси, освітні потреби та потенційні можливості. Дослідники В. Ялліна та М. Дрозд зазначають: «У сучасних умовах персоналізоване навчання стає перспективним підходом до освіти, що спрямований на адаптацію навчання до унікальних потреб, здібностей та інтересів кожного учня» [27, с. 16].

Індивідуалізація, у свою чергу, полягає у створенні таких педагогічних умов, за яких зміст навчання, темп опанування навчального матеріалу, методи та форми організації освітньої діяльності добираються відповідно до можливостей і потреб конкретного учня [14; 19].

Зазначений тренд є особливо близьким до філософії спеціальної педагогіки та дефектології, оскільки одним із базових принципів цієї галузі знань традиційно виступає індивідуальний підхід до дитини з порушеннями розвитку. У межах класичної дефектологічної парадигми велика увага приділялася врахуванню структури порушення, ступеня його вираженості, особливостей психофізичного та мовленнєвого розвитку дитини. Проте, сучасний освітній контекст суттєво розширює зміст індивідуального підходу. Якщо раніше основна увага зосереджувалася переважно на корекції порушень і компенсації дефіцитів розвитку, то сьогодні акцент переноситься також на розвиток сильних сторін дитини, її здібностей, інтересів та внутрішніх ресурсів [14; 28].

У сучасній системі освіти дедалі більшого значення набуває створення гнучких та адаптивних освітніх траєкторій, які б максимально відповідали потребам кожної дитини з особливими освітніми потребами. Такий підхід передбачає не лише врахування наявного порушення розвитку або медичного діагнозу, але й глибоке розуміння індивідуального стилю навчання, особливостей сприймання інформації, темпу пізнавальної діяльності, рівня сформованості навчальної мотивації та соціально-емоційного розвитку дитини. «Міжнародна організація ЮНЕСКО визначає інклюзивне навчання як процес, зорієнтований на врахування індивідуальності кожної дитини, під час якого досягається максимально можливий рівень суб'єктності нетипових дітей у навчанні та в житті громади. Реалізація інклюзивних освітніх стратегій передбачає адаптацію/модифікацію змістових, структурних, стратегічних та методологічних основ. Такі зміни спрямовуються на дітей усіх вікових груп та ґрунтуються на цілеспрямованому мотивуванні до залучення кожної дитини в систему загальної освіти, — йдеться у посібнику А. Колупаєвої та О. Таранченко [12, с. 18]. Таким чином, освітній процес має бути організований так, щоб дитина могла просуватися у навчанні відповідно до власних можливостей, поступово розширюючи свої пізнавальні й соціальні компетентності.

Персоналізація навчання також передбачає активне залучення дитини до процесу власного навчання. У такій педагогічній моделі здобувач освіти виступає не лише об'єктом педагогічного впливу, а й активним суб'єктом освітньої діяльності. Він отримує можливість брати участь у виборі форм і способів виконання завдань, визначенні індивідуальних навчальних цілей, оцінюванні власних досягнень. Такий підхід сприяє формуванню внутрішньої мотивації до навчання, розвитку самостійності, відповідальності та здатності до рефлексії [29].

Для фахівців спеціальної та інклюзивної освіти реалізація принципів персоналізації та індивідуалізації навчання передбачає володіння широким спектром професійних компетентностей. Педагог має вміти здійснювати комплексне психолого-педагогічне вивчення особливостей розвитку дитини, аналізувати її освітні потреби, визначати сильні сторони та труднощі у навчанні. На основі отриманої інформації розробляються індивідуальні освітні програми або індивідуальні програми розвитку, які визначають цілі, зміст, методи та форми організації освітнього процесу. У методичному посібнику під загальною редакцією науковиці Н. Софій зазначається, що індивідуальна програма розвитку є гнучкою варіативною структурою, що складається з індивідуального навчального плану, індивідуальної навчальної програми, системи необхідних адаптацій і модифікацій та комплексу додаткових послуг, які забезпечують навчання здобувачів освіти відповідно до їхніх можливостей і додаткових потреб [22].

Важливою складовою індивідуалізованого навчання є створення диференційованих завдань різного рівня складності. Такий підхід дає можливість кожному здобувачу освіти працювати у зоні найближчого розвитку, поступово підвищуючи рівень складності навчальних завдань і розширюючи власні пізнавальні можливості. Науковці О. Таранченко та Ю. Найда вважають: «... кожне завдання, яке пропонується учням, має бути цікавим, захоплюючим і доступним для усвідомлення, засвоєння і вироблення навичок. Водночас, дитина має відчувати, що перед нею стоїть певний виклик» [24, с. 60]. Для дітей з особливими освітніми потребами це має особливе значення, оскільки дозволяє уникнути ситуацій неспіху, які можуть негативно впливати на самооцінку та мотивацію до навчальної діяльності. Водночас диференційовані завдання сприяють розвитку пізнавальної активності, підтримують інтерес до навчання та стимулюють інтелектуальний розвиток дитини [30].

Ще одним важливим аспектом персоналізації навчання є використання різноманітних форм подання навчальної інформації. Відомо, що діти з особливими освітніми потребами можуть по-різному сприймати, обробляти та відтворювати інформацію. Саме тому ефективний освітній процес передбачає використання різних сенсорних каналів. Зокрема, інформація може подаватися у візуальній формі (схеми, таблиці, малюнки, піктограми, презентації), слуховій формі (усні пояснення, аудіоматеріали, музичні фрагменти), а також тактильній або кінестетичній формі (маніпуляції з предметами, дидактичні матеріали, сенсорні вправи). Поєднання різних форм подання інформації сприяє активізації пізнавальної діяльності, полегшує розуміння навчального матеріалу та забезпечує його більш ефективне засвоєння [25]. «Персоналізоване навчання є одним з таких методів, яке передбачає систематичне створення для здобувачів освіти ситуацій вибору, проблемних кейсів. ... персоналізація передбачає орієнтацію на активність, самостійність, ініціативність того, хто навчається», – зазначається дослідницею Ю. Запорожцевою [8, с. 15–16]. Важливим елементом персоналізованого навчання є також гнучкість у плануванні та організації освітнього процесу. Педагог має бути готовим коригувати зміст і темп навчання, змінювати методи та прийоми роботи залежно від індивідуального прогресу учня, його емоційного стану, рівня мотивації та сформованості навчальних умінь. Така гнучкість дозволяє своєчасно реагувати на труднощі у навчанні та створювати оптимальні умови для розвитку дитини.

Не менш важливою складовою реалізації індивідуалізованого підходу є міждисциплінарна взаємодія фахівців. У сучасній інклюзивній освіті ефективна підтримка дитини з особливими освітніми потребами можлива лише за умови співпраці педагогів, асистентів учителя, психологів, логопедів, дефектологів та батьків. У роботах дослідників взаємодія фахівців в освітньому просторі визначається як «узгоджена спільна діяльність, направлена на досягнення єдиної мети, під час якої учасники такої взаємодії також зазнають професійних та особистісних трансформацій, впливаючи одне на одного» [6, с. 93]. Метою такої взаємодії є забезпечення найкращих інтересів здобувачів освіти з ООП у процесі їхнього навчання та розвитку в закладі освіти шляхом вибудови для них індивідуальних освітніх траєкторій. Важливим інструментом цієї взаємодії виступає активна та конструктивна комунікація між усіма її учасниками [6, с. 93]. Командна міждисциплінарна взаємодія дозволяє комплексно оцінити потреби дитини, визначити оптимальні стратегії навчання та корекційно-розвиткової роботи, а також забезпечити узгодженість педагогічних впливів [7; 10; 19].

Отже, персоналізація та індивідуалізація навчання виступають важливими тенденціями розвитку сучасної освіти, що набувають особливого значення у сфері спеціальної та інклюзивної освіти. Реалізація цих підходів сприяє створенню освітнього середовища, у якому кожна дитина, незалежно від особливостей її розвитку, отримує можливість навчатися відповідно до власних можливостей, розкривати свій потенціал і досягати особистісного успіху. Саме така гуманістично орієнтована освітня модель забезпечує умови для повноцінного розвитку особистості, її соціальної адаптації та інтеграції у суспільство.

Реалізація *компетентнісного підходу*, який ми означаємо наступною освітньою інтенцією, що закладена в концептуальних засадах Нової української школи, суттєво трансформує зміст і характер професійної діяльності вчителя-дефектолога. Сучасна освітня парадигма відходить від традиційної моделі навчання, орієнтованої переважно на засвоєння певної суми знань, умінь і навичок. Натомість пріоритетом стає формування ключових і предметних компетентностей, які забезпечують здатність особистості ефективно діяти у різних життєвих ситуаціях, приймати відповідальні рішення, взаємодіяти з іншими людьми та адаптуватися до змін у соціальному середовищі. Такий підхід передбачає переосмислення освітніх цілей і завдань, а також зміну ролі педагога в освітньому процесі.

У межах компетентнісної парадигми мета освіти формулюється не як просте накопичення знань, а як розвиток життєвих компетентностей, необхідних для успішної самореалізації особистості. Йдеться насамперед про формування так званих м'яких навичок (англ. *soft skills*), серед яких важливе місце посідають комунікація, співпраця, критичне мислення, креативність, здатність до саморегуляції, уміння вирішувати проблеми та працювати в команді. З цього приводу дослідниця Т. Полонська пише: «У сучасних умовах майбутній фахівець – це не тільки кваліфікований працівник, а й людина, яка володіє здатністю швидко адаптуватися до вимог ринку праці мобільністю, комунікативними компетентностями, креативним мисленням, навичками самопрезентації, толерантним ставленням до оточуючих і прагненням до особистісного та професійного розвитку. Якщо 20–25 років тому для роботодавця цінним був фахівець, який мав диплом вищої освіти, то наразі все більше вимог ставиться до таких його особистісних якостей, як: комунікабельність, урівноваженість, креатив-

ність, уміння вести перемовини, уміння швидко реагувати в нестандартних ситуаціях тощо. Тобто, уже сьогодні потрібною стає культура, що сприяє розвитку так званих м'яких навичок» [16, с. 37]. Саме навички, що називаються м'які або гнучкі, забезпечують готовність людини до активної участі в суспільному житті, професійній діяльності та соціальній взаємодії.

Для дітей з особливими освітніми потребами розвиток життєвих компетентностей має особливе значення. У багатьох випадках саме сформованість комунікативних, соціальних та адаптивних навичок визначає рівень їхньої подальшої соціальної інтеграції, самостійності та якості життя. Тому освітній процес у роботі з такими дітьми має бути спрямований не лише на засвоєння академічних знань, але й на розвиток практичних умінь, які допомагають дитині орієнтуватися у повсякденному житті, будувати взаємини з іншими людьми, долати труднощі та приймати самостійні рішення.

У цьому контексті суттєво змінюється роль учителя-дефектолога. Якщо у традиційній освітній моделі педагог переважно виступав носієм знань та їх передавачем, то в умовах компетентнісного підходу його діяльність набуває значно ширшого змісту. Сучасний дефектолог має бути не лише інструктором або викладачем, але й організатором освітнього середовища, наставником, консультантом і фасилітатором навчальної діяльності дитини [26, с. 123–134]. Його завдання полягає у створенні умов, за яких дитина з особливими освітніми потребами може активно залучатися до різних видів діяльності, проявляти ініціативу, набувати досвіду співпраці та розвивати власні здібності. «Високий рівень фахової майстерності, досконале володіння методикою викладання навчальної дисципліни, володіння широким спектром прийомів організації корекційно-виховного процесу становлять невід'ємну частину професійного портрета дефектолога. І, звичайно, крім цих професійних рис, ... повинна бути притаманна щира любов до дітей, — читаємо у науковій публікації М. Супруна та М. Мельгиченко [23, с. 328].

Важливою складовою реалізації компетентнісного підходу є використання активних та інтерактивних методів навчання. До таких методів належать проєктна діяльність, дослідницькі завдання, проблемне навчання, навчальні ігри, колективні творчі справи. У процесі виконання проєктів або дослідницьких завдань діти навчаються ставити запитання, аналізувати інформацію, робити висновки, співпрацювати з іншими учасниками освітнього процесу. Для дітей з особливими освітніми потребами така діяльність має бути адаптованою до їхніх можливостей, враховувати індивідуальний темп роботи, рівень розвитку пізнавальних процесів та особливості сприймання інформації.

Особливого значення набуває організація групової роботи, яка сприяє формуванню навичок співпраці, взаємодопомоги та відповідальності. У таких умовах діти мають можливість навчатися взаємодіяти з однолітками, розподіляти ролі, обговорювати спільні завдання та досягати спільного результату. Для дитини з особливими освітніми потребами участь у груповій діяльності може стати важливим досвідом соціальної взаємодії, що сприяє розвитку комунікативних умінь, підвищенню самооцінки та формуванню почуття приналежності до колективу.

Водночас одним із важливих завдань дефектолога є створення так званих «ситуацій успіху». Це означає організацію освітнього процесу таким чином, щоб дитина мала можливість відчувати власні досягнення, усвідомити свої сильні

сторони та повірити у власні можливості. У статті Г. Грибенко йдеться: «В основі педагогічної технології «Створення ситуації успіху» лежить особистісно орієнтований підхід до навчально-виховного процесу. Ситуація успіху – це суб'єктивний психічний стан задоволення наслідком фізичної або моральної напруги виконавця справи, творця явища» [4, с. 144]. Позитивний досвід успіху сприяє формуванню внутрішньої мотивації до навчання, розвитку впевненості у собі та бажання брати участь у нових видах діяльності. Для дітей з особливими освітніми потребами це має особливо важливе значення, оскільки вони часто стикаються з труднощами у навчанні та соціальній взаємодії.

Реалізація компетентнісного підходу також передбачає тісну взаємодію між різними учасниками освітнього процесу – педагогами, асистентами вчителя, психологами, логопедами, соціальними педагогами та батьками дитини. Така міждисциплінарна співпраця дозволяє комплексно оцінювати потреби дитини, розробляти індивідуальні освітні стратегії та забезпечувати системну підтримку її розвитку. Командна робота фахівців сприяє узгодженості педагогічних впливів і підвищує ефективність освітнього процесу.

Таким чином, сукупність сучасних освітніх інтенцій – *інклюзії, цифровізації, персоналізації та компетентнісного підходу* – формує новий контекст розвитку спеціальної та інклюзивної освіти. У цих умовах професійна діяльність учителя-дефектолога набуває більш складного та багатовимірного характеру. Вона вимагає не лише глибоких фахових знань у галузі спеціальної педагогіки та психології, але й готовності до постійного професійного вдосконалення, опанування інноваційних педагогічних технологій, розвитку цифрової грамотності та здатності працювати у мультидисциплінарній команді.

Отже, сучасний освітній простір висуває нові вимоги до професійної підготовки та діяльності вчителя-дефектолога. Його професійне зростання має бути безперервним, багатовекторним і спрямованим на опанування нових підходів до організації освітнього процесу, що забезпечують повноцінний розвиток і соціальну інтеграцію дітей з особливими освітніми потребами. Саме завдяки високому рівню професійної компетентності фахівця стає можливим створення освітнього середовища, у якому кожна дитина отримує можливість розкрити свій потенціал, відчувати успіх і стати активним учасником суспільного життя.

На основі поданого тексту можна узагальнити сучасні освітні інтенції у сфері спеціальної та інклюзивної освіти у вигляді таблиці.

Таблиця 1.

Сучасні освітні інтенції у сфері спеціальної та інклюзивної освіти

Сучасна освітня інтенція	Сутність інтенції	Значення для професійної діяльності вчителя-дефектолога
Інклюзивна освіта	Передбачає створення якісних умов для навчання і соціалізації дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітньому середовищі, забезпечення доступності освітнього процесу, адаптацію програм та освітнього простору.	Дефектолог виступає експертом і координатором інклюзивного процесу: консультує педагогів, взаємодіє з батьками, адаптує навчальний матеріал, бере участь у розробленні індивідуальної програми розвитку та оцінюванні результатів навчання.

Цифровізація освіти	Активне впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, цифрових ресурсів, онлайн-платформ та спеціалізованих програм у навчальний і корекційно-розвитковий процес.	Вимагає від дефектолога сформованої цифрової компетентності: використання програм для розвитку мовлення, уваги, пам'яті, моторики; застосування інтерактивних ресурсів, проведення дистанційних консультацій, використання цифрових інструментів для моніторингу розвитку дитини та ведення документації.
Персоналізація та індивідуалізація навчання	Орієнтація освітнього процесу на індивідуальні потреби, інтереси, темп і стиль навчання кожної дитини, створення гнучких освітніх траєкторій.	Дефектолог розробляє диференційовані завдання різного рівня складності, адаптує зміст і методи навчання, використовує різні канали подання інформації (візуальний, слуховий, тактильний), забезпечує індивідуальний підхід до кожної дитини з ООП.
Компетентнісний підхід	Орієнтація освіти не лише на засвоєння знань, а на формування життєвих компетентностей, зокрема комунікації, співпраці, критичного мислення, креативності та здатності до самостійної діяльності.	Дефектолог виступає фасилітатором навчання: організовує практичну, проєктну та дослідницьку діяльність, створює ситуації успіху, сприяє розвитку соціальних і комунікативних навичок дітей з ООП.

Ключові перспективні **напрями професійного зростання** учителя-дефектолога формуються у відповідь на вимоги сучасних освітніх інтенцій, відкриваючи широкий спектр перспектив для кар'єрного та особистісного розвитку. На основі цих викликів ми виокремлюємо кілька стратегічних векторів розвитку.

Першим і найважливішим напрямом є **науковість й інноваційність** діяльності. Науково-дослідна діяльність перестає бути прерогативою викладачів університетів і стає невід'ємною частиною практики сучасного фахівця. У сучасних умовах розвитку освіти науково-дослідницька спрямованість професійної діяльності вчителя-дефектолога набуває особливого значення. Вона розглядається як важлива складова професійної компетентності фахівця, що забезпечує якість корекційно-розвиткової роботи та підвищує ефективність навчання дітей з особливими освітніми потребами [14; 19; 23]. У контексті інноваційних змін в освітній системі педагогічна діяльність дедалі більше наближається до науково обґрунтованої практики, що ґрунтується на систематичному аналізі, моніторингу та інтерпретації даних про розвиток дитини. Науково-дослідницька та інноваційна спрямованість діяльності вчителя-дефектолога охоплює глибоке вивчення, аналіз та творче адаптування передового вітчизняного й міжнародного педагогічного досвіду до власного контексту, систематичний аналіз результатів корекційно-розвиткової роботи, використання сучасних науково обґрунтованих методик і впровадження інноваційних педагогічних технологій.

Ключовим аспектом професійної діяльності вчителя-дефектолога виступає системний моніторинг динаміки розвитку дитини, що передбачає не лише констатацію поточних змін, а й ґрунтовне оцінювання ефективності застосованих підходів із подальшим коригуванням освітніх стратегій відповідно до актуальних індивідуальних потреб здобувачів освіти. Значимим інструментарієм для реалізації цього завдання є комплексне використання методів педагогічного спостереження, психолого-педагогічного тестування, якісного аналізу продуктів діяльності дитини та системного психолого-педагогічного моніторингу, що в сукупності дозволяє сформулювати цілісну й об'єктивну картину розвитку [14]. Ці методи дозволяють отримувати об'єктивну інформацію про рівень розвитку здобувача освіти, виявляти його сильні сторони та труднощі, а також прогнозувати подальші освітні потреби.

Науково-дослідницька спрямованість діяльності вчителя-дефектолога є невід'ємною складовою сучасної професійної компетентності, що забезпечує ефективність корекційно-розвиткової роботи та якісний розвиток дітей з особливими освітніми потребами.

Другим важливим напрямом є *організаційно-методична робота та адміністрування*, яке розширює традиційні рамки педагогічної посади. Професійне зростання може призвести до готовності вчителя-дефектолога взяти на себе управлінські функції. Це може бути керівництво методичним об'єднанням дефектологів району чи міста, координація роботи психолого-педагогічної команди всередині інклюзивного закладу або навіть адміністрування в регіональному центрі розвитку інклюзивної освіти. Ключовою складовою цього напрямку стає експертна роль консультанта для педагогів закладів загальної освіти, які часто не мають спеціальної підготовки для роботи з дітьми з ООП; дефектолог навчає їх базовим прийомам адаптації завдань та створення підтримуючого середовища [10]. Таким чином, професійне зростання в цьому руслі означає участь у стратегічному плануванні розвитку інклюзивного освітнього простору не лише на рівні окремого класу або групи, а й на рівні закладу освіти чи навіть громади.

Третій напрям – це *розширення професійного профілю та аудиторії*, що відповідає сучасним соціальним потребам. Класична модель роботи дефектолога з дітьми старшого дошкільного чи шкільного віку активно доповнюється готовністю працювати з іншими віковими категоріями. Наприклад, це може бути робота в системі раннього втручання з дітьми від 0 до 3 (4) років, де своєчасна корекція найефективніша. З іншого боку, відкривається перспектива роботи з дорослими та людьми похилого віку, які внаслідок інсульту, травми, нейродегенеративних захворювань або вікових змін потребують психолого-педагогічної підтримки для відновлення навичок спілкування, читання, письма або соціальної адаптації. Це вимагає від фахівця здатності гнучко модифікувати традиційні методи допомоги, створюючи нові підходи для нових категорій клієнтів, включаючи, наприклад, осіб з психіатричними діагнозами або дорослих з розладами аутистичного спектру, які не отримали своєчасної допомоги в дитинстві.

Нарешті, четвертий, фундаментальний напрям – *особистісний розвиток та педагогічна майстерність*. Без внутрішньої спрямованості на творчість, рефлексію та самовдосконалення неможлива реалізація жодного з вищезазначених векторів. Сюди входить цілеспрямований розвиток емоційного інтелекту, необхідного для побудови довіри з дитиною та її родиною, які часто переживають стреси. Критично важливими стають комунікативні навички для ефективної міждисциплінарної співпраці з лікарями, психологами, соціальними

працівниками та іншими фахівцями [13, с. 37–44]. Неперервне підвищення кваліфікації через сучасні, гнучкі форми – це норма професійного життя: участь у вебінарах, робота в онлайн-спільнотах практиків, проходження тренінгів з нових методів та впровадження власних проєктів.

Відтак, особистісний розвиток виступає рушійною силою та основою для реалізації всіх інших, більш спеціалізованих напрямів професійного зростання.

Сукупність названих векторів – *наукового, управлінського, профільного та особистісного* – утворює цілісну картину перспектив, де кожен фахівець може знайти власну унікальну траєкторію розвитку у відповідь на виклики сучасної освіти.

Практичні кроки та механізми реалізації професійного зростання вчителя-дефектолога уможливають перетворення теоретичних перспектив у реальну кар'єрну траєкторію. Для руху обраними напрямками фахівець може використовувати декілька доповнюючих один одного **шляхів**, починаючи з *формальної освіти та курсів*. Фундаментальним кроком є навчання за програмами другого (магістерського) рівня вищої освіти, що поглиблює теоретичну базу та відкриває доступ до наукової діяльності. Систематичне відвідування курсів підвищення кваліфікації, атестаційних програм та тренінгів з актуальних тем (поглиблена інклюзія, цифрові інструменти в корекційній роботі, прикладний аналіз поведінки АВА, сенсорна інтеграція, альтернативна та допоміжна комунікація) є обов'язковою практикою. Такі курси можуть бути як офлайн, так і в сучасному онлайн-форматі, що дозволяє вчитися без відриву від роботи. Отримання спеціалізованих сертифікатів, наприклад, з медіації чи коучингу, також розширює професійний арсенал. Однак, не менш важливою є *сфера неформальної освіти та активного мережування*. Ключовим механізмом тут є участь у професійних спільнотах та творчих групах, які часто формуються на базі освітніх хабів, ресурсних центрів або в соціальних мережах. У таких спільнотах відбувається живий обмін практичним досвідом, обговорення складних кейсів та знайомство з новаціями колег з інших регіонів. Активна взаємодія з колегами через спеціалізовані конференції, науково-практичні семінари та онлайн-форуми дозволяє бути в курсі останніх тенденцій. Особливо ефективним інструментом є менторство: з одного боку, дефектолог може сам шукати наставника серед досвідчених колег для отримання індивідуальних консультацій та психологічної підтримки, а з іншого – з часом брати на себе роль ментора для молодих фахівців або здобувачів вищої освіти, що структурує власний досвід і розвиває лідерські якості. Нарешті, найважливішим механізмом зростання залишається *власна практика, побудована на принципах рефлексії та документації*. Першим кроком тут є систематичне ведення професійного портфоліо, яке не повинно бути формальною папкою, а має стати живим дзеркалом роботи. До нього варто включати розроблені авторські методичні матеріали, адаптовані дидактичні ігри, детальні описи успішних (і навіть не дуже успішних) корекційних кейсів з аналізом впливу тих чи інших методів, результати вхідної та проміжної діагностики дітей. Систематичне документування кожного етапу роботи – від планування до процесу й отриманих результатів – створює надійну основу для глибокого аналізу та своєчасної корекції власних педагогічних дій. Доцільно регулярно ставити собі запитання: що спрацювало, а що ні; чому виникли ті чи інші труднощі; яким чином можна вдосконалити обраний підхід. Завершальним етапом цього циклу стає експери-

ментування з новими технологіями та методами — спочатку в безпечному, підготовленому середовищі (наприклад, на пілотній групі дітей або в межах діяльності методичного об'єднання).

Саме таке поєднання *формальної освіти, неформальної комунікації та рефлексивної практики* утворює потужний самопідживлюючий механізм безперервного професійного зростання, за якого кожен крок фахівця підкріплюється актуальними знаннями, підтримкою професійної спільноти та особистим усвідомленим досвідом.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Професійне зростання учителя-дефектолога в умовах сучасних освітніх інтенцій, зокрема в умовах модернізації освітньої системи та впровадження нових професійних стандартів, є не лише індикатором особистого успіху, але й об'єктивною необхідністю для розвитку всієї системи освіти. Саме від кваліфікації та готовності цього фахівця до інновацій безпосередньо залежить практична реалізація ключових ідей інклюзії, цифровізації та персоналізації на користь дітей з особливими освітніми потребами. Без постійного вдосконалення дефектологів прогресивні законодавчі ініціативи та освітні концепції ризикують залишитися лише на папері, не реалізувавшись у повсякденній педагогічній практиці. Багатовекторність перспектив, що включає шляхи від науково-дослідницької діяльності до організаційно-адміністративної роботи й вагомого особистісного розвитку, перетворює професію з вузькоспеціалізованої на стратегічно важливу та багатогранну. Така різноманітність відкриває широкі можливості для самореалізації, дозволяючи кожному фахівцеві знайти власну нішу та траєкторію кар'єрного просування. В умовах постійного суспільного попиту на якісні послуги спеціальної освіти ця гнучкість стає ключовою перевагою, що забезпечує як сталість професії, так і її привабливість для молодих кадрів.

Однак, ефективне професійне зростання неможливе як ізольований процес, що залежить виключно від особистих амбіцій. Воно потребує створення цілісного середовища, що підтримує розвиток, який досягається лише через синергію зусиль на трьох рівнях. На першому, індивідуальному рівні це, перш за все, власна мотивація фахівця до навчання, його відкритість до нового та здатність до критичної рефлексії щодо своєї практики. З боку закладів освіти, які становлять другий рівень, необхідним є формування культури безперервного навчання, що підтримується конкретними умовами: наданням часу для підвищення кваліфікації, фінансуванням курсів, створенням внутрішніх майстерень та підтримкою педагогічних експериментів. Інституційна підтримка також проявляється в легалізації та визнанні різних кар'єрних траєкторій, наприклад, шляхом впровадження різних посад — від молодшого спеціаліста до старшого наукового співробітника чи методиста. Критично важливим є третій рівень, макрорівень — послідовна державна політика у сфері післядипломної педагогічної освіти. Вона має забезпечувати не тільки доступність, але й високу якість програм підвищення кваліфікації, що відповідають реальним запитам практики. Держава може стимулювати зростання через систему грантів на наукові дослідження в галузі дефектології, акредитацію перспективних неформальних освітніх програм та створення національних платформ для обміну досвідом.

Таким чином, професійне зростання перестає бути приватним питанням одного педагога та перетворюється на спільний стратегічний пріоритет. Успіх цього процесу безпосередньо впливає на якість життя дітей з особливими освітніми потребами, їхню соціальну інтеграцію та реалізацію права на якісну

освіту. Кінцевою метою є формування стійкої, адаптивної та інноваційної освітньої галузі, де зростання кожного фахівця стає вагомим внеском у розвиток усієї системи, забезпечуючи її здатність відповідати на виклики сьогодення та майбутнього.

Базуючись на вищевикладеному комплексному аналізі багаторівневої детермінації професійного зростання вчителя-дефектолога, перспективи подальших досліджень вбачаємо у поглибленому вивченні механізмів ефективної синергії індивідуального рівня, інституційного рівня та макrorівня підтримки професійного зростання вчителів-дефектологів, зокрема розробці моделей оцінювання впливу різних кар'єрних траєкторій на якість освітніх послуг для дітей з особливими потребами. Також потребують подальшої розробки питання створення та апробації національних платформ для обміну досвідом, системи грантової підтримки наукових досліджень у галузі дефектології та механізмів інтеграції неформальної освіти в систему післядипломної педагогічної підготовки задля формування стійкої інноваційної освітньої екосистеми.

Список використаних джерел:

1. Антонченко М. Використання штучного інтелекту в роботі педагога. *Актуальні питання цифровізації освіти : збірник наукових праць за матеріалами регіонального круглого столу* / за заг. ред. М. О. Антонченко: Суми : НІКО, 2025. С. 5–12.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Гаяш О. В. Основні аспекти діяльності вчителя-олігофренопедагога в сучасних умовах. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). Збірник наукових праць*: вип. 12 / за ред. О. В. Гаврилова, В. М. Синьова. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2019. 358 с.
4. Грибенко Г. Є. Створення ситуації успіху як умова формування творчої особистості студента. *Педагогіка вищої та середньої школи : зб. наук. праць*. № 16 / редкол. : В. К. Буряк, Л. В. Кондрашова, Г. Б. Штельмах, А. В. Козлов та ін. Кривий Ріг, 2006. Спец. випуск : Мистецько-педагогічна освіта (теорія, методи, технології). Ч. 1. С. 141–147.
5. Гриненко С. А. Особливості розвитку, своєчасна діагностика та корекція розвитку дітей з особливими освітніми потребами. *Сучасна освіта в реаліях та перспективах : соціально-педагогічний аспект. Збірник наукових і науково-методичних праць* / редкол. І. М. Шимко, І. О. Талаш. Вип. 3. Кривий Ріг: КДПУ, 2020. С. 32–37.
6. Загута-Візер Я., Денисюк О. Міждисциплінарна взаємодія фахівців команди супроводу учнів з ООП в освітньому середовищі. *Інклюзивна освіта: ідея, стратегія, результат : матеріали IV Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції з міжнародною участю* (м. Тернопіль, 25 квітня 2024 р.). Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2024. С. 93–96.
7. Загута-Візер Я. Ю. Міждисциплінарна взаємодія у соціальнопедагогічній роботі з молодшими школярами з особливими освітніми потребами. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 231 «Соціальна робота» (23 Соціальна робота). Київський столичний університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2026.

8. Запорожцева Ю. Персоналізація в навчанні як сучасний освітній тренд. *Педагогічна Житомирщина*. № 4 (36). 2024. С. 13–19. URL : <https://imso.zipro.net.ua/?p=5150>
9. Запорожченко Ю. Г. Використання засобів ІКТ для підвищення якості інклюзивної освіти. *Інформаційні технології в освіті*. 2013. Вип. 15. С. 138–145.
10. Інклюзивне навчання : організаційне, змістове та методичне забезпечення: навчально-методичний посібник / [кол. авторів; за заг. ред. С. П. Миронової]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 236.
11. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. (2023). Інклюзія : покроково для педагогів. Навчально-методичний посібник (Серія «Інклюзивна освіта»). Київ, 2023. 232 с.
12. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі. Навчально-методичний посібник. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 304 с.
13. Миронова С. П., Буйняк М. Г. Професійна діяльність та особистість корекційного педагога : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. 136 с.
14. Миронова С. П. Нова українська школа : особливості організації освітнього процесу учнів початкової школи в інклюзивних класах. Навчально-методичний посібник. Тернопіль : Астон, 2020. 176 с.
15. Миронова С. П. Педагогіка інклюзивної освіти. Навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. 164 с.
16. Полонська Т. Розвиток навичок майбутнього (soft skills) – нові виклики перед українською школою. *The combination of theory and practice, experience and perspectives. Abstracts of II – d International Scientific and Practical Conference*. 2025. С. 36–38. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/725196/1/II-Conference-The-combination-of-theory-and-practice-experience-and-perspectives-37-39.pdf>
17. Про освіту. Закон України (№ 2145-VIII від 05. 09. 2017 р.). Стаття 19. п. 4, Стаття 20. п. 4 . URL : <http://zakono.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
18. Сергєєва, В. Ф. Вектори компетентнісно орієнтованої фахової підготовки майбутніх учителів-дефектологів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Збірник наукових праць*. Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2023. Вип. 44. С. 82–90.
19. Синьов В. М., Кобернік Г. М. Основи дефектології. Харків : Вид-во «Ранок», ВГ «Кенгуру», 2018. 40 с.
20. Сікора О. В., Пазюк Р. І. Ігрові технології у підвищенні якості навчання інформатики. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Технічні науки*. 2024. Том 35 (74). № 4. С. 188–193. URL : <https://doi.org/10.32782/2663-5941/2024.4/28>
21. Словник української мови Online. Том 1–16. С. 1238. URL : https://sum2oua.com/?wordid=178297&page=1237&searchWord=%D1%96%Do%BD%D1%82%Do%B5%Do%BD%D1%86%D1%96%D1%8F#lid_178297
22. Створення індивідуальної програми розвитку для дітей з особливими освітніми потребами. Методичний посібник / Під заг. ред. Софій Н. З. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2015. 66 с.

23. Супрун М., Мельниченко М. Особистість педагога-дефектолога – запорука успіху в питаннях вирішення завдань соціалізації вихованців спеціального закладу освіти. Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Педагогічні науки. 2013. Випуск 123(II). С. 328–332. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2013_123%282%29__85
24. Таранченко О. М., Найда Ю. М. Диференційоване викладання в інклюзивному класі: навчально-методичний посібник / За загальною редакцією Колупаєвої А. А. Київ : Видавнича група «АТОПОЛ», 2012. 120 с. (Серія «Інклюзивна освіта»).
25. Теорія і практика інклюзивної освіти [навчально-методичний посібник] / Упорядник Бондар К. М. [2-ге вид., доп.]. Проєкт «Підтримка інклюзивної освіти у м. Кривий Ріг», 2019. 170 с.
26. Тимошенко Н. П. Компетентність учителя-дефектолога. *Наукові записки ПОППО : Моделі ключових та професійних компетентностей педагогічного працівника*. 2011. Випуск 2. С. 123–134.
27. Ялліна В. Л., Дрозд М. П. Персоналізоване навчання : визначення, роль вчителя та підручника, цифрові технології. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. № 94. 2024 р. С. 16–20.
28. Florian, L. and Black-Hawkins, K. (2011) Exploring Inclusive Pedagogy. *British Educational Research Journal*, 37, 813–828. URL : <https://doi.org/10.1080/01411926.2010.501096>
29. Hattie J. *Visible Learning for Teachers*. London: Routledge, 2012. 296 p. URL : <https://doi.org/10.4324/9780203181522>
30. Tomlinson C. A. (2001). How to differentiate instruction in mixed-ability classrooms (2nd ed.). Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.

References:

1. Antonchenko, M. (2025). Vykorystannia shtuchnoho intelektu v roboti pedahoha [The use of artificial intelligence in teacher's work]. In M. O. Antonchenko (Ed.), *Aktualni pytannia tsyfrovizatsii osvity: zbirnyk naukovykh prats za materialamy rehionalnoho kruhloho stolu* (pp. 5–12). NIKO.
2. Busel, V. T. (Ed.). (2005). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Large explanatory dictionary of modern Ukrainian language]. Perun.
3. Florian, L., & Black-Hawkins, K. (2011). Exploring inclusive pedagogy. *British Educational Research Journal*, *37*, 813–828. <https://doi.org/10.1080/01411926.2010.501096>
4. Hattie, J. (2012). *Visible learning for teachers*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203181522>
5. Haiash, O. V. (2019). Osnovni aspekty diialnosti vchytelia-olihrenopedahoha v suchasnykh umovakh [Main aspects of the activity of a teacher-oligophrenopedagogue in modern conditions]. In O. V. Havrylov & V. M. Synov (Eds.), *Aktualni pytannia korektsiinoi osvity (pedahohichni nauky): Vol. 12* (pp. 358). PP Medobory-2006.
6. Hrybenko, H. Ye. (2006). Stvorennia sytuatsii uspikhu yak umova formuvannia tvorchoi osobystosti studenta [Creating a success situation as a condition for forming a student's creative personality]. In V. K. Buriak, L. V. Kondrashova, H. B. Shtelmakh, A. V. Kozlov, et al. (Eds.), **Pedahohika vyshchoi ta serednoi shkoly: Vol. 16*.

- Spetsialnyi vypusk: Mystetsko-pedahohichna osvita (teoriia, metody, tekhnolohii). Part 1* (pp. 141–147). Kryvyi Rih.
7. Hrynenko, S. A. (2020). Osoblyvosti rozvytku, soievchasna diahnostyka ta korektsiia rozvytku ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Features of development, timely diagnosis and correction of children with special educational needs]. In I. M. Shymko & I. O. Talash (Eds.), **Suchasna osvita v realiiakh ta perspektyvakh: sotsialno-pedahohichni aspekt: Vol. 3** (pp. 32–37). Kryvyi Rih: State Pedagogical University.
 8. *Inklyuzyvne navchannia: orhanizatsiine, zmistove ta metodychne zabezpechennia* [Inclusive education: Organizational, content and methodological support]. (2015). In S. P. Myronova (Ed.). Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University.
 9. Kolupaieva, A. A., & Taranchenko, O. M. (2019). *Navchannia ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v inklyuzyvnomu seredovyshchi* [Teaching children with special educational needs in an inclusive environment]. Ranok.
 10. Kolupaieva, A. A., & Taranchenko, O. M. (2023). *Inklyuziia: pokrokovu dlia pedahohiv* [Inclusion: Step by step for teachers]. Pleiady.
 11. Myronova, S. P. (2016). *Pedahohika inklyuzyvnoi osvity* [Pedagogy of inclusive education]. Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University.
 12. Myronova, S. P. (2020). *Nova ukrainska shkola: osoblyvosti orhanizatsii osvitnoho protsesu uchniv pochatkovoï shkoly v inklyuzyvnykh klasakh* [New Ukrainian school: Features of the educational process organization for primary school students in inclusive classes]. Aston.
 13. Myronova, S. P., & Buiniak, M. H. (2020). *Profesiina diialnist ta osobystist korektsiinoho pedahoha* [Professional activity and personality of a correctional teacher]. Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohienko University.
 14. Polonska, T. (2025). Rozvytok navychok maibutnoho (soft skills) – novi vyklyky pered ukrainskoïu shkoloiu [Development of future skills (soft skills) – new challenges for Ukrainian school]. *The combination of theory and practice, experience and perspectives. Abstracts of II-d International Scientific and Practical Conference* (pp. 36–38). <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/725196/1/II-Conference-The-combination-of-theory-and-practice-experience-and-perspectives-37-39.pdf>
 15. **Pro osvit: Zakon Ukrainy № 2145-VIII** [On Education: Law of Ukraine No. 2145-VIII]. (2017, September 5). Article 19, para. 4; Article 20, para. 4. <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
 16. Serheieva, V. F. (2023). Vektory kompetentnisno oriietovanoi fakhovoi pidhotovky maibutnikh uchytelev-defektolohiv [Vectors of competence-oriented professional training of future teachers-defectologists]. *Scientific Journal of the National Pedagogical Dragomanov University. Series 19: Correctional Pedagogy and Special Psychology*, *44*, 82–90.
 17. Sikora, O. V., & Paziuk, R. I. (2024). Ihrovi tekhnolohii u pidvyshchenni yakosti navchannia informatyky [Game technologies in improving the quality of computer science education]. *Scientific Notes of Taurida National V. I. Vernadsky University. Series: Technical Sciences*, 35(74)(4), 188–193. <https://doi.org/10.32782/2663-5941/2024.4/28>
 18. Synov, V. M., & Kobernik, H. M. (2018). *Osnovy defektolohii* [Fundamentals of defectology]. Ranok; Kenguru.
 19. *Slovnyk ukrainskoi movy Online* [Dictionary of the Ukrainian language Online]. (n.d.). Tom 1–16, p. 1238. Retrieved April 16, 2026, from

- https://sum2oua.com/?wordid=178297&page=1237&searchWord=%D1%96%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F#lid_178297
20. Sofiichuk, N. Z. (Ed.). (2015). *Stvorennia indyvidualnoi prohramy rozvytku dlia ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy* [Creating an individual development program for children with special educational needs]. Pleiady.
21. Suprun, M., & Melnychenko, M. (2013). Osobystist pedahoha-defektoloha – zaporuka uspihu v pytanniakh vyrishennia zavdan sotsializatsii vykhovantsiv spetsialnogo zakladu osvity [The personality of a teacher-defectologist as a key to success in solving socialization tasks of pupils in special education institutions]. *Scientific Notes of Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University. Series: Pedagogical Sciences*, 123(II), 328–332. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2013_123%282%29__85
22. Taranchenko, O. M., & Naida, Yu. M. (2012). *Dyferentsiirovane vykladannia v inkliuzyvnomu klasi* [Differentiated instruction in an inclusive classroom]. In A. A. Kolupaieva (Ed.). Atopol.
23. Teoriia i praktyka inkliuzyvnoi osvity [Theory and practice of inclusive education]. (2019). In K. M. Bondar (Ed.) (2nd ed.). Kryvyi Rih Inclusive Education Support Project.
24. Tymoshenko, N. P. (2011). Kompetentnist uchytelia-defektoloha [Competence of a teacher-defectologist]. *Scientific Notes of Poltava In-Service Teacher Training Institute: Models of Key and Professional Competences of a Pedagogical Worker*, *2*, 123–134.
25. Tomlinson, C. A. (2001). *How to differentiate instruction in mixed-ability classrooms* (2nd ed.). Association for Supervision and Curriculum Development.
26. Yallina, V. L., & Drozd, M. P. (2024). Personalizovane navchannia: vyznachennia, rol vchytelia ta pidruchnyka, tsyfrovi tekhnolohii [Personalized learning: Definition, teacher and textbook role, digital technologies]. *Pedagogy of Formation of Creative Personality in Higher and Secondary Schools*, *94*, 16–20.
27. Zahutina-Vizer, Ya. Yu. (2026). *Mizhdystsyplinarna vzaiemodiia u sotsialno-pedahohichnii roboti z molodshymy shkoliaramy z osoblyvymy osvitnimy potrebamy* [Interdisciplinary interaction in socio-pedagogical work with primary school children with special educational needs] [Doctoral dissertation, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University].
28. Zahutina-Vizer, Ya., & Denysiuk, O. (2024). Mizhdystsyplinarna vzaiemodiia fakhivtsiv komandy suprovodu uchniv z OOP v osvitnomu seredovyshchi [Interdisciplinary interaction of specialists of the support team for students with SEN in the educational environment]. *Inklyuzyvna osvita: ideia, stratehiia, rezultat: materialy IV Vseukrainskoi mizhdystsyplinarnoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoi uchastiu (m. Ternopil, 25 kvitnia 2024 r.)* (pp. 93–96). Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University.
29. Zaporozhchenko, Yu. H. (2013). Vykorystannia zasobiv IKT dlia pidvyshchennia yakosti inkliuzyvnoi osvity [The use of ICT tools to improve the quality of inclusive education]. *Information Technologies in Education*, *15*, 138–145.
30. Zaporozhtseva, Yu. (2024). Personalizatsiia v navchanni yak suchasnyi osvitnii trend [Personalization in learning as a modern educational trend]. *Pedahohichna Zhytomyrshchyna*, *4*(36), 13–19. <https://imso.zippo.net.ua/?p=5150>

ПІСЛЯМОВА

Проблематика розвитку людського потенціалу залишається однією з найважливіших у сучасному науковому та суспільному дискурсі. Глобальна невизначеність, яка стала характерною ознакою сучасної епохи, спонукає до переосмислення традиційних підходів до забезпечення сталого розвитку, формування ефективної державної політики та зміцнення соціальної згуртованості. Саме тому людина, її можливості, знання, цінності та здатність до адаптації виступають центральним елементом суспільних трансформацій.

Матеріали, представлені у монографії, демонструють багатогранність процесів розвитку людського потенціалу та підтверджують необхідність міждисциплінарного підходу до їх дослідження. Поєднання правового, суспільно-політичного та соціокультурного вимірів дозволило комплексно проаналізувати сучасні виклики й окреслити перспективні напрями їх подолання. Водночас результати проведених досліджень свідчать про те, що успішний розвиток людського потенціалу можливий лише за умови гармонійної взаємодії державних інституцій, громадянського суспільства, освітньої сфери, науки та культури.

Особливої актуальності порушені у виданні питання набувають для України, яка сьогодні проходить складний етап суспільних перетворень, пов'язаних із захистом державності, відновленням соціальної інфраструктури, модернізацією системи управління та інтеграцією до європейського і світового співтовариства. У цих умовах людський потенціал стає не лише ресурсом розвитку, а й фундаментом національної стійкості, суспільної єдності та післявоєнного відновлення.

Викладені у монографії наукові положення не претендують на вичерпне розкриття всіх аспектів досліджуваної проблематики. Навпаки, вони відкривають нові напрями для подальших наукових пошуків, дискусій та практичних розробок. Динамічність сучасних суспільних процесів потребує постійного оновлення наукового знання, удосконалення механізмів соціальної взаємодії та пошуку інноваційних рішень, здатних забезпечити розвиток людини в умовах постійних змін.

Сподіваємося, що результати досліджень, представлені у цій монографії, стануть корисним джерелом нових ідей для науковців, освітян, державних службовців, представників громадських організацій, здобувачів освіти та всіх, хто бере участь у формуванні майбутнього суспільства. Висловлені авторами думки та запропоновані підходи можуть слугувати підґрунтям для подальшого вдосконалення державної політики, розвитку соціальних інститутів і зміцнення людського капіталу як ключового чинника суспільного прогресу.

Авторський колектив висловлює щире вдячність усім науковцям, експертам, рецензентам та читачам, які своєю діяльністю сприяють розвитку наукового знання та поширенню ідей гуманізму, соціальної відповідальності й сталого розвитку. Переконані, що представлена монографія стане ще одним кроком на шляху до глибшого розуміння ролі людини в сучасному світі та пошуку ефективних механізмів реалізації її потенціалу в умовах глобальної невизначеності.

Наукове видання

**ПРАВОВІ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ
ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ
В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ**

Колективна монографія

Відповідальний редактор – *Руслан Басенко*
Комп'ютерний набір – *автори рукописів*

Електронне видання
Підписано до оприлюднення 18.06.2026 р.
Формат 60x84/16. Гарнітура Georgia
Ум. друк. арк. 29,3